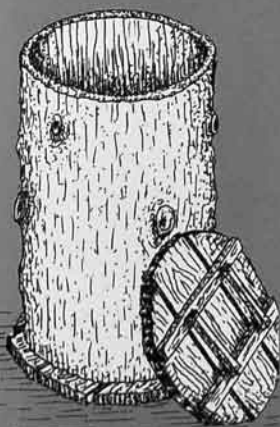

Arif Mustafayev

İNGİLOYLARIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

73(2A)
M85

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR İNSTİTUTU

ARİF MUSTAFAYEV

İNGİLOYLARIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

(tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

244684

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ÇAŞIOĞLU
2005

*Əsərin çap olunmasında lütfkər saylarını
əsirgəməyən dəyənətli ziyalı dostum
İlham Teymur oğlu Pirməmmədova səmimi
qəlbədən minnətdarlığımı bildirirəm.*

Elmi redaktor: tarix elmləri doktoru, prof. **Qəmərsah Cavadov**
ROYÇILAR: tarix elmləri doktoru **Qəmərsah Cavadov**
tarix elmləri namizədi **Həbib Məmmədov**
tarix elmləri namizədi **Şirinbəy Əliyev**

Mustafayev A.N. İngiloyların maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Çəşoğlu, 2005. – 224 s., şəkilli.

Əsərdə Azərbaycanın etnik palitrasında görkəmli yer tutan ingiloyların maddi mədəniyyəti tarixi-etnoqrafik baxımdan hərtərəfli nəzərdən keçirilib təhlil olunmuşdur. İngiloyların mənşəyi və etnik tarixi ilə üzvi surətdə bağlı olan maddi mədəniyyət ünsürlərini araşdırarkən müəllif əsas diqqətini Azərbaycan tarixşünaslığında kifayət qədər tədqiq olunmamış bir məsələyə – Alazan vadisində tarixən qarışıq, yaxud sıx qonşuluq şəraitində məskunlaşmış müxtəlifdillli etnosların birgə sayıları nəticəsində yaranmış mədəniyyət örnəyinin müştərək səciyəyə daşmasına yönəlmişdir. Bu ortaq mədəniyyətin yaranmasında ümumi oxşar cəhətlərlə yanaşı, hər bir etnosun, o cümlədən də ingiloyların özünəməxsus payı, fərqli xüsusiyyətləri olmuşdur. Əsas diqqət də məhz etnosun genetik kökləri ilə bağlı olan həmin xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yönəldilmişdir.

Geniş və zəngin etnoqrafik çöl materialları və ədəbiyyat məlumatları əsasında maddi mədəniyyətin bütün sahələri: yaşayış məskənləri, ev tipləri, təsərrüfat tipliləri, xalq geyimləri, bəzəklər, ənənəvi yeməklər, içkilər, mətbəx qabları və məişət müxtəlifləri, xalq nəqliyyatı vasitələri, yollar, körpülər, keçidlər küll halında üç dəfə etnoqrafik cəhətdən tədqiq olunmuş, onların tipoloji növləri və yayılma arealları müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasında ingiloyların maddi mədəniyyətinə həsr olunmuş ilk monoqrafik tədqiqat işi olmaq etibarilə əsər etnoqraf, sosioloq, arxeoloq, dilçi, mədəniyyətşünas və digər ictimatşünasçı alimlər, hələlə tələbələr və dünya xalqlarının etnik tarixi ilə maraqlanan bütün ziyatılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Polietnik tərkibə malik olan Azərbaycan xalqı zəngin maddi və mənavi sərvətlər yaratmışdır. Bu böyük mədəni irsin elmi əsaslarla hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi Azərbaycan etnoqrafiyası qarşısında duran ən aktual tədqiqat problemlərindən biridir. Ənənəvi maddi mədəniyyət ünsürlərinin tədqiqi təkca elmi əhəmiyyətinə görə deyil, həm də mühüm əməli məna kəsb etməsinə görə də tarixi etnoqrafiya problemləri sırasında müstəsna yer tutur. Belə ki, maddi mədəni sərvətlər hər bir xalqın keçdiyi ayrı-ayrı tarixi inkişaf mərhələlərində onun sosial-iqtisadi və mədəni-texniki təkamülünün əsas göstəricilərindən olub, həm də müəyyən mənada onun ictimai şüur səviyyəsinin nəyə qədər olduğunu göstərən mühüm etnik təzahürlərdən biridir. Bu mənada maddi mədəniyyət ünsürlərinin təşəkkülü və tərəqqisi, həm də ümumən sosial-iqtisadi inkişafın ümde göstəricilərindən biri olmaq etibarilə xalqın etnik tarixi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Ona görə də maddi mədəniyyətinin araşdırılması xalqın etnik tarixinin bir çox qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılmasına kömək edən olduqca mötəbər və təzəbulunmaz informasiya verir. Bununla belə, maddi mədəniyyət elementlərinin təşəkkülü ölkənin bu və ya digər bölgəsinin təbii-coğrafi şəraiti və etnososial amillərlə şərtləndiyindən bütövlükdə xalqı əmələ gətirən etnosların hər birinin fərdi, spesifik xüsusiyyətləri onda özünə məxsus yer tutur. Ona görə də Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamış etnosların hər birisinin məişət və mədəniyyətinin, o cümlədən də onların maddi mədəniyyətinin dərinlən öyrənilməsi tələb olunur. Bu sayaq yerli-yataqlı elmi tədqiqat ümumxalq mədəniyyəti xəzinəsinə hər bir etnosun verdiyi töhfəni müəyyən etmək baxımından da olduqca vacibdir.

Azərbaycanın çoxsaylı etnik birliyində özünə məxsus yer tutan belə etnoslardan biri də müasir ingiloylardır. Dəfələrlə tarixin siyasi və dini tələtömlərinə düşər olmuş bu qədim alban mənşəli etnosun keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolu onun etnik tarixində dərin izlər buraxmışdır. Son tədqiqatlara görə, qədim gələnin törəmələri sayılan və son ort a əsrlərdə etibarən özlərinin ilkin etnik adını qismən itirərək «yeni gəloy» /yengiloy/, yaxud gürcüdüill ədəbiyyatda işləndiyi kimi, ingiloy /«inqelo»/ forması kəsb etmiş olan müasir ingiloyların əcdadları qarşılaşdıqları tarixi hadisələr nəticəsində siyasi mənsubiyyətlərini, bununla yanaşı, həm də dillərini və dini etiqadlarını dəyişdirməyə məcbur olmuşlar.¹

İngiloyların etnosiyası və dini tələyinin mürəkkəbliyi, onların məskunlaşdıqları Alazan vadisi və Alazanətrafi ərazilərin təbii şəraitinin spesifikliyi, nəhayət, Albaniyanın bu əzəli dilbər

güşünə tarix boyu davam etmiş hərbi yürüş və əhali miqrasiyaları vadidə ictimai məişət və siyasi qurum etibarilə yaxın olan ümumi bir ortaq təsərrüfat tipinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bütün bu amillər isə öz növbəsində ingiloyların maddi mədəniyyətinin bir sıra oxşar qovuşuq/ və fərqli xüsusiyyətlərinin yaranmasında həlledici rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, İngiloylar və onların ulu ocaqları tarixən Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan xalqlarını qovuşduran Alazan vadisi və onun hüdudlarında elliklə, bəzən isə bölgənin digər etnosları ilə qarışıq halda məskunlaşmışlar. Bu səbəbdən də onların ənənəvi maddi mədəniyyəti müxtəlif etnoslarla /azərbaycanlı, gürcü, avar, saxur, rutul, ləzgi və b./ qarşılıqlı təsir və təmas şəraitində təşəkkül tapmışdır. Bu etnomədəni təsir və əks-təsirlərin hansının daha güclü olması isə zaman özü, başqa sözlə, ingiloyların yaxın və uzaq qonşularla olan tarixi-etnik əlaqələri və təcəllik münasibətləri, xüsusilə də bu proseslərin uzun çəkəməsi və sürəkliliyi müəyyən etmişdir. İngiloyların ev məişətində ilişib qalmış etnoqrafik faktları səfərlər edib dərindən təhlil etdikcə onların ənənəvi maddi mədəniyyətinin hansı zəmində təşəkkül tapması və nə dərəcədə qonşuların mədəni-texniki təsirinə məruz qalması barədə aydın təsvir yaranır. Bu mənada ənənəvi maddi mədəniyyət ünsürlərinin tədqiqi təkcə ingiloyların etnomədəni əlaqələrinin tarixi köklərinin araşdırılmasına deyil, habelə ümumən onların etnik tarixinə və etnik mənsubiyyətinə aydınlıq gətirməyə kömək edən olduqca dəyərli faktik material verir.

Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyinin yeni mərhələsinə qədəm qoyduğu müasir şəraitdə onun etnik palitrasına zənginlik gətirən etnoslardan biri olmaq etibarı ilə ingiloyların ənənəvi məişət və mədəniyyətinin, o cümlədən maddi mədəniyyətinin müfəssəl surətdə öyrənilməsi elmi aktuallıqdan əlavə, həm də mühüm əməli-siyasi məna kəsb edir.

İngiloylar müasir inzibati-ərazi bölgüsü üzrə Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin, bir qədər də müfəssəl desək, Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Alazan vadisinə düşən düzənlik hissəsində məskunlaşmışlar. Bu coğrafi hüdud isə onların ulu babaları olan qədim gəllərin yayıldığı geniş məkanın mərkəz hissəsinə təşkil edir. Bu mənada ingiloylar məhsuldar Alazan vadisinin ən qədim aborigen etnosu sayılır. Obyektiv tarixi səbəblər üzündən hazırda ingiloylar daha çox vadinin mərkəz və cənub, qismən isə qərb və şərq hüdudlarında elliklə məskunlaşmışlar. Vadinin Baş Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərinə qovuşan şimal hüdudlarında onlar bölgənin digər yerli etnosları olan azərbaycanlı (muğal), avar, saxurlar ilə qarışıq, yaxud sıx qonşuluqda məskən salmışlar. İngiloy kəndlərinin böyük əksəriyyəti müasir inzibati bölgü üzrə Zaqatala və

Qax rayonlarının mərkəz və cənub hüdudlarında yerləşir.

Dini mənsubiyyətlərinə görə, müasir ingiloylar *müsəlman* və *xristian* olmaqla iki icmaya ayrılırlar. Bu bölgü XIX əsrin ikinci yarısında, əsasən isə 1851-1858-ci illərdə baş vermişdir. Həm də bu ingiloyların öz təşəbbüsü ilə aşağıdan deyil, yuxarıdan, çar mütləqiyyəti tərəfindən dəstək alan pravoslav din xadimlərinin dini-siyasi aksiyalarının labüd nəticəsi kimi baş vermişdir.

Məlum olduğu kimi, 1830-cu il üsyanı yatırıldıqdan və Car-Balakən azad icmalarının siyasi müstəqilliyinə son qoyulandan sonra dağlılara qarşı mübarizədə Alazan vadisini hərbi əməliyyatlar üçün möhkəm dayaq məntəqəsinə, etibarlı arxaya çevirmək məqsədi ilə çar mütləqiyyəti burada xristianlaşdırma siyasətini həyata keçirməyə başlamışdı. O zaman bu məkrli niyyətin həyata keçirilməsi üçün ən münasib hədəf ingiloylar seçilmişdi. Çünki vaxtilə pravoslav olmuş və Cənubi Qafqazda islam etiqadını buradakı bütün müsəlman məsləki etnosların hamısından sonra qəbul etmiş ingiloyları yenidən etiqadını dəyişdirməyə şirnikdirmək çar məmurları və bu məsələdə onlarla əlbir hərəkət edən gürcü və rus pravoslav din xadimləri üçün nisbətən asan idi. Bununla belə, yerli əhalinin dini hisslərinə toxunmaqdan ehtiyat edən çar məmurları işğalın ilk mərhələsində pravoslav missionerlərin dini təbliğatına kifayət qədər yardım göstərə bilmirdilər. Digər tərəfdən, müsəlman ingiloylar arasında etiqad dönüklərinin axtarışı güclü müqavimətlə qarşılaşdığından Qafqazda pravoslavlığı bərpa və himayə edən mütləqiyyətin xristianlaşdırma siyasətini yarım əsrə yaxın müddət ərzində heç bir sərəmə verə bilməmişdir. Yalnız 1850-ci ildən sonra, itaəti xoşlamayan Car-Balakən camaatları və İlisu sultanlığının siyasi işğal tam başa çatandan keyli sonra mütləqiyyətin xristianlaşdırma aksiyası yenidən gücləndirilməyə, bir sıra ingiloy kəndlərində /Qax, Qorağan, Əlibəyli/ kilsələr tikilməyə başlanmışdır.²

İngiloy əhalisini müəyyən güzəştlər vasitəsilə şirnikləşdirmə yolu ilə yenidən xristian etiqadına döndərmə siyasətini əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən qəzəblə qarşılanmasına, hətta 1863-cü ildə üsyanla nəticələnməsinə baxmayaraq, bu tədbir tamamilə təsirsiz qalmamışdır. İngiloyların cüzi bir qismi imtiyaz və güzəştlər barədə şirnikdirici vədlərə uyaraq yenidən pravoslavlığı qəbul etməli olmuşdur. Beləliklə, əsrlər boyu vahid etiqad malik olmuş ingiloy əhalisi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən çarizmin himayədarlığı, rus və gürcü pravoslav din xadimlərinin birgə səyləri nəticəsində iki icmaya bölündü. Bu etnosun əsas kütləsinin təşkil edən müsəlman ingiloylar başlıca olaraq Zaqatala rayonu kəndlərində, onların az bir qismi isə Balakən rayonunda məskunlaşmışdır.

Müsəlman ingiloyların hamısı tarixən olduğu kimi, islam dininin sünnü məzhəbinə etiqad etməkdədir. Pravoslav etiqadını yenidən qəbul etmiş ingiloylar isə istisna olaraq indiki Qax rayonu kəndlərində və Qax şəhərinin bir hissəsində yaşamaqdadır. Uzun müddət inzibati mərkəz rolunu oynamış Qax qəsbəsi Qaxmuğal və Qaxingiloy olmaqla iki hissədən ibarət olmuşdur. Bölgənin digər şəhər və qəsəbələrində olduğu kimi, Qax şəhərində də ingiloylar azərbaycanlı, saxur və qismən avarlarla qarışıq halda, qapıbir qonşuluq şəraitində yaşamaqdadırlar. Bunların arasında indiyədək dini-etnik zəmində heç bir münaqişə və narazılıq faktı qeydə alınmamışdır.

İngiloyların yayılma ərazisi və etnodemoqrafik durumu. Albaniyanın siyasi süqutundan sonra onun şimal-qərb hüdudlarında baş vermiş etnosiyasi proseslər, dini-etnik təqib, təbii və zorakı assimilyasiyalar nəticəsində ingiloyların sayı tarix boyu sabit qalmamış, mövcud sosial-siyasi vəziyyətdən asılı olaraq azalıb-artmışdır.

Digər etnoslar kimi, ingiloyların da sayı barədə orta əsr məxəzləri susur. Onların sayını və yayılma arealını əks etdirən ilk rəsmi statistik məlumat Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonraya aiddir.

Zaqafqaziyanın siyasi fəthi başa çatandan sonra çar Rusiyasının hakim dairələri onun iqtisadi fəthi, başqa sözlə, bu zəngin diyarın sərvətlərini mənimsəmək və ondan lazımı qədər bəhrələnmək barədə tədbirlər görməyə başlamışdılar. Bu məqsədlə də ilk növbədə ölkənin təbii və əmək ehtiyatlarını dürüst hesablayıb öyrənmək tələb olunurdu. XIX əsrin 20-30-cu illərində hərbi və mülki məmurlar tərəfindən həyata keçirilən statistik təsvir və tədqiqatlar basit səciyyə daşdığından dövlət xəzinəsinin gəlirlərini artırmağa kifayət qədər xidmət edə bilmirdi. Ona görə də XIX əsrin ortalarından başlayaraq ölkədə ehtiyat əmək qüvvələri, başqa sözlə, ailə və təsərrüfat vahidləri də göstərilməklə, ayrı-ayrı qəzalarda etnoslar üzrə əhalinin ümumi sayı barədə müfəssəl təsvir yaradan *kameral təsvirlər* tərtib olunmağa başlandı. 1859-cu ildə Zaqatala dairəsi üzrə aparılmış belə kameral təsvirlərdən birində ingiloy kəndləri və onlarda yaşayan ailə vahidlərinin sayı barədə məlumat verilir.³ (bax: I cədvəl).

Yuxarıdakı cədvəlin ilk qeydindən bəlli olur ki, 1859-cu ilin kameral təsvirində hər bir tüstü (ailə) vahidinə orta hesabla 5,4 nəfər düşürmüş.⁴ Bu hesabla götürüldükdə 1859-cu ildə Zaqatala dairəsindəki ingiloy kəndlərində olan 1557 tüstü vahidində 8.407 nəfər adam yaşayırmış.⁵

1871-ci ilin əhalini siyahıyaalmasına əsasən Zaqatala dairəsi üzrə ingiloyların sayı barədə demoqrafik məlumat⁶

S/S	Naiblix	1859-cu il kameral təsv. üzrə ailə vahidi	1871-ci siyahı. ail. üzrə ailə vahidi.	Əhalinin sayı		Etnik və dini mənsubiyyət
				kişi	qadın	
1.	Çar naibliyi İttala		36	78	64	142 ing. müsəl.
2.	Əliabad naib. Yengiyən	57	74	196	181	377 «.....»
3.	Mosul	193	239	621	546	1167 «.....»
4.	Əliabad	617	688	1967	1838	3805 «.....»
5.	Zəyəm	86	94	313	292	605 «.....»
6.	Tasmalı	85	92	244	216	605 «.....»
7.	Lələpaşa	31	32	91	84	175 «.....»
8.	Marsan	47	60	143	144	287 «.....»
9.	İlisu naibliyi Suskənd	20	26	60	50	110 «.....»
10.	Qaxingiloy	160	249	971	973	1944 ing. xrist
11.	Məşəbaş	16	22	57	56	113 «.....»
12.	Qarasar naib. Qorağan	69	115	314	312	626 ing.; 268 xris.; 358 müs.
13.	Şotavar	65	56	158	147	305 ing. müsəl
14.	Əlibaylı	83	104	350	286	636 ing. xrist.
15.	Kötüklü (ing.)	28	30	83	72	155 ing. xrist.
Cəmi:		1557	1919	5646	5261	10907 7791 müs. ing. 3116 xrist. ing.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, haqqında bəhs olunan statistik məlumatda bir sıra qeyri-səhih istilahlər işlənmişdir. Əvvəla, ingiloylar yanlış olaraq «gürcü», daha doğrusu, «gürcü-məhəmmədi» və «gürcü-xristian» kimi qələmə verilmişdir. Bu yanlışlıq ara-sıra sonrakı illərə dair statistik ədəbiyyatda da təkrar olunmuşdur. İkincisi, həmin məlumatlarda azərbaycanlılar yanlış olaraq, gah tatar, gah da muğal adlandırılmış, bölgənin digər sakinləri olan avar və saxurlar isə ümumi bir ad altında «ləzgi» kimi qələmə verilmişdir.

1871-ci ilin statistik məlumatında yol verilmiş digər bir ciddi yanlışlıq da xalis azərbaycanlı kəndləri olan Qandax və

Kəpənəkçinin, görünür, mexaniki səhv nəticəsində sırf ingiloy kəndləri olan Yengiyən və Mosul ilə dəyişik salınmasından ibarət olmuşdur. Məhz elə bu səhvlərin nəticəsində cədvəlin sonundakı 2-ci yekun qeydində ingiloy əhalisinin ümumi sayı 10.907 nəfər əvəzinə 10.220 nəfər⁷ təsbit olunmuşdur. Elə bunun nəticəsində ayrı-ayrılıqda müsəlman və xristian ingiloyların sayını əks etdirən rəqəmlər müvafiq surətdə azaldılmışdır: müsəlman ingiloyların sayı 7.791 nəfər əvəzinə 7.126 nəfər⁸, xristian ingiloyların sayı isə 3.116 nəfər əvəzinə 3.094 nəfər⁹ göstərilmişdir.

İngiloyların demografik inkişafının intensiv surətdə davam etdiyi iki il sonra, yəni 1873-cü ildə keçirilmiş kameral təsvirdən də aydın görünür (bax: 2 sayılı cədvəl).

II cədvəl

1873-cü ilin kameral təsviri üzrə Zaqatala dairəsində ingiloyların sayı¹⁰

№	Kəndlərin adı	Tüştü vahid. sayı	Əhali sayı		Dini etiqadı	
			Kişi	Qadın	Müsəl.	Xrist.
1.	Əliabad	703	2109	1937	4046	
2.	Əlibaylı	116	382	358	3	737
3.	Yengiyən	79	211	189	397	3
4.	Zəyəm	97	380	323	683	20
5.	İtitala	63	162	139	301	
6.	Qaxingiloy	268	1008	1050		2058
7.	Kötüklü ing.	32	97	87		184
8.	Qorağan: xrist.ing. müsəl.ing.	58 59	174 184	151 218	402	325
9.	Lələpaşa	35	93	83	176	
10.	Marsan	69	171	168	339	
11.	Məşəbaş	22	54	55		109
12.	Mosul	244	649	575	1224	
13.	Suskənd	27	86	68	154	
14.	Tasmalı	93	304	276	569	11
15.	Şotavar	51	157	165	322	
Cəmi:		2016	6221	5842	8616	3447

İngiloyların yayılma səciyyəsi və sayına dair müxtəlif illərin /1859,1871,1873,1886,1897-ci illərin/ statistik məlumatlarını tutuşdurduqda bəlli olur ki, Suskənd istisna olmaqla, onlar sabiq Zaqatala dairəsinin əsasən 14-15 kəndində elliklə məskunlaşmışlar.

1859-cu ildə 20, 1871-ci ildə 26, 1873-cü ildə 27 tüştü vahidindən ibarət olub xalis ingiloy kəndi kimi təqdim olunan

Suskənd 1886-cı ilin ailəbaşı siyahılarında əxz olunmuş statistik məlumatda 2 muğal, 7 ingiloy və 24 saxur ailəsindən ibarət qarışıq kənd kimi təsbit olunmuşdur.¹¹

Etnografik çöl materialları və yazılı məxəzlərdən aydın olur ki, ingiloylar tarix boyu olduğu kimi, XIX əsrdə də Alazan vadisində, başlıca olaraq, sabiq Əliabad, İlisu və Qarasu naibliklərində elliklə məskunlaşmışlar.

İngiloy kəndlərinin salınması tarixindən

İngiloy kəndlərinin böyük bir qismi qədim tarixə malik olub özlərinin etnik möhürünü Alazan vadisində əbədiləşdirmişlər. Bu kəndlərin az bir qismi sonralar, xüsusilə XVIII-XIX əsrlərdə təşəkkül tapmışdır. Məsələn, Səfəvi şahı I Təhmasibin 1562-ci ildə Saxur hakimi Adıqurqulu bəyin adına verdiyi fərmanda xidmətləri müqabilində ona başıaçıq kəndlər sırasında Babalı, Şotavar və Qorağan kəndlərinin¹² də adı çəkilir. Bundan 30 il sonra Osmanlı sultanının fərmanı ilə Adıqurqulu bəyin vassal mülkləri sırasına daha iki kənd: Qax və Meşəbaş əlavə olunmuşdur.¹³ Yaxud türk sultanı II Osman xanın 1609-cu il tarixli fərmanında Adıqurqulu bəyin oğlu Əli sultana ocaqlıq hüququ ilə verilmiş kəndlər sırasında Qax, Meşəbaş, Zərnə, Ləkit, Qum ilə yanaşı, Əlibaylı kəndinin /Alagöz formasında/ adı çəkilir.¹⁴

İngiloyların məskunlaşdığı çoxsakinli kəndlər arasında Qax daha qədim tarixə malik olması ilə seçilir. İ.Lineviçin vaxtilə yerli sakinlərdən topladığı rəvayətə görə, ərazisi sıx meşəliklə örtülüb olmuş Qax keçmişdə Toraqay adlanırmış. İlisu sultanlığının təcəlliyyəsinə keçəndən sonra qonşu əyalətlərdən buraya müsəlman əhalisi dəvət olunmuşdur. Yerli sakinlərlə gəlmələr arasında baş verən qarşılıqlı anlaşılmazlıq üzündən xristian məzhəbli əhali kəndin yuxarı hissəsində cəmlənməyə başlamışdır. Beləliklə, Qax kəndi ingiloy və muğal olmaqla, iki hissəyə bölünmüşdür.¹⁵ 1873-cü ildə Qaxda 9 bəy, 23 saxur, 77 muğal, 130 ingiloy ailəsi olmaqla, cəmi 239 ailə yaşayırdı.¹⁶

XVI əsr və XVII əsrin əvvəllərinə aid şah və sultan fərmanlarında adı çəkilən Əlibaylı, Meşəbaş, Qorağan və Şotavar kəndlərinin yaranma tarixindən bəhs edərkən İ.Lineviç yanlış olaraq, onların əmələ gəlmə tarixini XIX əsrin əvvəllərinə aid edir.¹⁷ O, 1873-cü ildə 80 ingiloy həyatından ibarət olan Əlibaylı kəndinin XIX əsrin əvvəllərində Sultan Əhməd xan tərəfindən salındığını xəbər verərək yazır ki, yerli sakinlərin söylədiyinə görə, kəndin indiki ərazisi vaxtilə keçilməz meşəlikdən ibarət olub qaçaq-quldurun gizlənməsinə və cəzasız qalmasına şərait yaratdığı üçün sultan burada kənd saldırmış və digər ingiloy kəndlərindən buraya əhali dəvət etmişdir. İlk vaxtlar bura Qax

kəndindən 25 ingiloy ailəsi köçürülmüşdür.¹⁸

Həmin müəllifin verdiyi başqa bir məlumata görə, o dövrdə əhalisi 20 ingiloy ailəsindən ibarət olan Meşəbaş kəndi yəni də Əhməd xan tərəfindən həmin məqsədlə, yəni fizikliq meşəliklərdə gizlənmə quldur dəstələrinə qarşı mübarizə aparmaq niyyəti ilə Kürmük çayının sol sahilində, qaxlılara məxsus xutor (müvəqqəti mal binəsi) əsasında salınmışdır. Keçilməz fizikliq meşənin kənarında yerləşən həmin binəyə digər kəndlərdən ingiloy ailələri köçürülüb məskunlaşdırılardan bir qədər sonra çay daşqını Meşəbaş sakinlərini Kürmük çayının sağ sahilinə köçməyə vadar etmişdir. Beləliklə də indiki Meşəbaş kəndinin əsası qoyulmuşdur.¹⁹

Zaqatala zümrə-torpaq komissiyasının protokollarında Saxur hakimləri və İlisu sultanlarına Səfəvi şahları və Osmanlı sultanları tərəfindən verilmiş fərmanlarda adları çəkilən kəndlərin übhəli sayılmasını əsas tutan İ.Lineviç yerli sakinlərin şəhadətinə əsaslanaraq, Şotavar kəndinin XIX əsrin əvvəlində Babalı kəndinə məxsus torpaqlarda, babalıların özlərinin dəvəti ilə salındığını, Qorağanın isə 1808-ci ildə carlılar tərəfindən yaradıldığını xəbər verir.²⁰

İngiloylara məxsus *yığamat* kəndlər qrupundan olan Böyük (11 ailə) və Kiçik Kötüklü (15 ailə) kəndləri son orta əsrlərdə, Sultanlığın iqamətgahı İlisuya köpəndən sonra əmələ gəlmişdir.²¹ Görünür, İlisu bəyləri özlərinin vergi ödəyən keşək vəhidlərinin sayını artırmaq məqsədilə öz mülklərinə müxtəlif kəndlərdən ingiloy ailələri köçürürmüşlər. Məhz bu tədbirin nəticəsində də həmin kəndlər yaranmışdır. İ.Lineviçin yazdığına görə, hətta Böyük Kötüklüdə ilk vaxtlar əsir ermənilər (?) yerləşdirilmiş. Onlar qaçıb dağıldandan sonra burada ingiloy ailələri məskunlaşdırılmışdır.²²

İngiloy kəndlərinin bir qismi təkcə *yığamat* olması ilə deyil, habelə etnik cəhətdən *qarışqı* səciyyə daşıması ilə də seçilirdi. Belə kəndlər arasında Suskənd xüsusilə diqqət cəlb edir. 1873-cü ildə 40 həyətdən ibarət olan bu kənddə 15 saxur, 4 muğal, 21 ingiloy ailəsi yaşayırdı.²³ İ.Lineviçin yazdığına görə, Suskənd XVIII əsrin ikinci yarısında, Xanbaba bəyin hakimiyyəti dövründə Əmircanlı kəndinə məxsus ərazidə xüsusi dəvət əsasında yaranmışdır. Onun salınmasında əsas məqsəd həmin yerdə əhalinin sayını artırmaq və beləliklə də sultanlığın təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Əmircanlılar asudə torpaqlarını Qax və Əliabaddan gələn ingiloylara təmən-nasız təklif etsələr də, onlar gələcək asılılıqdan ehtiyat etdikləri üçün buna razılaşmamış və təklif olunmuş torpağın müqabilində 120 tuman pul ödəmişlər. Hətta bu münasibətlə 1786-cı ildə qəbala tərtib etmişlər. Kəndin ilk sakinləri təhlükəsizliklərinə tam əmin olmadıqları üçün kənar kəndlərdən ailələr dəvət et-

mişlər. İcmaya haqq ödəmək şərti ilə onlara torpaq payı da ayrılmış. Kifayət qədər *yığamat* ailə toplaşandan sonra həyət və əkin üçün ayrılmış torpaq sahələrini onlar çox ehtimal ki, ailə vahidlərinin sayına müvafiq olaraq 49 hissəyə bölmüşlər. Ümumi istifadədə yalnız meşəliklər qalmışdır.²⁴

Yeni yaranmış ingiloy kəndlərinin sonuncusu Car nahiyəsinə düşən İtitala kəndi olmuşdur. 1859-cu ilin kameral təsvirində o, müstəqil yaşayış məskəni kimi təsbit olunmamışdır. Etnoqrafik çöl materiallarından belli olur ki, bu yer vaxtilə Əliabad kəndinin əyani dli tabununa məxsus müvəqqəti mal binəsi olmuşdur. Əliabadda İttabun məhəlləsi indi də qalmaqdadır. Tabun böyüyüb artıqca onun ərazisi darısqallıq etdiyindən buradan köçmüş ingiloy ailələri məskunlaşma baxımından əlverişli təbii və təsərrüfat şəraitinə malik olan həmin taladakı binələrdə daimi qalıb yaşamağa başlamışlar. Beləliklə, tədricən ingiloyların yeni bir yaşayış məskəni də yaranıb artmışdır. Məhz elə bu səbəbdən də 1871-ci ildən başlayaraq, bir müddət əhali siyahıyaalmalarında İtitala yeni əmələ gəlmiş məskən kimi təsbit olunmuşdur. Lakin kənd çox sürətlə böyüyərək 1871-ci ildəki 36 tüstü vahidindən (87 kişi, 66 qadın)²⁵ 1873-cü ildə 63 tüstü vahidinə (162 kişi, 139 qadın) çatmışdı.²⁶ 20 il keçəndən sonra kəndin əhalisi artaraq 301 nəfərdən 575 nəfərə çatmışdır.²⁷ Təzəcə yaranmış bir ingiloy kəndinin demografik artımının bu sayaq sürətli inkişafında təkcə əlverişli təbii şərait deyil, habelə münasib etnosiyasi amillər də mühüm rol oynamışdır. İngiloylar Azərbaycan etnik mühitində sıxıntı çəkmədən tam sərbəst məişət həyatı sürürdülər.

1859-cu ilin kameral təsvirinə görə, müsəlman ingiloyların böyük əksəriyyəti, təxminən 1400 ailə Əliabad naibliyinə daxil olan kəndlərdə: Əliabad (617 ailə), Yengiyan (57 ailə), Mosul (193 ailə), Zəyəm (86 ailə), Tasmalı (85 ailə), Marsan (47 ailə), Lələpaşa (31 ailə), az bir qismi isə İlisu (Suskənd -20 ailə) və Qarasu naibliyində (Şotavar - 35 ailə) sakin idi. Bundan 5 dəfə az, daha doğrusu, 356 ailədən ibarət olan xristian ingiloylar, başlıca olaraq, İlisu naibliyində: Qax ingiloy (160 ailə), Meşəbaş (16 ailə) və Qarasu naibliyindəki Qorağan (69 ailə qarışqı), Əlibəyli (83 ailə), Kötüklü (28 ailə) kəndlərində məskunlaşmışdı.²⁸

Keçən əsrin 50-ci illərində çar hökuməti tərəfindən həyata keçirilən əhalini zorla xristianlaşdırma siyasəti nəticəsində ingiloy kəndlərinin bir qismində (Qax, Əlibəyli, Qorağan, Kötüklü, Meşəbaş, Tasmalı, Zəyəm, Lələpaşa, Marsan, Yengiyan, Şotavar) əhali xristianlığı qəbul etmişdi.²⁹ Bunun nəticəsində vahid etnos olan ingiloylar, müsəlman və xristian olmaqla, iki icmaya bölündülər. Bununla belə, çar məmurlarından dəstək alan rus və gürcü pravoslav din xadimlərinin ingiloyları tamamilə xristianlaşdırmaq və beləliklə də Cənubi Qafqazda, o cümlədən Za-

qatala dairəsində xaçpərəst əhalinin say nisbətini dəyişdirməyə yönəldilmiş bütün səylərinə rəğmən müsəlman ingiloyların böyük əksəriyyəti ata-baba etiqadlarına sadiq qalmış, öz dinlərindən üz döndərməmişdilər. Xüsusilə, bu işdə 1863-cü ildə baş vermiş üsyan mühüm rol oynamışdır. İşğaldan sonra Car-Balaxan camaatlığı və İlisu sultanlığını birləşdirən Zaqatala dairəsində çarizmin qəddar müstəmləkə sistemi xristianlığı bərpası adında dini zorakılıqla çulğışmışdı. İngiloy kəndlərində, hətta ingiloylar yaşamayan Balaxan kəndində kilisə tikilməsi tədbiri əhalinin qanuni hiddətinə səbəb olmuşdu. Üsyanın qəddarlıqla yatırılmasına baxmayaraq, yerli əhalinin dini hissələri ilə oynayan çar məmurları bölgədəki iğtişaşlı vəziyyəti sabitləşdirmək üçün geri çəkilmək, dini zorakılıqdan bir müddət əl çəkmək məcburiyyətində qaldılar. Məhz bunun nəticəsində də zorla xristianlaşdırılmış ingiloy kəndlərinin bir qismi (Tasmalı, Zəyəm, Şotavarın bir hissəsi) yenidən öz müsəlman etiqadlarına döndülər. Bunu 1871 və 1873-cü illərin statistik məlumatlarından da aydın görmək olur. Hər iki sənəddə adları çəkilən kəndlərin əhalisi «müsəlman ingiloy» kimi təsbit olunmuşdur.

Beləliklə, ingiloy kəndlərinin böyük əksəriyyəti dini mənsubiyyət etibarlı ilə müsəlman olaraq qalmış, az bir hissəsi isə müsəlman və xristian olmaqla, qarışıq səciyyə kəsb etmişdir.

Dini mənsubiyyətinə görə, qarışıq səciyyə daşıyan ingiloy kəndlərinin ən tipik nümunəsi Qorağan kəndi sayıla bilər. 1871-ci ilin siyahıyaalması üzrə Qorağan kəndinin 115 ingiloy ailəsindən ibarət olan 626 nəfərlik əhalisinin 358 nəfəri müsəlman, 288 nəfəri isə xristian idi.³⁰ Məhz bu səbəbdən də kənd, Qorağan-ingiloy və Qorağan-müsəlman olmaqla iki hissəyə bölünmüşdü.

İngiloy kəndlərinin böyük əksəriyyəti XIX əsrin 50-ci illərindən etibarən ya xalis müsəlman, ya da sırf xristian icmalarına mənsub olmalarına baxmayaraq, onların bir qisminə çox cüzi miqdarda ya müsəlman, ya da xristian ailəsi qalırdı. Məsələn, əhalisi əsasən müsəlman olan Zəyəm kəndində 1871-ci ildə 505 nəfər müsəlman ingiloy olduğu halda, iki il sonra, yəni 1873-cü ildə onların sayı artıb 683-ə çatmış, lakin kənddə 20 nəfər xristian peyda olmuşdur.³¹

Həmin dövrdə Tasmalı kəndində müsəlman ingiloyların sayı 1871-ci ildəki 460 nəfərdən³² 1873-cü ildə 569 nəfərə çatmışa da, kənddə 11 nəfər ingiloy xristianlığı qəbul etmişdir.³³

İngiloyların iki dini icmaya ayrılmasından sonrakı illərə aid statistik materialları nəzərdən keçirib təhlil etdikdə belli olur ki, bütün təzyiqlə və şirnikdirici vədlərə baxmayaraq, ingiloyların əsas kütləsini müsəlman etiqadından döndərmək bu məkrli siyasətin təşkilatçılarına və onlara dəstək verənlərə müəssər olmamışdır. Bu gerçəkliyi Əliabad kəndinin təmsalın-

da aydın izləmək olur. 1871-ci ilin xalq siyahıyaalmasına görə müsəlman ingiloyların əsas kütləsinin cəmləşdiyi çoxsakinli Əliabad kəndində 3803 nəfər,³⁴ 1873-cü ilin kameral təsvirinə əsasən 4.046 nəfər³⁵ müsəlman etiqadlı ingiloy olmuşdusa, 1904-cü ildə onların sayı 5564 nəfərə³⁶ çatmışdı. Halbuki, xristian ingiloyların mərkəzləşdiyi çoxsakinli kəndlərin ən böyüyü olan Qax-ingiloyun əhalisi 1871-ci ildə 1944 nəfər,³⁷ 1873-cü ildə 2058 nəfər,³⁸ 1904-cü ildə 2488 nəfər olmuşdur.³⁹ Hər iki icmada əhali artımının səciyyəsi göz qabağındadır. Hərçənd ki, demografik dəyişikliklərin baş verdiyi 30 il ərzində ingiloyların hər iki icmasına münasibət eyni olmamışdır. Cənubi Qafqaz, o cümlədən ingiloyların məskunlaşdığı Alazan vadisində müstəmləkəçilər çarizm rejiminin ucaq xalqları, o cümlədən müsəlman ingiloyları xristianlaşdırmaq siyasəti köhnə qaydada davam etməkdə idi.

İngiloyların müsəlman və xristian icmaları üçün etnosiyasi mühitin fərqli olması, başqa sözlə, xristian ingiloyların hökumət dairələri tərəfindən himayə edilib dəstəklənməsinə baxmayaraq, hər iki icma özlərinin demografik inkişafını aramla davam etdirmişdir. Bunu sonrakı illərin statistik məlumatlarından da aydın görmək olur.

Tarixi-demografik materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan etnik mühitində azlıqda qalan xalq və etnik qrupların etnososial və etnomədəni tərəqqisi üçün tarix boyu əlverişli şərait yaradılmışdır. Məhz bu cür münasib şərait nəticəsində azərbaycanlıların əhatəsində yaşayan azsaylı etnoslar məişət və mədəniyyət cəhətdən ölkənin əsas etnosu ilə qovuşub doğmalaşarkən, özlərinin spesifik məhəlli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla, demografik artımlarını da təmin edə bilmişlər. Bu tarixi həqiqət ingiloyların təmsalında özünü aydın təzahür etdirir.

Müsəlman ingiloylar arasında gedən inteqrasiya proseslərinə gəlicə qeyd etməliyik ki, bu heç də zorakı assimilyasiya nəticəsi kimi deyil, ölkənin hakimi etnosu olan türkdilli azərbaycanlıların məişət və mədəniyyətinin bölgədə aparıcı rol oynaması, Azərbaycan dilinin isə bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Alazan vadisində etnoslararası başlıca ünsiyyət vasitəsi olması amili ilə izah edilir. Bu sayaq inteqrasiya prosesləri xristian ingiloylar arasında da baş vermişdir. Lakin bir qədər fərqli formada. Xristian ingiloyların gürcülərlə dil və din qohumluğu, habelə Gürcüstanın mədəni mərkəzləri ilə onların sıx əlaqələri burada assimilyasiya prosesini tamam başqa bir məcraya salmış, onların gürcüləşməsi prosesini xeyli dərəcədə sürətləndirmişdir. Həm də bu təxəyə əşağlarda, sadə əhali kütləsi arasında gedən adi etnomədəni və etnokonfessional proseslər olmayıb, Alazan vadisinə təmənnalı ərazi iddialarından heç vaxt əl çəkməyən qonşu Gürcüstan dövlətinin müəyyən dairələrinin

üstüörtülü, lakin fəal təşviqi sayəsində, planlı surətdə həyata keçirilən və məqsədyönlü səciyyə daşıyan etnosiyasi məramna çevrilmişdir. Uzun illər, hətta Sovet hakimiyyəti dövründə çox incə üsul və məxfi yollarla həyata keçirilən bu məkrli siyasət nəticəsində xristian ingiloylara təlqin olunmuşdur ki, mənşə etibarilə onlar son orta əsrlərdə dini etiqadı zorla dəyişdirilmiş gürçülərdir. Hətta heç bir faktik əsası olmayan və ingiloyların alban mənşəli olmasını ört-basdır etməyə çalışan gürcüdülli ədəbiyyatdan əxz olunmuş və saxta ideya ilk vaxtlar rus zadəgan tarixçələrinin əsərlərinə, buradan isə əhali demografiyasını əks etdirən statistik materiallara sirayət etmişdir. Məhz buna görə də ingiloy etnonimi elmi ədəbiyyatda çoxdan təsbit olunub və təndəşliq hüququ qazanmasına baxmayaraq, XIX əsrin ikinci yarısında aid statistik məlumatlarda hələ də ingiloylar çox vaxt öz etnik adları ilə deyil, təhrif olunmuş acayib bir formada: «gürcü-xristian» və «gürcü-məhəmmədi» (bəzən də «gürcü-müsəlman») adları ilə təqdim olunurdular.

Tarixi həqiqətdən çox uzaq olan, faqət rəsmi sənədlərdə etnosu əks etdirən termin kimi istifadə olunmuş «gürcü-xristian» istilahnın semantikasını nəzərdən keçirib təhlil etdikdə belə bir təbii sual ortaya çıxır: Görəsən, gürcülər etnos olmaq etibarilə xristian olmayıb daha hansı dini etiqada malik imiş?

Çar məmurlarının nəzarəti altında tərtib olunmuş statistik məlumatlarda bilərəkdən dolaylı salınmış bu termin sonrakı illərin statistik materiallarında öz mahiyyətini tam büruzə verərək «ingiloy» sözü birbaşa «gürcü» istilahi ilə əvəz olunmuşdur. Məsələn, 1886-cı ilin ailəbəsi siyahılarında xristian ingiloylar «gürcü», müsəlman ingiloylar isə «ingiloy» qrafası altında siyahıya götürülmüşdür.⁴⁰

İngiloylara münasibətdə onların alban mənşəli deyil, gürcü mənşəli olmalarını iddia edən və heç bir faktik elmi əsası olmayan bu çürük ideya, təəssüflər olsun ki, özünün zərərli təsirini sonralar da müəyyən qədər göstərə bilmişdir. 1926-cı ilin Ümumittifaq siyahıyaalınmasında müsəlman ingiloylara tamamilə qrafa ayrılmadığını, xristian ingiloyların isə gürcü kimi qələmə verildiyinin şahidi oluruq.⁴¹

Azərbaycan elmi ictimaiyyəti və rəsmi dairələri arasında ingiloyların etnik tələyinə biganə münasibətin ən ağırlı və acı nəticələrindən biri bundan ibarət olmuşdur ki, XIX əsrin ikinci yarısında xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların böyük əksəriyyəti indi alban olduqlarını unudaraq özlərini gürcü hesab edirlər.

Qədim alban tayfalarından birinin qanuni varisi olmaq etibarilə ingiloyların etnik tarixi kimi, onların məskənsalma fəaliyyəti də Alazan vadisi ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Minilliklər boyu Alazan vadisi və onun həndəvərində baş vermiş ta-

rixi hadisə və proseslər müasir ingiloyların ulu əcdadları olan qədim gəllərin, sonralar isə onların etnik varisi olan ingiloyların mənşə və mədəniyyətinin təşəkkülündə dərin izlər buraxmışdır. Baş Qafqaz sıra dağlarının ilk silsiləsinin əlçəkməz, ünyetməz qarlı, uca zirvələri ilə dövrələnmiş, elə bunun sayəsində də soyuq şimal küləkələrindən, habelə həm də yadelli yağış hücumlarından yaxşı mühafizə olunan Alazan vadisinin olduqca əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi, onun tükənməz təbii sərvətləri, bəl məhsul verən mümbit torpaqları tarix boyu onu aramsız davam edən hərbi yürüşlərlə, sayısız-hesabsız başqınlarla üzbəüz qoymuş, çoxsaylı əhali miqrasiyaları ilə qarşılaşdırmışdır. Bütün bunlar vadinin və onun avtohton sakinlərinin etnik tələyinə, təsərrüfat fəaliyyətinə, mənşə və mədəniyyətinə dərin təsir göstərən başlıca amillər olmuşdur. Məhz bunların sayəsində vadidə müxtəlif etnoslar və onların hər birinə xas olan mənşə və mədəniyyət ünsürləri çulğışıb bir-birinə qarışmışdır.

Bölgəyə əhali miqrasiyası artıdıca ingiloylar vadinin mərkəzinə doğru sıxışdırılmışdır. Tarix boyu aramsız davam edən bu proses nəticəsində ingiloylar vadinin ortasındakı Qarasov çökəkliyinə doğru çəkilməklə, onun fizilliq meşəlikləri arasında özlərinə yurd-yuva salmış, təsərrüfat qurmuşlar. Onlar hər dəfə də qarşılaşdıqları yeni ekoloji mühitə alışmalı olur, onun orografiyasının xüsusiyyətlərini mənimsəyərək buna müvafiq təsərrüfat qurur, gərəklı mənşə vasitələri, zəngin maddi mədəniyyət nümunələri yaradırdılar.

Həm də onlar bu işləri görərək təkə özlərinin köhnə həyat təcrübəsinə əsaslanmaqla kifayətlənməyib, qonşu etnoslardan əxz etdikləri əməli vərdişlərdən də istifadə etməli olurdular. Ən başlıcası isə düşmən təcavüzü sovuşub əmin-amanlıq yarandıqca etnoslararası təmas da güclənir, iqtisadi əlaqələr çoxalıb intensivləşir, qarşılıqlı etnomədəni təsirlər artıb şaxələndirir. Bütün bu amillərin təsiri altında Alazan vadisində bilavasitə onun sakinlərinə məxsus xüsusi bir mədəni təsərrüfat tipi təşəkkül tapmışdır. Bölgənin digər etnoslarının da yaxından iştirak etdiyi bu ümumi, orta mədəniyyətin yaranmasında ingiloyların sanballı əməyi olmuşdur.

Alban-Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan və daha çox müstərk səciyyə daşıyan bu məhəlli mədəniyyət tipi bir sıra Ümumqafqaz xüsusiyyətlərinə də malik idi. Ona görə də Alazan vadisində təşəkkül tapmış bu mədəniyyət özünü daha çox Ümumazərbaycan mədəniyyətinin əlahiddə bir variantı kimi təzahür etdirir. Elə ingiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinə xas olan məhəlli xüsusiyyətlərin çoxu da məhz buradan irəli gəlmişdir.

- ¹ Г.А.Гейбуллаев. К происхождению этнонима ингилой.- «ДАН Азерб. ССР», 1984, №3; *Yenə onun*: К этногенезу азербайджанцев Б., 1991, с.167-173.
- ² A. Poserbinskiñ yazdıǵına görə, ilk kilsə 1851-ci ildə Qaxda, bir qədər sonra, 1855-ci ildə Qoraǵan kəndində, 1861-ci ildə isə Əlibəyli kəndində tikilmişdir. *Vax: onun*: Очерк Закатальского округа.-Кавказский календарь на 1866 г. Тиф.,1865, с.34.
- ³ Н.В.Население Закатальского округа /по народной переписи 1871 года./- Сборник сведений о Кавказских горцах (ССКГ). Вып. VI, Тифлис, 1872, с.55-59.
- ⁴ *Yenə orada*, s. 58.
- ⁵ *Hesablama bizimdir*.
- ⁶ *Yenə orada*, s. 55-57.
- ⁷ ССКГ, вып. VI, Тиф., 1872, с.59.
- ⁸ *Yenə orada*.
- ⁹ *Yenə orada*.
- ¹⁰ Сведения о количестве народонаселения г. Закаталах и Закатальском округе по камеральному описанию 1873 года.- ССКГ т. VII, Тиф., 1873, с.52-54.
- ¹¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г. Тиф., 1893.
- ¹² Фирман Тахмасиб шаха Захурскому владельцу Ади-Кургулу беку от реджеба 970 (1562)года.- АКАК, т. II, Тиф., 1868, с.321.
- ¹³ Фирман султана Османа II на имя Ади-Кургулу бека от сафара 1000 (1591)-года.- АКАК, т. VI, ч. II, Тиф., 1875, с.771.
- ¹⁴ *Yenə orada*.
- ¹⁵ И.Линевич. Бывшее Елисуйское султанство. -ССКГ, вып. VII, Тиф., 1873, с.12, 16, 17.
- ¹⁶ *Yenə orada*, s. 17.
- ¹⁷ *Yenə orada*, s. 18-20.
- ¹⁸ *Yenə orada*, s. 18.
- ¹⁹ *Yenə orada*, s. 19.
- ²⁰ *Yenə orada*, s. 20.
- ²¹ *Yenə orada*, s. 23.
- ²² *Yenə orada*, s. 23-24.
- ²³ *Yenə orada*, s. 21.
- ²⁴ *Yenə orada*.
- ²⁵ ССКГ, вып. VI, с.55.
- ²⁶ ССКГ, вып VII, с.53.
- ²⁷ Население Закатальского округа к 1-му январю 1904 г. -Кавказский календарь на 1907 г. Тиф., 1906, с.158.
- ²⁸ ССКГ, вып. VI, с.55-57.
- ²⁹ *Azərbaycan tarixi*, II с., В., 1964, s.150.
- ³⁰ ССКГ, вып. VI, с.57.
- ³¹ *Yenə orada*, s. 56.
- ³² ССКГ, вып. VII, с.53.
- ³³ ССКГ, вып. VI, с.56.
- ³⁴ ССКГ, вып. VII, с.52.
- ³⁵ ССКГ, вып. VI, с.57.
- ³⁶ Кавказский календарь на 1907 г, Тиф., 1906, с.158.
- ³⁷ ССКГ, вып. VI, с.57.
- ³⁸ ССКГ, вып. VII, с.53.
- ³⁹ Кавказский календарь на 1907 г. Тиф., 1906, с.158.

¹ Г.А.Гейбуллаев. К происхождению этнонима ингилой - «ДАН Азерб. ССР», 1984, №3; *Yenə orada*: К этногенезу азербайджанцев Б., 1991, с.167-173.

² А.Посербскинин yazdığına görə, ilk kilsə 1851-ci ildə Qaxda, bir qədər sonra, 1855-ci ildə Qorağan kəndində, 1861-ci ildə isə Əliboylu kəndində tikilmişdir. *Vax: onun: Ovrək Zakatalıyского округа.-Кавказский календарь на 1866 г.* Тиф.,1865, с.34.

³ И.В.Население Закатальского округа /по народной переписи 1871 года/-Сборник сведений о Кавказских горах (ССКГ), Вып. VI, Тифлис, 1872, с.55-59.

⁴ *Yenə orada*, s.58.

⁵ *Hesablama bizimdir.*

⁶ *Yenə orada*, s.55-57.

⁷ ССКГ, вып. VI, Тиф., 1872, с.59.

⁸ *Yenə orada.*

⁹ *Yenə orada.*

¹⁰ Сведения о количестве народонаселения г. Закатала и Закатальском округе по камеральному описанию 1873 года.- ССКГ т.VII, Тиф., 1873, с.52-54.

¹¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г. Тиф.,1893.

¹² Фирман Тахмасиб шаха Захурскому владельцу Ади-Кургулу беку от реджеба 970 (1562)года.- АКАК, т.II, Тиф.,1868, с.321.

¹³ Фирман султана Османа II на имя Ади-Кургулу беку от сафара 1000 (1591)-года.-АКАК, т.VI, ч.II, Тиф.,1875, с.771.

¹⁴ *Yenə orada.*

¹⁵ И.Линевич. Бывшее Елисейское султанство.-ССКГ, вып.VII, Тиф., 1873, с.12,16,17.

¹⁶ *Yenə orada*, s.17.

¹⁷ *Yenə orada*, s.18-20.

¹⁸ *Yenə orada*, s.18.

¹⁹ *Yenə orada*, s.19.

²⁰ *Yenə orada*, s.20.

²¹ *Yenə orada*, s.23.

²² *Yenə orada*, s.23-24.

²³ *Yenə orada*, s.21.

²⁴ *Yenə orada.*

²⁵ ССКГ, вып. VI, с.55.

²⁶ ССКГ, вып. VII, с.53.

²⁷ Население Закатальского округа к 1-му январю 1904 г.-Кавказский календарь на 1907 г. Тиф., 1906, с.158.

²⁸ ССКГ, вып. VI, с.55-57.

²⁹ *Azərbaycan tarixi*, II c., B.,1964, s.150.

³⁰ ССКГ, вып. VI, с.57.

³¹ *Yenə orada*, s.56.

³² ССКГ, вып. VII, с.53.

³³ ССКГ, вып. VI, с.56.

³⁴ ССКГ, вып. VII, с.52.

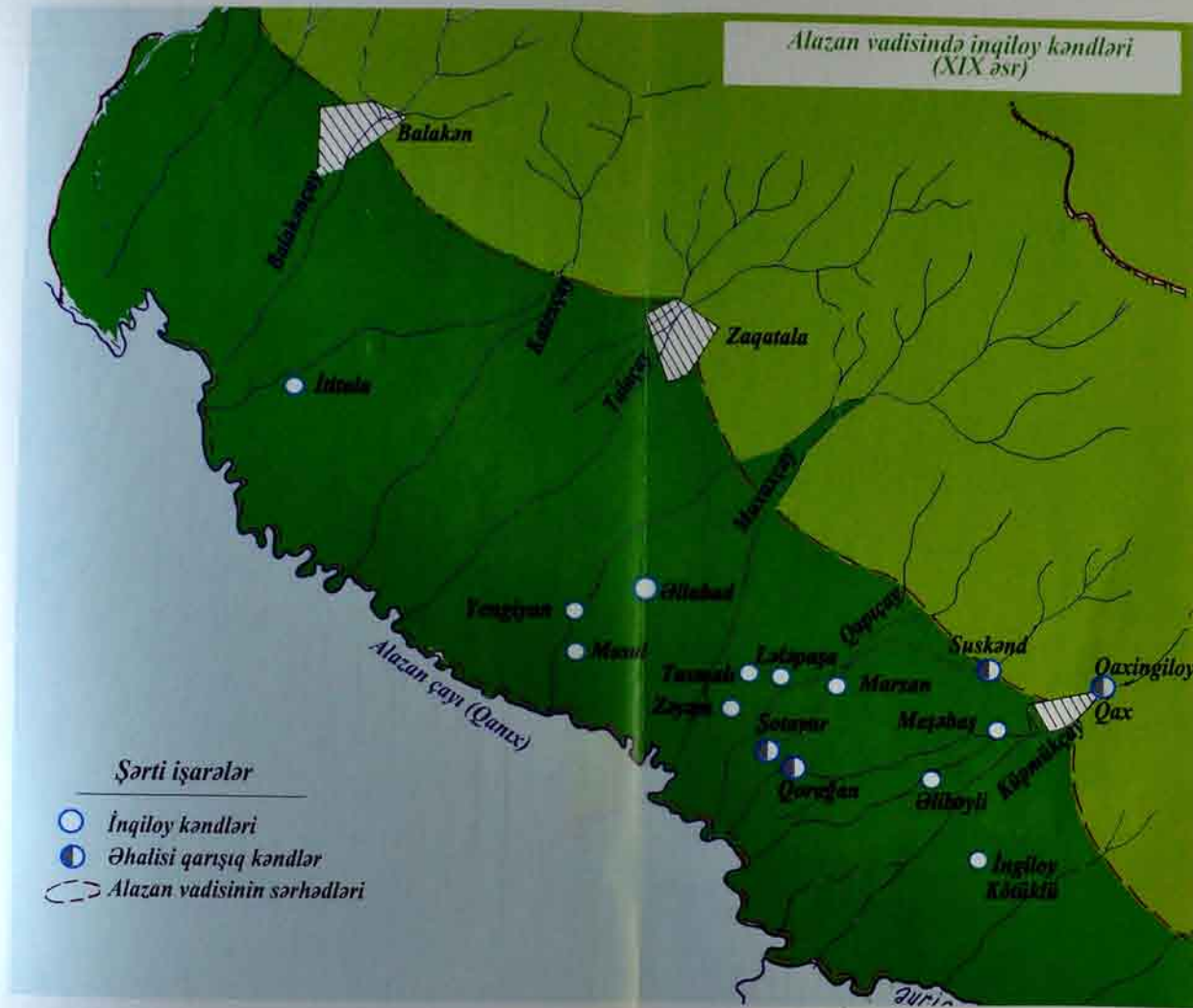
³⁵ ССКГ, вып. VI, с.57.

³⁶ Кавказский календарь на 1907 г. Тиф., 1906, с.158.

³⁷ ССКГ, вып. VI, с.57.

³⁸ ССКГ, вып. VII, с.53.

³⁹ Кавказский календарь на 1907 г. Тиф., 1906, с.158.

⁴⁰ Н.К.Зейдлиц. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года. Тиф., 1893.

⁴¹ Всесоюзная перепись населения. 1926г. т. XIV, М., 1929.

244684

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

İngiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinə dair ədəbiyyat olduqca azdır. Bu problemə dair tədqiqat işləri isə yox dərəcə-sindədir. Ona görə də monoqrafiyanın hazırlanmasında əsas məxəz kimi etnoqrafik çöl materiallarından, başqa sözlə, əhəlinin müasir etnoqrafik gerçəkliyində ilişib qalmış təsərrüfat və məişət vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, hər bir etnos nəyə qədər olduğunu ilk növbədə özünün bugünkü məişətində mühafizə edib saxladığı maddi mədəniyyət nümunələri ilə təsbit edir. İngiloyların müasir məişətində ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin nə dərəcədə qorunub zəmanəmizə çatdırıldığını müşahidə edə bilmək üçün elmi səfər və ezamiyyətlər yolu ilə bilavasitə onların arasında etnoqrafik çöl tədqiqatları aparmaq, faktik materiallar toplamaq tələb olunurdu. Etnoqrafik çöl materiallarının toplanması zərurəti bir də onunla izah olunur ki, əhəlinin bugünkü məişətindən götürülmüş həmin faktlar təkcə ədəbiyyat məlumatlarının kəmkəsirini tamamlamağa xidmət etməyib, həm də vaxtilə müxtəlif məramlı müəlliflər tərəfindən təqdim olunmuş həmin məlumatların mötəbərliyini müəyyənləşdirmək, onları təkzib və ya təsdiq edə bilmək baxımından da olduqca mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Deyilənləri nəzərə alaraq, 1996-1999-cu illərdə ingiloyların elliklə məskunlaşdıqları Alazan vadisinə, müasir inzibati bölgü üzrə Zaqatala, Qax, qismən isə Balakən rayonlarına bir neçə il dalbadal elmi ezamiyyət və fərdi səfərlər təşkil olunmuşdur.

İngiloyların müsəlman icmaları əsasən Zaqatala rayonu kəndlərində cəmləşdiyindən burada aparılan çöl-tədqiqat işləri daha çox davam etməklə yanaşı, həm də səmərəli olmuşdur. Bundan fərqli olaraq, Qax rayonu ərazisində cəmləşmiş pravoslav ingiloylar uzun illər davam etmiş qatı etnosiyasi təbliğata uyarq, alban mənşəli olduqlarını inkar edib özlərini gürcü adlandırdıqlarından onlardan informasiya almaq xeyli dərəcədə çətin olmuşdur. Ona görə də pravoslavlığı qəbul etmiş ingiloyların maddi mədəniyyətinə dair faktik material bazasının kəmkəsirlərini islah etmək üçün tədqiqat prosesində müxtəlif səciyyəli yazılı mənbə, ədəbiyyat və arxiv materiallarına da müraciət olunmuşdur.

«İngiloy» termini elmi ədəbiyyata çox gec, XVIII əsrdən etibarən daxil olmuşdur. Ona görə də antik və orta əsr mənbələrində onların barəsində məlumata, demək olar, təsadüf olunmur və təbiidir ki, oluna da bilməz. Lakin ingiloyların ulu əcdadları olan gəllər haqqında ilk məlumata hələ antik müəlliflərin (Herodot, Strabon, Böyük Plini, Ptolemey və b.) əsərlərində rast gəlinir.¹

Gəllərin adı orta əsr ərəb, fars, erməni, gürcü mənbələrində, habelə bir sıra Qafqaz salnamələrində («Dərbəndnamə», «Gülüstanı-İrəm», «Asarı-Dağıstan») xatırlanır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XVIII əsrə qədər rusların və qeyri əcnəbilərin Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanla tanışlığı təsadüfi səciyyə daşmışdır. Bu xalqların həyatına dair müntəzəm materiallar toplanmasına XVIII əsrdən etibarən, başqa sözlə, bu diyarə çar Rusiyasının müstəmləkə marağı yaranandan sonra başlanmışdır. Lakin bu məlumatların toplanması bir növ ilk tanışlıq və kəşfiyyət məqsədləri güdürdü. Elə bu səbəbdən də həmin etnoqrafik təsvirlərin böyük əksəriyyəti təhlili şərh və elmi ümumiləşdirmədən hələ çox-çox uzaq olmaqla, natamam, həm də pərakəndə səciyyə daşıyır. Bununla belə, Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin ruslar tərəfindən öyrənilməsi çar Rusiyasının müstəmləkə maraqlarından irəli gəlsə də, faktik materialların toplanması baxımından, obyektiv olaraq, mütərəqqi səciyyə daşıyırdı. Çünki həmin dövrdə obyektiv tarixi səbəblər üzündən sosial-iqtisadi və intellektual inkişafı ləngimiş Azərbaycan xalqları özlərini tarixi, coğrafi, statistik, maliyyə, kulturoloji, etnoqrafik və s. aspektlərdən elmi əsaslarla, hərtərəfli və dərindən öyrənmək imkanına malik deyildilər. Ona görə də əcnəbilərin, o cümlədən rusların Qafqaz xalqlarını müfəssəl, yaxud hətta belə alayırımçıq öyrənməsi bütün qara niyyətlərdən asılı olmayaraq mütərəqqi hal idi. O dövür tarixi-etnoqrafik, statistik, demografik və coğrafi təsvirləri rus müəlliflərinin (istər tacir, itərsə də diplomat və ya hərbi olsun) bilavasitə şəxsi müşahidələri əsasında yarandığından həmin məlumatların mötəbərlik əmsalı, habelə həm də mənbə əhəmiyyəti çox yüksəkdir.

XVIII əsrin 70-ci illərində Qafqazda elmi səyahətdə olmuş akademik İ.A.Güldenştedt² və S.Q.Qmelin³ bilavasitə öz şəxsi müşahidələri əsasında bu diyarın ayrı-ayrı bölgələri və xalqları barədə digər elmi faktlarla yanaşı, olduqca maraqlı etnoqrafik məlumatlar da toplamışlar. Xüsusilə Qafqazın hər bir əyaləti, buradakı kənd və şəhərlər, onlarda yaşayan əhəlinin əmək məşğuliyəti, idarəçilik qaydaları, mədəni həyatı barədə onların əldə etdikləri mötəbər məlumatlar ciddi maraq doğurur.

XVIII əsrin sonlarına doğru çar Rusiyasının Qafqazı ələ keçirmək uğrunda maraqları gücləndikcə onu öyrənmək səyləri də artırdı.

1783-1787-ci illərdə hərbi, diplomatik və ticarət missiyası ilə Qafqazda olmuş S.D.Burnaşev Azərbaycan haqqında da tarixi-coğrafi təsvir səciyyəli məlumatlar toplamışdır.⁴ Bu materiallarda Azərbaycanın hər bir əyaləti, onların sərhədləri, əhalisi, xarici ticarəti, ticarət yolları barədə ətraflı bəhs olunur.

İsti dənizlərə çıxmaq məqsədi güdən, elə bu səbəbdən də Şərqa doğru genişlənməyə səy göstərən Rusiya imperiyası öz niyyətlərinə çatmağı hərbi təcavüz yolu ilə planlaşdırmışdı. V.Zubovun 1796-cı ildəki İran yürüşü də məhz həmin planın tərkib hissəsi idi. Rusiya Xəzəryanı vilayətlərə yenidən sahib olmağa və onun vasitəsilə Şərqi ölkələri ilə ticarəti genişləndirmək məqsədi güdüdü.⁵ Həmin səfərin iştirakçısı olan hərbi topoqraflara (A.Q.Serebrov⁶, İ.Q.Drenyakin⁷, F.M.fon-Biberşteyn⁸ və b.) Qafqazın ayrı-ayrı əyalətlərinə dair coğrafi və topoqrafik təsvirlər tərtib etmək tapşırığı verilmişdi. Bu təsvirlərdə Dağıstan, Azərbaycan və İran əyalətlərinə dair hərbi əhəmiyyət kəsb edən materiallarla yanaşı, onların əhalisi, əmək məşğuliyəti, başlıca silahları, ticarət məhsulları, kənd və şəhərlərin siyahısı, milli geyimlər, yaşayış evləri, yeməklər, yollar, keçidlər və s. barədə də bir sıra statistik və etnoqrafik məlumatlar verilir.

1796-cı il İran yürüşünün digər iştirakçılarından biri olan P.Q. Butkov da öz əsərinə Dağıstan və Azərbaycan əyalətlərinə dair bu cür tarixi-coğrafi, topoqrafik, statistik materiallarla yanaşı, etnoqrafik səciyyə daşıyan məlumatlar: əhalinin məşğuliyəti (kəndçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, xüsusilə soyuq və odlu silah istehsalı, toxuculuq), ticarət əlaqələri, idarəçilik formaları və s. daxil etmişdir.⁹

XIX əsrin ilk qərinasində Qafqazda yeni ələ keçirilmiş rus mülkərinin müxtəlif aspektlərdən, o cümlədən də etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinə marağın artdığı nəzərə çarpır. Lakin bu işlə məşğul olan müəlliflərin çoxu (A.Şekotov¹⁰, İ.Eyxvald¹¹ və b.) XVIII əsr müəlliflərinin təsviri faktlarını təkrar etməkdən irəli gedə bilməmişlər. Bu cəhətdən vaxtilə Qafqazda hərbi və mülki xidmətdə olmuş S.B.Bronevskinin «Qafqaz haqqında ən yeni coğrafi və tarixi məlumatlar» əsəri istisnaqlıq təşkil edir.¹² XVIII əsrə aid arxiv və ədəbiyyat materiallarından /İ.A.Güldenştedt, S.Q.Qmelin, Q.S.Pallas, İ.Q.Qerber, P.Q. Butkov və b./ gen-böhl istifadə olunmuş və əsərdə müəllifin bilavasitə şəxsi mənbələrdə materialları əsasında Rusiyanın yeni Qafqaz mülkləri, o cümlədən Car-Balakən azad icmaları barədə maraqlı etnoqrafik məlumatlar verilir. Məsələn, yeməklər, geyimlər və digər maddi mədəniyyət elementləri barədə məlumatların çoxunu o, F.M.Biberşteyndən əxz etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Alazan vadisinin öyrənilməsinə diqqət artdığı nəzərə çarpır. Bu, hər şeydən əvvəl, yəne də Rusiyanın özünün imperiya maraqlarından irəli gəlirdi. Belə ki, çar Rusiyası 1801-ci ildə Gürcüstanı özünə ilhaq edəndən sonra bütün Zaqafqazı və Qafqazı ələ keçirib özünün müstəmləkəsinə çevirmək üçün lap çoxdan, hələ İ.Pyotrun dövründə hazırlanmış, lakin o zaman Nadir şahın hərbi söyləri nəticəsində puça çıxaraq yarımçıq qalmış təcavüzkar planlarını

gerçəkləşdirmək üçün əlverişli fürsət əldə etmişdi. Həm də bu təcavüzkar niyyətləri reallaşdırmaq üçün bu dəfə ilk hədəf olaraq Alazan vadisi seçilmişdi. Bu işə təsadüfi deyildi. Əvvəla, Alazan vadisi təkcə Zaqafqaziyada deyil, bütün Qafqaz regionunda çox mühüm hərbi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, bir tərəfdən, o Qafqaza rus ekspansiyasının ilk qurbanı olaraq, asan qənimət kimi çox tezliklə imperiyanın çənginə düşmüş Gürcüstanın, digər tərəfdən isə Baş Qafqazın ilk silsiləsinin aşırımlarından Dağıstanın dərinliklərinə uzanıb gedən sıldırım dağ keçidlərinin qonşuluğunda yerləşirdi. Gürcüstanın şərqi hüduqlarında yerləşdirilmiş rus qoşunları buradan çox asanlıqla döyüş əməliyyatları hazırlayıb hərbi yürüşlərə başlamaq imkanına malik idi. Bunun üçün Alazan vadisi ən əlverişli və münasib savaş meydanı idi. Bu yürüşlər üçün o qədər də ciddi maneə olmayan Alazan /Qanıx/ çayını keçmək kifayət idi. İkincisi, o dövrdə Cənubi Qafqazda çox nüfuzlu və güclü hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilmiş, təbəçiləyi xoşlamayan Car-Balakən camaatlıqları və İlisu sultanlığını ram etmədən rus qoşunlarının Qafqazın dərinliklərinə doğru irəliləməsi, beləliklə də, Qafqazın fəthi üçün təhlükəsiz arxa cəbhəsi yaratmaq mümkün deyildi. Bu mənada o zamankı rus hərbi komandanlığı üçün Alazan vadisi ümumi Qafqazın fəth olunması əməliyyatlarının başlanğıcı və onun açarı sayılırdı. Elə bu səbəbdən də Gürcüstandan sonra ilk növbədə Cənubi Qafqazın bu əlverişli məntəqəsini ələ keçirməyə çox böyük əhəmiyyət verilmişdir.

İ.P.Petruşevskinin təbirincə desək, o zamankı rus hakimdövləti zadəgan tarixşünasları Qafqazın «dağlı xalqları»na münasibətdə çar Rusiyasını guya «xristian» Gürcüstanının mədəni irsinin varisi, onun vəhşi və zalım ləzgilərdən qoruyucusu, beləliklə də Qafqazda 1500 illik tarixə malik xristian mədəniyyətinin bərpası kimi qələmə verməyə çalışırdı.¹³ Ona görə də çar Rusiyasının bu regiondakı hərbi təcavüzü zadəgan tarixçiləri tərəfindən xristian mədəniyyətinin «dağlı xalqların», o cümlədən Car-Balakən «ləzgiləri»nin /avar və saxurların – A.M./ barbarlığından mühafizə aktı kimi təqdim olunurdu. Hakimdövlət zadəgan məktəbinin nümayəndələri /N.Dubrovın, P. Butkov, V.Potto, V.Ivanenko, S.Esadze, İ.Lineviç və b./ bu əfsanəni əsaslandırmağa çalışırdılar.¹⁴ Bütün bu ideya qüsurlarına baxmayaraq, həmin müəlliflərin əsərlərinin müvafiq səhifələrində Alazan vadisi əhalisinin, o cümlədən keşklər hüququ ilə avar və qisman də saxurlardan asılı vəziyyətə düşmüş ingiloy kəndlilərinin tarixi etnoqrafiyasına dair olduqca dəyərli məlumatlar verilir. Çox vaxt bir-birini təkrar etməsinə və mütləqiyyət mənafeyi naminə müxtəlif təhriflərə yol verməsinə baxmayaraq, həmin məlumatların çoxu bilavasitə şəxsi müşahidə

də məhsulu olduğundan onların mötəbərlik əmsalı heç nə ilə müqayisəyə gəlmir.

İngiloyların məişət və mədəniyyətinə dair ilk rəsmi statistik məlumatlar Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə Rusiya təcavüzünün lap əzəl mərhələsindən peyda olmağa başlamışdır. Alazan vadisi, başqa sözlə, Car-Balakən camaatlıqları və İlisu sultanlığı üzərinə hərbi müdaxiləyə hazırlaşan çar generalları özlərinin cari reportlarında gələcək hərbi əməliyyatlarla bağlı ingiloy torpaqlarına söykənən Alazan keçidləri, hərbi sursatın daşınması, süvari və piyada qoşunların hərəkəti üçün münasib əlaqə yolları, rus qoşunlarına güclü müqavimət göstərə biləcək kəndlər, onların silahlı qüvvələri və silah növləri, möhkəmləndirilmiş hərbi istehkamlar, nəhayət, vadidə rus təcavüzünü rəğbətə qarşılamaq ehtimal olunan ingiloy kəndləri, onların sosial-iqtisadi vəziyyəti barədə öləri, lakin çox qısa və konkret, elə bu səbəbdən də olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər. Bu reportların böyük bir qismi sonralar Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası tərəfindən toplanıb A.Berjenin redaktorluğu ilə 12 cildən ibarət nəşr olunmuşdur.¹⁵ XIX əsrin ilk çərçivəsində çar məmurları dövlət xəzinəsinin gəlirlərini təcavüz nəticəsində ələ keçirilmiş yeni ərazilər hesabına artırmaq məqsədi ilə burada statistik hesablamalar aparılmasına diqqət artırmışdılar. Məhz bu səylərin nəticəsində müstəmləkəyə çevrilməkdə olan Qafqaz bölgələri, o cümlədən ingiloyların yaşadığı Car-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığı barədə statistik məlumatlar toplanıb dərc olunmağa başlamışdı. Təcavüzün başlanğıcında peyda olan statistik təsvirlərin ilk nümunəsi hələ 1805-ci ildə Sankt-Peterburqda dərc olunmuşdur.¹⁶ Qafqaz müklərinə təzəcə qədəm qoymuş çarizmin müstəmləkəçi çevikliyini əks etdirən bu məcmuədə, həmçinin, Alazan bölgəsinə dair də bəzi statistik məlumatlar verilir.

Bilavasitə Car-Balakən icmaları və İlisu sultanlığı əhalisinə dair ilk statistik məlumat isə 1826-1831-ci illərdə M.A.Kotsebu¹⁷ və T.N.Yaişnikov¹⁸ tərəfindən toplanmışdır.

Car müklərinin statistik təsvirinə başlamazdan əvvəl onların mənsəyinə qısa tarixi nəzər salan polkovnik M.A.Kotsebu / Car və Cıxıx icmasına daxil olan kəndlər sırasında ingiloy kəndləri Əliabad /360 həyət/, Zəyəm /80 həyət/, Tasmalı /60 həyət/, Qorağan /30 həyət/, Mosul /200 həyət/, Yengiyarı /30 həyət /, Verxiyan /160 həyət/, Lələpaşa /30 həyət/, Marsan /20 həyət/ və onların hər birində o zaman mövcud olan fərdi kəndli həyətlərinin sayı barədə ilk rəsmi statistik məlumat verir.¹⁹ Məqalə Car müklərinə həsr olunsa da, onun sonunda İlisu sultanlığına daxil olan kəndlərin, o cümlədən ingiloy kəndləri: Əlibəyli, Meşəbə, Qax, Suskəndin adı xatırlanır.²⁰ Daha sonra M.A.Kotsebu Car müklərinə düşən Alazan keçidləri /Urdo,

Qozlu, Girmə, Muğanlı, Boyaqqı, Çırpılı, Boyəhmədli, Lələli, Qotur/, nəqliyyat yolları, yerli yaraqlar /tüfəng, tapança, qılınc və s./ haqda qısa məlumat verir və bölgədəki etnoslardan, o cümlədən ingiloylardan qısaca bəhs edir. Müəllif göstərir ki, düzənlikdəki bütün kəndlər ingiloylara aid edilsə də, bunların arasında tatar /azərbaycan-A.M./ dilində danışan bir sıra kəndlər /Çobankol, Qımır, Bazar, Almalı, Lələli, Göylər, Çatalparax, Qındırğa, Boyəhmədli, Böyük Lahuc, Kiçik Lahuc, Kürdəmir, Padar, Faldarlı, Muğanlı, Babalı, Qarabaldır/ muğallara məxsus idi. Düzənliyin yerdə qalan kəndlərinin əhalisi köklü ingiloy idi.²¹

M.A.Kotsebunun əsərinin etnoqrafik məziyyətini artıran cəhətlərdən biri də əsərə onun özü tərəfindən gözəyari çəkilmiş xəritənin əlavə olunması idi. Təəssüf olsun ki, Alazan vadisi üzrə ingiloyların yayılma arealını və yerləşmə vəziyyətini səciyyələndirməyə imkan verən bu ilk xəritə onun əsərini 1958-ci il nəşrinə düşməmişdir.²²

T.N.Yaişnikov Car və İlisu müklərinin 1830 və 1831-ci illərdəki vəziyyətini təsvir edərkən M.A.Kotsebunun verdiyi məlumatların çoxunu təkrar etmişdir. Görünür, elə bu səbəbdən də 1958-ci il materiallar məcmuəsini nəşrə hazırlayanlar /M.O.Kosven və X.M.Xaşayev/ T.N.Yaişnikovun əlyazmasını öz adı ilə²³ olduğu kimi tam deyil, «Ləzgi-Car azad icmalarının təsvirindən çıxarılar» adı altında ixtisarla verməyi məqsədə müvafiq saymışlar. Bununla belə, T.N.Yaişnikovun təsvirlərində M.A.Kotsebuda olmayan bir sıra əlavə məlumatlar diqqəti cəlb etməyə bilirm. Məsələn, o, Alazan keçidlərini sadalayarkən M.A.Kotsebunun xəbər verdiyi 8 keçidə Bejanian və Anaqa keçidlərini də əlavə etmişdir.²⁴ Yaxud Alazan çayının üzərində onun bütün axarı boyu bir dənə də olsun, körpü olmadığını ilk dəfə T.N.Yaişnikov təsbit etmişdir.²⁵

T.N.Yaişnikovun digər təsviri İlisu sultanının müklərinə həsr olunmuşdur. M.A.Kotsebudan fərqli olaraq, o, İlisu sultanlığında 38 kənd olduğunu və həmin kəndlərdə 2128 ailə yaşadığını xəbər verir.²⁶ T.N.Yaişnikovun çox qısa təsvirinin etnoqrafik baxımdan ən qiymətli cəhətlərindən biri 1831-ci ildə sultanlığın hər bir kəndində, o cümlədən ingiloy kəndlərində neçə həyət və nə qədər ailə vahidi olduğu barədə çox dəqiq məlumat vermişdir. Müəllifin təqdim etdiyi cədvəldən bəlli olur ki, sultanlığın ingiloylara məxsus Qax /400 həyət, 650 ailə/, Zəyəm /10 həyət, 16 ailə/, Suskənd /20 həyət, 34 ailə/, Meşəbə /15 həyət, 21 ailə/, Əlibəyli /50 həyət, 61 ailə/ kəndlərindəki 495 fərdi kəndli təsərrüfatında 782 ailə yaşayırmış.²⁷ Qeyd etmək lazımdır ki, bu, İlisu sultanlığının ərazisində məskunlaşmış ingiloylar haqqında ilk mötəbər statistik məlumat olub XIX əsrin

30-cu illərdə onların sayı barədə az-çox dürtüst təsəvvür yara-
dır.

Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən birinci və ikinci Ru-
siya-İran müharibələri dövründə yaranmış əsərlərin böyük əksə-
riyyətinin müəllifləri çarizmə sadaqətə xidmət edən rus hərbi
zabitləri və inzibati məmurlar idi. Daha çox tarixi-coğrafi, to-
poqrafik, statistik səciyyə daşıyan bu əsərlərdə və ümumən rus
qafqazşünaslığında yerli əhalinin məişət və mədəniyyətinə, o
cümlədən maddi mədəniyyət məsələlərinə az əhəmiyyət veril-
mişdir. Çar xəzinəsinin gəlirlərini artırmaq qayğısına qalan bu
təəssübkeş müəllifləri əlverişli təbii şəraitə, münbit və məhsul-
dar torpaqlara, bol suvarma sularına, bitkilərin vegetasiyası
üçün zəruri olan çoxlu günəşli günlərə malik olan Alazan vadisi-
nin sakinlərindən daha çox onun zəngin sərvətləri maraqlan-
dırırdı. Onlar Alazan əhalisini, o cümlədən ingiloyların məi-
şət və mədəniyyətində axtarıqları ekzotikanı tapa bilmədiklə-
rindən çox vaxt ona biganə münasibət bəsləyirdilər.

Qafqazdakı hərbi-siyasi işğalın birinci mərhələsi başa
çatandan sonra ələ keçirilən yeni rus mülklərinin iqtisadi cəhət-
dən mənimənilməsi mərhələsi başlandı. Yeni şərait rus qafqaz-
şünaslığında təzə vəzifələr qoymuş, bu qədim diyarı da-
ha geniş, müntəzəm və sistemli şəkildə öyrənməyi ön plana
çəkmişdi. Rusiyanın müstəmləkə maraqları çar məmurları üçün
Qafqaz mülklərinin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatına dair da-
ha dürtüst, dəqiq və müfəssəl məlumat əldə etməyi tələb edirdi.
Digər tərəfdən, Azərbaycanın, o cümlədən buradakı azsaylı xalq
və etnik qrupların məişət və mədəniyyətinin dərinə dərin öyrənil-
məsinə Rusiya ictimaiyyətinin geniş təbəqələri arasında da ma-
raq artmışdı.²⁸ Ona görə də çar məmurları və digər rəsmi şəxs-
lərdən əlavə qabaqcıl rus mədəniyyətinin maarifpərvər nü-
mayəndələri də ara-sıra buraya gəlir, bu qədim diyarın məişət
və mədəniyyətinə dərin maraqlarını göstərirdilər. Bütün bu səylərin
nəticəsində geniş ictimaiyyət arasında rəğbətə qarşılanan bir
sıra dövrü mətbuat orqanları: «Tiflis xəbərləri» /1828-1834/
«Zaqafqaziya məlumatları» /1837-1856/, «Qafqaz» /1846-
1917/ qəzetləri, «Qafqaz təqvimi»/1845-1929/ salnaməsi nəşr
olunmağa başlanmışdır. Bunların səhifələrində Qafqaz xalqları-
na, o cümlədən Çar-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığı
/1859-cu ildən etibarən Zaqatala dairəsi/ ərazisində məskun-
laşmış etnoslara, onların ictimai quruluşu, məişət və mədə-
niyyətinin müxtəlif sahələrinə dair zəngin məlumatlar dərc
olunmuşdur. Həmin nəşrlərin müxtəlif saylarında M.M.-sev im-
zalı naməlum bir müəllif²⁹, D.Zubaryev³⁰, O.I.Konstantinov³¹
N.Kolyubakin,³² A.Poserbski³³ tərəfindən xüsusi olaraq Çar-Ba-
ləkən icmalarına /sonralar Zaqatala dairəsinə/ həsr olunmuş
məqalələr özlərinin yeni məlumatları ilə diqqəti cəlb edir.

A.Poserbski bu seriya məqalələr əsasında bir qədər sonra «Qaf-
qaz təqvimi» salnaməsində 60 səhifəlik çox geniş və əhatəli mə-
qalə dərc etdirmişdir.³⁴

XIX əsrin 30-cu illərində Rusiyada bütün quberniya və əy-
alətlər üzrə statistiki və topoqrafik məlumatlar toplanmağa baş-
lanmışdır. Bunun nəticəsində Qafqaz regionu və onun ayrı-ayrı
əyalətlərinə dair də bir sıra statistik təsvirlər peyda olmuşdur.
Bunların arasında əhatə dairəsi və həcm etibarilə P.P.Zubov
və O.S.Yevetskinin əsərləri daha çox diqqəti cəlb edirdi. Məz-
mun və quruluş etibarilə bir-birinə çox yaxın olan, həm də ey-
ni dövrün materialları əsasında tərtib olunmuş bu əsərlərin biri
Qafqazın,³⁵ digəri isə Zaqafqaziyanın³⁶ statistik təsvirinə həsr
olunmuşdur. Hər iki əsərdə Alazan vadisi əhalisi, o cümlədən
ingiloylar barədə statistik məlumat təsadüf olunur. Həmin mə-
lumatlarda yerli əhalinin başlıca məşğuliyyəti, təsərrüfat məi-
şəti, ticarət əlaqələri ilə yanaşı, öləri də olsa, maddi mədəniyyəti-
nin bəzi sahələrinə, xüsusilə geyim və yeməklərinə toxunul-
muşdur. Bununla belə, hər iki təsvir öləri və səthi səciyyə daşı-
dığından daha müfəssəl, tam və dəqiq məlumata kəskin ehtiyac
duyan rəsmi hakimiyyət nümayəndələrinə qane etmirdi. Bu cəh-
ətdən V.S.Leqkobitov, D.E.Zubaryev, A.Q.Yanovski, V.Qriqor-
yev, N.Florevskidən ibarət rəsmi dövlət nümayəndəliyi tərə-
findən xüsusi proqramlar əsasında çoxillik gərgin tədqiqat nə-
ticəsində hazırlanmış «Qafqaz arxasındakı rus mülklərinin sta-
tistik, topoqrafik, etnoqrafik və maliyyə baxımından icmalları»³⁷
toplanmış faktların mötəbarlığına və müfəssəlliyinə görə
əvvəlki hər iki təsvirdən fərqlənirdi.

«İcmallar»ın Azərbaycan əyalətlərinin təsvirinə həsr olun-
muş 3 və qismən də 4-cü hissələrində əhalinin təsərrüfat məşğu-
liyyəti, ev peşəsi və sənət istehsalına xeyli yer ayrılırsa da, maddi
mədəniyyət məsələlərinə az toxunulmuşdur.

Rusiyanın inkişaf etməkdə olan fabrik-zavod sənayesini
yerli xammalla təmin etmək üçün ucaqların, o cümlədən Za-
qafqaziyanın iqtisadiyyatını dərinə dərin öyrənmək və onu dirçəl-
dib xammal bazasına çevirmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə də
40-50-ci illərdə Peterburq Akademiyasının müxbir üzvü
Y.A.Qaqemeysterin tam bir seriya iqtisadi öçerkləri dərc olun-
du.³⁸ Bu öçerklərdə kənd təsərrüfat texnikası, bəsit əmək alə-
ləri, sənət istehsalı və sənətkarlıq məmulatı barədə dəyərli et-
noqrafik məlumat verilir.

Y.A.Qaqemeysterin tədqiqatlarını sonralar aqronom İ.L.Se-
rebryakov³⁹ və Dərp universitetinin professoru A.Petsold⁴⁰ bir
növ davam etdirib tamamlamışlar. Hər iki müəllif Azərbaycanın
ənənəvi əkinçilik alətlərinə /qarakotan, xış, mala və s./ xüsusi
diqqət yetirmişlər. Məlum olduğu kimi, həmin alətlərdən tari-

xən ingiloy kəndiləri də istifadə etmişlər. Bu sayaq məlumatlar A.Qaksthauzen⁴¹ və İ.İ.Şopen⁴² tərəfindən də toplanmışdır.

A.Yanovskinin 1846-cı ildə çap etdirdiyi «Qədim Qafqaz Albaniyası haqqında» məqaləsində ingiloyların mənşəyinin söykəndiyi qədim alban tayfaları, onların bağlı yazılı mənbələrdəki toponimlər və onların müasir adları şərh olunur.⁴³

XIX əsrin 40-cı illərindən etibarən Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan əhalisinin məişət səhnələrini əks etdirən ilk rəsm əsərləri peyda olmağa başlamışdır. Görkəmli rus rəssamı Q.Q.Şaqarin 1841-1843-cü illərdə Qafqazda olarkən öz albomu-na milli geyimdə təsvir etdiyi digər azərbaycanlılarla yanaşı, Cə-Balakən sakinlərini də daxil etmişdir.⁴⁴

Beləliklə, XIX əsrin birinci yarısında azərbaycanlıların, o cümlədən Alazan vadisi əhalisinin maddi mədəniyyətinə /məskənlər, evlər, geyimlər, yeməklər, yollar, nəqliyyat vasitələrinə/ dair xeyli miqdarda faktik material toplansa da, bunların çoxu səthi, təsadüfi və təsviri səciyyəvi daşıyırdı. Bu dövrün etnoqrafik araşdırmaları arasında xüsusi olaraq maddi mədəniyyətə, yaxud onun bu və ya digər elementinə həsr olunmuş tədqiqat səciyyəvi əsərlərə təsadüf olunur.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Qafqaz müharibələrinin qızğın gedişi Rusiyanın hakim dairələri və geniş elmi ictimaiyyəti arasında bu diyarı öyrənilməsinə marağı bir qədər azaltmışdır. Lakin Şimali Qafqazın fəthi ilə nəticələnən bu müharibələr başa çatandan /1863-cü il/, xüsusilə də aqrar islahatlar həyata keçirilməyə başlayandan sonra Qafqaz xalqlarının müxtəlif aspektlərdə öyrənilməsinə maraq yenidən artmışdır. Qafqazda yaranmış yeni tarixi şərait bu diyarı əsaslı surətdə yenidən öyrənmək zərurətini ortaya çıxarmışdır. Bu cəhətdən hərbi zadəgan tarixçisi N.F.Dubrovinin zəngin ədəbiyyat və arxiv materialları əsasında yazdığı 6 cildən ibarət olan ümumiləşdirici əsəri⁴⁵ öz sanbalı və faktların həcmi etibarlı ilə fərqləndirir. Bu əsərin «Qafqaz və orada sakin olan xalqların öçerki» adlanan I cildində Azərbaycan, o cümlədən Alazan vadisi əhalisinin məişət və mədəniyyətinə dair zəngin tarixi-etnoqrafik məlumat verilir.⁴⁶ N.F.Dubrovinin bu məlumatlarının bir qismi özündən əvvəlki müəlliflərin əsərlərindən kompilyasiya ediləndə, maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələrini qısa zaman kəsiyində əhatə etdiyindən mötəbər mənbə kimi mühüm elmi maraq kəsb edir.

Təkcə general N.F.Dubrovın deyil, çar mütləqiyyətinə sədaqətlə xidmət göstərən, onun Qafqaza təcavüzünü sivilizasiya aktı kimi qiymətləndirməyə çalışan digər zadəgan-burjua müəllifləri /A. Poserbski⁴⁷, A.I.fon-Plotto⁴⁸, İ.Lineviç⁴⁹, D.Z.Bakradze⁵⁰, S.Esadze⁵¹ və b./ Zaqatala dairə əhalisindən bəhs edərkən ingiloyların da məişət və mədəniyyətinə toxunmuşlar.

«Qafqaz təqvimi», «Qafqaz dağları haqqında məcmuə», «Qafqaz haqqında məcmuə», «Zaqafqaziya dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənmək üçün materiallar» və «Mateiralleri məcmuəsi» adı altında dərc olunan rəsmi nəşrlərdə Zaqatala dairəsi, o cümlədən də ingiloylar barədə dürüst statistik və etnoqrafik məlumatlar dərc olunmuşdur. İngiloyların məişət və mədəniyyətinə dair bu sayaq təsvir səciyyəvi müfəssəl məlumatlar digər dövrü məcmuələrində: Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin «Xəbərləri» və «Əsərləri»ndə, «Qafqaz tayfaları və məskənlərini təsvir etmək üçün materiallar məcmuəsi» /1881-1929/,⁵² «Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin xəbərləri»⁵³ və digər rəsmi nəşrlərdə də dərc olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Qafqaz tarixşünaslığında ingiloyların tarixi-etnoqrafik tədqiqi uzun müddət gürcü alimlərinin inhisarında olmuşdur. İncilərdən əvvəl olduğu kimi, Sovet hakimiyyəti illərində də ingiloy problemi ilə yaxından məşğul olan gürcü tədqiqatçıları xeyli müddət bu üstünlüyü öz əllərində saxlamışlar. Təkcə belə bir faktı xatırlatmaq kifayət edər ki, əslən ingiloy olan Musa Canaşvilinin 1910-cu ildə gürcü dilində nəşr etdirdiyi «Sainqilo» əsərindən başlamış⁵⁴ 1979-cu ilədək müxtəlif ixtisaslı 5 gürcü müəllifinin /Z.Edili⁵⁵, Q.Qamxaravili⁵⁶, Q.Cənqəşvili⁵⁷, M.İ.Dumbadze⁵⁸, İ.Adamiya⁵⁹/ ingiloylara həsr olunmuş eyniadlı əsəri çap olunmuşdur. Məğzinə qərəzli gürcü təəssübkeşliyi hopmuş bu əsərlərin hamısında ingiloylar mənşə etibarilə gürcüdən törəmə hesab olunduğu kimi, onların maddi mədəniyyəti gürcü təsiri ilə formalaşmış mədəniyyət nümunəsi kimi qələmə verilmişdir. Həm də ingiloyların maddi mədəniyyət nümunələrində gürcü oxşarlıqlarının axtarılması qonşu etnoslar arasında qarşılıqlı etnomədəni təmas və təsir proseslərinin nəticəsi kimi izah olunmayıb, bunların arasında bilavasitə etnogenetik bağlılığı sübut etmək məqsədi güdmüşdür.

Hətta iş o yerə çatmışdır ki, Azərbaycanın inzibati ərazisinə daxil olan Alazan vadisində ilk arxeoloji tədqiqat işlərini də milliyyət etibarilə gürcü olan K.K.Nioradze aparmışdır. Həmin qazıntıların yerunları 1940-cı ildə Tbilisi şəhərində /gürcü dilində/ dərc olunmuşdur.⁶⁰

Göründüyü kimi, II Dünya müharibəsinə qədər, hətta ondan xeyli sonra da gürcü tarixşünaslığı ingiloyları müstəqil etnos deyil, müsəlman etiqadına malik gürcü mənşəli əhali qrupu kimi təqdim etmək niyyətindən əsla əl çəkməmiş, onların ənənəvi maddi mədəniyyətini ümumi Gürcüstan mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qələmə verməkdən heç bir vaxtlə çəkinməmişdir. İngiloyların etnik tarixinin bu cür qərəzli şəkildə təhrif olunması onların tarixən məskunlaşdığı Alazan vadisini «əzəli Gürcüstan torpaqları»nın tərkibinə daxil etmək istəyindən irəli gələn məkrli niyyətlərin açıq-aşkar təzahüründən baş-

qa bir şey deyildir. Qafqazda xristianlığın yayılmasında xüsusi marağı olan çar mütləqiyyətindən həmişə dəstək görmüş rus və gürcü qafqazşünaslığının hələ XIX əsrin ortalarında çox uzaqgörənliklə hazırlayıb geniş ictimaiyyətə sırımağa çalışdığı bu əsassız ideyanın puç olduğunu sübuta yetirmək üçün ingiloyların ulu babalarının vətəni olan Alazan vadisində geniş tarixi etnoqrafik tədqiqatlar aparmaq tələb olunurdu. Başqa sözlə, ingiloy problemini gürcü alimlərinin 200 illik inhisarından azad etmək lazım idi.

Milli azərbaycanşünaslığın çox gec təşəkkül tapması səbəbindən Azərbaycanın əzəli Alban torpaqlarından olan Alazan vadisinin tarixi, coğrafi, geoloji, arxeoloji, kulturoloji, memarlıq, etnoqrafik və s. baxımından elmi əsaslarla hərtərəfli və dərinləndirilməsinə xeyli sonralar başlanmışdır.

İngiloy probleminin müxtəlif aspektlərinə dair təbiətşünas /R.Q.Sultanov⁶¹, A.A.Mədətəzadə⁶², V.N.Olyunin⁶³, A.İ.Troit-ski⁶⁴, Q.S.Qeydeman⁶⁵, A.M.Şaxlinski⁶⁶ və b./, arxeoloq /D.Şəri-fov⁶⁷, A.A.Lessen⁶⁸, O.Ş.İsmizadə⁶⁹, Q.M.Aslanov⁷⁰, R.M.Vahidov⁷¹, F.R.Mahmudov⁷², A.Qarəhmədova⁷³/ və memar /P.D.Baranovski⁷⁴, S.Datiyev, D.Motis⁷⁵, L.Bretanitski, L.Mamikonov⁷⁶, Ə.V.Salamzadə, Ə.Ə.Sadıqzadə⁷⁷/, tarixçi /K.V.Trever⁷⁸, Z.İ.Yampolski⁷⁹, İ.H.Əliyev⁸⁰, K.H.Əliyev⁸¹, F.C.Məmmədova⁸², T.M.Məmmədov⁸³, Q.Ə. Qeybullayev⁸⁴/, toponimiya və epiqrafiya mütəxəssisləri /A.İ.Əliyev⁸⁵, E.B.Nuriyev⁸⁶, S.M.Mollazadə⁸⁷, M.S.Nematova⁸⁸/ ilə yanaşı, etnoqraflar /V.P.Kobiçev⁸⁹, M.N.Nəsiri⁹⁰, Ə.Ə.İzmaylova⁹¹ və b./ da öz layiqli töhfələrini vermişlər. Son vaxtlar ingiloyların etnosiyasi tarixinə dair bir neçə monoqrafiya dərc olunmuşdur.⁹²

Yuxarıdakı qısa bibliografik icmaldən görüldüyü kimi, Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə Azərbaycan Emlərlə Akademiyası yaranandan /1945-ci il/ sonra, ingiloylar da daxil olmaqla, Alazan vadisi əhalisinin təbii-tarixi şəraiti, təsərrüfat məşğuliyyəti, məişət və mədəniyyətinə dair mötəbər mənbələrə əsaslanan çox geniş, kompleksli tədqiqatlar aparılmış, gürcü qafqazşünaslığının tarixi obyektivlikdən çox uzaq olan iddialı müddəalarını təkzib etməyə və əsl həqiqəti üzə çıxarmağa imkan verən olduqca dəyərli elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Bütün bu uğurlara baxmayaraq, son vaxtlardək Azərbaycan tarixşünaslığında bilavasitə ingiloyların maddi mədəniyyətinə həsr olunmuş ayrıca elmi-tədqiqat işi aparılmamış, monoqrafik əsərlər yazılmamışdır. İngiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik baxımdan monoqrafik şəkildə tədqiq olunması zərurəti də bu ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

¹ Геродот. История. М., 1971; Страбон. География в 17 книгах (пер. Г.А.Стратановского). М., 1964; Плиний Старший. Естественная история

(пер.В.В.Латышева).- ВДИ, 1949, №2; К.Птолемей. Географическое руководство (пер.В.В.Латышева).- ВДИ, 1948, №2.

² Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа из путешествия академика И.А.Гюльденштедта через Россию и по Кавказским горам в 1770,1771, 1772 и 1773 годах. СПб., 1809.

³ С.Г.Мелли. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. ч. III. СПб., 1785.

⁴ С.Д.Буриашев. Описание областей Азербайджанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793.

⁵ Э.А.Керимов. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей. Б., 1985, с.22.

⁶ А.Г.Серебров-Джувальфинский. Географическое описание Северного и южного Дагестана, Персии, Ширавана и др. провинции. 1796 г.- История, география и этнография Дагестана. М., 1958.

⁷ И.Г.Дренякин. Описание Ширавана. 1796 г.- ИГЭД, М., 1958.

⁸ Ф.М.Бибирштейн. Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря, ежду реками Терек и Куры. (пер.с французского на русский язык Саламова С. (Бах :НАИИ НАН Азербайджана.Ин.№ 467.

⁹ П.Г.Бутков. Выдержки из «Проекта» отчет о персидской экспедиции в виде писем. 1796 г.- ИГЭД, М., 1958.

¹⁰ Географический словарь Российского государства. М., 1804.

¹¹ Путешествие профессора Эйхвалда по Каспийскому морю и по Кавказскому краю - Библиотека для чтения, т.28, СПб., 1838.

¹² С.Б.Броневский. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе /в двух частях/. М., 1823.

¹³ И.П.Петрушевский. Джаро-Белокавказские вольные общества в первой половине XIX в. Махачкала, 1993, с.27.

¹⁴ Yena orada.

¹⁵ Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, т.1-12, Тифлис, 1866-1904.

¹⁶ Засс. Описание Кавказа с кратким историческим и статистическим описанием Грузии. СПб., 1805.

¹⁷ М.А.Кошбу. Сведения о Джарских владениях. 1826 г.- ИГЭД, М., 1958.

¹⁸ Т.Н.Янишников. Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ. 1830г.- ИГЭД, М., 1958, с.300-303; Yena opin: Описание владений Илусуйского султанства. 1831 г.- ИГЭД, М., 1958, с.304-305.

¹⁹ М.А.Котсебу. Göst. əsəri. s.254-255.

²⁰ Yena orada. s.254.

²¹ Yena orada. s.257-258.

²² Карта владений Черкских обществ, глазомерно снятая квартирмейстром полковником Кошбу в 1826 году.-ЦГВИА, ф.ВУА, д.19481.

²³ Т.Н.Янишников. Военно-статистическое описание страны, лежащей между юго-восточным хребтом Кавказа и рекою Алазанью, а преимущественно земли, занимаемой Лезгино-Джарскими вольными обществами. 1830 г.-ЦГВИА, кол.414, л.301, л.165, 180.

²⁴ Т.Н.Янишников. Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ. 1830 г.- ИГЭД, М., 1958, с.301-302.

²⁵ Yena orada. s.302.

²⁶ Т.Н.Янишников. Описание владения Илусуйского султана. 1831 г.-ИГЭД, М., 1958, с.304.

²⁷ Yena orada. s.304-305; hesablama bizimdir.

²⁸ E.Ə.Kərimov. Göst. əsəri, s.30.

- ²⁹ М.М.-цев. Краткий обзор Джаро-Белоканского округа.-«Закавказский вестник», 1850, №9.
- ³⁰ Д.Е.Зубарев. Поездака в Кахетину, Пшавию, Хевсурию и Джаро-Белокапскую область.- «Русский вестник», т.2, СПб., 1841, №6.
- ³¹ О.И.Константинов. Джаро-Белокано до XIX столетия.-«Кавказ», 1846, №2-3.
- ³² Н.Колобакин. Об отношениях поселян к владельцам земли в Белокапском округе.-«Кавказ», 1848, №52.
- ³³ А.Ф.Посербский. Закапальский округ. - «Кавказ», 1864, № 48, 59; *Yenə onun*: Исследования по Закапальскому округу как материал для будущего историка.- «Кавказ», 1864, № 83,94,100.
- ³⁴ А.Посербский. Очерк Закапальского округа.-Кавказский календар на 1866 г. Тиф., 1865.
- ³⁵ О.С.Евсикин. Статистическое описание Закавказского края, с присовокуплением статьи: Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века) и в сравнении с нынешним. СПб., 1835.
- ³⁶ П.П.Зубов. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных его оному земель в историческом, статистическом, финансовом и торговом отношениях. т.1-4, СПб., 1834-1835.
- ³⁷ Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, топографическом, этнографическом и финансовом отношениях. 1-1У.СПб., 1836.
- ³⁸ Ю.А.Гагемейстер. Закавказские очерки - ЖМВД, ч.IX, 1845; *Yenə onun*: Новые очерки Закавказья. СПб., 1848; *Yenə onun*: Топографическо-хозяйственное описание Прикавказского края в Закавказье.-ЖМВД, ч.XXXII, 1850.
- ³⁹ И.Л.Серебряков. Сельское хозяйство в Елисаветпольском уезде.Тиф., 1862.
- ⁴⁰ Отчёт о сельскохозяйственном путешествии по Закавказскому краю профессора Петцольда в 1863 г.-«Зап. КОСХ», 1864, №1.
- ⁴¹ А.Гакстаузен. Закавказский край, т.1, СПб., 1850.
- ⁴² И.Шопен. Обзорение Закавказского края в физическом, этнографическом и хозяйственном отношении.-ЖМГИ, т.1, кн.2. СПб., 1841.
- ⁴³ А.А.Яновский. О древней Кавказской Албании.- ЖМНП, 1846, ч.2, №1-14.
- ⁴⁴ Q.F.Çağarınin albomu 1847-ci ildə E.Q. Ştəkəlbərqin mətni ilə birlikdə Parisdə çap olunmuşdur.Вах: А.Савинов. Г.Г.Гагарин. М., 1951.
- ⁴⁵ Н.Ф.Дубровин. История войны и владычество русских на Кавказе.т.1-VI, СПб., 1871-1888.
- ⁴⁶ Вах: *Onun göst.əsəri*, 1 с, 1-III kitablar. СПб., 1871.
- ⁴⁷ А.Посербский. Очерк Закапальского округа.-Кавказский календарь на 1866 г. Тиф., 1865.
- ⁴⁸ А.И. фон-Плотто. Природа и люди Закапальского округа.-ССКГ, вып.IV, Тиф., 1870.
- ⁴⁹ И.П.Линевич. Бывшее Елусуйское султанство.-ССКГ, вып.VII, Тифлис, 1873.
- ⁵⁰ Д.З.Бакрадзе. Заметки о Закапальском округе.-Зап.КОИРГО, вып.1, кн. 14, Тифлис, 1890.
- ⁵¹ С.Эсадзе. Историческая записка об управлении Кавказом.т.1, Тифлис, 1907.
- ⁵² И.Степанов. Закапальский округ. -СМОМПК, вып.XI, Тифлис, 1891.
- ⁵³ М.Джанашвили. Краткий очерк Какского участка. - Тр.КОСХ, 1889, №3.
- ⁵⁴ М.Джанашвили. Саингило /gürçüca/. Тифлис, 1910.
- ⁵⁵ З.Эдили. Саингило /gürçüca/. Тбилиси, 1947.
- ⁵⁶ Г.Гамхарашвили. Саингило /gürçüca/. Тбилиси, 1960.
- ⁵⁷ Г.Чангашвили. Саингило /gürçüca/. Тбилиси, 1970.
- ⁵⁸ М.Думбадзе. Из истории Восточной Кахетии. Тб., 1953.

- ⁵⁹ И.Адампа. Грузинское народное зодчество /gürçüca/.Т.3,Тб.1979.
- ⁶⁰ Г.К.Ннорадзе. Раскопки в Алазанской долине /на груз. языке/. Изд-во Груз.ФАН СССР. Тб., 1940, 128 стр.24 рис., 14 табл. и 1 картой.
- ⁶¹ Р.Г.Султанов. Геоморфология южного склона главного Кавказского хребта Азербайджана.-«Изв.Аз.ФАН СССР», 1944, №1.
- ⁶² А.А.Мадагтадзе. Климатическая характеристика Нуха-Закапальского района.-«Тр.Азербайджанской комплексной экспедиции по развитию культуры чая».Б., 1955.
- ⁶³ В.Н.Олонин. Геоморфологическая характеристика Закапальской зоны.- *Yenə orada*.
- ⁶⁴ А.И.Троицкий, В.А.Калитина. Почвенный покров низких гор и подгорных равнин Закапальской зоны Азерб. ССР -Вах: *Yenə orada*: В.Н.Олонин, А.И.Троицкий. Природные районы Закапальской зоны.-«Azərb.SSR EA coğrafiya institutunun əsərləri», IX с. В., 1939.
- ⁶⁵ Г.С.Гейдеман. Краткий очерк растительности Закапало-Белокапской изменности.-«Тр.Ботанического института Аз.ФАН СССР», т.1У, Б., 19.
- ⁶⁶ А.М.Шыхлинский. Климатическое описание Азербайджанской ССР.Л., 1937.
- ⁶⁷ Д.Шарифов. Раскопки в Ялоулуতে /Нухинский уезд./-Материалы Азгосмузея, вып. 1, Б., 1927; *Yenə onun*: Некоторые памятники искусства и древности Нухинского уезда.-«Изв. ООИАз», 1925, №2, *Yenə onun*: Город Кум.-в кн. «Низами».Сборник, т.II, Б., 1940.
- ⁶⁸ А.А.Иессен. Культура Ялоулуতে в Закавказье /Раскопки 1926 г./-Сборник, 1, Г.АИМК, Л., 1939.
- ⁶⁹ О.Ш.Исмизалде. Ялоулутепская культура.Б., 1956.
- ⁷⁰ Q.M.Aslanov. Torpaqqalada arxeoloji qazıntılar. «Azərb.SSR EA xəbərləri (ictimai elmlər seriyası)», 1961, №8.
- ⁷¹ R.M.Vahidov. Torpaqqalada arxeoloji qazıntı işlərinin ilk uykunları.-AMM, Y1 с. В., 1965.
- ⁷² F.R.Mahmudov. Ağyazi düzənliyində Yaloylutəpə mədəniyyətinə aid abidə.-AMM, Y1 с. В., 1965.
- ⁷³ А.А.Карахмедова. Христианские памятники Кавказской Албании.Б., 1986.
- ⁷⁴ П.Д.Барановский. Памятники в селениях Кум и Лекит.-Сб.Архитектура Азербайджана эпохи Низами.М.-Б., 1947.
- ⁷⁵ С.Датиев, Д.Мотис. Жилье XVIII и XIX веков Закапальского района.-Памятники архитектуры Азербайджана. Б., 1950.
- ⁷⁶ Бретаницкий, Л.Мамиконов. Оборонительные сооружения Закапальского и Белокапского районов.-*Yenə orada*.
- ⁷⁷ Ə.V.Salamzadə, Ə.Ə.Sadiqzadə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. В., 1981.
- ⁷⁸ К.В.Тревер. Очерки истории и культуры Кавказской Албании. М.-Л., 1959.
- ⁷⁹ З.И.Ямпольский. Из истории древней Кавказской Албании. М., 1949.
- ⁸⁰ И.Г.Алиев. Об этнических процессах в областях Восточного Закавказья...Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности /II тысячелетие до н.э./, М., 1981.
- ⁸¹ К.Г.Алиев. Кавказская Албания. Б., 1974; *Yenə onun*: Англичская Кавказская Албания. Б., 1992.
- ⁸² Ф.Дж.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании.Б., 1986.
- ⁸³ Т.М.Мамедов. Кавказская Албания в IV-VII вв.Б., 1985.
- ⁸⁴ Г.А.Гейбуллаев. К происхождению этнонима ингилий.-«ДАН Азерб. ССР», 1984, №3; *Yenə onun*: К этногенезу азербайджанцев. Б., 1991.

- ⁸⁵ A.İ.Əliyev, E.B.Nuriyev. Qax rayonunun toponimiyası.-«Azerb.SSR EA xəbərləri»,1973, № 3; Yenə onların: Qax rayonu toponimiyasında tayfa izləri. - «Elm və həyat»,1977, № 9.
- ⁸⁶ E.B.Nuriyev. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası, B., 1989.
- ⁸⁷ С.М.Моллазадзе.Топонимия северных районов Азербайджана /лингвистическое исследование/. Б.,1979.
- ⁸⁸ M.S.Nemətova. Mosul kəndindəki «Cümə məscidi»nin kitabələri.- «Azərbaycan SSR EA məruzələri»,1959,№ 8.
- ⁸⁹ В.П.Кобычев. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в.-КЭС, т.III, М.-Л.,1962.
- ⁹⁰ M.N.Nəsirli. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhəlisinin yaşayış evləri /etnoqrafik tədqiqat/. B.,1975.
- ⁹¹ A.A.Измайлова. Женская народная одежда Закавказской зоны в конце XIX – нач. XX века.-«Изв.АН Азерб.ССР /серия истории, философии и права /»,1974, № 4.
- ⁹² Вах: Э.М.Легтимова. Северо-западный Азербайджан: Илисуйское султанство. Б.,1999; Ş.Nəcəli. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngilöylər. B.,2001.

⁸¹ A.I.Əliyev, E.B.Nuriyev. Qax rayonunun toponimiyası. «Azerb.SSR EA xəbərləri», 1973, № 3; Yəni onların: Qax rayonu toponimiyasında tayfa izləri. «Əlm və həyat», 1977, № 9.

⁸² E.B.Nuriyev. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. B., 1989.

⁸³ С.М.Моллазаде. Топонимия северных районов Азербайджана /лингвистическое исследование/. Б., 1979.

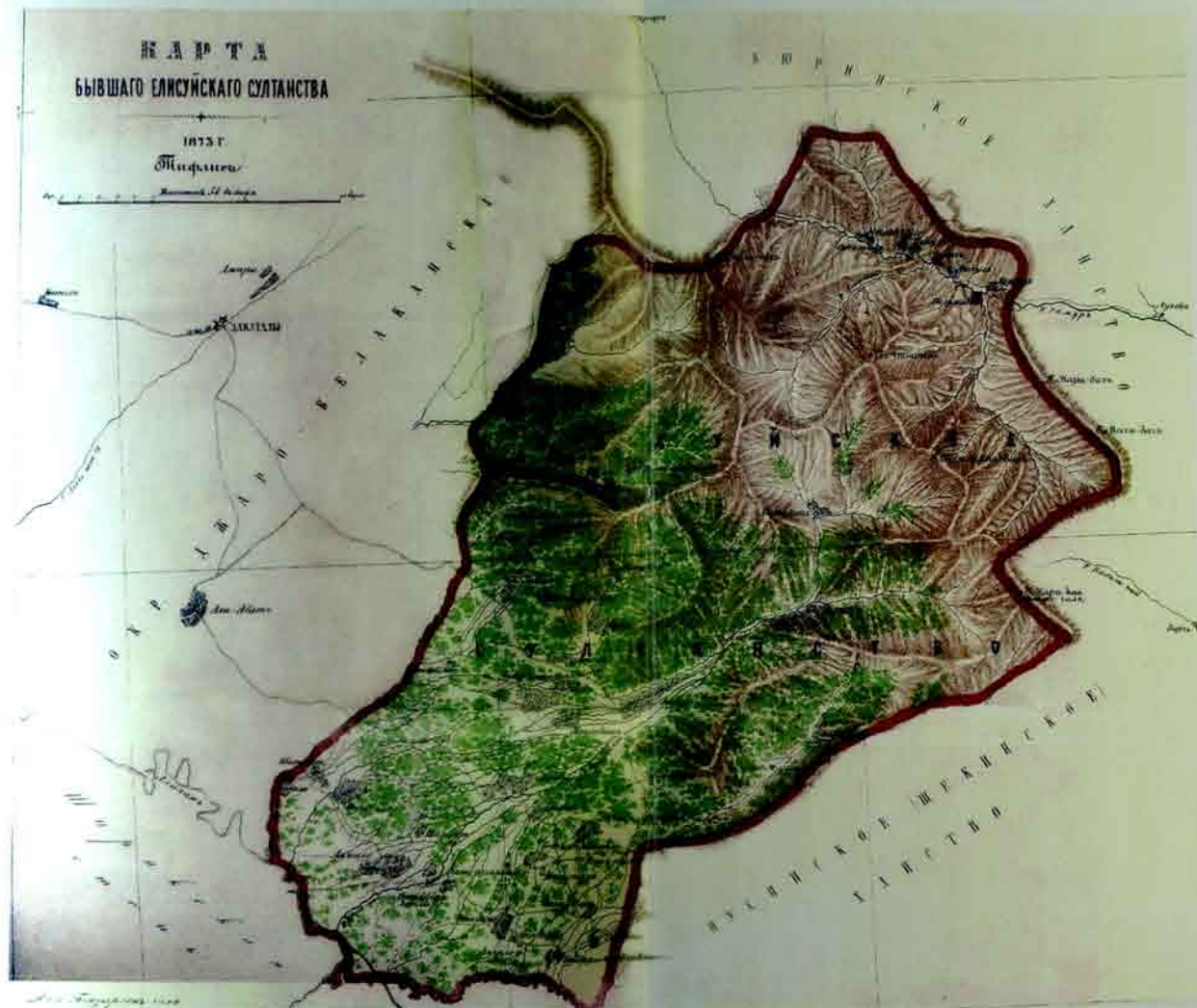
⁸⁴ M.S.Nematova. Mosul kəndindəki «Cümə məscidi»nin kitabələri. «Azərbaycan SSR EA məruzələri», 1959, № 8.

⁸⁵ В.П.Кобычев. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в.-КЭС, т.III, М.,Л., 1962.

⁸⁶ M.N.Nasirli. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhəlisinin yaşayış evləri /etnoqrafik tədqiqat/. B., 1975.

⁸⁷ А.А.Измайлова. Женская народная одежда Закавказья в конце XIX – нач. XX века. «Изв АН Азерб.ССР /серия истории, философии и права /», 1974, № 4.

⁸⁸ Вах: Э.М.Летифова. Северо-западный Азербайджан: Иллисуйское султанство. B., 1999; Ş.Насиəли. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiləylər. B., 2001.

İNGİLÖYLƏRİN ETNİK TARİXİNDƏN

Etnik subyekt olmaq etibarilə ingilöylərin təşəkkülü onların mənşəyi problemi ilə üzvi surətdə bağlı olub tarixin çox mürəkkəb və ciddi sınaqlarına məruz qalmışdır. Elə bu səbəbdən də ingilöylərin etnogenetik inkişafının son orta əsr və yeni dövrlə bağlı olan sonuncu təşəkkül mərhələsini izləyib aydınlıq hasil etmək üçün onların etnik tarixinin qədim laylarını nəzərdən keçirmək tələb olunur.

İngilöylərin mənşəyinə dair tarixi məxəzlərdəki məlumatları tutuşdurub təhlil etdikdə ballı olur ki, onların indiki etnik adı son orta əsrlərdə yaranarsa da, soy etibarilə onların özləri Azərbaycanın alban mənşəli ən qədim aborigen etnoslarından birinin varisi olmuşlar.

İngilöylərin əcdadlarının ilk vətəni, onların qəbilə-tayfa halından xalq səviyyəsinə nə vaxt, hansı tarixi şəraitdə, hansı amillərin təsiri altında keçmələri, nə kimi etnosiyasi və etnomədəni təsirlərə məruz qalmaları son vaxtlaradək tarixşünaslıqda kifayət qədər araşdırılmamışdır. Elə bu səbəbdən də elmdə uzun müddət onların mənşəyi və etnik tarixi mübahisələrə səbəb olmuş, müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Antik mənbələrdə ikinci etnik adı kifayət qədər dürüst xatırlanan, lakin sonralar, xüsusilə də erkən orta əsr və inkişaf etmiş feodalizm dövrünə aid yazılı mənbələrdə 1000 ildən artıq böyük bir müddət ərzində ingilöylərin əcdadlarının sanki tamamilə unudulub yaddan çıxması və son orta əsrlərdə birdən-birə yenidən peyda olmaları onların etnik tarixinin qaranlıq məqamlarını daha da qəlizləşdirmişdir.

İngilöylərin ulu babalarının ilk vətəni, onların yayıldıqları coğrafi məkan, bu etnik ərazi daxilində, yaxud ondan kənarlarda baş vermiş yerdəyişmə və ya mühacirət faktları, bunları doğuran hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, dini və s. səbəblər son vaxtlaradək yetərincə araşdırılmamışdır.

Qafqazşünaslıqda 200 ilə yaxın bir müddət ərzində «gürcüdən törəmə», yaxud «gürcüləşmiş əhali qrupundan dönmə» hesab edilən ingilöylərin soy-kökünün hansı etnik laya söykəndiyi o dərəcədə saxtalaşdırılmışdır ki, onların əcdadlarının hansı etnik mühitdə, hansı etnosların əhatəsində yaşamaları, yaxın qonşuları ilə nə kimi təsərrüfat təcrübə mübadiləsində olmaları, vətən-ənanə, məişət yaxınlığı, inşaat təcrübəsi, geyim, bəzək, məmək mədəniyyəti sahəsində yaranmış inteqrasiya prosesləri bilərəkdən, yaxud bilməyərəkdən tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin diqqətindən kənar qalmışdır.

İngiloyların soy-kökünə dair antik mənbələrdəki məlumatları orta əsr qaynaqlarında hiş olunmuş bilgilərlə tutuşdurub müqayisəli şəkildə təhlil etdikdə onların mənşəyinin bilavasitə qədim gəllərlə bağli olduğu üzə çıxır. Müasir ingiloylarla onların ulu əcdadları sayılan qədim gəllər arasında böyük zaman kəsiyi dayanmasına baxmayaraq, onların hər ikisinin etnik ərazi hüduqları, demək olar ki, üst-üstdə düşür.

İngiloyların ulu babaları olan gəllər özlərinin əsasən Alazan /Qanıx/ hövzəsinə düşən əzəli etnik ərazilərini ulu müddət sabit saxlaya bilsələr də, ara-sıra baş verən hərbi-siyasi hadisələr, xüsusilə yadelli basqınları nəticəsində onu qışman, həm də aram-aram tərək etməli olmuşlar. Bölgədəxili yerdəyişmə və ya məhəlli miqrasiyalar başlıca olaraq Baş Qafqazın əlçətməz cənub silsiləsinin arxasındakı təhlükəsiz ərazilərə çəkilməkdən ibarət olurdu. Görünür, elə bu səbəbdən də antik mənbələr müxtəlif dövrlərdə gəllərin fərqli mövqələrdə məskunlaşdığını xəbər verirlər.

Gəllərin yayılma arealının dəyişməsinə əvvəlcə antik dövrlər, daha sonra isə erkən feodal dövlətləri arasında ki münəqışələr ciddi təsir göstərmişdir. Tarixdən məlum olduğu kimi, iri dövlətlərin /Yunanıstan-Əhəməni, Roma-Parfiya, Bizans-Sasani-Ərəb xilafəti və s./ maraqları Albaniyada, o cümlədən onun şimal-qərb torpaqlarında tez-tez toqquşurdu. Bütün bu proseslər digər alban etnosları kimi, ingiloyların əcdadlarının da etnik durumuna və ərazi hüduqlarına ciddi təsir göstərməmiş deyildi.

Xüsusilə 1000 illik tarixi olan Albaniya dövlətinin süqutundan sonra yaranmış yeni tarixi şərait nəticəsində sanki çoxdan fürsət axtaran iberlərin şərqi doğru təcavüzünün güclənəsi Şimal-Qərbi Albaniya ərazilərinin zəbt olunmasına və burada məskunlaşmış alban tayfalarının iqtisadi və etnosiyasi cəhətdən əsli vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bununla da sosial-siyasi və dini təcəvül gətirib çıxarmışdır. Bütün bu proseslər isə nəticə etibarisi ilə ingiloyların ulu əcdadlarının bir qisminin sonrakı tarixi taleyinə mənfi təsir göstərmiş, onların tədricən etnik özündərk etmələrini itirmələrinə gətirib çıxarmışdır. Bütün bu inçə məqamlar, nədənsə, ingiloyların mənşəyi ilə maraqlanan tədqiqatçılardan çoxunun diqqətindən yayınmışdır. Rus və gürcü qafqazşünaslarının çoxu uzun müddət müasir ingiloylarla qədim gəllər arasında irsi əlaqəyə, varislik münasibətləri ilə bigənə qalmış, bəsit « gürcüdən törəmə» ideyasına üstünlük vermişlər.

Bələ vəziyyət bir daha ingiloyların mənşəyinə aydınlıq gətirməyi, onların mürəkkəb və ziddiyyətli etnik tarixini yuxarı

da xatırladığımız amillərin təsiri fonunda nəzərdən keçirməyi tələb edir.

İngiloyların etnik tarixinə yeni baxışdan yanaşmağı, habelə rus və gürcü qafqazşünaslığında çoxdan təşəkkül tapmış və hakim konsepsiyaya çevrilmiş olan «ingiloyların gürcülərdən törəmə olması və onların mədəni sərvətlərinin gürcü mədəniyyətinin tərkib hissəsi» kimi qələmə verilməsi barədə heç bir faktik əsası olmayan yanlış baxışın təkzib olunması zərurəti də tələb edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, uzaqqörən ərazi təmənnəsi ilə bağli olub, məkriki qara niyyətlər güdən bu mənhus konsepsiya hətta yaxın vaxtlaradək Azərbaycan tarixşünaslığında bir çoxları tərəfindən mexaniki surətdə mənimsənilərək kor-koranə məqbul sayılmışdır. M.Baharlıdan üzü bəri həmin «ötürmə»ni qəbul edən Azərbaycan tarixçilərinin böyük bir nəslisi rus və gürcü tarixçilərinin bu məsələyə münasibətdə yol verdikləri yanlış baxışları təkrar edərək ingiloyları «türkləmiş gürcü»¹, «gürcüdən dönmə», «islami qəbul etmiş gürcü» və s. hesab etmişlər.

XIX əsr rus qafqazşünaslarından ilk dəfə P.Zubov hələ 1835-ci ildə dərc etdirdiyi Qafqaza həsr olunmuş kitabında² ingiloyları «islami qəbul etmiş gürcülər» hesab etmişdir. Şübhəsiz ki, onun bu yanlış qənaətinə əsasən gürcü mənbələrindən istifadə etməsi həlledici rol oynamışdır. Bundan bir qəddər sonra, 1841-ci ildə D.Zubaryev ingiloy etnonimini ilk dəfə «yengiloy» formasında işlədərək, bu istilahnin etimoloji mənasını «yeni yerə köçürülmüşlər» yozumu verməklə onları yenə də «müsəlmanlaşmış gürcü» hesab etmişdir³. O.İ.Konstantinov Car-Balakən icmalarının XIX əsrə qədərki tarixindən bəhs edərək bölgənin «yengiloy» adlandırılan yerli əhalisi barədə məlumat vermiş və bu etnonimi «yeni ləzgilər» mənasında başa düşməklə məsələni daha da qalızlaşdırmışdır.⁴

İngiloyların «müsəlmanlaşmış gürcü mənşəli əhali qrupu» sayılması ənənəsi sonralar da davam etdirilmişdir. A.Poserbski ingiloyları gürcülərlə eyniləşdirərək onları müstəqil etnos deyil, «təzə döndərilmiş», «yeni din /məslək/ qəbul etmiş» gürcü mənşəli əhali qrupu kimi təqdim etmişdir.⁵

Sonralar bu fikir digər rus zadəgan tarixçiləri: N.Dubrovni⁶, A.fon-Plotto⁷, İ.Lineviç⁸, M.Canaşvili⁹, Y.Veydenbaum¹⁰, D.Bakradze¹¹, K.F.Qan¹², P.P.Nadejdin¹³ və b. tərəfindən də təkrar olunmuşdur. Hətta bu yanlış baxış XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bir sıra Azərbaycan araşdırıcılarına da sirayət etmişdir. Bunların arasında həmin «ötürməni» ilk qəbul edənlərdən biri M.Vəliyev (Baharlı) olmuşdur. O, ingiloyları «yengiloy» adı ilə təqdim edərək «türkləmiş gürcü», «ləzgilər tərəfindən müsəlman edilmiş gürcü», «türkləmiş və islamlaşmış gürcü» hesab etmişdir¹⁴.

Bu nöqteyi-nəzər nəinki Azərbaycan tarixşünaslığının sonrakı nümayəndələrinin tədqiqat əsərlərinə, habelə müxtəlif səciyyəli nəşrlərə /ensiklopediya, soraq-məlumat kitabçaları, dövrü nəşrlər və s./ də sirayət etmiş, onun acı siyasi nəticələri uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır.

İngiloyların mənşə etibarilə guya qədim tarixi kökə malik müstəqil etnos deyil, son orta əsrlərdə gürcülərdən dönmə konfessional /dini/ qrup olduğunu israr edən bu məşum konsepsiya heç də ələ-bələ, boş zəmində, təsadüfən yaranmamışdır. İlk dəfə gürcü feodal tarixşünaslığında milli-etnik təəssübkeşlik zəminində, ərazi iddiaları təmənnası ilə formalaşdırılaraq, əvvəlcə rus zadəgan tarixşünaslığına ötürülən, sonra isə burjuva və Sovet tarixşünaslığında məharətlə hallandırılan bu üzdeyənəq konsepsiyanın zaman keçdikcə çoxlu tərəfdarları və havadarları da peyda olmuşdur. Keyli müddət təkcə onun əleyhdarları çatışmamışdır.

Uzun müddət Qafqaz tarixşünaslığında ingiloyların mənşəyi məsələsində hakim mövqə tutmuş və mexaniki surətdə bir elmi məktəbdən digərlərinə ötürülmüş bu konsepsiya görə, etnonimin etimoloji mənası türk mənşəli «yengi» və guya dini məslək mənasını bildirən «yol» sözlərinin tələffüz təhrifindən əmələ gəlməklə, «yeni dinə döndərilmişlər» kimi açıqlanmışdır. Məsələyə formal olaraq, zahiri baxımdan yanaşdıqda məlum olur ki, müsəlman ingiloyların əcdadları haqiqətən də müəyyən tarixi mərhələdə xristian olmuşlar. Qafqaz mənşəli digər alban tayfaları kimi, ingiloyların da ulu əcdadları bütpərəst və atəspərəstlik mərhələlərini keçəndən sonra xristianlığa da qəbul olmuşlar. Hətta onlar bir müddət xristian etiqadının diofizit, sonra isə monofizit məzhəblərinə biət etmişlər. Albaniya dövlətinin siyasi süqutundan sonra, görünür, onun şimal-qərb hüdudlarında məskunlaşmış avtohton tayfaların bir qismi islamı qəbul edərək bölgənin müsəlman etnosları ilə qaynayıb qarışmış, digər qismi isə xristian etiqadlarında sabit qalmışlar.

İngiloyların mənşəyinə dair söylənilənlərin hamısını saf-cürük etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, «ingiloy» etnoniminin etimologiyasının təriqət və ya dini mənsubiyyət mənası kəsb edən heç bir «yol-izlə /istər» və ya «yengi» olsun, istərsə də «köhnə» / əlaqəsi yoxdur. Təkcə ona görə yox ki, «ingiloy», yaxud «yengiloy» kəlməsini tərkib hissələrinə bölüb təhlil etdikdə «yengi» / «ingi» / sözdən sonra «yol» deyil, etimoloji mənası o qədər də anlaşılmayan «loy» formantı qalır. «Loy» formantının «yol»-ə çevrilməsi ehtimalı isə dil-tələffüz qanunlarına o qədər də sığışmır. Əslində etnonim müasir adında özünün ilkin soy mənsubiyyətini, qədim tayfa adı olan «gel» komponentini və onun müxtəlif variationalarını («gelo», «gelav») kifayət qədər yaxşı qoruyub saxlaya bilmişdir. «Yol-loy»

bayağı izahında nəzərə çarpan əlaqəsizlik və məntiqsizlik özünü bir də onda təzahür etdirir ki, ingiloylar haqiqətən dini etiqadından döndərilmiş gürcülər hesab olunarsa, onda onlar müstəqil, əzəli mənşəyə malik etnik vahid deyil, sadəcə dini bir qrup, bir qədər də dəqiq deyilsə, gürcülərin, yaxud gürcüləşmiş əhali qrupunun konfessional bir hissəsi, etiqadı zorla dəyişdirilmiş adı müsəlman icması sayılmalıdır. Məsələyə bu cür elmi etimoloji təhlil aspektindən yanaşdıqda ingiloyların mənşəyi barədə bir neçə əsr davam edən qondarma «gürcüdən törəmə» konsepsiyasının əsassızlığı və puçluğu, istər-istəməz, ortaya çıxır.

İngiloyların gürcü mənşəli olması ideyasının tərəfdarları bunu da əldə dəstəvuz edib əsas tuturlar ki, bu istilah elmə ilk dəfə XVIII əsrin sonlarından etibarən daxil olmağa başlamış və əvvəllər məlum olmamışdır. Haqiqətən də XVIII əsr gürcü müəllifi Vaxuşti Baqrationinin «Gürcüstan coğrafiyası» əsərində bu terminə təsadüf edilməmişdir.¹⁵ Bu cəhəti nəzərə alan gürcü tarixçilərinin bir qismi belə düşünür ki, Vaxuşti guya ingiloyları gürcüdən fərqləndirməmişdir. Bu formal məntiqə görə, gürcü dilinin şərq dialektində danışan ingiloylar islam dinini qəbul etməzdən əvvəl gürcü pravoslav kilsəsinə etiqad etdikləri üçün elə mənşə etibarilə də onlar gürcü sayılmalıdırlar. Tarixi faktlara deyil, yalnız zahiri formal məntiqə istinad edən belə düşüncələr ki, bir halda ki, Alazan vadisinin avtohton əhalisinin özəyini təşkil edən və qədim zamanlardan bu ərazidə məskunlaşmış ingiloylar mənşə etibarilə gürcüdürlərsə, yaxud gürcüləşmiş əhaldən dönmədirlərsə, onda təbiidir ki, həmin vadi əzəli Gürcüstan torpaqları sırasına daxil edilməlidir. Göründüyü kimi, məkrli torpaq iddiası meydana çıxarkən ingiloyların soy-kökünün bu cür canfəşanlıq gürcü mənşəyinə bağlanması ideyasının da əsl mahiyyəti dərhəl üzə çıxır. Necə deyərlər, daha «cidanı çuvalda gizlətmək» olmur.

İngiloyların gürcü mənşəli sayılmasında maraqlı olan güvələrin məntiqinə görə, bu etnonimin meydana gəlməsi ingiloyların ulu əcdadlarının kim olmasından asılı olmayaraq, onların bilavasitə islamı qəbul etmələri ilə bağlanmalıdır. Məlum olduğu kimi, hamı tərəfindən məqbul sayılan rəsmi baxışa görə, müasir ingiloyların sələfləri sonuncu dəfə islamı XVII əsrin əvvəllərində qəbul etmişlər. Ona görə də etnonimin indiki formasının yaranma tarixi də adi məntiqə, təbii ki, həmin dövrə təsadüf etməlidir. Deməli, belə olan təqdirdə etnosun «ingiloy» adı altında xalq kimi təşəkkül tapması son orta əsrlərin dini-etnik prosesləri məcrasında baş vermişdir. Bu halda təbii olaraq bir sıra suallar doğur: XVII əsrə qədər ingiloyların əcdadları kimlər olmuşdur? Etnonimin tayfa forması necə adlanmışdır? Onlar tayfa halından xalq halına nə vaxt və hansı tarixi şəraitdə keçmişlər? Yaxud hansı amillərin təsiri altında qədim

gəllər, yaxud onların müəyyən bir qismi xalq keyfiyyəti kəsb etməyə başlamışdır?

Etnogenetik proseslərlə üzvi surətdə bağlı olan bu müəmmalara aydınlıq gətirmək üçün ingiloyların etnik tarixinə bir daha nəzər salmaq tələb olunur.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, ingiloyların «gürücüdən törəmə» olduğunu israr edən müasir gürcü müəlliflərinin böyük əksəriyyəti Alazan hövzəsinin vaxtilə Albaniyaya məxsus olduğunu və onun aborigen əhalisinin qeyri-gürücü mənşəli olduğunu tamamilə inkar etmirlər. Lakin bu etirafın ardınca da onlar iddia edirlər ki, erkən orta əsrlərin ilk mərhələsindən etibarən ölkənin İberiyaya qonşu olan alban mənşəli tayfaları, o cümlədən ingiloyların əcdadları iberlər tərəfindən assimilyasiyaya məruz qoyulduğundan tədricən gürcüləşmişlər. Məsələn, D.L.Musxelişvilinin fikrinə, İberiyanın guya, hələ e.ə. II-I əsrlərdən başlayaraq siyasi cəhətdən Albaniyaya doğru genişlənməsi prosesi etnik diffuziya ilə müşayiət olunmuşdur.¹⁶ Lakin bu prosesin e.ə. II əsrdən başlanmasına dair heç bir mötəbər dəlil-sübut gətirə bilməyən müəllif, sol sahil Alazan ərazisini nəzərdə tutaraq, yazır ki, hər halda IX-X əsrlərdə burada gürcü əhalisinin mövcud olması şübhə oyatmır.¹⁷ Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif səciyyəli tarixi mənbələr əsasında geniş tədqiqat aparan F.C.Məmmədova Albaniya dövləti süqut edənədək onun ərazisinə, o cümlədən Şimal-Qərbi Alazan torpaqlarına iber tayfalarının hər hansı bir «gürücü axını» barədə mülahizələrin uydurma olduğunu tutarlı elmi dəlillərlə sübuta yetirmişdir.¹⁸ Daha sonra o, D.L.Musxelişvilinin son fikri ilə razılaşaraq yazır ki, həqiqətən də Alban dövlətinin iflasından sonrakı IX-X əsrlərdə ölkənin xristian əhalisinin islamlaşması və qriqorianlaşması ilə yanaşı, İberiya ilə həmsərhəd olan qovuşuq zonalarda iberləşmə prosesinin başlanması qanunauyğun hal sayılmalıdır. Həm də alban-iber etnoslarının qovuşması prosesi həmin dövrdə, yəni IX-X əsrlərdə hələ təzəcə başlamışdır.¹⁹

Elə əslində də antik dövrdən etibarən Albaniyada qüdrətli siyasi qüvvə kimi, mərkəzləşmiş dövlətin mövcud olması, həm də Zaqafqaziyanın digər qonşu dövlət qurumlarına nisbətən onun öz siyasi müstəqilliyini xeyli dərəcədə yaxşı qoruyub saxlaya bilməsi amilləri nəzərə alınarsa, erkən orta əsrlərin son mərhələsinədək tarixi Albaniya hüdudlarına, o cümlədən də onun İberiya ilə qonşu olan şimal-qərb ərazilərinə uzun müddət davam edən «güclü əhali axını» və ya hər hansı bir «kütləvi miqrasiya»dan söhbət gedə bilməzdi. Belə vəziyyət ancaq ərəblərin qüdrətli siyasi qüvvə kimi, dünya tarixi səhnəsində züھر etməsi və onun geniş istilalar yolu ilə islam dinini yaymağa başlaması ilə əlaqədar Zaqafqaziya yaranmış yeni müəkkəb dini-siyasi situasiya nəticəsində yarana bilərdi. Ona görə də belə

söhbət məhz bu dövrdən sonra baş verən dini və etnik dəyişmələrdən gedə bilərdi.

Məlum olduğu kimi, qriqorian din xadimlərinin Zaqafqaziya uğrunda Roma imperiyası ilə İran, daha sonra isə Bizansla İran arasında gedən müharibə və münaqişələr nəticəsində siyasi dövlət qurumunu çoxdan itirmiş, elə bu səbəbdən də pərakəndə hala düşmüş erməniləri qriqorian kilsəsi ətrafında sıx birləşdirməkdən qeyri bir çərəsi qalmamışdır. Elə bu səbəbdən də erməni keşişləri özlərinə güclü rəqib hesab etdikləri Alban dövlətinə və Alban kilsəsinə zəiflədib parçalamaq üçün həmişə olduğu kimi, kənar siyasi qüvvələrdən, bu dəfə isə ərəb xəlifələrindən istifadə etməyə çalışmışlar. 705-ci ildə onlar həqiqətən də öz çirkin niyyətlərinə nail ola bildilər. Albanların diofizit məzhəbli olması və Bizansla əlaqələri barədə Xilafətə çuğulluq edən erməni katolikosu İlyanın məktubunu dəstəvə edib fərsət əldən qaçırmayan xəlifə Əbdülməlik təkcə Albaniyanın daxili siyasi müstəqilliyini ləğv etməklə kifayətlənməmiş, Alban kilsəsinin erməni qriqorian kilsəsinin tabeliyinə keçməsi barədə də qərəzli hökm vermişdir.²⁰

Bununla da 1000 illik tarixi olan Alban dövləti Zaqafqaziyanın siyasi dövlət qurumu səhnəsindən əbədi qeyb olmuşdur. Həm də bu təkcə Albaniyanın dövlət qurumu kimi, siyasi süqut olmayıb, habelə onun əhalisinin dini və etnik cəhətdən parçalanıb dağılması, bunun ardınca da assimilyasiyaya uğraması üçün zəmin yaradan başlıca amillərdən biri olmuşdur.

Alban etnosunun parçalanıb təcavüzkar qonşular tərəfindən tədricən assimilyasiyaya uğradılmasında dini-siyasi amillərlə yanaşı, ilk növbədə onun özünün etnik birliyinə monolit səciyyə daşmaması, elə bu səbəbdən də bir-birindən fərqli dialekt və ləhcələrdə danışan müxtəlif tayfalardan təşəkkül tapmış həmin etnosial birliyin kifayət qədər möhkəm olmaması faktı da az rol oynamamışdır.

Polietnik tərkibə malik olub bir növ konqlomerat səciyyə daşıyan Alban etnik birliyinin pozulması və ona daxil olan tayfaların əvvəlcə din, bunun ardınca da dil, məişət və mədəniyyət assimilyasiyasına düşər olmasında ərəb istilaları və Qafqazda islam dininin yayılması faktı müstəsna dərəcədə mühüm rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda islam dininin yayılmasının ilk mərhələsində Albaniyada dini situasiya kifayət qədər sabit deyildi. Müxtəlif dini sistem (bütperəstlik, atəşperəstlik, zərdüştilik) və ayinlərin (təbiət qüvvələrinə inam, əcdadlara sitayiş, manixeyçilik, nestorianlıq, məzdəkizm və s.) qalqları burada rəsmi xristianlıqla çulğalaşmışdı. Belə dini alabəzəlik şəraitində albanların böyük bir qismi, ilk növbədə isə düzənlik rayonlarda məskunlaşan və şəhərlərdə yaşayan əhali arasın-

da islam dini sürətlə yayılır, islamlaşma prosesi ləngimədən, intensiv şəkildə davam edirdi.²¹ Hətta maraqlı haldır ki, Xilafət Azərbaycana, o cümlədən onun şimal hissəsi olan Albaniya ərazilərinə ərəb mənşəli əhali köçürsə də, xalifələrin arzusuna rəğmən, burada islamlaşma prosesi ərəbləşmə məcrasında deyil, əsasən, türkləşmə istiqamətində cərəyan edirdi. Digər tərəfdən ölkənin ucqar, dağlıq bölgələrindəki xristian albanların bir qismi ərəb əmirlərinə cizyə ödəmək şərti ilə özlərinin köhnə etiqadlarını davam etdirə bilirdi. Etnik tarix baxımından çox da böyük olmayan 1000 illik bir müddət ərzində Albaniyada dini etiqadın 3-4 dəfə dəyişməsi, müxtəlif inamların burada özünə yer tutması Alban tayfalarının dini-ideoloji həyatında olduqca mürəkkəb vəziyyət yaratmaya bilməzdi. Ideoloji vəhdət və sabitliyin tez-tez pozulması isə öz növbəsində ölkənin etnosiyasi həyatına mənfi təsir göstərirdi.

Ölkədə cərəyan edən bütün bu proseslər nəticə etibarilə siyasi müstəqilliyini itirib pərakəndə hala düşmüş Alban tayfalarının daha qüdrətli etnoslar, ilk növbədə isə onların yaxın qonşuları tərəfindən təsir altına salınıb assimilyasiya olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Belə acı taleyi yaşamaq İngiloyların ulu babaları olan gellərə də qismət olmuşdur. Bu labüd etnosiyasi və etnokonfessional proseslər süquta uğramış Albaniyanın ucqarlarında, o cümlədən Alazan vadisi və onun həndəvərində daha ağırlı-acılı keçmişdir. Ərəb işğalları dövründə Albaniyadan fərqli olaraq, özlərinin daxili müstəqilliklərini və xristian dini etiqadlarını nisbətən yaxşı qoruyub saxlaya bilmış gürcü knyazları Xilafətin zəifləməsindən istifadə edərək, fürsət düşdükcə qonşu Alban əyalətləri hesabına öz mülklərini şərqli doğru genişləndirməyə müvəffəq ola bilməmişlər. Tarixi mənbələrdəki faktlara nəzər saldıqda İberiya /Kartli/ çarlığının şərqli əyaləti sayılan Kaxetiya knyazlığının məhz Qabırçı və Qanıx çaylarının orta və aşağı hövzələrinə düşən əzəli Alban torpaqlarının (Kambisena əyaləti) zəbt olunması hesabına yarandığı bəlli olur. Xüsusilə VIII əsrin ikinci yarısından etibarən müstəqil feodal knyazlığa çevrilmiş Kaxetiyanın əl-qolu Albaniyanın süqutundan sonra daha geniş açılmış, qonşu torpaqlarını zəbt etmə imkanları xeyli genişlənməmişdir. Kaxetiyanın şərqli qonşuları olan her /er/, gel və digər Alban tayfaları erkən orta əsrlərin sonlarından başlayaraq mərhələ-mərhələ həyata keçirilən hərbi-siyasi və dini-ideoloji təcavüzün əzəl qurbanları olmuşlar.

Albaniyada dövlətçiliyin çökməsindən sonra Şimal-Qərbi Albaniya əyalətlərinin və burada məskunlaşan alban tayfalarının xeyli müddət Kaxetiya feodallarının: mtavr /knyaz /, tavad və mouravların /murov/ tabeliyində qalmaları, kəşbasız ki, onların sonrakı etnik taleyinə özünün dərin təsirini göstərməmiş deyildi. Bu məsələdə, yəni Alazanətrafi ərazilərdə məskunlaşmış

Alban tayfalarının dil assimilyasiyasına uğramasına siyasi asılılıq, ictimai-iqtisadi və mədəni əlaqələrlə yanaşı, kartvellerlə etiqad yaxınlığı da yaxından kömək etmişdir. Məlum olduğu kimi, İberiyada hələ YI əsrdən etibarən xristianlığın diofizit məzhəbi rəsmi qaydada qəbul olunmuşdur.²² Digər Alban tayfaları kimi, hələ xristianlığın yayılmasının erkən mərhələlərindən başlayaraq diofizit, sonra isə monofizit məzhəbinə biət edən gellər öz müstəqilliklərini itirib Kaxetiya knyazlarının tabeliyinə düşəndən sonra yenidən diofizitliyi qəbul etmiş və gürcü katolikosluğuna tabe olmuşlar. Bu hal onların assimilyasiyaya uğramasında və ümumən sonrakı etnik taleyində mühüm rol oynamışdır.

İber-alban etnik qovuşması prosesinin ilk mərhələsində ayin, ibadət, dua dili kimi istifadə olunan gürcü dili tədricən etnoslararası ortaq ünsiyyət vasitəsinə, daha sonra isə həm də yazı və məişət dilinə çevrilməklə, alban etnoslarının tayfa dilini sıxışdırıb fəal ünsiyyətdən çıxarmışdır. Beləliklə, assimilyasiyaya məruz qalan etnosun doğma dili tədricən sonrakı nəsilərlə tərəfindən unudulmuşdur.

Öz tədqiqatlarında Albaniyadan da bəhs edən müasir gürcü tarixçilərinin bir qismi /D.L.Musxelişvili²³, T.Y.Papuaşvili²⁴/ heç bir dəlil, sübut gətirmədən bu aksiyanı zəbt deyil, guya hələ antik dövrdən etibarən kartli etnik elementlərinin Şərqli doğru başlanan «güclü miqrasiya axını» ilə izah etməyə çalışır. Lakin antik və erkən orta əsrlərə aid müxtəlif səciyyəli tarixi qaynaqlardakı məlumatları diqqətlə araşdırıb, həm Albaniya, həm də İberiyanın o zamankı tarixi realitətlərini müqayisə edən F.C.Məmmədova bu əsassız iddiaları təkzib edərək göstərir ki, bu regionda dil, din, ideologiya, mədəni-məişət və s. ilə bağlı assimilyasiya prosesləri VIII əsrdən, başqa sözlə, Albaniya dövlətinin siyasi süqutundan /705-ci ildən/ sonra başlana bilərdi.²⁵

Tarixi faktlarla yaxından tanış olduqda görürük ki, bu və ya digər dövrdə dini situasiyanın dəyişməsi regionda məskunlaşmış xalqların sonrakı etnik taleyinə ciddi təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. İngiloyların təmsalında dini dəyişmələrin etnosun dil, ideologiya, məişət və mədəniyyətinə təsirinin səciyyəsinə aydın izləmək olur.

Məlum olduğu kimi, missionerlik və mübəlləglik yolu ilə yayılan xristianlıqdan fərqli olaraq, Qafqazda islamın yayılması ərəb istilaları ilə müşayiət olunduğundan xristian albanların bir qismi ilk vaxtlar ona şübhə ilə yanaşmış və ürəkdən bağlana bilməmişlər. Belə vəziyyət etnosiyasi ümumiliyini və dini-ideoloji birliyinə itirmiş və islam ehkamlarına zidd olan diofizit məzhəbi Bizans imperiyasına meyl göstərdikləri üçün vaxtı ilə Xilafət məmurları tərəfindən təqib olunmuş xristian albanları,

o cümlədən də ingiloyların əcdadları olan gəlləri gürcü pravoslavlığına yaxınlaşdırırdı.

Bələ vəziyyət IX-X əsrlərdən başlayaraq, onların dil assimilyasiyasına məruz qalmaları üçün münasib şərait yaratmışdır.

Şimal-Qərbi Alban torpaqlarının xeyli hissəsinin tacavüz yolu ilə ələ keçirilməsi nəticəsində tarixi Ereti torpaqları sonuncu dəfə IV Qurucu David tərəfindən 1104-cü ildə Gürcüstanə ilhaq olunmuşdur.²⁶ Bununla da gürcü mənbələrində «her» («er») adlandırılan qədim gəllərin qərb qrupunun tam assimilyasiya olunması prosesinin başa çatması üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

Müasir Qafqazşünaslıqda, o cümlədən Azərbaycan Albanşünaslığında az-çox sabitləşmiş fikrə görə, herlər tarixən Şərqi Gürcüstan və Şimal-Qərbi Azərbaycan hüduqlarında məskunlaşmış Alban mənşəli aborigen etnos olmaqla sonralar onların Alazandan qərbdə məskunlaşan və her /gel/ adlanan bir qismi gürcülər tərəfindən tam assimilyasiyaya uğradılmışdır. Onlar assimilyasiya prosesini tam keçirdiyindən tədricən gürcüləşərək özlərinin əzəli etnik adını itirmişlər. Bundan fərqli olaraq, Alazan çayından şərqdə məskunlaşan gəllər isə assimilyasiyaya qismən az məruz qaldıqlarından təkcə tayfa dillərini itirmişlər.

İngiloyların etnik tarixinə aydınlıq gətirmək üçün onların ulu əcdadlarının her(gel)lərlə genetik əlaqəsi məsələsinə də nəzərdən keçirmək tələb olunur. Gürcü Qafqazşünaslığında arasına səsləndirilən bir mülahizəyə görə, ingiloylar mənşə etibarilə gürcü mənbələrində adı çəkilən her (er) tayfaları ilə bağlı olmuşlar.

Herlərin müasir ingiloyların əcdadları olması fikrini ilk dəfə ehtimal şəklində V.Dondua irəli sürmüşdür.²⁷ Bu ehtimalın gerçəkliyinə inansaq, herlərin bir hissəsi, daha dəqiq desək, Qərbi Alazan herləri erkən orta əsrlərin sonlarından etibarən gürcüləşməyə başlamış, onların Şərqi Alazan vadisində məskunlaşan soydaşları isə son orta əsrlərdə islamı qəbul edərək «ingiloy» adlanmışlar. Alazan çayının hər iki tərəfində bir-birindən fərqli məcrada cərəyan etmiş etnik proseslərin gedişini izləmək üçün o zamanlı tarixi şəraiti müəyyənləşdirən faktlara nəzər yetirik.

Feodal Gürcüstanının şərqə doğru istiqamətlənən ekspansiyası təkcə Alazan çayınadək olan Alban torpaqlarının zəbt olunması ilə məhdudlaşmamışdır. Məlum olduğu kimi, XII əsrin əvvəllərində /1104-cü ildə/ birləşmiş Gürcüstan dövlətinə qatılmış Xaxetiya knyazlığı XY əsrin ikinci yarısında yenidən müstəqil çarlığa çevrildəndən sonra²⁸ Alazan çayının bu bəri tayına onun tacavüzü daha da artmışdır.

Lakin XYI-XYII əsrlərdə Gürcüstanın, o cümlədən də Xaxetiyanın özünün gah Osmanlı, gah da Səfəvilərdən asılı vəziyyətə düşməsi onun Alazan vadisinə sonrakı tacavüzünü dayandırmışdır. Bununla da vaxtilə Ereti və Kambisenada baş vermiş iber-alban etnik qovuşması prosesinin şərqə, Alazanın sol sahilindəki Alban torpaqlarına yayılması təhlükəsinin qarşısı alınmışdır. Bu işdə digər amillərlə yanaşı, Qafqazın müsəlman xalqları arasında birləşdirici və ümumxristian tacavüzünə qarşı qüdrətli siper rolunu oynayan islam amili həlledici rol oynamışdır.

Beləliklə, XYII əsrin əvvəllərində Şah Abbasın yürüşü ilə əlaqədar Cənubi Qafqazda, o cümlədən Alazan vadisində baş verən hərbi-siyasi hadisələr və bunun nəticəsi olaraq, avarların dağlardan vadiyə miqrasiyası prosesinin güclənməsi, beləliklə də buradakı yerli etnosları öz təsirləri altına salmaları, habelə dini etiqad dəyişmələri və b. amillər nəticədə etibarilə sol sahil Alazan gəllərinin bölgənin etnik xəritəsində yeni bir adla: «yengiloy» və ya «ingiloy» adı ilə tanınmasına gətirib çıxarmışdır. Göründüyü kimi, etnosun yeni adı son orta əsrlərdə yaranırsa da, onun özü köhnə etnik mahiyyəti qoruyub saxlamaqla, Azərbaycanın bu məhsuldar və firavan guşəsinin ən qədim aborigenlərindən biri olaraq qalmışdır.

Etnonimin «yengiloy», yaxud «ingiloy» formasında yeni tələffüz tərzinə gəlincə onu qeyd etməliyik ki, bu ad onlara, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yaxın qonşuları (muğal, avar, saxur, gürcü, ləzgi və b.) tərəfindən verilmiş, bütün hallarda o, qədim «gel» («gil») etnik komponentini mühafizə etmişdir. Elə bu səbəbdən də, yəni «gel» komponentini saxladığı üçün yeni etnonimin daşıyıcısı olan müasir ingiloylar özləri də bu adı məmnuniyyətlə qəbul etmişlər. Həm də «ingiloy» adını onlar ələ-bələ deyil, etnik özünüadlandırma etiketi kimi dərk edərkən qəbul etmişlər. Məhz elə bu səbəbdən də istər müsəlman, istərsə də XIX əsrin ikinci yarısında yenidən xristianlığa döndərilmiş pravoslav ingiloylar nə qədər assimilyasiya proseslərinə məruz qalsalar da, hər iki dini icmanın yaşlı nümayəndələri özlərini heç də kindənsə «dönmə», yaxud «özgədən törəmə» konfessional əhali qrupu saymayıb, özünəməxsus qədim soy-kökü, daimi məkanı, bənzərsiz xüsusiyyətlərə malik məişət və mədəniyyəti olan müstəqil etnik vahid, Alban mənşəli avtohton etnos hesab etməkdə davam edirlər. Ən başlıcası isə onlar bundan təsəvvürəgəlməz təbii bir iftixar, qanuni fəxarət hissi keçirir, məmnunluq duyurlar. Biz ingiloylar arasında etnoqrafik çöl materialları toplayarkən ağısaqqal, ağbırçək kənd sakinləri ilə söhbətlər əsnasında dəfələrlə bu etnik qürur hissəsinin şahidi olmuşuq.

İngiloyların mənşəyi və etnik tarixi uzun müddət əsaslıq mübahisə obyektinə çevrilsə də, onlar Azərbaycanın həm tarixi,

həm də çağdaş polietnik palitrasını zənginləşdirən çoxsaylı aborigen etnoslarından biri olmaq etibarə ilə özlərinin məişət və mədəniyyət sahəsindəki Ümumqafqaz və Ümumazərbaycan xüsusiyyətlərini kifayət qədər yaxşı qoruyub saxlaya bilmişlər. Bölgənin digər etnosları olan muğal, avar, saxur, ləzgi və b. ilə sonrakı sosialmədəni təmas, maddi və mənəvi inteqrasiya prosesləri ingiloyların, xüsusilə də onların müsəlman icmasının etnik tarixinin ən əlamətdar və ümdə məqamlarını təşkil edir.

Lakin herlərin mənşəyini toponimiya materialları və etnoqrafik faktlar əsasında araşdırmağa çalışan Q.Ə.Qeybullayev mənşə etibarə ilə onların gəllərlə eyniləşdirilməsini inkar edərək, bunların bambaşqa etnoslar olduğunu və bir-birinin qonşuluğunda yanaşı yaşadığını düşünür²⁹. Q.Ə.Qeybullayevə görə, herlər müasir qırız və haputların əcdadları olmuşlar.³⁰ Həm də «her» və «gel» etnonimlərinin müstəqil başlanğıcını inkar etməyən müəllif müasir qırızların buduqlar tərəfindən «gerəd», haputlarda isə «hərəd» adlandırılması faktlarını nəzərdən keçirib təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəlir ki, hər iki variantda bu etnonimin etimoloji mənası «her(ger) lərin yeri, məskəni» mənasını verir.³¹

Gəllərin qərb qrupunun etnik vətəni olan Hereti əyaləti bərdə XVIII əsr gürcü salnaməçisi B.Vaxuşti daha ətraflı məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə, əvvəllər Kaxetiya Hereti, Kaxeti və Kuxeti olmaqla üç hissədən ibarət olmuşdur. Sonralar Kvirike /1010-1029/ Heretini də zəbt edib özünü kaxetilərin çarı elan etmişdir.³² Bu halda Hereti bir müddət vilayət kimi toxunulmaz saxlanılmışdır. Lakin 1466-cı il parçalanmasından sonra Hereti adına son qoyularaq, hökmdarlar özlərini Kaxetiya çarı adlandırmağa başladılar. Bundan sonra, ta XVIII əsrədək çarlığın ərazisi Qaqmıxari, Yenisen, Şiqnit-Kaxeti /daxili Kaxetiya/, Kisiki və Qaret-Kaxeti /bayır, yaxud o tay Kaxetiya/ olmaqla 5 əyalətə bölünmüşdür.³³ Bundan sonra, yəni XY əsrdən etibarən Hereti adı siyasi-coğrafi məfhum kimi unudulub tarix səhnəsindən çıxmağa başlamışdır.³⁴ Həm də Hereti heroniminin unudulmasında təkcə onun inzibati vahid kimi ləğv edilməsi faktı deyil, habelə tarixi Hereti ərazisinin Qaqmıxari və Şiqnit-Kaxeti adlandırılan nahiyələrində məskunlaşmış yerli əhalinin, başqa sözlə, gəllərin qərb qrupunun zorakı assimilyasiyaya uğrayaraq gürcüləşməsi prosesinin güclənməsi həlledici rol oynamışdır.

Kaxetiyanın XV əsrdən sonrakı inzibati ərazi vahidlərindən olan Qaret-Kaxeti və sonralar İlisu adlanan Yenisen sol sahil Alazan vadisini əhatə etməklə, müasir ingiloyların tarixi vətəni sayılır. Sağ sahil Alazan gəllərindən fərqli olaraq, sol sahil gəlləri arasında assimilyasiya prosesi natamam olub yalnız dil dəyişməsi ilə məhdudlaşmışdır.³⁵

Müasir ingiloyların coğrafi yayılma arealını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, sol sahil Alazan nahiyələri olan Qaret /o tay, bayır/ Kaxeti və Yenisel /İnisel/ gəlləri arasında assimilyasiya prosesi tamamilə başqa bir məcrada baş vermişdir: XVII əsrdən etibarən Alazan vadisində avar və saxurların nüfuzunun artması və güdrətli hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq, bölgənin digər etnosları olan gəloy və muğallar kəşkal hüququ ilə onlardan asılı vəziyyətə düşmüşlər. Qonşu etnoslar (avar, saxur, muğal) tərəfindən «gəloy», «gəlav», «gəlou» adlanan Alban gəlləri XVII əsrdə sonuncu dəfə islam dinini qəbul edəndən sonra qonşular tərəfindən «yeni gəloy», «yengiloy», «ingiloy» adlandırılmağa başlamışlar. Beləliklə, ingiloy termini tədricən etnonim səciyyəsi kəsb etməklə, sağ sahil gəllərini deyil, yalnız Alazan vadisində məskunlaşmış sol sahil gəllərini bildirən istilahə çevrilmişdir. Başqa sözlə desək, bu etnonim XVII əsrdən sonra yaranmaqla, yalnız sol sahil Alazan gəllərini, həm də ancaq islamı qəbul etmiş gəlləri əhatə etmişdir.

İngiloyların, başqa sözlə, Alazan vadisi gəllərinin etnik tarixini bütövləhdə göz önünə gətirib nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, antik dövrdən başlayaraq son orta əsrlərin sonlarına qədər onların etnosiyasi həyatı çox mürəkkəb və dolanbaclı olmuşdur. Belə ki, onların etnik tarixinin e.ə. IY əsrdən yeni eranın VIII əsrinə qədərki dövrü əhatə edən ilk mərhələsi Alban etnik birliyi ilə üzvi sürətdə bağlı olmuşdur. Qədim gəllərin 1200 ildən çox Alban tayfa ittifaqı və onun sonrakı davamı olan Alban dövləti tərkibində olmaları onların etnogenetik inkişafında mühüm irəliləyişə səbəb olmuşdur. Siyasi situasiyalardan asılı olaraq gel tayfaları Ümumalban etnosial birliyi daxilində keyfi müddət özlərinin daxili müstəqilliklərini təmin edə bilmişlər. Erkan orta əsr irəndilli və ərbəddilli mənbələrdə biz etimoloji mənası o qədər də aydın olmayan «filan», yaxud antik yunan mənbələrindəki «gil», «gel» etnonimlərin ekvivalenti olmaq etibarə ilə Şərq dillərində səsləndirilən Cilan (yəni cil /gil/ gəllərin yaşadığı yer, məkan) adı ilə bəlli olan yarımmüstəqil şəhərin yaranması faktı ilə rastlaşırıq. Bu məlumat ingiloyların əcdadları olan gəllərin Alban etnosiyasi birliyi daxilində özünüidarəçilik hüququna malik olduğunu, deməli, həm də etnik özünəməxsusluğunu nisbətən yaxşı qoruyub saxlaya bildiyini göstərən dəyərli və mötəbər tarixi fakt kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Etnogenetik ənənələrin və etnik özünüdərkən gəllər arasında sonralar, tayfa ittifaqı səviyyəsində də olsa, Alban dövlətinin siyasi süqutu (705-ci il) və Alban etnosiyasi birliyinin parçalanmasından sonrakı mərhələdə də davam etdiyinin şahidi olur.

Son tədqiqatlar (Q.Ə.Qeybullayev) nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müasir ingiloyların ulu əcdadları məhz sol sahil

Alazan gəlləri olmuşdur³⁶. Antik dövrdən başlamış son orta əsrlərədək çox mürəkkəb təkamül yolu keçmiş bu etnos «ingiloy» adı ilə tanınana qədər tarixi mənbələrdə nisbətən az xatırlanmışdır. Antik müəlliflər /Strabon, Plutarx, Ptolemey və b./ gəllərin adını leqlərlə yanaşı çəkir və onları albanlarla əfsanəvi amazonkarlar arasında lokalizə edirlər.³⁷ Gəllərin ikinci məkanı barədə Strabonun məlumatındakı qeyri-müəyyənlilik bu məsələdən bəhs edən müasir tarixçilər arasında fikir ayrılığının yaranmasına səbəb olmuşdur. Gel etnonimindən törəməklə, yazılı mənbələrdə Gelda, Qoloda, Qoluda, Gelavu və s. formalar kəşb etmiş və «gəllərin məkanı, ölkəsi, vilayəti» mənalərini ifadə edən toponim və ya horonimlərin müxtəlifliyi, həmçinin, tarixçilər arasında gəllərin ilk vətəni və onun hüdudlarına dair də fikir ayrılığının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Hətta erkən orta əsr qaynaqlarında Strabon dövrünün antik gəlləri sanki unudulub tarix səhnəsindən yoxa çıxmış, yaxud düşünülüyü kimi, «öli» etnosa çevrilmişdir. Bu müəmmənin səbəbləri araşdırılarkən belli olmuşdur ki, Strabon gəlləri sonrakı qaynaqlarda bir qədər fərqli ad altında yaşamaqda davam etmişlər. Etnonimin tələffüz formasının müxtəlifdillik mənbələrdə fərqli dəyişikliklərə uğraması isə həmin məxəzlərin leksik-fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, Strabon qismən yaxın olan son antik dövr yunan müəllifi K.Ptolemey onları «gerr»³⁸, erkən orta əsr gürcü salnamələri «her», yaxud «er»³⁹ «VII əsr erməni coğrafiyası» «xel»⁴⁰ formasında təqdim etmişdir.

Maraqlı haldır ki, müxtəlif dövrlərin tarixi mənbələrində bu fərqli adlar altında xatırladılan etnosun yayıldığı coğrafi məkan erkən antik dövr gəllərinin məskunlaşdıqları əraziyə mütləq gəlir. Gəllərin vətəni ilə bağlı müxtəlif dövrlərin məlumatlarında hiç olunən coğrafi koordinatları tutuşdurduqda görürük ki, fərqli adlarla təqdim olunmalarına baxmayaraq, onların tarixi məkanı, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Tarixi şəraitdən asılı olaraq, qədim gəllərin etnik məkanı sonralar genişləniş daralsa da, onların daimi vətəni Alazan çayı hövzəsi və onun yaxın həndəvəri olmuşdur. Qədim gəlləri və onların müxtəlif adlarla tanınan sonrakı nəsilələrinin məskunlaşdıqları geniş etnik ərazinin əsas özəyi isə Qabırri (Iori) və Qanıx (Alazan) çayları arasında yerləşmişdir. Orta əsr gürcü salnamələri bu ərazilərdə məskunlaşmış tayfaları her (er), onların ölkəsini isə Hereti (Ereti) adı ilə təqdim etmişdir⁴¹.

Alazan çayından şərqdə məskunlaşmış gəllərə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, onların sonrakı tarixi taleyi və etnik təşəkkül mühiti qərb gəllərindən xeyli dərəcədə fərqli olmuşdur. Tarixi məxəzlərdəki məlumatların təhlili göstərir ki, şərq gəlləri təcavüz və kənar təzyiqlərə qismən az məruz qaldıqlarından

etnik özünəməxsusluqlarını xeyli yaxşı qoruyub saxlaya bilməmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Alazan vadisi və onun Qafqaz silsiləsinə söykənən şimal-qərb həndəvərləri şərq gəllərinin tarixən yurd-yuva saldıqları etnik ərazinin başlıca hüdudlarını təşkil etmişdir. İngiloy etnonimi və onun daşıyıcılarının özünə məxsus məişət və mədəniyyəti də məhz bu ərazidə, bərlilərəbərkətli Alazan vadisində təşəkkül tapmışdır.

İngiloyların etnik vətəninin hüdudları barədə elmdə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanovun II əsr müəllifi K.Ptolemeyin xəritəsində Gelda adlanan ərazinin Qoloda adı ilə XVIII əsrdə Car-Balakən camaatlığı ərazisinin yuxarı hissəsinə mütləq gəldiyini qeyd edir⁴². P.K.Uslar isə XIX əsrdə ümumiyyətlə Car-Balakən dairəsinin Qoloda adlandığını xəbər verirdi⁴³. Gelda toponimini ilk dəfə «gel» etnonimi ilə əlaqələndirən İ.H.Əliyev isə onu S.A.Kovalevski⁴⁴ və K.V.Trever⁴⁵ kimi, indiki Dərbəndin yaxınlığında yerləşdirmişdir⁴⁶. Hətta o, «VII əsr erməni coğrafiyası»na əsaslanaraq Qoloda toponomini Sevan ətrafında adı çəkilən Qelakuni/Gelakuni/ toponimi ilə eyniləşdirir və onların oxşarlaşmasını nəzərə alaraq, qədim gəllərin bir qismini bu ərazidə də lokalizə edir.⁴⁷ Q.Ə.Qeybullayev K.Patkanovdan əxz edilmiş bu fikrin⁴⁸ yanlış olduğunu söyləyir və İrandakı Gilan toponimi ilə erməni vilayəti olan Gelakuni arasında zahiri şəx oxşarlığından qeyri hər hansı bir mənşə əlaqəsinin olması ehtimalını təkzib edir⁴⁹.

S.T.Yeremyan qədim Gelavu toponimini düzgün olaraq gel etnonimi ilə bağlasa da, onu Ağsu çayı hövzəsindəki müasir Kalva kəndi ilə əlaqələndirməyə çalışmış, elə bu səbəbdən də səhvə yol verərək qədim gəlləri Albaniyanın şimal-şərq hüdudlarında lokalizə etmişdir⁵⁰. Gəllərin Cənubi Dağıstanda yaşamaqları ehtimalını K.H.Əliyev də irəli sürmüşdür⁵¹.

Erkən orta əsr mənbələrində Gelavu vilayətinin coğrafi mövqeyi barədə daha dürüst məlumat verilir. VIII əsr erməni tarixçisi Gevond Kürdən şimala olan Alban əyalətlərini sadalayırkən onların arasında Gelavu vilayətinin də adını çəkir⁵². Q.Ə.Qeybullayev «gel» etnoniminin mənşə etibarilə Gelavu toponimi ilə bağlı olması barədə S.T.Yeremyana⁵³ şərik çıxmaq-la yanaşı, bu toponimin Alazan bölgəsində məskunlaşmış azərbaycanlılar arasında «gelo», saxurlarda «gelous», avarlarda «gelavu» formalarında səslənən «gel» etnonimi ilə üzvi surətdə bağlı olması qənaətinə gəlmişdir.⁵⁴

Qədim dövrdə gəllərin təkcə Albaniyanın şimal-qərbində deyil, Xəzər dənizinin cənub-qərbində, başqa sözlə, Atropatena-nın şimal-şərq ərazilərində də yaşamaları barədə antik müəlliflər (Strabon, Ptolemey) məlumat verirlər.⁵⁵ Tədqiqatçıların çoxu

(K.V.Trever,⁵⁶ Z.I.Yampolski⁵⁷) müasir İrənin Xəzərtrafi Gilan (Gelan) ostanının adını, habelə gilək etnonimini (buradakı gellər özlərini belə adlandırırlar – A.M.) qədim mənbələrdə adı çəkilən gellərlə bağlayırlar.

K.V.Trever yazır ki, gellər yalnız albanlardan şimalda deyil, Xəzərin cənub-qərb küncündə (Gilan əyalətində) də yaşamışlar.⁵⁸ Lakin yazılı məxəzlərin kəsəd olması üzündən bunlardan hansının daha ilkin olduğunu, yaxud gellərin şimaldan cənuba, yoxsa cənubdan şimala mühacirət etdiklərini müəyyən etmək hələlik mümkün olmamışdır.

Qədim gellərin ikili vətənə malik olması Azərbaycanın qədim tarixinin digər bir çox qaralıq məsələlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Burada digər bir məqam, şimal və cənub gellərinin mənşə əlaqələri ilə yanaşı, dil mənsubiyyətinin aydınlaşdırılması da ciddi maraq doğurur. Bu gün cənubdakı gellərin törəmələri olan giləklər irandilli, Qafqaz gellərinin varisi sayılan müasir ingiloylar isə gürcü və azərbaycandillidirlər. Şübhə yoxdur ki, dil dəyişmələri sonrakı etnolingvistik proseslərin nəticəsində baş vermişdir. Bununla belə, çox erkən bir-birindən ayrı düşmüş, yaxud hansısa bir səbəbdənsə, bölünüb iki qismə parçalanmaqla, biri digərindən kifayət qədər uzaq məsafədə məskunlaşmış eyni bir etnosun dili ibtidadan ikili səciyyə daşıya bilməzdi. İlk vaxtlar onlar ya qafqazdilli, ya da irandilli olmalı idilər.

Q.Ə.Qeybullayev müasir ingiloyların əcdadları olan Alban gellərinin də ibtidadan irandilli olduğunu düşünür və bunu sübut etməyə çalışır.⁵⁹ Bunun üçün müəllif başlıca dəlil kimi, tərkibində «gel» komponenti olan müasir Güllük kəndini (Qax rayonunda), Oğuz rayonundakı Güllük yaşayış yeri xarabalıqlarını, Arməiti dağındakı V-VII əsrə aid atəşgədə qalıqlarını, Yuxarı Çardaqlar kəndindəki Çardağ od məbədinin xarabalığını, nəhayət, Alazan bölgəsində qalıqları hələ də saxlanmaqda olan Sasani dövrünə aid böyük müdafiə səddinin gürcü mənbələrində Kalasur adlanmasını faktını dəlil gətirir.⁶⁰ Zənnimizcə, Qafqaz etnik mühitinin dərinliklərində, İber-Qafqazdilli etnosların əhatəsində yaşayan qədim gellərin antik və ondan əvvəlki dövrlərdə irandilli olmalarını yaqınlıqla təsbit etmək üçün müəllifin gətirdiyi bütün bu sübut-dəlillər kifayət etmir. Belə dolay faktlar o vaxtın etnik mühitində dolayan digər qafqazdilli etnoslara, məsələn, adları antik mənbələrdə gellərlə yanaşı çəkilən leqlər (müasir lak və ləzgilərin əcdadları sayılır – A.M.), yaxud gellərin yaxın qonşuları olan və müasir avar və saxurların əcdadları hesab edilən silvlərə, çilblərə, hətta qat və ərnlərə də şamil edilə bilər. Bu yolla həmin etnosların ilk ünsiyyət vasitələrində də İran dili elementləri axtarmaq olar. Məsələyə bilavasitə aydınlıq gətirə biləcək mötəbər faktik dəlillər olmadığı hal-

da dolay məlumatlar əsasında etnogenetik, yaxud etnomədəni diffuziya barədə fərziyyə yürütmək elmi baxımdan o qədər də qənaətləndirici görünür. Əlbəttə, biz Qafqaz tarixinin qədim çağlarında Əhəməni, yaxud Sasani hakimiyyətinin bu regiondakı yayıldığını əsas tutaraq, İran etnik elementlərinin buraya miqrasiyası ehtimalını tamamilə inkar etmək fikrində deyilik. Bununla belə, Alban etnoslarının təşəkkül tapdığı eradan əvvəlki I minilliyə aid, başqa sözlə, gelləri bizə təqdim edən Strabon dövründən əvvəllər irandilli etnoslardan bu və ya digərinin Qafqaz etnik mühitinə miqrasiyası barədə heç bir tarixi məxəz yoxdur. Belə olan təqdirdə Q.Ə.Qeybullayev Qafqaz gellərini də başlanğıcdan giləklərin əcdadları sayılan Xəzəryanı gellər kimi irandilli etnos hesab etməsi tutarlı və mötəbər sayıla bələcək gerçək tarixi faktların nəticəsi deyil, daha çox sərbəst mühakimənin məhsulu təsirini bağışlayır. Biz hətta Sasanilərin hakimiyyəti dövründə İran etnomədəni elementlərinin Alban etnik mühitinə, o cümlədən Şimal-Qərbi Albaniya ərazisinə sızması ehtimalını da istisna etmirik. Məsələn, VI əsrin sonlarında Mehranilərin 30 min ailə ilə birlikdə İrandan Albaniyaya miqrasiyası buna əyani nümunə ola bilər. Lakin, əvvəla, bu fakt Strabonun gellər haqqındakı məlumatından 6 əsr sonra baş verəndiyi üçün antik dövr Alban gellərinin mənşəsinə və dil mənsubiyyətinə bu miqrasiyanın heç bir aidiyyəti ola bilməzdi. İkincisi, Mehranilərin özləri kimi, görünür, onlara qoşulub gəlmiş 30 min ailədən ibarət məyyətləri də tədricən yerli əhalinin dil, din, adət-ənənələrini, məişət və mədəniyyətini mənimsəyərək albanlaşmışdılar. Tarixdən məlum olduğu kimi, cəsur Vardan dövründə Arşakilərin hakimiyyətinə son qoyan Mehranilər tədricən öz hökmranlıqlarını İberiya sərhədlərindən Dərbənd keçidinə və buradan da Araz çayınadək genişləndirməyə müvəffəq olmuşdular. İlk vaxtlar onların paytaxtı Girdman qalası, qış iqamətgahları isə İberiya sərhədi yaxınlığında yerləşən Xalxal şəhəri olduğunu nəzərə alsaq, İrandan Mehranilərlə birlikdə əvvəlcə Uti vilayətinə, sonra isə Qərbi və Şimal-Qərbi Albaniya ərazisinə yayılmış irandilli etnik elementlərin də gellərin məskunlaşdığı Arzaxan vadisində müəyyən izlər qoyması təbii hal sayılmalıdır. Ona görə də irandilli etnik elementlərin Alazan vadisindəki toponim, atəşgah, məbəd, müdafiə səddi ilə bağlı izlərini gellərin etnik cəhətdən təşəkkül tapdığı e.ə. I minilliyə deyil, erkən orta əsrlərə aid etmək daha düzgün olardı.

Qafqaz və İran gelləri arasında yeni eranın əvvəllərində etnik bağlılıq olmadığı, yaxud bu əlaqələrin çox zəif olduğunu söyləməyə belə bir fakt da əsas verir ki, Alban etnik birliyinə daxil olan Cənubi Qafqaz gelləri digər Alban tayfaları kimi, Günəş Allahı Helosa, göy Allahı Zevsə, Ay ilahəsi Selenaya sitayiş edirdilər.⁶¹ Hətta Cənubi Qafqazda xristianlığın yayıldığı

ilk mərhələdə çoxallahlılıq ilə bağlı olan bu kosmoqonik etiqadın hələ də davam etdiyini göstərən bir sıra maddi dəlillər (Alazan hövzəsi hüduqlarında qeydə alınmış Ay ilahəsi mənasını ifadə edən Armatii, Pəriqala məbədləri qalıqları) zamanamizədək gəlib çatmışdır. Bunun müqabilində cənubi Xəzərtrafi ərazilərdə məskunlaşmış gələk torpaqlarında bu sayaq maddi mədəniyyət izlərinə hələlik təsadüf olunmamışdır. Halbuki gələklərin ulu əcdadlarının atəşpərəst etiqadı işıq rəmzi olan Aya inamı inkar etmirdi. Genetik kökləri eramızdan çox-çox əvvəllərə gedib çıxan kosmoqonik etiqadların qalıqlarının etnosun bir qisminə davam etməsi, digər qrupunda isə unudulub aradan çıxması onların arasında etnogenetik əlaqələrin, çox güman ki, həm də dil ümumiliyinin çox uzaq keçmişdə kəsilib tükəndiyini söyləməyə əsas verir.

Q.Ə.Qeybullayevin Alban gəllərinin mənşəyinə dair, xüsusilə də onların ibtidadan irəndili olmasını barədə, bizim zənnimizcə, hələlik mübahisəli görünən versiyasının düzgün olub-olmadığını bir kənara qoyub qeyd etməliyik ki, Azərbaycan tarixşünaslığında məhz ilk dəfə o, ingiloyların mənşəyini bilavasitə qədim gəllərlə bağlı olduğunu tutarlı elmi dəlillər əsasında sübuta yetirə bilmişdir.⁶² Bununla da o, ingiloyların mənşə etibarını ilə müstəqil etnos deyil, son orta əsrlərdə dinini dəyişərək islamı qəbul etmiş gürcülərdən törəmə əhali qrupu olması barədə rus və gürcü qafqazşünaslığında iki əsrə yaxın bir müddət ərzində davam edən yanlış və əsassız konsepsiyaya tutarlı zərbə vurdu.

Alban gəllərinin antik dövrdən sonrakı aqibətinin bəlli olmaması heç də onların tarix səhnəsindən izsiz-soraqsız yox olması ilə deyil, ya onlara diqqətən azalması, yaxud orta əsr mənbələrində gəllərin başqa ad altında təqdim olunmaları ilə izah edilə bilər. Məsələn, orta əsr gürcü salnamələrində ümumiyyətlə Alazan /Qanıx/ çayının sol tərəfində məskunlaşan əhali movakan, həmin ərazilər isə Movakani adlanırdı.⁶³ Bu terminlə gürcü salnaməçiləri əslində etnik mənsubiyyəti bildirməyib, atəşpərəstliyə etiqad edən, ən başlıcası isə «kartvel» /«kartuli»/ olmayan bütün sol sahil alban əhalisini nəzərdə tuturdular. Hətta Vaxuşti Kiçik Alazan, yəni Qabırçı çayının mənsəbindən başlamış Xəzər dənizində vaxtilə atəşpərəstlərin yayıldığı Kürdən şimala olan bütün Alban ərazilərini Movakani adlandırmışdır.⁶⁴ Tarixdən məlumdur ki, Kür çayından şimala olan sol sahil Albaniyasında təkcə atəşpərəstlik deyil, bütəpərəstlik və rəsmi xristian məzhəbləri də yayılmışdır. Erkan orta əsrlərdə bütəpərəstliyə biətini hələ də qaldığını tarixi mənbələr də təsbit etməkdədir. M.Kalankatuqlu Albaniyanın şimal-qərbindəki Zərçun vadisi yaxınlığında bütəpərəstlərin qurbangahının olması barədə məlumat verir.⁶⁵ Görkəmli albanşünas K.V.Trever yazılı mənbələrə

əsasən İY-VII əsrlərdə Albaniyada müxtəlif dini sistem və ayinlərdən ibarət etiqad alabəzəkliyinin mövcud olduğunu xüsusi vurğulayaraq yazırdı ki, İY əsrdən etibarən burada yuxarıdan məcburi qəbul etdirilmiş xristianlıq, Y əsrin ortalarından Sasaniyənin yaydığı zərdüştlük və nəhayət, VII əsrdən qəbul etdirilən döyüşkən islam olmaqla, bütün dinlər və ayinlər bu və ya digər dərəcədə kök atmışdır.⁶⁶

Göründüyü kimi, orta əsr mənbələrində bu və ya digər ölkə, yaxud əyalətin əhalisi barədə məlumat verilməyə onların etnik mənsubiyyətindən daha çox hansı dinə etiqad etmələrinə diqqət yetirilirdi. Görünür, gəllər, xüsusilə də sol sahil Alazan gəlləri uzun müddət bütəpərəst və atəşpərəst etiqadlarına biət etdiklərdən, adətən, gürcü mənbələrindən onlar, bölgənin digər etnosları ilə birlikdə ümumi bir ad altında «movakan» kimi təqdim olunmuşlar.

Gəllər arasında hansı dini etiqada üstünlük verilməsi barədə son antik və erkən orta əsr mənbələrində hələlik mötəbər bir məlumata təsadüf olunmamışdır. Əslində bu mənbələrdə heç onların ilkin etnik adı da xatırlanmur. Bununla belə, gəllərin tarixi vətni sayılan Alazan vadisi və onun Baş Qafqazın cənub yamaqlarına qovuşan dağlıq hüduqlarında bu günədək qalmaqda olan xristian məbədləri /Qum, Ləkit, Kiş və s./ ilə yanaşı, atəşgələ, qurbangah, və məbədləri qalıqlarına təsadüf edilməsi, istər-istəməz burada həqiqətən də müxtəlif dini etiqadların mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir. Hətta 1000 illik bir zaman kəsiyində politeizmin eyni vaxtda, yaxud bir-birini əvəzləməklə, müxtəlif dövrlərdə mövcud olması faktı etnosun həmin dini sistemlərə soyuq münasibətini, onların bu və ya digərinə bağlılığını qeyri-sabit olduğunu əks etdirdi. Bəlkə də, ingiloyların babalarının dini etiqadlarını tez-tez dəyişmələrinin tarixi köklərini məhz elə onların ulu əcdadları sayılan gəllərə xas olmuş politeizm ənənələrində axtarmaq düzgün olardı. Hər halda ingiloyların timsalında biz bu və ya digər dini etiqada bağlılığın zəif, yaxud əksinə, möhkəm olması amilinin təkcə etnosun dini-ideoloji və etnomədəni tarixinə deyil, eyni zamanda onun etnik taleyinə də ciddi təsir göstərə bildiyinin şahidi oluruq. İngiloyların kəsməkeşli etnik tarixini nəzərdən keçirdikdə dini məzhəb dəyişmələrinin nə dərəcədə ağır etnososial və etnogenetik nəticələrə gətirib çıxardığını görürük. Yuxarıda söylənilənlərdən belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, pravoslav məsləki Kaxetiyanın qonşuluğunda məskunlaşan digər Alban tayfaları /her, suç və b./ kimi, gəllərin də dil assimilyasiyasına düşər olmasında siyasi amillərdən əlavə dini yaxınlıq da az rol oynamamışdır.

Etnoqrafik araşdırmalardan bəlli olur ki, müasir ingiloyların sələfləri erkən orta əsrlərin sonlarından son orta əsrlərin əv-

vəllərində davam edən 6-7 yüzillik dini-siyasi təbəçilik şəraitində etnik özünüdərkətmə, ərazi-məkan sabitliyi, maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsində özünəməxsus keyfiyyətlərini yaxşı qoruyub saxlaya bilsələr də, çox ciddi dil assimilyasiyasına məruz qalmışlar. Etnik göstəricilər arasında mühüm yer tutan dil assimilyasiyası nəticəsində onlar özlərinin doğma ünsiyyət vasitəsinə dəyişib gürcü dilinin şərq dialektində danışmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bununla belə, onlar özlərinin tayfa dilinin bir sıra arxaik izlərini qoruyub saxlaya bildimşilər. Bu cəhət XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. İngiloyları gürcü hesab edən qatı gürcüperəst D.Bakradze onları Zaqatala dairəsinin ən qədim sakinlərinin qalıqları saymaqla yanaşı, gürcü dili ilə onların danışdığı dili arasında müəyyən fərqlər olduğunu da etiraf etməli olmuşdur.⁶⁷ Öz fikrini əsaslandırmaq üçün o, əslən ingiloy olan Mosa (Musa) Canaşvilinin «Droeba» qəzetinin 1880-ci il 146-cı sayında və 1883-cü il 138-ci sayında ingiloy dilinə dair dərc etdiyi məqalələrindəki faktları nümunə göstərmişdir. M.Canaşviliyə istinadən müəllif ingiloyların aşağı və yuxarı kəndlərinin (Suskənd, Qax, Saqan⁶⁸ və Meşəbaş) əhalisinin danışdığı arasında fərqli xüsusiyyətlərin olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, düzənlikdəki kəndlərin əhalisinin dili az eybəcərləşdiyindən gürcü üçün nisbətən anlaşıqlıdır.⁶⁹ Onun fikrincə, yuxarı kəndlərin əhalisindən fərqli olaraq aşağıda, yəni vadidə yaşayan ingiloylar danışarkən sözlərinin sonunda raçinlərdə olduğu kimi, «de» ədatını işlədirlər. «Aşağı ingiloyların danışığına diqqətlə qulaq asdıqda kartli-kaxet dilinə nisbətən daha çox raçin ləhcəsinə oxşarlıq müşahidə olunur».⁷⁰ Daha sonra «de» ədatının qədim gürcü ədəbi dilinə məxsus olduğunu söyləyən müəllif bu mübahisəli məsələləri açıq qoymağı müvafiq hesab edərək yazır ki, «sözün düzü bundan ibarətdir ki, ingiloy ləhcəsi gürcü dilindən fərqlənir».⁷¹

D.Bakradze, həmçinin, yenə də M.Canaşviliyə istinad edərək ingiloy ləhcəsinin gürcü tələffüzündən fərqli bəzi fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Müəllif ingiloy danışığını gürcü tələffüzündən fərqləndirən çoxlu nümunələr, o cümlədən, «z-dz», «c-dj», «z-j», «v-m» əvəzləmələrini, sözlərin sonunda, xüsusilə isim və sifətin sonunda «i» saitinin, bir sıra sözlərin əvvəlindən isə «m» samitinin düşməsinə, saitlərin çox vaxt birinin başqası ilə əvəz edilməsini (məsələn, «rom» əvəzinə «rum» işlənməsini), yaxud sözlərdə «v» samitinin düşməsi və ya onun gürcü dilində olmayan, daha çox fransızlara xas olan «eu» və yaxud «u» səsi ilə əvəz olunması faktlarını misal gətirir.⁷²

Yuxarı ingiloy ləhcəsinə xas olan təhriflərin sonralar baş verdiyini güman edən D.Bakradze kartli-kaxet ləhcəsində mövcud olmayan «y» səsinə ingiloyların danışığı nitqində tez-tez təsadüf olunduğunu (məsələn, deday-deda, mamay-mama, şişay-

ti-şəsit) xüsusi vurğulayandan sonra ingiloy ləhcəsində yazıya alınmış kiçik bir nağıl parçasını nümunə gətirərək, gürcü dilindən fərqlənən ingiloy sözlərinin qarşısında onların gürcüçə qarışığı môtərizədə nəzərə çarpdırılmışdır.

Elə bir dərin elmi tədqiqat səciyyəsi daşımayan bu öləri müşahidələr əsasında əldə olunmuş faktlar bir daha sübut edir ki, ingiloyların tayfa dili assimilyasiya nəticəsində gürcü dili ilə əvəz olunsun da, onlar özlərinin fərqli etnik-dil xüsusiyyətlərini xeyli dərəcədə qoruyub saxlaya bilmişlər.

Təkcə bir dil dəyişikliyi əsasında ingiloyların mənşəyini gürcülərlə bağlamağa çalışanların, onların mədəniyyətini mexaniki surətdə gürcü mədəniyyətinin tərkib hissəsi hesab edənlərin yanlış iddialarını təkzib etmək üçün qatı gürcüperəst D.Bakradzenin yüz il bundan əvvəl topladığı fərqli dil faktları⁷³ ilə bağlı səmimi etirafı da kifayət edər. Elə müasir ingiloyların hazırda özlərini «kartvel» deyil, «yengiloy» adlandırması faktı da bir daha onların qeyri-gürcü mənşəyindən törədiyini göstərir.

İngiloyların alban mənşəli etnos olduğu əslində yazılı mənbələrdəki faktlara obyektiv yanaşan gürcü tarixçilərinin yaşlı nəslinin böyük əksəriyyəti /G.A.Melikşvili, V.Dondua, M.G.Canaşvili və b./ tərəfindən etiraf olunur. G.A.Melikşvili ingiloyların mənşəyini her⁷⁴, V.Dondua isə er /her/ tayfaları⁷⁵ ilə bağlayaraq, onları bilavasitə kartvellərdən dönmə deyil, assimilyasiya nəticəsində dilini dəyişib gürcüləmiş alban mənşəli tayfalarından biri sayırlar. XI əsr gürcü salnaməçisi Leonti Mroveliyə istinad edən digər gürcüünaslar /T.Q.Papuaşvili, D.L.Musxelşvili və b./ də mənbələrdə adı çəkilən «er» və ya «her» etnonimlərinin gəllərə aid olduğunu birmənalı şəkildə etiraf edirlər.⁷⁶

İngiloyların etnik tarixinin xülasəsinə yekun vurarkən daha bir mühüm cəhət qeyd etməyə bilmərik. Antik mənbələrdə gəllərin adı müasir avar və saxurların əcdadları sayılan silv və tçiqb etnosları ilə yanaşı çəkilir. Həmin etnosları erkən orta əsr mənbələri /«Erməni coğrafiyası», M.Kalanakatuklu, M.Xorenli və b./ də gəllərin məskunlaşdığı coğrafi ərazidə yerləşdirirlər. İngiloylar ötan tarixi dövrdə olduğu kimi, indi də həmin etnosların törəmələri olan avar və saxurların, habelə bu məhəlli ərazinin qədim sakinlərindən olub, sonralar burada daha çox «muğal» adı ilə tanınan türkdilli tayfaların nəsiləri ilə yanaşı (qonşuluqda, yaxud qarışıq halda) yaşayırlar. Uzun müddət müsəlman etiqadlı etnosların əhatəsində yaşamaları, onlarla sıx sosial-iqtisadi və mədəni təmasda olmaları özünün ilkin tayfa dilini itirib gürcü dilində danışan, başqa sözlə desək, dil baxımından ibərilməyə məruz qalan ingiloyları digər etnik göstəricilər /məişət, mədəniyyət, adət-ənənə, etnik psixologiya və özü-

nüdərk/ üzrə assimilyasiya təhlükəsindən bir növ xilas etmişdir. Həm də müsəlman etnosların əhatəsində olmaq və onlarla sıx qonşuluq əlaqələri saxlamaqla bağlı təmas və təsirlərin təkcə müasir dövrdə deyil, ingiloyların tarixi keçmişində də çox güclü olduğu digər dolaylı dəlillərə, o cümlədən toponimiyə faktları ilə də təsdiq olunur. Baş Qafqaz silsiləsinin Samur və Kürmük çaylarının yuxarı hövzəsini əhatə edən hər iki yamacındakı toponimlərin bir qisminə /Gemes, Sarvagel, Yavaşıl və s./ «gel», «gil» komponentinin iştirakı təkcə uzaq tarixi keçmişin sıx etnosial əlaqələrindən deyil, çox güman ki, həm də bu etnosların ilkin mənşə bağlılığından, onların yaxın soy qohumluğundan soraq verir.

Əks təqdirdə hazırda əhalisi sırf saxur və ya azərbaycanlılardan ibarət olub, bir dənə də olsun, ingiloy ailəsi yaşamayan həmin kəndlərin adında «gel» etnoniminin ilişib qalmasını nə ilə izah etmək olar? Görünür, məhsuldar Alazan vadisinə tarix boyu baş verməmiş hərbi yürüş və yadelli basqınları onun yerli sakinlərini, o cümlədən də ingiloyların əcdadlarını Qafqaz dağlarının təhlükəsiz dərinliklərinə çəkilməyə, burada müvəqqəti yurd-yuva salmağa vadar etmişdir. İlk vaxtlar ingiloy məskəni kimi təşəkkül tapan qaçqın-köçkün düşmüş həmin kəndlərin əhalisinin tarixi taleyi, habelə məişət və mədəniyyət etibarı ilə bölgənin digər etnoslarına, konkret halda, saxurlara yaxın olmaları, çox ehtimal ki, həm də müstəqil dil-dialekt yaxınlığına malik olmaları onların arasında konsolidasiya, yaxud assimilyasiya proseslərinin getməsi ilə nəticələnmişdir. Məlum olduğu kimi, dağlarda hər şey tarix boyu azlığın çoxluğa təbii prinsipi əsasında həll edildiyindən azsaylı etnos nümayəndələri çoxluğun iradəsinə tabe olurdu. Bütün bu yazılmamış təbii qanunauyğunluqlar nəticəsində tabeçiliyi qəbul edib təsir altına düşən etnos nümayəndələri zaman keçdikcə özlərinə məxsus olan etnik əlamətlərini itirir, üstünlük təşkil edən etnosun xüsusiyyətlərini, ilk növbədə isə onun dilini qəbul edir və beləliklə də onun içərisində sanki əriyib yox olurdu. Zaman-zaman tarixin belə sınaqlarına məruz qalan dağ gəllərinin saxur mühitində assimilyasiyaya uğrayıb saxurlaşması prosesi bu mənada təbii görünməlidir.

Hər dəfə də gəlləri çətin keçidli, fəqət təhlükəsiz dağlara çəkilməyə vadar edən hərbi-siyasi təhlükə sovuşandan sonra, görünür, onların bir qismi, yaxud böyük əksəriyyəti yenidən arana, Alazan vadisinə enərək özlərinə təzədən ev-əşik düzəltməklə təzə yurd-yuva salır, təsərrüfat yaradıb əvvəlki həyat tərzini bərpa və davam etdirirmiş.

Zaman-zaman, vaxtaşırı təkrar olunan bu daxili miqrasiya- lar nəticəsində bir tərəfdən «gel» etnonimi bölgənin dağlıq və dağətəyi ərazilərinin tarixi toponimiyasına hoparaq onda

özünün silinməz etnik izini qoyurdusa, digər tərəfdən də dağların təhlükəsiz dərinliklərinə sığınmış və beləliklə də qeyri-etnik mühitə düşmüş gəllərin bir qismi, istər-istəməz, təbii assimilyasiyaya məruz qalırdı. Bütün bu proseslərin yekununda özünün bir hissəsini itirmiş qədim gəllərdən yalnız dağ kəndlərindəki «gel» komponentli toponimlər yadigar qalmışdır.

Maraqlı haldır ki, ingiloyların məskunlaşdığı vadi kəndlərinin heç birisinin adında onların etnik möhürü olan «gel» komponentini özündə əks etdirən toponim, yaxud etnonim nümunəsinə təsadüf olunmur. Həm də səciyyəvi hallardan biri də bundan ibarətdir ki, ingiloyların məskunlaşdığı vadi kəndlərinə xas olan toponimlərin, demək olar ki, hamısının etimoloji mənası gürcü dili əsasında deyil, bilavasitə Azərbaycan dili materialı əsasında izah olunur. Bu təkzibedilməz fakt isə bir çox mətləblərə aydınlıq gətirir.

İngiloyların etnik tarixinin maraqlı məqamlarından biri də müxtəlif səbəblər üzündən onların coğrafi yayılmasında baş vermiş yerdəyişmə hallarının səciyyəsinə müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bölgənin aborigen etnoslarından biri olmaq etibarı ilə ingiloylar ulu babalarının uyuduğu Alazan vadisinə tarix boyu möhkəm bağlı olmuşlar. Hətta hərbi təhlükə və ya talançı hücumlar zamanı onlar vadinin hüdudlarından çox uzaqlara mühacirət etməli olmur, ətrafdakı əlçatmaz dağların təhlükəsiz yerlərinə çəkilib müvəqqəti sığınırdılar. Bütün bunlar miqrasiyadan daha çox müvəqqəti sığınacaq səciyyəsi daşımışdır. Tarix boyu dəfələrlə təkrarlanan bu sayız-hesabsız yerdəyişmələri mühacirət anlamına aid etmək də olmur. İngiloyların etnik tarixinin son 150 illik müddəti ərzində yalnız iki xırda mühacirət faktı qeydə alınmışdır. Bu hal da bütövlükdə etnosu deyil, onun çox cüzi bir hissəsini əhatə etmişdir.

Bunlardan biri XIX əsrin 60-cı illərinə, digəri isə XX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Etnoqrafik çöl materialları hər iki faktı təsbit etməyə imkan vermişdir.

Məlum olduğu kimi XIX əsrin 60-cı illərində çar hökumətinin Alazan vadisində zorla xristianlaşdırma siyasətinə etiraz əlaməti olaraq kütləvi narazılıq başlanmışdır. 1863-cü ildə açıq üsyanla nəticələnən bu hərəkət yatırıldıqdan sonra çar məmurlarının təhdidlərindən yaxa qurtarmaq üçün Əliabad kəndindən üsyanın fəal iştirakçıları olan 40-a yaxın ailə köçüb Türkiyəyə getmişdir. Hazırda məlum olmuşdur ki, Əliabadın ingiloy mühacirləri elliklə Adana vilayətinin Ceyhan ilçəsindəki Dağıstan kəndində məskunlaşmışlar. Onların nəsiləri indi də orada yaşayırlar. Sovetlər birliyi çökəndən sonra ölkələrarası gediş-gəliş əlaqələrinin bərpa olunması nəticəsində Əliabad mühacirlərinin nəsiləri bir-birlərini axtarıb tapmışlar. Uzun illərin ayrılığından sonra qohum qardaşlar bir-birləri ilə görüşüb, keçmi-

şin ağırlı-acılı olaylarını yada salaraq qan yaddaşlarını bərpa etməyə müyəssər olmuşlar. Əliabad mühacirlərinin bu həsrət görüşləri ənənə olaraq indi də davam etdirilməkdədir.

İngiloyların digər kiçik bir miqrasiyası Qorağan kəndində, tamam başqa bir zəmin əsasında baş vermişdir. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə prosesinin gedişində yol verilmiş əyinti-lərə etiraz əlaməti olaraq muğal və ingiloyların birmə yasağı Qorağan kəndindən xristian ingiloyların əksəriyyəti Gürcüstana köçüb getmişdir.

Bütün bu kiçik miqrasiya faktlarına baxmayaraq, ümumilikdə ingiloylar qədim əcdadları olan gəllər kimi, doğma vətənə can-dildən möhkəm bağlı olmuşlar. İngiloy məsləkindən, hətta dilindən dönmüş, fəqət vətənindən dönməmiş, onu tərk edib heç nəyə dəyişməmişdir. Ona görə də yuxarıda xatırladılan miqrasiya qəlpələri ingiloyların etnik tarixində çox cüzi və əhəmiyyətsiz yer tutmaqla heç bir ciddi dəyişikliyə səbəb olmamışdır.

İngiloyların etnik tarixi ilə bağlı daha bir mühüm cəhətə diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Bu da qədim gəllərlə onların yaxın qonşuları olan və antik mənbələrdə adları gəllərlə yanaşı çəkilən səlv və tçiqb tayfaları ilə onların arasında mənşə əlaqəsinin olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün, ilk növbədə, həmin etnosların dil materiallarını, xüsusilə onların hər birində ilişib qalmış arxaik sözləri aşkar edib bir-biri ilə tutuşdurmaq, başqa sözlə, müqayisəli təhlil üsulu ilə hərtərəfli və dərinlən tədqiq etmək tələb olunur. Gürcü dilinin ingiloy dialektindəki qeyri-gürcü mənşəli tayfa dili qalıqlarını aşkar edib onları avar və saxurların arxaik sözləri ilə tutuşdurmaqla ingiloyların assimilyasiyaya uğradılmış tayfa dilinin izinə düşmək, sonra isə onları qarşılıqlı müqayisə etmək əsasında həmin etnosların mənşə əlaqəsini, yaxud genetik qohumluq münasibətlərinin səciyyəsinə müəyyənləşdirmək mümkündür. Məhz bu sayaq dərin və hərtərəfli düşünülmüş dil araşdırmaları sayəsində ingiloyların etnik tarixində qaranlıq qalmış bir çox mətləblərə aydınlıq gətirmək mümkündür.

Beləliklə, obyektiv tarixi səbəblər üzündən məişət dili kimi gürcü dilinin şərq dialektində danışan ingiloylar özlərinin tayfa dillərini itirsələr də, mənşə etibarilə onlar alban olaraq qalmışlar. Şimal-Qərbi Alban tayfalarının aborigen varislərindən biri olmaq etibarilə müasir ingiloylar etnosial və etno-mədəni baxımdan Azərbaycan xalqının ayrılmaz bir parçası, onların yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyət isə Ümumazərbaycan mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi olaraq qalmaqdadır.

¹ M.Vəlili /Baharlı/. Azərbaycan. Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət. B., 1993, s.29.

² P.Zubov. Göst. əsəri, III hissə, s. 200.

³ D.Zubarev. Göst. əsəri, s. 552.

⁴ O.I.Konstantinov. Göst. əsəri, s.376-377.

⁵ A.Poserbski. Göst. əsəri, s.17.

⁶ N.Dubrovın. Göst. əsəri, s.590-591.

⁷ A.fon-Plotto. Göst. əsəri, s.7.

⁸ I.Lineviç. Göst. əsəri, s. 2.

⁹ М.Джанашвили. Краткий очерк Кавского участка. – Тр. КОСХ, 1887, № 3, с.249-250.

¹⁰ Y.E.Veydenbaum. Göst. əsəri, s.70.

¹¹ D.Bakradze. Göst. əsəri, s.251-252, 262.

¹² K.F.Qan. Göst. əsəri, s.57.

¹³ P.P.Nadejdin. Göst. əsəri, s.381-382.

¹⁴ M. Vəliyev (Baharlı). Göst. əsəri, s.29,56.

¹⁵ Цирелин Вахушти. География Грузии. – Зап. КОИРГО, кн. XXIV, вып.5, Тифлис, 1904.

¹⁶ D.L.Muxelışvili. Göst. əsəri, s.137.

¹⁷ Yəne orada, s.23.

¹⁸ F.C.Məmmədova. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., 1993, s.134-142.

¹⁹ Yəne orada, s.42.

²⁰ З.Буняттов. Азербайджан в VII-IX вв. Б., 1965, с.94-95.

²¹ Yəne orada, s.91.

²² F.C.Məmmədova, Göst. əsəri, s.143.

²³ Д.Л.Мухелишвили. Основные вопросы исторической географии Грузии. – автореф. Тб., 1973, Yəne onun: Из исторической географии Восточной Грузии: Шахи и Гогарена. Тб., 1982.

²⁴ Т.Г.Папуашвили. Вопросы истории Эрети. Очерки по социально-экономической и политической истории (автореф.). Тб., 1971.

²⁵ F.C.Məmmədova. Göst. əsəri, s.127-142.

²⁶ Н.Бердзенишвили, И.Джавахишвили, С.Джанашна. История Грузии, т.1, Тб., 1946, с.191.

²⁷ В.Дондуа. Некоторые замечания по коллективной работе «История армянского народа». Соч., т. III, Тб., 1953.

²⁸ М.Бердзенишвили, И.Джавахишвили, С.Джанашна. История Грузии, т.1, с.191.

²⁹ Q.Ə. Qeybullayev. Göst. əsəri, s.160, 170.

³⁰ Yəne orada, s.161, 162.

³¹ Yəne orada, s.161.

³² Багратинони Вахушти. История ширства Грузинского. Тб., 1976, с.100, qeyd 342.

³³ Yəne orada, s.101.

³⁴ Yəne orada.

³⁵ Т.С.Кутелна. Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики). Тб., 1979, с.24, 32.

³⁶ Вах: Г.А.Гейбуллаев. К происхождению этнонима инглий. – ДАН Азерб.ССР, 1984, №3; Yəne onun: К этногенезу азербайджанцев. Б., 1991, с.167-173.

³⁷ Страбон. География. М., 1904, XI кн., V гл., с.1; Плутарх. Сравнительные жизне-описания. Помпей, 25, Лондон, 1917; К.Птолемей. Географические руководства (перев. В.В.Латышева). – ВДН, 1948, №2.

³⁸ К.Птолемей, Göst. əsəri, II kitab, 8, 11-ci fəsiləllər; həmçinin bax: В.В.Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т.1, вып.1, СПб., 1893, с.242-243.

MƏSKƏNLƏR VƏ EVLƏR

1. Yaşayış məskənləri

Ənənəvi maddi mədəniyyətin başlıca komponentlərindən olan yaşayış məskənləri və evlər ilk növbədə etnosun məskunlaşdığı ərazinin təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə özvi surətdə bağlı olmuşdur. Bu mənada ingiloylar tarixən Azərbaycan təbiətinin ən əlverişli guşəsi olan münbit Həftəran vadisində, Alazan çayı ilə Əyriçay arasındakı geniş düzənlik ərazidə, muğal, avar və saxurların qonşuluğunda, daha dəqiq desək, onların əhatəsində məskunlaşmışlar. Şimalda Baş Qafqazın yaşıl ormanlı yamaclarına qovuşan Həftəran vadisi lillə dağ çaylarından baş götürmüş bol suvarma sistemlərinin köməyi ilə tarixən məhsuldar əkinçilik diyarına çevrilmişdir. Təbii amillər /zəngin inşaat materialları, tükənməz qida ehtiyatları, mülayim iqlim şəraiti, bol suvarma suları, əkinə yararlı məhsuldar və münbit torpaqları və s./ vadidə məskunlaşmış əhalinin maddi mədəniyyətinə, o cümlədən yaşayış məskənləri və evlərin müxtəlif tipoloji növlərinin yaranmasına əsaslı təsir göstərmişdir.

Alazan-Həftəran ovalığının etnik mənzərəsinin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, onun maddi mədəniyyətində, o cümlədən ənənəvi yaşayış məskənləri və evlərin tipoloji təsnifatında Ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyan oxşar məhəlli xüsusiyyətlər daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu da təsadüfi deyil. Ümumən bu və ya digər məhəlli ərazidə xalq məmarlığının təşəkkül tapmasında etnik əlamətlərdən daha çox təbii-coğrafi amillər və sosial-tarixi şərait, xüsusilə əhalinin təsərrüfat məişətinin təmayülü həlledici rol oynamışdır. Bu həqiqəti ingiloyların məskənsalma və ev tikmə təcrübəsinin təmsalında aydın izləmək olur. K.F.Qan 1898-ci ildə Kakhetiya və Dağıstana səfəri zamanı ingiloylar arasında olarkən onların uzun müddət Kakhetiya knyazlarının tabeliyində qalmalarına baxmayaraq, gürcü təsirinə məruz qalmadıqlarına təəccübünü gizlədə bilməmişdir. O, yazırdı ki, çox qəribə də olsa, ingiloylar öz məişətlərində gürcülərə xas olan tikililəri saxlamamışlar¹. Tarixi gerçəkliyin bu səmimi etirafı maddi mədəniyyət elementlərinin təşəkkül tapmasında etnik amillərin az rol oynadığını aydın əks etdirir.

Təbii-coğrafi amillər, habelə tarix boyu davam edən sosial-iqtisadi təmas və yaxın qonşuluq əlaqələri Alazan-Həftəran ovalığında, xüsusilə onun Qaras adlanan füsunkar guşəsində Azərbaycanın digər köklü etnoslarının müstəqil iştirakı ilə ortaq bir məhəlli mədəniyyət nümayişi təşəkkül tapmışdır. Təbii və

³⁹ Л.Цуртавели. Мученичество Шушаник. Тб., 1978, с.30,38-39.

⁴⁰ Армянская география УШ в. СПб., 1877, с.36,37,38.

⁴¹ Л.Мровели. Жизнь картлийских царей. М., 1979, с.22.

⁴² А.Бакиханов. Гюлистан-Ирем.Б., 1991, с.68.

⁴³ П.К.Услар. Этнография Кавказа. Тиф., 1889, с.68.

⁴⁴ С.А.Ковалевский. Карта Птолемея в свете исторической географии Прикаспия.-

«Изв.Всесоюзного Географического Общества».1953, №1, с.35

⁴⁵ К.В.Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, с.275.

⁴⁶ И.Г.Алиев. История Минди. Б., 1960, с.104.

⁴⁷ Yənə orada.

⁴⁸ Армянская география УШ века. СПб., 1877, прим.3, с.61.

⁴⁹ Q.Ə.Qeybullayev. Göst. əsəri, s.167.

⁵⁰ С.Т.Еремян. Армения по «Ашхараруяцу». Ереван, 1963, с.47.

⁵¹ К.Г.Алиев. О населении древней Албании.-ДАН Азерб.ССР, 1959, №2.

⁵² История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века. СПб., 1862, с.92.

⁵³ S.T.Yeremyan. Göst. əsəri, s.47.

⁵⁴ Q.Ə.Qeybullayev, göst. əsəri, s.168.

⁵⁵ Страбон, География, XI,7,1; Птолемея, VI,2,5.

⁵⁶ K.V.Trever. Göst.əsəri, s.47.

⁵⁷ Э.И.Ямпольский. К вопросу однородности древнейшего населения Атропатены и Албании. - Тр. ИИФ АН Азерб.ССР, т.VI, Б., 1954, с.104.

⁵⁸ K.V.Trever. Göst.əsəri, s.47.

⁵⁹ Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев. Б., 1991, с.170-173.

⁶⁰ Yənə orada, s.170-171.

⁶¹ Страбон, География, кн. XI, гл.4,7.

⁶² Г.А.Гейбуллаев. К происхождению этнонима инглий.-ДАН Азерб.ССР, 1984, № 3.

⁶³ Мровели Лсонтн. Жизнь Картлийских царей. М., 1979, с.41.

⁶⁴ Багратини Вахушти. География Грузии. Тифлис, 1904, с.23.

⁶⁵ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi. B., 1993, s.13.

⁶⁶ K.V.Trever. Göst. əsəri, s.292-293.

⁶⁷ Д.Бакрадзе. Заметки о Закавказском округе. - Зап.КОИРГО, вып.1, кн. XIV, Тифлис, 1890, с.251-252.

⁶⁸ Çox güman ki, bu ad altında indiki Zəyəm kəndi nəzərdə tutulmuşdur.

⁶⁹ D.Bakradze. Göst.əsəri, s.252

⁷⁰ Yənə orada, s.252-253.

⁷¹ Yənə orada, s.253.

⁷² Yənə orada.

⁷³ Yənə orada, s.254.

⁷⁴ Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии. Тб., 1959, с.125.

⁷⁵ В.Дондуа. Некоторые замечания по коллективной работе «История армянского народа». Тб., 1983.

⁷⁶ Т.Г.Папуашвили. Вопросы истории Эрети. Тб., 1970; Д.Л.Мухелишвили. Из исторической географии Восточной Грузии. Тб., 1982, с.23.

sosial şəraitin oxşarlığı nəticəsində bu orta q maddi mədəniyyətin, o cümlədən məskən və ev tiplərinin yaranması prosesində bölgənin qədim etnoslarından olan ingiloylar da yaxından iştirak etmişlər.

Yaşayış məskənlərinin, habelə onların üzvi tərkib hissəsi olan xalq yaşayış evlərinin bu və ya digər tipinin təşəkkül tapmasında təbii və iqtisadi amillərlə yanaşı, etnosun düşüdüğü tarixi şərait, xüsusilə onun sosial vəziyyəti də mühüm rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, erkən orta əsrlərin sonlarına doğru Albaniya dövləti siyasi müstəqilliyini itirəndən sonra onun şimal-qərb hüduqlarında məskunlaşan avtohton etnoslar, o cümlədən antik mənbələrdə «gel» adı ilə bəlli olan və sonralar qonşular tərəfindən *gelay*, yaxud *giloy* adlandırılan müasir ingiloyların əcdadları vaxtaşırı qüdrətli qonşu dövlətlərin işğallarına məruz qalmışlar. Bu səbəbdən də siyasi müstəqilliyini itirmiş digər bir sıra alban tayfaları kimi gəllər də erkən orta əsrlərin sonlarından etibarən xeyli müddət gürcü təvədlərinin asılılığına düşmüşlər. Son orta əsrlərdən etibarən isə onlar avar və saxur azad icmalarının keşkal kəndlilərinə çevrilmişlər². Belə asılı vəziyyət ingiloylar arasında sosial-iqtisadi münasibətləri zəiflətməklə məhsuldar qüvvələrin inkişafını xeyli dərəcədə ləngitmişdir. Ona görə də sosial-iqtisadi geriliyə düşərək olan ingiloylar üçün tarix boyu səciyyəvi məskən tipi *kənd* olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, yazılı mənbələrdə ingiloyların məskunlaşdıqları tarixi ərazidə, Qoloda və Əskibazar istisna olmaqla, digər şəhər, yaxud onun xarabalığının adı çəkilmir. Sosial-siyasi və iqtisadi asılılıq tarix boyu ingiloyları kənd tipli məskənlərdə yaşamağa məhkum etmişdir.

Etnoqrafik çöl materialları əsasında ingiloy kəndlərinin əsli və *törəmə* olmaqla iki başlıca qrupu müəyyən olunmuşdur. Çoxluq təşkil edən əsli kəndlər yaranma tarixlərinə görə birbirindən xeyli fərqlənirlər. Onların bir qismi çox uzaq keçmişdə yaranmışdır. Belə kəndlərin meydana gəlmə tarixi çox vaxt qeyri-müəyyən rəvayətlərlə izah olunur. Xüsusilə, belə rəvayətlər Qaxın yaranması barədə daha çox yayılmışdır.

Yaranma tarixi dəqiq bəlli olmayan kəndlər sırasında Qax-İngiloydan başqa Əliabad, Mosul, Marsan, Zəyəm, Tasmalı, Verxiyan, Yengiyən və b. kəndlər xüsusi yer tutur. Yaranma tarixləri çox uzaq keçmişə gedib çıxan bu kəndlər barədə yazılı məzələrdə əsaslı bir məlumat verilmir.

Bunlardan fərqli olaraq, ingiloy kəndlərinin bir qismi indiki məkanlarında yaxın keçmişdə salınmışlar. Bunların çoxu məqsədli köçürmə tədbiri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Meşəbaş, Kötüklü, Əlibəyli, Suskənd bu qəbildən olan kəndlər sırasına daxildir.

Törəmə kəndlər «binə» («oba», «tala») maldarlıq formasının yaranması ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Qoşu və ətlik-südlük məqsədi güdən maldarlıq təsərrüfatının təşkili üçün kəndlərin yaxınlığındakı meşə talalarının yem ehtiyatından səmərəli istifadə zərurəti mal binalarının yaranmasını ləğv etirdi. Kəndlərdəki tabunlardan ailə üzvlərinin bir qismi mal binalarında mövsümi işləməyə və burada müəyyən müddət yaşamağa məcbur olurdu. Bu sayaq mövsümi səciyyəvi müvəqqəti yaşayış məskənləri tədricən müstəqil kəndə çevrilirdi. Məsələn, İtitala kəndi XIX əsrin ikinci yarısında Əliabad kəndinin İttabun toxumundan törəmişdir. Böyük Alatəmər, Kiçik Alatəmər, Kötüklü, Meşəbaş, Qarameşə, Bağtala, Keşqutan kəndləri vaxtı ilə Qax tabunlarından köçüb gəlmiş toxumların saldıqları «binələr» əsasən müstəqil yaşayış məskənlərinə çevrilmişlər.

Ailə nüfusunun sayına görə ingiloy kəndləri *kiçik* (xırda), *orta* və *iri* (böyük) olmaqla üç qrupa ayrılır. XIX əsrdə keçirilmiş kameral təsvir və əhali sayımlarında təsbit olunmuş rəqəmləri nəzərdən keçirdikdə, xırda kəndlərə nisbətən orta və iri kəndlərin sayının xeyli az olduğu bəlli olur. Məsələn, 1871-ci ilin əhali sayımına əsasən Suskənd (110 nəfər), Meşəbaş (113 nəfər), İtitala (153 nəfər), Kötüklü (155 nəfər), Lələpaşa (175 nəfər) kimi Yengiyən (277 nəfər), Marsan (287 nəfər), Şotavar (305 nəfər) və Tasmalı (460 nəfər) kəndləri də kiçik yaşayış məskənləri sırasına daxil edilmişlər. Əhali 500-dən 1000 nəfərə qədər olan Zəyəm (605 nəfər), Qorağan (626 nəfər), Əlibəyli (636 nəfər) kəndləri orta, əhali 1000 nəfərdən çox olan Mosul (1167 nəfər), Qax-İngiloy (1944 nəfər), Əliabad (3805 nəfər) iri kəndlər sayılırdı³.

İngiloyların qarşılaşdığı tarixi şərait məskunlaşmanın *monogen* səciyyəsinin çox erkən pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Ona görə də ingiloylar arasında *poligen* səciyyəli məskənsalma, başqa sözlə, qan qohumluğu cəhətdən yekincis olmayan qatışıq mənşəli kəndlər üstünlük təşkil etmişdir. Bu səbəbdən də əsli kəndlərin, demək olar ki, hamısında *qonşuluq* prinsipi əsasında məskunlaşma ənənəsi başlıca yer tutmuşdur.

Məlum olduğu kimi yaşayış məskənlərinin qonşuluq prinsipi əsasında təşkil edilmiş amillərlə şərtlənirdi. Bir tərəfdən *tabun* adlanan patronimik ailə qruplarının böyüyüb artması nəticəsində böyük ailələrin xırda vahidlərə bölünməsi, digər tərəfdən isə toxumun malik olduğu əkinə yararlı torpaq sahələrinin qıtlığı nəticə etibarilə ilə ingiloy kəndlərində qohumluq prinsipi əsasında yerləşmə qaydasının tədricən özünü ilkin əhəmiyyətini itirməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, ənənəvi məskənsalma təcrübəsində qonşuluq prinsipi əsasında təşkil olunma qaydası üstün yer tutmuşdur. Bununla belə, qohumların

öz tabunu simsarında yurd qurma ənənəsi tamam aradan çıxmamışdır.

İngiloyların məskənsalma təcürbəsində qohumluq prinsipi əsasında yerləşmə qaydasının pozulmasında tarix boyu onların vaxtaşırı təcavüzə məruz qalmaları da az rol oynamamışdır. Talançı başqın və qaçqın nəticəsində ingiloylar tədricən Qaraso çökəkliyinə doğru sıxışdırılmışlar. Əhalinin doğma yurdunu tez-tez tərk edib dəyişməsi faktı da qan qohumluğu əlaqələrinin erkən çağlardan pozulmasına təkan vermişdir.

İngiloyların ev məişətində qohumluq əlaqələrinin zəifləməsinə başqa bir sosial amil də az təsir göstərməmişdir. Məlum olduğu kimi, ingiloy kəndlisini təcəhlikdə saxlayan gərcü knyazları kimi, avar və saxur camaatlıqları da onları gəlir verən vergi vahidləri hesab edirdilər. Bir-birilə mənəfaət üstündə rəqabət aparan sahibkarlar vergi vahidlərinin sayını artırmaq üçün rəncbər ingiloy kəndlilərini öz ərazilərinə köçürməyə çalışırdılar. Ona görə də bu sayaq yerdəyişmələr nəticə etibarli ilə ingiloyların bir qisminin məqsədli şəkildə başqa ərazilərə köçürülməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində qan qohumu olmayan *qatışiq* kəndlər təşəkkül tapmışdı. Bu cəhət XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır.⁴ Belə köçürmə tədbirləri, nəinki eyni etnosun qan qohumu olmayan ailələrinə, hətta müxtəlif etnik mənsubiyyətə malik, yaxud bir-birindən fərqli dini etiqada xidmət edən etnos nümayəndələrindən ibarət qatışiq kəndlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, Qaxingiloy, Qaxbaş və Qorağan kəndlərində xristian ingiloylar müsəlman muğallarla qonşuluqda məskunlaşmışlar. Yaxud Şotavar kəndində müsəlman ingiloylar muğallarla od qonşuları kimi əsrlər boyu yanaşı yaşamışlar. Alazan sahilindəki Böyühmədlı kəndindən Verxıyana köçüb gələn azərbaycanlılar tədricən öz dillərini kəndin köklü əhalisi olan ingiloylara aşılammışlar.

Birgə təsərrüfat fəaliyyəti, adət-ənənə ümumiliyi, maddi və mənəvi mədəniyyət sahələrində oxşarlıq və yaxınlıq, habelə müntəzəm və fəal ünsiyyət əlaqəsi nəticəsində bir sıra kəndlərdə, o cümlədən Zəyəm, Marsan, Tasmalı, Lələpaşa, Yengiyən, Şotavar və b. ingiloylar tədricən özlərinin məişət dillərini yadırgayıb azərbaycanca danışmağa başlamışlar. Bu işdə qatışiq kəbinlər də mühüm rol oynamışdır.

Etnoqrafik çöl materiallarının yazılı mənbələrdəki məlumatlarla tutuşdurulması göstərir ki, poligen səciyyəli kəndlərin sayının artmasında məhz məhəlli miqrasiyalar çox böyük rol oynamışdır. Bu proseslərin nəticəsində nəinki eyni etnosun müxtəlif toxum və ya tabunları, hətta etnik mənsubiyyəti müxtəlif olan bir neçə xalqın nümayəndələri eyni kənddə, lakin onların hərəsi ayrıca bir məhəllədə məskunlaşmışdır. Məsələn,

Qax kəndində bir çox etnos nümayəndələrinin: muğal, ingiloy və saxurların məskunlaşdığı qeydə alınmışdır.

Bölgənin bir sıra kəndlərində ingiloylar muğal /azərbaycanlı/, avar və ya saxurlarla birgə məskunlaşmışlar. Birgə yaşayış, sosial-məişət təmasları, təsərrüfat və mədəni-ticarət əlaqələri, Azərbaycan dili vasitəsilə yaranmış vahid ünsiyyət, kütləvi informasiya, tədris prosesi və s. etnik cəhətdən qatışiq kəndlərin əhalisinin tədricən qaynayıb qarışması ilə nəticələnmişdir. Bölgədə məskunlaşmış və özlərinin doğma dilindən məişət dili kimi istifadə edən etnosların hamısı əsrlər boyu ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan dilində, XIX yüzillikdən etibarən isə qismən də olsa, rus dilindən istifadə etmişlər.

Məskunlaşmanın səciyyəsi. İngiloyların məskunlaşdığı Alazan-Əyriçay hövzəsi relyef quruluşuna görə düzənlik, dağətəyi (yayla) və dağlıq ərazilərdən ibarətdir. Bu səbəbdən də onun təbii şəraiti özünü rəngarəngliyi ilə seçilir. Bölgənin orografik şəraitinin müxtəlifliyi yaşayış məskənlərinin planlaşdırılmasına, evlərin və təsərrüfat tikililərinin tipoloji zənginliyinə, onların konstruktiv-memarlıq quruluşuna və formalarına əsaslı təsir göstərmişdir.

İngiloy məskənlərinə və onun ənənəvi tərkib hissələrinə sosial amillərin və etnik ənənələrin də ciddi təsiri olmuşdur. Məlum olduğu kimi, keçən əsrin ortalarından etibarən ingiloylar müsəlman və xristian /pravoslav/ olmaqla, iki konfessional qrupa bölünmüşlər. Müsəlman ingiloylar bölgənin hər tərəfində məskunlaşdıqları halda, xristian ingiloylar başlıca olaraq, indiki Qax rayonu ərazisində yayılmışlar.

Ərazinin orografik xüsusiyyətinə müvafiq olaraq ingiloy kəndləri üç əsas məskunlaşma zolağına ayrılır.

İlk məskunlaşma zolağı Alazan-Acınohur və Sarıca düzənliklərini əhatə edir. Daimi yaşayış evlərindən ibarət əkinçi və maldar əhaliyə məxsus kənd tipli məskənlərin salındığı Alazan vadisindən fərqli olaraq, Acınohur və Sarıca düzü, əsasən, qışlaq əhəmiyyəti kəsb etmişdir. Ona görə də buradakı yaşayış məskənləri daha çox mövsümi səciyyə daşıyan *oba* və *binə* tipli məskənlərdən ibarət olmuşdur. Elə bu səbəbdən də Acınohur və Sarıca düzü ərazisində kənd tipli daimi yaşayış məskəni olduqca azdır. Bu düzənliklərin əkinçilik üçün az əhəmiyyətli olan şoran torpaqları suvarma suyunun qıtlığı üzündən seyrək məskunlaşmışdır.

Tarixən ingiloylar münbit suvarma torpaqlarına malik olan Alazan ətraflarında məskunlaşmayıb daha çox meyl göstərmişdir. İngiloy kəndlərinin böyük əksəriyyəti də, əsasən, Alazan çayının orta axarı boyunca, onun sol sahilində salınmışdır.

Düzənlik məskunlaşma zolağının davamı olan ikinci məskunlaşma sahəsi məşhur Qafqaz qala sistemindən /Ləzgi sərhəd

mühafizə xəttindən/ başlayıb, dağ çayları vasitəsilə sınırlanan və geniş suvarma sistemi əmələ gətirən dağətəyi əraziləri əhatə edir. Bu zolaq çay dərələri boyunca uzanmaqla şimala doğru getdikcə yüksəlir. Bu kəndlərin çoxu eyniadlı çayların yaxasındakı yastanalarda salınmışdır. Çox hissəsi dağətəyi ərazilərə və çay vadilərinə düşən ikinci məskunlaşma zolağı qərbdə Qapıçay vadisindən başlayıb, şərqdə Kürmük dərəsinə qədər uzanır. Bir sıra hallarda kəndlər bilavasitə dağların ətəklərinə söykənir. Bu səbəbdən də həmin kəndlərin su təchizatı, əsasən, dağətəyi bu-laqlar vasitəsilə təmin olunmuşdur.

Üçüncü məskunlaşma zolağı yayla məskənlərinin davamı olmaqla, Baş Qafqaz silsiləsinin alp çəmənləklərinə qədər uzanır gedir. Sonuncu zolaq yaylaq əhəmiyyəti kəsb etdiyindən burada müvəqqəti /mövsümi/ səciyyəli məskən tipləri üstünlük təşkil etmişdir. İqlim şəraitinin çox sərt keçməsi və əkin üçün yararlı münbit torpaq sahələrinin qitliyi üzündən bu zolaq, həmçinin, seyrək məskunlaşılmışdır. Burada daimi yaşayış məskənləri az-lıq təşkil edir.

Məskunlaşma zolaqlarının relyef quruluşundan asılı olaraq ingiloy məskənləri vadi /aran/, yayla və qışlaq olmaqla üç əsas qrupa bölünür.

Düzənlik ərazilərdə salınmış ingiloy kəndləri plan quruluşuna, tipoloji növünə, zahiri formasına, həyatı sahələrin həcminə, yaşayış evi və təsərrüfat tikililərinin memarlıq quruluşuna, nəhayət, meydan və küçə şəbəkəsinin səciyyəsinə görə, rəvan məskənsalma sahəsinin məhdudluğu ilə seçilən dağ kəndlərindən fərqlənirdi.

Hazırda ingiloylar üçün dağlıq məskunlaşma tipi geridə, tarixdə qalmışdır. Belə ki, vaxtilə dağlıq-yaylaq zolağında məskunlaşmış ingiloy kəndliləri müxtəlif səbəblər üzündən düzənliyə köçərək burada daimi qərar tutmuşlar.

İngiloylar üçün səciyyəvi məskən tipi *keşkəl* təsərrüfatına malik düzən /vadi/ kəndləri olmuşdur. Qaraso çökəkliyindəki ingiloy məskənləri bəzən «aran kəndləri» adı ilə də tanınırdı.

Alazan-Əyriçay düzənliyindəki ingiloy kəndləri bir-birindən xeyli aralı salınmış iri həyat qruplarından ibarət olub çox geniş məişət və təsərrüfat /bağ, bostan, tumcar, tərəvəz/ sahəsi təşkil edir. Aran kəndlərinin geniş sahəni tutan fərdi kəndli həyətləri meyvə, ən çox isə fındıq bağları, bəzən də meşə talaları ilə bir-birindən ayrılır. Ona görə də bu tip kəndləri əmələ gətirən həyat qruplarının hər biri ilk baxışda kiçik kəndi xatırladır. «Tabun» və ya «suban», bəzən isə «nebi» adları ilə bir-birindən fərqləndirilən və möhkəm qohumluq əlaqələrinə malik yarımmüstəqil səciyyə daşıyan həmin patronim qruplar birlikdə vahid bir kənd icmasını əmələ gətirirdi. Bu cür patronim qrup-

lardan ibarət geniş yaşayış arealına malik kənd tipi elmi adı «biyyatə» «talayığım» adı ilə daxil olmuşdur⁶.

Talayığım plan quruluşuna malik ingiloy kəndlərinin ən tipik nümunəsi çoxsakinli və çoxtabanlı Əliabad kəndi sayılır. Informatorların söylədiyinə görə 12-ə qədər tabunu özündə birləşdirən bu kəndin mərkəz hissəsi vaxtilə boş meşəlik olmuşdur. Nəsil-dən-nəslə keçib gələn rəvayətlərə görə, XVII əsrin əvvəllərində Şah Abbasın yürüşü zamanı ingiloyların mərkəzi sayılan Əskibazar şəhəri, yaxud şəhər tipli iri yaşayış məskəni dağıdıldıqdan sonra İran sərbazlarından qaçıb canını qurtaran əhalinin böyük əksəriyyəti indiki Əliabad kəndinin yerində olan fizilliq meşəlikdə sığınmışdır. Təhlükə sovuşandan sonra onlar ayrı-ayrı tabunlardan ibarət olan patronim, yeni qohum qruplar halında həmin meşənin dövrəsi boyunca məskunlaşib özlərinə məişət şəraiti qurmuşlar. Zaman keçdikcə tabunlar artıb böyümüş və ailə segmentasiyasına uğramışdır. Bu proseslərin nəticəsində yeni yaranan ailə vahidləri üçün tabunun ərazisi darısqallıq etdikcə onlar tədricən meşəliyin mərkəzinə doğru irəliləyərək meşəni az-az qırıb təmizləmiş və fərdi həyətlər salmışlar⁶.

Patronimiya (tabun) üzvlərinin bir-birindən ayrılmamaq və qan qohumlarına həyan olmaq prinsipinə əsaslanan qədim ənənəsi davam etdikcə tabunlar kəndin meşəli mərkəzinə doğru genişlənmişlər. Kəndin ətrafı ümumi icmaya məxsus vaxtaşırı bölünən əkin sahələrindən və fərdi «axo»lardan ibarət olduğundan kənd ətraflara doğru genişlənmə bilməmişdir.

İngiloylara məxsus vadi /düzən/ kəndlərinin bir qismi «tala», «bina», «oba» terminləri qoşulmuş törəmə kəndlərdən ibarətdir. Əslə kənddən ayrılmış, təsərrüfat və qohumluq əlaqələrini uzun müddət qoruyub saxlayan bu xırda kəndlər çox vaxt monogen səciyyə daşıyırdı. Səciyyəvi haldır ki, «tala», «oba», «bina» komponentli törəmə kəndlər Alazan vadisində ingiloyların qonşusu olan digər etnoslar arasında da geniş yayılmışdır.

Əslə kənddən bir qədər aralıda yerləşən törəmə kəndlərin əhalisi, adətən, patronimiyanın və ya digər hissəsinin böyüyüb artması ilə əlaqədar baş verən segmentasiya nəticəsində yaranmışdır. Kəndin tabunları daxilində tikinti-məişət işləri və təsərrüfat fəaliyyəti üçün lazımı qədər torpaq sahəsinin çatışmaması üzündən kənddən kənarda meşə sahələrini qırıb təmizləyir və əkin üçün yararlı hala salırdılar. «Axo» adlanan bu sahələr şəxsi əmək sayəsində əldə edildiyindən xüsusi mülkiyyət sayılır və ümumi icma torpaq fondu kimi keşkəl bölgüsünə daxil edilmirdi.⁷

«Axo» əldə etməklə bağlı bütün bu təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ətraf meşələr təmizlənilib tala şəklinə düşmüşdür. Çox vaxt talada əkinlə yanaşı, həm də heyvan saxlayırdılar. Meşənin bol yem ehtiyatından və münbit torpaq sahələrindən

səmərəli istifadə etmək baxımından təsərrüfat məişətinin tala /binə, oba/ forması ən səfəli məşğuliyyət növü sayılırdı. Bu səbəbdən də çox vaxt talada daimi yaşayış üçün yararlı məişət və təsərrüfat binaları tikilirdi. İlk vaxtlar binənin sakinləri əslində kənddəki əsudə vaxta malik olan digər ailə üzvləri ilə vaxtaşırı növbələşsələr də, zaman keçdikcə tədricən onun daimi sakinlərinə çevrilir, elə buradaca oğul evləndirir, qız köçürür, yeyir-sər mərasimləri keçirirdilər. Beləliklə, binə /oba/ tədricən daimi yaşayış məskəninə çevrilirdi. Tərəmə kəndlərinin adı çox vaxt talanı ilk dəfə açan, yaxud orada ilk bina salan şəxsin və ya onun mənsub olduğu tabunun adından götürülürdü. Bəzən isə tərəmə kənd yerli oronimlərlə adlandırılırdı. Bunu İngiloy-Kötüklü, İtitala, Meşəbaş, Qaxbaş kəndlərinin təmsalında aydın görmək olur.

İngiloylar üçün tarixən şəhər və qəsəbə tipli məskən növləri səciyyəvi olmamışdır. Burada tərəmə kəndlərinin salınması ənənəsi müasir dövrdə də davam etdirilir. Qoloda və Əskibazar istisna olmaqla, ingiloyların məskunlaşdığı geniş tarixi ərazidə şəhər tipli yaşayış məskəninin mövcud olması dair yazılı mənbələrdə elə bir mötəbər məlumat rast gəlinmir. Müasir dövrdə rayon mərkəzlərinə çevrilmiş şəhər /Zaqatala/⁹ və şəhər tipli qəsəbələr də /Balakən⁹, Qax¹⁰, Zaqatala fındıq, çay və kərpic zavodları yanında salınmış qəsəbələr də/ ingiloylar bölgənin digər etnosları /azərbaycanlı, avar, saxur, ləzgi və b./ ilə yanaşı yaşayırlar. Xüsusilə Qax qəsəbəsinin Qaxingiloy adlanan yuxarı hissəsində xristian ingiloylar məskunlaşmışlar. Rayon mərkəzinin Qaxmuğal adlanan aşağı hissəsində azərbaycanlılar, onun Qaxbaş adlanan yuxarı hissəsində isə ingiloy, saxur və azərbaycanlılar bir-birinin qonşuluğunda qatışıq məskunlaşmışlar.

İngiloyların məskənsalma təcrübəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birini də onlara məxsus qala və ya qəsr tipli möhkəmləndirilmiş müdafiə istehkamlarının olmamasıdır. Bu da səbəbsiz deyildi. İngiloylar tarixən özlərini yağdan müstəqil müdafiə edə biləcək müttəşəkkil siyasi təsisatə malik etnos olmamışlar. Albaniya dövlətinin süqutundan sonra onlar obyektiv səbəblər üzündən əqəliyyətdə qalan, elə bu səbəbdən də əsililiği qəbul etməyə məcbur olan etnosə çevrilmişlər. Onların təhlükəsizliyi qayğısına qalmalı olan Kaxetiya knyazlarını təhkimli ingiloy kəndlisinin həyatından daha çox onun əməyinin bəhrəsi, yetişdirdiyi məhsul maraqlandırirdi. Uzun müddət gürcü tavadlarının əsililiğində əli dinc zəhmətə alışmış, özünün rəncəb əməyi ilə güzəran keçirən ingiloy kəndlisi son orta əsrlərdə avar və saxur icmalarının keşkalinə çevriləndən sonra da öz ailəsinin və əmlakının təhlükəsizliyi qayğısına qalmaq imkanından məhrum idi. Onların yeganə pənahı Alazan meşələrinin fi-

zılıqları, keçilməz qamışlıqlar və bir də yaxınlıqdakı çətin keçidli, əlçatmaz Qafqaz silsiləsinin sıldırım qayalıqları olurdu. Bu təbii istehkamlar ingiloyların inşaat təcrübəsində qalaları gərəksiz etmişdi.

Yaşayış məskənlərinin mühüm elementlərindən olan *su təchizatı* cəhətdən ingiloy kəndləri bütün bəlgədə ən əlverişli ərazidə yerləşmişdi. Onun sucaq torpaqları həm içməli bulaq suları, həm də suvarıma suyunun bol ehtiyatına malikdir. İngiloy kəndlərinin hər birində təbii bulaqlardan əlavə, burada nə səbəbdən-sə «kəhriz» adlanan quyu suyundan da geniş istifadə olunurdu. Qeyd etdiyimiz içməli su mənbələri ilə yanaşı, iri yaşayış məskənlərində bəzən kəndin kənarında bulaq sularını saxsı tünqlər vasitəsilə içməli sudan korluq çəkmə məhlələre çəkirdilər. Əliabad kəndinin bir neçə məhəlləsinə saxsı boru kəmərləri vasitəsilə bulaq suları çəkildiyi müəyyən olunmuşdur. XX əsrin 50-ci illərində, daha doğrusu, artezian quyuqları dəb düşünən qədər həmin kəmərlərin böyük əksəriyyəti Əliabad tabunlarına içməli su ilə təmin edirdi.¹¹

Əliabad sakini Mövlənverdi Hacıbəy oğlu Məmmədovun verdiyi məlumata görə, keçmişdə kəndin mərkəzindəki Divanxana adlanan ikimərtəbəli binanın qabağına saxsı tünqlə kənddən 2 km aralıdan su kəməri gəlirdi. Kəmərin suyu divanxananın qarşısında qurulmuş dairəvi (diametri 5 arşın, dərinliyi 1,5 arşın) hovuzə tökülürdü. Hər 100 metrədən bir su kəməri üzərində «xəznə» adlanan nəzarətçi bulaq gözləri qurulmuşdu. Bulaq gözləri («xəznə»), həmçinin, saxsıdan olub gil nəhrə formasına malik idi. Nəhrədən fərqli olaraq, onun giriş və çıxış yolu olurdu. Biri digərinin ucuna keçirilmiş tünqlər qumqarışq kirencədən hazırlanmış mala ilə bərkidilmişdi. Kəmər 0,5 dərinlikdən çəkildiyindən suyu çox sərən saxlayırdı. Bulaq gözlərinin ağzını yastı daşla qapıyandan sonra üzərini torpaqla örtmüşdü. Kənddə «şkol» adı ilə məşhur olan, keçən əsrin sonunda açılmış məktəbin qarşısında su kəməri iki qola ayrılırdı. Bunun üçün də buradakı «xəznə»nin iki çıxışı vardı. Burada kəmərin sol qolu Divanxanaya ayrılır, sağ qolu isə Bazarçayə doğru uzanıb gedirdi. Su kəmərinin çayın o biri tərəfinə keçirmək üçün çayın üzərində nov qurulmuşdu. Su tünqlərini bir-birinə keçirib novun içərisinə düzəndən sonra üzərini kərpic mala ilə doldurmuşdular. Əyilməmək üçün tən ortadan novun altına dayaq bərkidilmişdi.¹²

Su təchizatı cəhətdən Əliabad kəndi geniş imkanlara malik olmuşdur. Kəndin içində 15-ə qədər içməli sərən suyu olan bulaq olmuşdur. Həmin bulaqların bir qisminin adı indi də yad-daşlarda qallmaqdadır. Aysələlə bulağı, Madalar bulağı, Şapalar bulağı, Adıgözəl bulağı, Tatilər bulağı, Bakalar bulağı, Xseneba bulağı, Qalo Omar bulağı, Tərəkələr bulağı və s.

Qədimlərdən qalma adətə görə, bulaqlar ya məhəllənin adı ilə, ya da təbii qaynamaları qazıb, yaxud qazdırıb üzərində bulaqbaşı düzəldirən şəxslərin adını daşıyırdı. Bir qayda olaraq, ya qaynamanın qabağına suyu bir yerə yığan daş barı çəkilir, ya da onun gözüne «daqqa» adlanan koğuş palıd kötüyü bərkidirdilər. Su bəndə, yaxud daqqaya dolandan sonra onun yuxarısında düzəldilmiş novçadan axıb tökülürdü. Novça hündürdə olduğundan onun altına su qabı (bardaq, çap, səhəng, güyüm, satıl və s.) tutmağa imkan verirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində Əliabad tabunlarının hər birində artezian quyularının qazılmasından sonra təbii bulaqların çoxu qurumağa başlamışdır. Hətta bəzi kəhrizlərin suyu qismən azalmışdır.

İcməli su mənbələrinin ən geniş yayılmış ənənəvi növü «kəhriz» adlanan su quyuları olmuşdur. Kəhriz, demək olar ki, hər bir həyətdə qazılırdı. Bunun üçün kənkər dəvət etmək də lazım gəlmirdi. Çünki Alazan vadisinin hər 3-4, uzaqbaşı 5 m dərinliyində icməli şarın su olurdu. Ona görə də çox vaxt onu hər kəs özü qazırdı. Lakin kəhrizin ətrafını daşla hördürməyə bəna dəvət olunurdu.

Kəhrizi gödək dəstəklə bellə bir nəfər qazır, digəri daqqaya ilə torpağı çəkib kənarə töküürdü. Kəhriz quyusunun ətrafı cəbirlə tutulandan sonra onun başı ya çəlləkvari barı ilə, ya da gödək yarmaça, yaxud çərtmə ilə kvadrat formasında götürülürdü. Bu sayaq ilə onun başı 60-70 sm hündürlükdə qalxırdı. Bəzən kəhrizin başına daqqaya, yaxud köhnə nəhrənin bir parası bərkidilirdi.

Kəhrizdən su dartıb çıxarmaq üçün onun yaxınlığında mancanaq qurulurdu. Bu məqsədlə kəhrizdən 2 m qədər aralıda yerə uzun barmaqlı haça basdırılırdı. Basdırılmazdan əvvəl haçanın barmaqları üzübüz olmağa, maha ilə 1 qarış hündürlükdə deşilirdi. Həmin diametrdə deşik mancanaq qolunun üçdə iki hissəsində də açılırdı. Bu sayaq ilə mancanağın oxu haçanın barmaqlarından və onların arasına salınmış mancanaq qolundan keçirilirdi. Bunun sayəsində mancanağın uzun ucu kəhrizin ağzına doğru əyilib qalxırdı. Su qabını kəhrizə sallamaq və oradan suyu yüngüllüklə dartmaq üçün mancanağın qabaq ucuna nazik zəncir, kəndir və ya tənək bağlanır, arxa tərəfindən isə ağır daş asılırdı. Bəzən isə kəhrizdən su uzun dəstəklə koğa vasitəsilə çıxarılırdı.

Bundan əlavə Bazarçay Əliabad kəndinin ərazisindən axırdı. Daha doğrusu, çay kəndin ərazisinə daxil olandan sonra iki qola ayrılıb onun məhəllələrini işlətməli və suvarma suyu ilə təmin edir.

Kəndin ətraf ərazilərində çoxlu qaynamalar mövcud idi. Onların bir qismini tünd vasitəsilə çəkib bulaq olmayan məhəl-

lələrə gətirmişdilər. İnformatorların söylədiklərinə görə, köhnə su kəmərinə əlavə XIX əsrin sonlarında kəndə daha bir neçə su kəməri çəkilmişdi.¹³ Çünki sürətlə böyüyən kənd məhəllələrinin bir qismi bulaq suyundan kərkəç çəkirmiş. Hətta Aslanbulaq deyilən yerdə su anbarı olubmuş. Həmin anbardan kəndin susuz tabunlarına müxtəlif səmtlərdə qollar ayrılırmış.

Kənddə hamam tikildəndən sonra Bəşbulaqdan oraya yenə də tünd vasitəsilə su kəməri çəkilmişdir.

Su tünqləri Yuxarıtala kəndinin Dulusoba məhəlləsində hazırlanarmış. Qonşu kəndlər onu satın alıb araba ilə daşıyarmışlar. Su kəməri üçün lülə və dirsəkdən əlavə durulducu və paylayıcı bulaq gözləri də alarmlıdır.

Digər el işlərində olduğu kimi, su kəməri də iməcilik yolu ilə çəkilirmiş. Kəmər xəndəyinin qazılmasında, boruların daşını düzəltməsində məhəllənin əli iş tutan sakinləri yaxından iştirak edərmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 50-ci illərində ingiloy kəndlərində «kəhriz», yəni su quyusu başlıca icməli su mənbəyi olmuşdur. Xüsusilə bulaq suları olmayan həyətdə «kəhriz» çoxluq təşkil edirdi. Müharibədən sonra artezian quyularının dəb düşməsi ilə əlaqədar olaraq, «kəhriz»lərin çoxu qurumağa və əməli əhəmiyyətini itirməyə başladığından onların sayı azalmışdır.

Məskənsalma sahəsində Azərbaycanın digər etnoslarına xas olan məhlə və meydan adlanan açıqlığın mövcudluğu ingiloy kəndlərinin də ümumi məmarlıq quruluşunda görkəmli yer tutmuşdur. Məscid və ya kilisə olan kəndlərdə ümumcamaat toplantısı, adətən, həmin abidələrin önündə, digər kəndlərdə isə «bulaqbaşı», «çinarıdibi», «dükan-bazar ayağı» deyilən açıqlıqlarda keçirilirdi. Magistral yolların keçdiyi kəndlərdə isə həmin vəzifəni karvansara, çapaxana, çayxana, dəmirçixana və s. kimi ictimai binaların önündəki açıqlıq yerinə yetirirdi. Kənd icmalarının ictimai problemlərinin həll edilməsinə xidmət edən həmin meydanların yaranma tarixi ibtidai icma quruluşu dövrünə gedib çıxırdı.

2. Həyətlər

Yaşayış məskənlərinin struktur tərkib hissəsini təşkil edən fərdi həyətlərin səciyyəsinə görə ingiloyların ev məişəti bölgənin digər etnoslarından o qədər də fərqlənmirdi. Digər xalqlarda olduğu kimi, ingiloylarda da həddi-buluğa çatmış hər bir gənc ailə qurumağa, müstəqil təsərrüfat yaratmağa, ayrıca mal-mülk sahibi olmağa çalışırdı. İngiloyların ənənəvi ev məişətində fərdi ailə vahidləri olan kiçik ailələrin yaranmasına meyl güclü

olduğundan yeni evlənmiş övladlara mülk ayırmağı hər bir vəldeyn özünün vətəndaşlıq borcu hesab edirdi.

Keçmiş ailə məişətində məhlə yeri götürməyin də özünəməxsus yazılmamış qanunları var idi. Adətən, vəqf torpaqlarında, qəbir yerlərində, bivarisilərin yurdunda məhlə götürürəndilər. El arasında bu bağışlanmaz günah sayılırdı. Xalq inamına görə, belə məhlə bədbaxtlik gətirə bilərdi. Məhləni, adətən, ya ata mülkündə, ya da ondan bir qədər kənarında, boş torpaq sahəsində, yaxud yabanı meyvə bağlarında götürürəndilər. Əsrlərin sınağından keçmiş ənənəyə görə, bir qayda olaraq, yeni məhlə yeri (mülk) tutarkən ilk növbədə xeyir-dua, halallıq alınardı. Yeni məhləyə görə, adətən, sədəqə verilir də çox olurdu. Xüsusilə, müsəlman ingiloylar arasında daha çox müşahidə olunan bu adət özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Fərdi kəndli həyatlərinin səciyyəsi (onların həcmi, tərkib hissələri, daxili bölmələrinin forma və məzmunu, səmtləşdirilməsi, yaşayış evi ilə əlaqə və münasibətləri) əhalinin təsərrüfat məişəti və məskənsalma ənənələri ilə bağlı olmuşdur. Bu mənada ənənəvi təsərrüfat məişəti fərdi kəndli həyatlərinin tip, forma və quruluşunu da müəyyən edirdi. Qaraso cökəkliyinin sucaq torpaqları tarixən taxılçılıq, çəltikçilik, bağçılıq, bostançılıq, baramaçılıq və s. kimi təsərrüfat sahələri üçün olduqca əlverişli şəraitə malik olmuşdur. Təsərrüfat məişətinin geniş profillə malik olan çoxşaxəli mürəkkəb quruluşu fərdi kəndli həyatlərinin həcminə də əsaslı təsir göstərmişdir.

Çoxsaylı təsərrüfat tikililərinə, geniş bağ, bostan və dirrik sahələrinə malik olan ingiloy həyatləri əsasən iki hissədən: ev-məişət və təsərrüfat bölməsindən ibarət olurdu.

Etnoqrafik çöl materiallarından görüldüyü kimi, həyatın məişət bölməsi yaşayış binasından, ev-məişət tikililəri (altıaçıq, ocaqlıq, təndirxana, odunluq və s.) və evin önünü əhatə edən «ezo» adlanan «*əşik*»-dən ibarət olmuşdur. Yanğın təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə çox vaxt ot tayası, yaxud samanlıq üçün yer məişət-istilik vasitələrindən (təndir, kürə, açıq ocaq) xeyli aralıda ayrılırdı.

Yaşayış binasının qabaq fasadı, bir qayda olaraq, birbaşa küçəyə yönəlməyib, küçədən xeyli aralıda planlaşdırılmış eşik və ya bağ-dirrik sahəsinə səmtləşdirilirdi. Belə həyətlərə xüsusilə yolkənarı kəndlərdə daha çox təsadüf olunurdu. Bu sayaq planlaşdırma həyatın məişət bölməsini kənar, naməhrəm nəzərlərdən yayındırmaqla yanaşı, eyni zamanda evin fəzasını küçənin tozundan qorunmasını təmin etmək məqsədi güdürdü.

Yolboyu düzülüşə malik həyətlərdə əzafi material xərclərinə yol verməmək üçün bəzən evin arxa və ya kəllə divarı eyni zamanda küçə barısını əvəz edirdi.

Müsəlman ingiloylarda bir qayda olaraq, yaşayış evinin səmti qiblə istiqamətinə, başqa sözlə, cənub-şərq tərəfə yönəlirdi. Namaz qılanlar üçün bu, həm də qiblə səmtini asanlıqla müəyyən etməkdə kompas rolunu oynayırdı. Evlərin qiblə istiqamətinə səmtləşdirilməsi otaqların günəş şüası ilə kifayət qədər yaxşı təmin olunması, soyuq şimal küləklərindən qorunmaq baxımından da olduqca sərfəli idi.

İngiloy həyatlərinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən «*əşik*» yaşayış evini təkcə «taxtaban» adlanan altıaçıqla deyil, habelə həyatın digər bölmələri (mal məhləsi, təsərrüfat tikililəri, bağ, bostan-dirrik sahəsi və s.) ilə də əlaqələndirirdi.

Xristian ingiloylar, adətən, həyatın eşik hissəsində, xüsusilə onun heyvan keçə bilməyən bir kənarında *şərab küpləri* basdırırdılar.¹⁴ Onlarda bu ənənə indi də davam etdirilməkdədir.

Müsəlman ingiloylar həyatın «*əşik*» bölməsində kölgəlik yaratmağa daha çox meyl göstərirdilər. İsti vaxtlarda ailənin məişət həyatının xeyli hissəsi /ev işləri, azuqə ehtiyatı tədarükü, çörək və xörək hazırlanması, yemək süfrəsi, qohum-qonşularla söz-söhbət və s./ məhz eşikdə keçədiyindən burada sənirlik yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu məqsədlə eşiyin ətrafı boyunca çox vaxt meyvə ağacları əkilir, üstündə tənək çardağı /talvar/ düzəldilir, bəzən isə onun bir kənarında su hovuzu, yaxud kəhriz qurulurdu. Bir qayda olaraq, ocaq, təndir və mətbəx ləvazimatı eşiyə bitişik olan və onun üzvi tərkib hissəsini təşkil edən «taxtaban» adlanan altıaçığın bir başında yerləşirdi. Lakin keçmişdə taxtaban çox nəgahən hallarda, həm də başlıca olaraq varlı /yüzbaşı, koxa, yasovul/ həyətlərində müşahidə olunurdu. Bununla belə, İkinci dünya müharibəsindən sonra taxtaban çox geniş yayılmağa başlamışdır. Xüsusilə isti vaxtlarda ailə həyatının bir çox prosesləri /çay-çörək yemək, dincəlmək, asudə vaxt keçirmək, lobyə, qax, tütün sərrib qurutmaq, ev işlərini görmək və s./ bilavasitə taxtabanda keçirdi. Hətta xeyir-şər məclislərini yola vermək üçün çox vaxt taxtabanı böyük ölçüdə tixirdilər. Bəzən isə onun bir başını ara divarı ilə kəşib *aynabənd* düzəldir və mətbəx kimi istifadə edirdilər. Taxtabanın bir başından *təndirxana* kimi istifadə edənlər də olurdu. İngiloylarda ayrıca təndirxana tikmək son vaxtlar dəb düşmüşdür. Bunun səbəbi şifer və tənəkə örtüklərin son vaxtlar geniş yayılması ilə izah olunur. Məlum olduğu kimi, əvvəllər dəbdə olmuş qamış yapıq yanğın törətmək baxımından təndir üçün təhlükəli idi.

Həyatın təsərrüfat bölməsinin xeyli hissəsini «mal məhləsi» adlanan heyvan bölməsi təşkil edirdi. Adətən, tövlə, mal damı, çardaq, ot tayası, samanlıq və s. mal məhləsinin xeyli hissəsini tuturdu.

İngiloyların təsərrüfat məişətinin səciyyəsinə asılı olaraq həyət təsərrüfat bölməsi *mal məhləsi* və *bağ-dirrik* sahəsi olmaqla iki hissəyə bölünürdü. Bu ənənəvi bölgü indi də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

İngiloyların ənənəvi əkinçilik məşğuliyyəti maldarlıq təsərrüfatının oturaq formasını təşəkkül tapmasını labüd etmişdir. Qoşqu qüvvəsinə və yavanlıq məqsədilə ağartı məhsullarına tələbat daha çox iribuynuzlu heyvanların saxlanması zəruri etmişdir. Məhz bu səbəbdən də ingiloy həyətlərində iribuynuzlu mal-qara üçün çardaqlı tövlə, quraqlıq, ot tayası, peyin tığı, alafıq və s. mühüm yer tuturdu. Həyət bir tərəfində əkinçilik alətləri (kotan, xış, bel, dirməq, vəl, çaltık dingi, dəryaz və s.), habelə minik-yük nəqliyyatı vasitələri (araba, kirşə, boy-unduruq, təkər və s.) nizamlı yığılıb düzülürdü.

Keçmiş ingiloy həyətlərini yaxından müşahidə etmiş M.Canaşvilinin yazdığına görə, düzbucaqlı formasında olub çox səliqə-sahmanla, təmiz saxlanılan fərdi kəndli həyətinin bir tərəfində təndir, ona yaxın sahədə üst-üstə yığılıb çırpı bağlamaları, odun, digər tərəfində araba, kotan, xış, kirşə və s. düzülürdü.¹⁶

Darısqal dağ kəndlərindən fərqli olaraq Alazan vadisindəki ingiloy kəndlərinin əlverişli topoqrafik şəraiti məskənsalmanın geniş arealına təminat yaradırdı. Bu səbəbdən də buradakı fərdi kəndli həyətləri geniş sahəni əhatə edir, darısqalılıq nə olduğunu bilmirdi. Daha doğrusu, bilavasitə inşaat-məişət bölməsi və mal məhləsini əhatə edən həyət /mülk / eyni zamanda həyətyanı sahə ilə qovuşaraq vahid məişət-təsərrüfat kompleksi təşkil edirdi. Həmin ənənə müasir ingiloy kəndlərində bu gün də davam etdirilməkdədir. Bir qayda olaraq, həyətyanı sahə bağ-dirrik bölməsindən, keçmişdə isə bundan əlavə əkin-biçin, hətta «qoruq» adlanan otlaq-biçənək sahəsindən ibarət olurdu. Fərdi kəndli həyətlərinə xas olan və çox nadir hallarda təsadüf edilən bu mürəkkəb quruluş XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. Sosial şərait ingiloy kəndlilərini malik olduqları torpaq mülkündən son dərəcə səmərəli istifadə etməyə alışdırmışdı. A.Poserbskinin yazdığına görə, kəndlilər, adətən, mülk daxilində meyvə, üzüm və tut bağları ilə yanaşı, həmçinin, dirrik sahəsi də ayırırdılar. Hətta buğda və arpa becərmək üçün ayrıca əkin sahəsi ayırır, hətta otlaq-biçənək saxlayırdılar.¹⁶

Həyət məişət-təsərrüfat bölmələrinin gen-bol olmasını A.fon-Plotto da təsbit etmişdir: Eşiyin hər iki yanında üzüm və tut bağları, onların yaxınlığında isə bostan və biçənək yerləşirdi.¹⁷ M.Canaşvili isə ingiloylarda üzüm və tut bağlarından əlavə ayrıca meyvə bağının olmadığını xüsusi vurğulayaraq göstərir ki, bütün mülk ümumi meyvə bağını xatırladı: ümumiyyət-lə, həyətin hər bir asudə qarışıq fındıq, erik, armud, gavalı, al-

balı, şabalıd, heyva, zoğal, alma, xurma, anqir, tut və s. ağaclarla dolu olurdu.¹⁸ İngiloylarda bağların qarışıq səciyyə daşması ənənə olaraq indi də davam etməkdədir.

Keçmiş ingiloy kəndlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də həyətlərin *su təchizatı* baxımından korluq çəkməməsi olmuşdur. Bu isə ingiloy kəndlərinin yerləşdiyi Qaraso çökəkliyinin bol su ehtiyatına malik təbii şəraiti ilə bağlı olmuşdur. Afon-Plottonun yazdığı kimi, ingiloy həyətlərinin hər birindən duru su axan dayaz arx keçirdi.¹⁹

İngiloy həyətlərinin digər səciyyəvi xüsusiyyəti bölmələrin arakəsmə *hasar* vasitəsilə bir-birindən ayrılmasından ibarət olmuşdur. Xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsindən ən arxaik, həm də ilk nişanələrindən biri olmaq etibarlı ilə həyətyanı hasarlar çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Yerli əlaltı materialların mövcud olması imkanından asılı olaraq hasarların müxtəlif ti-poloji növləri yaranmışdır. İngiloy kəndlərində həyət və həyətyanı hasarların zəngin ti-poloji növləri qeydə alınmışdır.

Varlı ailələrin məhləsinin ətrafına daş və ya çiy kərpicdən /ayıbalası/ «cəbir» adlanan *barı* çəkilirdi. Daş barının çəkilməsi xeyli fiziki işçi qüvvəsi tələb etdiyindən çox vaxt bu iş imacilik yolu ilə görüldü. İmaciyə gələnlər, əsasən, hər bir tabunun özündən olurdu. Onların hər biri öz arabasını qoşub barı çəkdi-rənin həyətinə gəlir, daş daşmaqda, yaxud palçıq qatmaq və ya hörgü işində yaxından iştirak edirdi.

Çaydaşından palçıq mala ilə hörülən daş barı, yaxud «ayı-balası» adlanan çiy kərpicdən çəkilmiş barıları /cəbir/ yağmur-dan qorumaq və beləliklə də, aşınub dağılmasının qarşısını almaq məqsədi ilə onların üstü qamış, kəliş, küləş, taxtapuş, na-dir hallarda isə kirəmitlə örtülürdü.

Kərcip və ya daş barı, bir qayda olaraq, palçıqla hörüldüyündən onun üstü çox vaxt çırpı və «bəlbə» adlanan çəltik külə-şi ilə örtülürdü. İngiloylar buna «bağın» yaxud «bağqun» de-yirdilər. Bağının sabit dayanması üçün barının üstünə xırda payalar bərkidib bəlbəni onun üstünə döşəyirdilər. Yağmuru kə-nara axıtmaq üçün çox vaxt ikiçatılı düzəldilən həmin örtük həm də hasarın hündürlüyünü artırmaqla, həyətin «eşik» adla-nan məişət bölməsini kənar, naməhrəm nəzərdən təcrid edirdi. Ailənin qadın qisminin həyətin kənarından keçən naməhrəm nə-zərlərdən qorunması ənənəsi müsəlman ingiloylar arasında daha güclü olduğundan bu sayaq hündür hasarlar onların məişətində daha geniş yer tutmuşdur. Bu cəhətdən xristian ingiloylara məxsus hasarlar nisbətən alçaq olması ilə səciyyəlidir. Son vaxtlar cəbir hasarların üzərinə bişmiş kərpic və ya kirəmit düzmək, yaxud onların belini balıqbeli formada hörüb üzərini qalın sement suvağı ilə örtmək dəb halını almışdır.

İngiloy kəndlərində ənənəvi hasar və barıların bir çox növləri hələ də özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Onların bəzi nümunələri indi də qalmaqdadır. Keçmişdə ingiloy kəndlərində «cəbir» adlanan daş və ya kərpic barılara nisbətən bitki mənşəli **hasarlar** üstünlük təşkil etmişdir. Müxtəlif materiallardan: ağac /paya, çax-çax, zola, şax, çubuq/, kol /qaratkən, böyürtkən/ düzəldilmiş hasar növlərinə, demək olar ki, bütün ictimai zümrələrə məxsus həyətlərin ətrafında təsadüf edilirdi. «Cəbir» adlanan daş və ya kərpic barıya, başlıca olaraq, varlı ailələrin həyətlərində rast gəlinirdi. Son vaxtlar ingiloy kəndlərində kol çəpərə nisbətən barı hasarlarının artdığı və çubuqdan hörülmüş «təpmə» çəpərlərin getdikcə azalıb aradan çıxdığı müşahidə olunur.

Keçmişdə bostan-dirrik sahəsinə xətər yetirməmək üçün mal məhləsi, bir qayda olaraq, *çaxçax, qanqala, aradoldurma, şaxbasma, kol* və ya *təpmə* çəpər olmaqla, müxtəlif hasar növləri ilə dövrələnərək həyatın digər bölmələrində təcrid olunurdu. Bu halda həyatın dirrik bölməsi ilə əlaqə çox vaxt «*keş-kəl*» («*keçgəl*») vasitəsilə yaradılırdı. Bu aşırımlı ağac pilləkənin köməyi ilə ev heyvanlarının bağ-bostana zərər toxundurmasının qarşısı alınır. Həyatın bölmələri arasında keçidin bu sərfəli növü ingiloylarda özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir. Etnoqrafik səfərlər zamanı ingiloy kəndlərinin böyük əksəriyyətində «*keçgəl*» kəçid növünün üstünlük təşkil etdiyi təsbit olunmuşdur. Son vaxtlar həyatın bölmələri arasında təklaylı «*əl darvazası*» düzəldilməsi kütləvi hal almağa başlamışdır.

Malikanənin ətrafına çəkilmiş hasar və barıların səciyyəsinə görə ingiloy kəndlərində fərqli cəhətlər nəzərə çarpırdı. Bu isə ilk növbədə təbii amillərlə üzvi surətdə bağlı olub, hasar və ya barı çəkmək üçün dağətəyi və düzən /*Qaraso*/ kəndlərinin malik olduğu əlaltı inşaat materialları imkanından irəli gəlmişdir. Xristian ingiloyların məskunlaşdığı dağətəyi kəndlərdə hasar çəkmək üçün daş və kol /böyürtkən, qaratkən/ bol ehtiyata malik əlaltı inşaat materialı sayılırdı. Ona görə də dağətəyi kəndlərdə fərdi kəndli həyətlərinin hasarları əsasən «*kol*» çəpərdən, qismən isə daşqura barıdan ibarət olurdu. Dağətəyi kəndlərdə ara-sıra *qarışıq* materialdan düzəldilmiş hasar növünə də təsadüf olunurdu. Bu halda hasarın aşağı hissəsi çaydaşından daşqura üsulu ilə hörülür, üst hissəsi isə şax və ya kol çəpərdən ibarət düzəldilirdi. Qarıışıq tipli hasarların yaranması təkcə çətin əldə edilən çaydaşına qənaət etmək zərurətindən irəli gəlməyib, həm də tez çürüyən şax və ya kol çəpərin istifadə müddətini uzatmaq məramı güdüürdü. Dibi nəm torpağa otuzdu-rulan kol çəpərdən fərqli olaraq, daş barı üzərində dayanmış çəpər yağımurunu asanlıqla aşağı ötürdüyündən gec çürüyür və qis-

mən uzun ömürlü olurdu. Mülk ətrafının uzun ömürlü möhkəm hasarla ətraf ələmdən təcrid olunmasına mühüm əhəmiyyət verən ingiloy kəndlisi üçün hasar onun xüsusi mükiyyətinin başlıca müdafiə istehkamı sayılırdı.

Bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, ingiloy kəndlərində də kol çəpərin iki başlıca növü: qaratkən və böyürtkən çəpərlər geniş yayılmışdı. Qaratkən kolunun çəpəri də «*payalı*» və «*basdırma*» olmaqla iki cür çəkildir. Nisbətən möhkəm olan payalı çəpərlər daha geniş yayılmışdı. Həm də bağ və bostan ətrafına çəkilən payalı çəpərdən fərqli olaraq, eşik və mal məhləsinin ətrafına çəkilən kol çəpərin payaları daha möhkəm ağac növlərdən (palıd, qarağac, saragən) düzəldilirdi. Kolun asan sancılması üçün bir qayda olaraq, payaların yuxarı ucu qədlənilməli hala salınırdı.

Basdırma çəpərin kollarının ayaq hissəsi nəzərdə tutulmuş sahənin ətrafı boyunca əvvəlcədən bir «*beləğzı*» dərinliyində qazılmış xəndəyə salınıb torpaqlanırdı.

İngiloy kəndlərində böyürtkən çəpərinə bəzən bitili halda da təsadüf olunurdu. Həyat səmtinə doğru kök atıb yayılmasına baxmayaraq, bitili çəpər uzunömürlü olduğu üçün daha sərfəli hasar növü sayılırdı.

Meşə materialının bol olduğu Qaraso çökəkliyindəki kəndlər üçün dirək, haça, paya, zola, çubuq, şax və s.-dən ibarət ağac hasarlar daha səciyyəvi olmuşdur. Bu kəndlərdə «*cəbir*», yəni daş və ya çiy kərpicdən hörülmüş barı nümunəsinə nadir hallarda təsadüf olunurdu. Peşəkar banna əməyi tələb edən «*cəbir*»-dən fərqli olaraq, çubuq və ya kol hasarları hər kəs özü ailə üzvlərinin, yaxud qohum-qonşunun köməyi ilə çəkə bilir və bunlarla da izafi xərcdən yaxa qurtarırdı.

Etnoqrafik səfərlər zamanı ingiloy kəndlərində bitki mənşəli hasarların tarixən təşəkkül tapmış çox zəngin tipoloji növü: «*təpmə*», «*aradoldurma*», «*çax-çax*», «*şaxbasma*», «*şulahin*» (kol çəpər) qeydə alınmışdır. *Çubuqhörmə* çəpərlərin «*çubuqçitmə*», «*tərəcə*», «*qatlama*», «*eşmə*», «*döndərmə*» və s. olmaqla müxtəlif növünə təsadüf olunur. Bunların arasında elastik çubuq qomlarından hörülmüş «*eşmə*» hasarlar özünün estetik təsir gücünə görə diqqəti daha çox cəlb edir.

Ağac materialından düzəldilən hasar növləri arasında çubuq-çitmə çəpərlər həm mükəmməl inşaat texnikasına, həm də estetik təsir gücünə görə xüsusi yer tuturdu. Taracəsayığı hörülmüş «*təpmə*» çəpərin çubuqları nisbətən elastik və gec çürüyən mürdəşə süvüllərindən hazırlanırdı. Bu cəhətinə görə də ingiloylara qonşu olan muğal kəndlərində çəpərin bu növü «*çubuq-çitmə*» adlanırdı.

Davamlı olmaq və heyvan sürtünəndə tab gətirmək üçün «*təpmə*» çəpərin payaları, həmçinin, möhkəm ağac növləri olan

palıd, sarağan, balğun (cır giləs) ağacının budaqlarından yonulub hazırlanırdı. Nisbətən yoğun və uzun (2-2,5 m) payaların nazik başı yonulub şiş halına salınandan sonra yoğun başı hasarın bünövrəsi boyunca hər yarım metrden bir olmaqla, əvvəlcədən qazılmış 0,5 m dərinliyində çalalara basdırılırdı. Hörgü zamanı mürdəşə çübüqləri yoğun payalardan keçərək sınımdan asanlıqla ayılmək üçün 1 həftə ərzində kölgə yerdə saxlanub soluxdurulur və kövrəkliyi azaldılırdı. Tərəcədən fərqli olaraq «təpmə» çəpərdə çubuqlar təkbir deyil, dəstə halında hörülürdü. Çubuqların yoğunluğundan asılı olaraq, hər dəstədə 4-5 çubuq olurdu.

«Təpmə» çəpərin hörülməsi xeyli fiziki işçi qüvvəsi tələb etdiyindən köməkli görüldü. Hörgüçülərdən biri çubuq dəstəsinin yoğun başını ilk payanın sağından qoyub növbəti payanın solundan, üçüncü payanın isə sağından ötürməklə, hörmə əməliyyatını bu qayda ilə davam etdirirdi. Digər hörücü onun əksinə olaraq, çubuq dəstəsinin birinci payanın solundan qoyub növbəti payaların gah sağından, gah da solundan ötürürdü. Əməliyyat bu qayda ilə davam etdirildikcə, növbəti çubuq dəstələri bir tərəfdən azca əyilməklə, payalardan ötdükcə onları sıxıb daha da möhkəm saxlayır, digər tərəfdən isə üst-üstə hörülməklə yuxarıya doğru boy atırdı. Bu sayaqla çəpər bir qədər hörülüb qalxandan sonra eşilmiş çubuqları aşağı yatızdırmaq və beləliklə də, çəpərin lazımı sıxlığını təmin etmək üçün üçüncü bir nəfər onun üstünə çıxıb ayaqlayır və tapdama üsulu ilə çubuq eşmələrini bir-birinə yaxınlaşdırırdı. Məhz bu səbəbdən də çubuq-çitmə hasarın bu növü «təpmə» adlanırdı. Hətta çox vaxt çubuq eşmələri tapdanmazdan əvvəl girdinlə döyəclənib aşağı yatızdırılır və payalara kip otuzdurulurdu.

Həyətin yad, naməhrəm nəzərdən gizlədilməsi məqsədilə, adətən, «təpmə» çəpərin hündürlüyü uca boylu adama boy vermirdi. «Təpmə» çəpərin hündürlüyünü bir qədər də artırmaq və onun istifadə müddətini uzatmaq məqsədilə çox vaxt onun üzərinə ağac şaxından «bağın» adlanan örtük düzəldilirdi. Yağış, qar suyunu kənara axıtmaq üçün payaların şiş ucuna keçirilmiş bağınun üzərinə mal-qaranın qabağından qalmış gircin topası keçirilirdi.

Mülkün ətrafına çəkilən möhkəm «təpmə» çəpərdən fərqli olaraq, həyətin bölmələrini bir-birindən ayıran **arəkəsmələr** çox vaxt bəsit çubuq-çitmə üsulu ilə təkbir şax və yaxud çubuqla hörülürdü. El arasında hasarın bu növü «tərəcə çəpər» adı ilə də fərqləndirilirdi. İngiloylar isə onu «qanqala» adlandırırlar. «Çubuq-çitmə» və ya «tərəcə» çəpər nazik və alçaq olduğundan onun hörülməsinə az material sərf olunurdu. Elə bu səbəbdən də hasarın bu növü orta tavanlı və kasıb kəndli həyətləri üçün daha çox səciyyəvi olmuşdur.

«Qanqala» çəpər üçün meşə fındığının çubuqları, hətta söyüd ağacı, paya məqsədilə də yararlıdır. Bəzəklilərin üçün «qanqala» çəpərin baş hissəsi «təpmə» çəpərdə olduğu kimi, eşib-əymə üsulu ilə hörülüb bərkidilirdi.

«Aradoldurma» hasar növü daha çox mal-qara saxlanılan binə tipli məskənlər üçün səciyyəvi olmuşdur. Hasarın bu növü, həmçinin, ayrıca mal məhəllisi olan həyətlərdə də geniş yayılmışdı. Keçmişdə tez-tez təsadüf olunan mal oğurluğunun qarşısını almaq üçün mal məhəlləsinin ətrafına daha oğurluğunun hasar çəkmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə məhəllənin həndəvəri boyunca hər 2 metrden bir olmaqla yerə palıd yarmaçasından qoşa dirəklər basdırılırdı. Qoşa dirəklərin aralarında bir çərək məsafə qalırdı. Məhz bunun sayəsində onların aralarına palıd və ya qarağac yarmaçaları doldurmaq olurdu. Dirəklərin araları doldurulub qalxdıqca eşilmiş ağ tənək vasitəsilə onlar bir neçə yerdən bir-birinə bağlanırdı. Bu sayaqla aradoldurma hasarın hündürlüyü 1,5-2 metrə çatırdı.

«Şaxbasma» çəpər çəkmək üçün yerə bir-birindən 2-2,5 m məsafədə təkbir halda basdırılmış dirəklərin hər iki tərəfinə 2-3 yerdən köndələn ağac zolaları bənd edilirdi. Sonra onların aralarına şax, ən çox isə göyəm şaxı basma yolu ilə bərkidilirdi. Çəpərin bu növü ən çox «qoruq» və «axo»ların ətrafına çəkilirdi.

İngiloy kəndlərində ağac materialının bolluğu «çax-çax» adlanan hasar növünün geniş yayılmasına şərait yaratmışdır. Bununla belə, «çax-çax» başlıca olaraq, həyətin arəkəsmələrində tətbiq olunurdu. Bunun üçün bir-birindən 3-4 m aralı basdırılmış dirəklərin üzərində əvvəlcədən iskanə ilə açılmış deşiklərə «çax-çax» adlanan ağac zolalar keçirilirdi. Növbəti dirəyin zolasının ucu özündən əvvəlki dirəyin deşiyinə kip vəziyyətdə elə keçirilirdi ki, birinci dirəyin zolasının başını aşağı basıb möhkəm bərkidirdi. Bu sayaqla sonuncu çax-çaxın ucunu deşikdən geri dartıb çıxarmadan heç bir vaxt əvvəlki çax-çaxları dirək deşiklərindən ayırmaq olurdu.

İngiloyların «şulahin» adlandırdığı *kol çəpərə* ara-sıra Qaraso kəndlərində də təsadüf olunurdu. Bir qayda olaraq, payalı çəpər tipində düzəldilən «şulahin» düzən kəndlərdə, əsasən, böyürtkən kolundan ibarət olurdu.

Böyürtkən çəpərinin payası, adətən, haça olurdu. Haçaların arası 2-3 yerdən şaxla hörüləndən sonra böyürtkən kollarını yaba ilə götürüb şaxların arasına basdırırdılar.

Qaraso çökəkliyi sucaq torpaqlardan ibarət olduğundan təzəcə biçilib çəpərə basılmış böyürtkən kolu tədricən kök atıb bitir və təbii kola çevrilirdi. Bitili çəpər daha uzun ömürlü olduğundan ingiloylar ona üstünlük verirdilər.

Kol çəpər qaratkən kolundan da düzəldilirdi. Bu məqsədlə qaratkən çəpərin palıddan düzəldilmiş pəyələrinin ucu şiş yonulurdu. Qaratkən kolları yaba ilə həyətin ətrafı boyunca hər 1,5-2 m məsafədə basdırılmış şiş uclu payalara qəçirilirdi. Kol çəpərin qonşu ilə müştərək hissəsi, bir qayda olaraq, xəndək göbəri üzrə çəkilirdi. Çəpər çürüyəndən sonra qonşular arasında torpaq sahəsi üstündə nifaq düşməmək üçün qonşu həyətləri arasında torpaq xəndəyin çəkilməsi əməli əhəmiyyət kəsb edirdi.

İngiloyların əkinçilik və tövlə maldarlığı ilə səviyyələnen oturaq məişəti həyətlərin giriş yolunun memarlıq quruluşuna və formasına da təsir göstərmişdir. Bu cəhət özünü Qaraso kəndlərində daha qabarıq təzahür etdirirdi. Bir qayda olaraq, bütün ingiloy həyətləri geniş giriş yoluna malik olub hündür, çox vaxt isə çardaqlı darvaza ilə tamamlanırdı.

Həyət sahibinin iqtisadi tavanasından asılı olaraq, ingiloy kəndlərində darvazaların ölçü və quruluş etibarı ilə bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri qeydə alınmışdır. Bunların arasında «alaqapı» adlanan dabanlı və hündür darvazalar xüsusilə diqqətli cəlb edir. Əldəçəkmə qalın palıd taxtasından dülgərə düzəldirilmiş alaqaqapılar çox ağır və iri olduğundan, bir qayda olaraq, iki laydan ibarət hazırlanırdı. Darvazanın basdırmaları və baş tiri palıd və ya şabalıd ağacından, qapı layları qoz, yaxud fıstıq /pip/ ağacından yonulub hazırlanırdı.

Darvazanın qapı layları bəzəklə görünmək üçün çox vaxt onların ensiz üz taxtaları «bazu» adlanan qolların aralarında məili vəziyyətdə düzülüb bərkidilirdi. Laylar hər iki başı sivri formaya salınmış yoğun bazunun daban və kəllə dimiği vasitəsilə fırladılırdı. Bu səbəbdən də qapı layları hazırlanarkən onların bazusu bir qarış ölçüdə laydan kənara çıxırdı. Keçmişdə dabanlı qapıların çıxıntısı çox vaxt metal sağanaq və ya zəncir vasitəsilə iki yerdən darvazanın sağ və sol dirəklərinə bənd edilirdi. Qapı laylarının yüngül və asan fırlanmasını təmin etmək üçün, bir qayda olaraq, daban dirəyinin altına yastı çaydaşından xüsusi «daban daşı» qoyulurdu. Yaşlı informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə imkansız kəndli həyətlərində alaqaqapının laylarının bazusu darvaza dirəklərinə *tənək eşməsi* ilə bağlanmışdır. Bu məqsədlə bəzən köşədən hörülmüş kağan halqasından da istifadə edənələr olurdu. Dabanlı qapıların keçmiş məişətdə uzun müddət davam etməsi ənənə mühafizəkarlığından əlavə, həm də metalın qiətliyi və onun baha başa gəlməsi ilə izah olunur. Varlı həyətlərdə isə alaqaqı layları sifarişlə dəmirçiyyə düzəldirilmiş xüsusi həncəmə və qarmaq vasitəsilə darvaza dirəklərindən asılırdı. Bu halda darvaza dirəyinə 2-3 yerdən qarmaq çalır, sonra qapı laylarının arxasına bərkidilmiş uzun həncəmə zolağının ilgəyini müvafiq qarmaqlara keçirirdilər. Bunun sayə-

sində qapı layları qarmaqlarda sərbəst fırlanmaqla açılıb örtülürdü. Hər dəfə həyətdə adam girib-çıxarkən darvazanın ağır-azman qapı laylarını tez-tez açıb bağlamaq məcburiyyətində qalmamaq üçün ya qapı laylarının birində əlavə kiçik ölçülü, alçaq «əl qapısı» düzəldilir, ya da darvazanın yanında, adətən, ev səmtində adam keçə biləcək balaca qapı qoyulurdu.

Darvaza qapıları örtüləndən sonra arxa tərəfdən möhkəm ağac növlərindən düzəldilmiş yoğun *sürgü* (siyirtmə) və ya *cafta* ilə bağlanırdı. Rəza-çəftə ən çox varlı həyətlərin darvazasında təsadüf olunurdu.

Daş və ya kərpic bərilı həyətlərdə bir sıra hallarda qapını açarkən sürgü xüsusi divariçi boşluğa itələnilir, qapı tayları örtüləndən sonra sürgü əllə dartılıb qapı laylarının arxasına bərkidilirdi.

Alaqaqı layları bayır tərəfdən yerə basdırılmış «əngələ kö-tüyü» vasitəsilə saxlanılır, xüsusi olaraq sifarişlə dəmirçiyyə düzəldirilmiş *rəza-çəftə* ilə bağlanırdı. Həyət qapısının açılması üçün ev adamlarını xəbərdar etmək məqsədi ilə bala qapının üzərinə «taqqülbab» adlanan metal *qapıdöyən* bənd olunurdu. Sifarişlə yerli dəmirçilərə düzəldirilən taqqülbabların bədii tərtibat etibarı ilə müxtəlif növlərinə təsadüf olunur. Bölgənin digər kəndlərində olduğu kimi, ingiloy kəndlərində də taqqülbab yaxın keçmişdək, xüsusilə elektrik zəngləri peyda olana qədər davam etmişdir.

Minik heyvanlarının cilovunu bənd etmək üçün bəzən qapı layının bayır üzündən *midbar* asılırdı.

İngiloy darvazalarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onların üstündə çətir rolunu oynayan xüsusi ensiz çardağ qurulmasından ibarətdir. Bir qayda olaraq, çatma formasında qurulan darvaza çardaqlarının üstü onun sahibinin tavanasından asılı olaraq, qamış, küləş, taxtapuş və ya kirəmit örtüklə örtülürdü.

Şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan və «köşklü», yaxud «çardaqlı» darvaza adlanan bir tip alaqaqapının ingiloy kəndlərində geniş yayılması Azərbaycanın alban mənşəli bu qədim etnosunun məskənsalma sahəsində tarixən əldə etdiyi yüksək mədəni-texniki irəliləyişdən soraq verir.

İngiloy həyətləri üçün maraqlı etnoqrafik məqamlardan biri də hündür hasarla dövrələnmiş həyətdə giriş yolunun «şahra», (şah+rah), yəni baş yol, geniş yol adlanmasındır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «doqqaz» ifadəsi Azərbaycanın digər bölgələrində oturaq əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan kəndlərdə də geniş yayılmışdır.

İnkişaf etmiş orta əsrlərdə keyli müddət gürcü dilinin şərq dialektlərindən birində danışılmalı olmuş və elə bu səbəbdən də özünün doğma tayfa dilini yadırgamış ingiloylar arasında fars

mənşəli «şahrah», yaxud «şahra» istilahnın qorunub saxlanması etnolinqvistik proseslərin öyrənilməsi baxımından xüsusi maraqlı doğurur. Maraqlı haldır ki, ingiloylardan qeyri Alazan-Həftəran ovalığında məskunlaşmış digər etnosların (avar, saxur, muğal) heç birinin danışıq dilində darvaza və ya doqqaz mənasında «şahra» termininə təsadüf olunmamışdır. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə, həm də təkcə ədəbi dilə deyil, xalq danışıq dilinə İran dillərinin, xüsusilə də fars dilinin xeyli təsiri olmuşdur. Dilimizdəki sinonimlərin böyük əksəriyyəti ərəb-fars mənşəli sözlərin vaxtilə xalq danışıq dilinə keçmiş işlək formalarından başqa bir şey deyildir. Bu mənada fərdi həyətlərin səciyyəvi ünsürü olmaq etibarilə təkərlı nəqliyyat vasitələrinin keçməsi üçün nəzərdə tutulmuş geniş giriş yolunun ingiloylar arasında «şahra» («şahrah») adlandırılması faktı ciddi maraqlı doğurur. Bu fakt ya bölgənin türkdilli əhalisi ilə tarix boyu davam etmiş sıx ünsiyyət əlaqələrinin təzahürü sayılıb, ya da ingiloyların ulu babaları olan gəllərin qədim tayfa dilinə antik dövr və ya erkən orta əsrlərdə bilavasitə fars dilindən keçmiş əxzətə hesab olunmalıdır. Qədim dil qatlarının layları arasında bu sayıq əxzətlərin araşdırılması ingiloyların etnik tarixinin bəzi qaralıq məqamlarını aydınlaşdırmaq üçün tutarlı dəlillər verə bilər.

İngiloy kəndlərində həyətə giriş yolunun ən geniş yayılmış növü *doqqaz* olmuşdur. Doqqaz ucuz və asan başa gəldiyindən kasıb kəndli həyətləri üçün daha səciyyəvi giriş yolu sayılırdı. Doqqaz basdırmaları «çax-çax» adlanan 3-4 ədəd 3 m-ə qədər uzunluğunda ağac zola vasitəsilə birləşdirildiyindən çox vaxt o, həmin adla da «çax-çax» adlanırdı. Çax-çaxların ucunu keçirmək üçün basdırmaların hər iki tayında müvafiq ölçüdə ikitərəfli deşiklər açılırdı. Adətən, doqqaz basdırmalarının hər birində 3 ədəd, nadir hallarda 4 ədəd çax-çax deşiyi açılırdı.

Doqqaz başlıca olaraq iribuynuzlu heyvanların həyətə daxil olmasını məhdudlaşdırmaq məqsədi güdürdü. Bu məqsədlə, yəni heyvanların bostan-dirriki sahəsinə keçməsinə məhdudlaşdırmaq üçün həyətin arakəsmələri arasında «addamac» və ya «keçgəl» adlanan pillələri dar keçid düzəldilirdi. Bu ənənə ingiloy kəndlərində hal-hazırda yenə də davam etdirilməkdədir.

Həyat qapılarında nəzərə çarpan mühüm bir dəyişiklik son vaxtlar onların qamış yapıqlı çardağının kirəmit və ya tənəkə örtüklə əvəz olunmasından ibarət olmuşdur.

İngiloy həyətləri üçün səciyyəvi bir cəhət də ondan ibarətdir ki, Alazan bölgəsində qarşılıqlı etnomədəni əlaqə və təmasın çox güclü olmasına baxmayaraq, burada məskunlaşmış avarlar arasında yayılmış olan zəfərtəga malik bürclü darvazalara ingiloy kəndlərində təsadüf olunmamışdır. Daş hasarlı həyətlərin memarlıq tərtibatında daha çox fərdi müdafiə məq-

sədi güdən və elmi ədəbiyyata «balaxanlı» darvaza adı ilə daxil olan giriş yolunun bu tipinə ingiloyların məişətində rast gəlinməməsi təsadüfi deyildi. Bu, hər şeydən əvvəl, uzun müddət asılılıqda yaşamağa məhkum edilmiş ingiloyların sosial-siyasi vəziyyəti ilə izah olunur. Digər tərəfdən, belə hal Alban dövrlətinin siyasi süqutundan sonra əsrlər boyu tayfa halında qalmış bu etnosun fərdi müdafiəyə deyil, daha çox kollektiv müdafiəyə üstünlük verməsi ilə bağlı olmuşdur. Yağı təhlükəsi yarananda ingiloylar ya kəndlərin yaxınlığındakı sıx meşələrin fıztılıqlarına sığınır, ya da keçilməz dar ciğirlərlə Baş Qafqazın yüksəkliklərinə çəkilirdilər.

Ənənəvi yaşayış məskənlərinin memarlıq quruluşunun təşəkkülündə həyatı *dalanlar* mühüm rol oynamışdır.

Yağmurlu havalarda keçilməz ziğ əmələ gətirən çalaçuxurlu torpaq yolların nəqliyyat əhəmiyyətini artırmaq üçün dalan və həyətlərəarası yolların kənarı boyunca, adətən, *xəndək* qazılırdı. Həyət hasarının dibi ilə uzanıb gedən həmin xəndəklər yola düşən yağmur sularını axıtmaqla, əlaqə yollarının torpaq örtüyünün lehməyə çevrilməsinin qarşısını alırdı. Hətta bu məqsədlə bəzən dalan yollarının ortası kənarlarına nisbətən hündür düzəldilirdi.

Düzən kəndlərdə məhlə yolları və həyətarası döngələr qoşqu nəqliyyatının sərbəst hərəkət etməsinə imkan verəcək qədər geniş olurdu. Torpaq örtüklü kənddaxili yolları və döngələrin ətrafı əksər hallarda həyət çapərlərinin xəndəyi ilə əhatə olunurdu. Yağış və qar sularının axıdılmasına kömək edən həyət-yamı xəndəklər eyni zamanda torpaq yolların həddən ziyadə pəlcik bağlamasının qarşısını alırdı. Çox nadir hallarda şose və poçt yollarının kənarında yerləşən kəndlərdə varlı şəxslərin həyətlərinə daş döşməli yol salınırdı. Bu məqsədlə döngə və həyətarası yollara seçmə çaydaşı döşəndiyi nəzərə çarpır. Bunun üçün eyni ölçülü çaydaşların çaylaqdan yığıb yağışdan sonra yumşalmış torpaq yola (bir-birinə söykənilməklə) döşəyirdilər. Döşəmə daşları nəm torpaqda təcridən özünə yer edib bərkiiyirdi.

3. Yaşayış evləri

İnşaat materialları. İngiloyların məskunlaşdığı ərazilərin zəngin təbii şəraiti bol tikinti materiallarına malik olduğundan onlar inşaat işində korluq çəkməmişlər. Onlar ucuz başa gələn əlaltı material kimi, ağac, daş və gildən tikintidə müxtəlif məqsədlərlə istifadə etmişlər.

Etnoqrafik çöl materiallarından aydın olur ki, Alazan vadisindəki digər qonşuları kimi, tarixən ingiloylar da tikintidə həm nəbati (bitki), həm də qeyri-nəbati mənşəli inşaat materi-

allarından istifadə etməklə, özələrinə münasib ev və təsərrüfat binaları inşa etmişlər.

İngiloyların istifadə etdikləri tikinti materialları arasında bitki mənşəli materiallar: ağac, sax, kol, qamış, qarğı, külək, saman və s. xüsusi yer tuturdu. Bununla yanaşı, onların inşaat təcrübəsində mineral mənşəli tikinti materialları: çaydaşı, kötürdaş, qum, kirənc, bişmiş kərpic, kirəmit və s.-dən də istifadə olunmuşdur. Bununla belə, ingiloyların ənənəvi inşaat təcrübəsində bitki mənşəli materiallar üstün yer tutmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, onların məskunlaşdıqları ərazidə tikintiye yararlı ağac materialına malik meşələrin və qamışlı nühürlərin bol olması ilə izah olunur. Bunun digər səbəbi isə ingiloy kəndlərində kərtmə (çərtmə) tipli evlərin və yağmurluqla bağlı qamış örtüklü çatma damların geniş yayılması ilə bağlı olmuşdur. Gəmrə və kərtmə evlərin hər ikisinin inşasında başlıca material növü ağac (çərtmə, sütun, sütunbaşı, tir, mil, pərdi, taxta, laş, qoc, qocbasan, sallama), qamış, qarğı (salğar) və cil olmuşdur. Ağac materialı, həmçinin, digər ev tiplərinin başlıca inşaat üsurlərində (eyvan, dam, çardağ, qapı, pəncərə, rəf, kətil və s.) mühüm yer tutmuşdur.

Keçmişdə Qaraso kəndlərinin əhalisi inşaat əhəmiyyətli ağac materiallarını (palıd, qaraağac, qovax, çinar, qoz, yalanqoz, qızılağac, şam, göyrüş, söyüd, göyəm, mürdəşə, cökə, vələs, fıstıq və s.) əsasən Marsan²⁰, Meşəbaş, Əlibaylı, Atağar, Qorağan meşələrindən²¹ əldə edirdi. Lakin Baş Qafqazın dağətəyi meşələrində (Qaladərə, Qum, Ləkit, Zərnə, Malax) bitən ağaclar daha qaim və gec çürüyən olduğundan Qaraso kəndliləri hər vaxt çalışırdılar ki, tikinti materialını həmin meşələrdən tədarük etsinlər.²²

Ağac materialları arasında çərtmə, çardağ hissələrinin, qismən də eyvan sütunları və dam tirlərinin yonulub hazırlanması xüsusi usta (dülğər) əməyi tələb edirdi. Digər bitki mənşəli materialları hər kəs özü də tədarük edə bilirdi.

Mineral mənşəli tikinti materiallarının çoxu (gəc, kirəc, bişmiş kərpic və XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dəb düşmüş kirəmit) satınalma yolla əldə olunurdu. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, keçmişdə gəc, bişmiş kərpic və kirəmit fərdi yaşayış binalarında nadir hallarda, həm də, əsasən, varlı zümrələrə məxsus evlərin tikintisində istifadə olunmuşdur. Bu materiallar başlıca olaraq dini tikililərdə (məscid, məbəd, kilsə, türbə), ictimai binalarda (divanxana, çapaxana) və təğli körpülərin inşasında işlənmişdir.

Kərpic və kirəmit kürəxanaları keçmişdə, əsasən, Şəki şəhərində cəmlənmişdir. Şəkiddə kirəmit kürəxanası 1872-ci ildə inşa edilmişdir.²³

İstər kərpic, istərsə də kirəmit olsun, satınalma inşaat materialları olduğundan kəndli kütələrinə baha başa gəlirdi. Həm də bu materialları araba ilə Şəkiddən daşımaq lazım gəldiyindən onların satış qiymətinin üzərinə yol xərci də gəlirdi. Ona görə də kənd əhalisi öz ətraflarındakı ucuz və asan başa gələn alət inşaat materiallarına üstünlük verirdi. Bu mənada M.N.Nəsirli haqlı olaraq yazırdı ki, insanlar həmişə yaxında olan və ucuz başa gələn tikinti materiallarından istifadə etməyə meyl etmişlər.²⁴

Qaraso çökəkliyinin təbii şəraiti tarix boyu onun sakinlərinə ucuz inşaat materialı olan münasib ağac növləri və bol qamışla təmin etmişdir. Qaraso nühürlərində tükənməz ehtiyatla malik olan qamış və qarğı ingiloyların istifadə etdikləri ənənəvi inşaat materialları arasında başlıca yer tutmuşdur. İngiloyların ənənəvi tikinti mədəniyyəti bir növ qamış üzərində qurulmuşdu. Onlar qarğıdan salğar düzəldib taxta əvəzinə dam tirlərinin üzərini örtür, həsir əvəzinə loğinin üzərinə sərir, qamışdan dam yapığı kimi istifadə edir, hətta suvaqlı divar və çapər düzəldirdilər. Qamış və ya qarğı tərəvəzi onlar kumxanalarda taxta əvəzinə işlədirdilər. Bu mənada onlar Alazan vadisinin qədim sakinləri olan ulu babaları gəllərin inşaat ənənələrini təbii şəraitin təkidi ilə davam etdirirdilər. Albanların maddi mədəniyyətini məxəzlər əsasında izləyən A.Yanovskiy Albaniyanın tarixi ərazilərindən olan sabiq Saraşena ərazisini (o zamankı Şəki əyalətini) gəzərkən evlərin əksəriyyətinin, hətta məscidlərin qamışdan tikildiyini, təkə varlıların kərpic evlərdə yaşadığını müşahidə edəndən sonra bu tip evlərin albanlar üçün səciyyəvi olması qənaətinə gəlmişdir.²⁵ Deməli, albanların mədəni irsinin daşıyıcılarından biri olmaq etibarəti ilə ingiloylar öz məişətlərində arxaik ev tiplərinin bir sıra növlərini yaşadıb zəmanəmizə çatdırmaqla, əslində qədim albanlara xas olan inşaat ənənələrinin izlərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Ənənəvi ev tipləri. Feodal hərə-mərcliyinin hökm sürdüüyü orta əsrlərin aramsız təqibləri ilə müşayiət olunan səksəkəli həyat tərzindən müxtəlif orografik şəraitə malik ərazilərdə məskunlaşmaq zərurəti, elə bu səbəbdən də bir-birindən fərqli təbii-coğrafi amillər ingiloy evlərinin tipoloji zənginliyinə ciddi təsir göstərmişdir.

İngiloy evlərinin tipoloji növlərinin yaranmasında, habelə, region daxilindəki qonşu etnoslarla onların qarşılıqlı mədəni-texniki təmas və mütəmadi iqtisadi əlaqələri də əz rol oynamamışdır. Bütün bu amillərin təsiri nəticəsində ingiloy əhalisinin müxtəlif zümrələrinin zəruri məişət ehtiyaclarını ödəyən bir sıra ev tipləri təşəkkül tapmışdır. Bunların arasında oturaq əkinçilik və bina maldarlıq məişəti üçün səciyyəvi olan arxaik ev tiplərindən (gəmrə, payəbaşı, çubuqçitmə, daşqura, çərtmə

və s.) hörgülü (daxal, daxma) evlərə və müasir şəhər evlərinə (bir-ikimərtəbəli, çoxotaqlı binalara) qədər müxtəlif memarlıq məziyyətlərinə malik tikililər mühüm yer tutur. Məişət rahatlığı və inşaat texnikası baxımından ingiloyların ənənəvi ev tipləri bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Göstərilən ev tipləri təkcə memarlıq xüsusiyyətinə görə deyil, yayılma arealına görə də bir-birindən fərqlənirdi.

Gəmra (qazma, pəyə) tipli evlər başlıca olaraq Şirək və Acinohur qışlaqlarında, qismən isə «binə» və «oba» adı ilə bellilən oturma kəndlərdə geniş yayılmışdı. İlk vaxtlar mövsümü səciyyə daşımış bu basit ev tipləri daha çox əhalinin kasıb təbəqələri üçün səciyyəvi olmuşdu.

Əkinçilik və oturaq maldarlıqla məşğul olan Alazan (aran) kəndlərində yoxsul kəndlilər üçün *çartmə* (kərtmə), *çətançitəmə*, *çubuqhörmə* (çubuqçitəmə) evlər səciyyəvi olmuşdu. Varlı ailələrin ev məişətində bir, yaxud ikimərtəbəli daş və ya kərpic hörgülü evlər üstünlük təşkil etmişdir.

Dağətəyi kəndlərdə əhalinin yaşayış evi fondunda vaxtilə *daxal* evlər əsas yer tutmuşdu. Məlumatçıların söylədiyinə görə yaylaqlarda mövsümü səciyyə daşıyan *daşqura* və ya yüngül konstruksiyalı *çubuqçitəmə* evlərdən istifadə olunarmış.

Qeyd edək ki, arxaik ev tiplərinin çoxu artıq ingiloyların yaşayış evi fondundan çıxmışdır. Hazırda onları yalnız yaşlı informatorların məlumatları əsasında bərpa etmək mümkün olur.

Arxaik ev tipləri. Sosial-iqtisadi və mədəni-texniki tərəqqini ləngidən müstəmləkə rejimi Azərbaycanın digər etnosları kimi, ingiloyların da təsərrüfat həyatına, təbiəti, həm də ümumən həyat tərzinə ləngidici təsir göstərmişdir. Çar Rusiyasının Qafqazın fəthi ilə bağlı XIX əsrin əvvəllərindən başlanan işğalçılıq siyasətinin ağır nəticələri ingiloyların da həyat tərzində dərin iz buraxmış, onları uzun müddət dünyada gedən sosial-iqtisadi və mədəni-texniki tərəqqidən kənar qoymuşdu. Bu səbəbdən də ingiloy kəndlərində arxaik ev tiplərinin bir sıra növləri XX əsrin əvvəllərində gəlib çatmışdır. Başqa sözlə, əhalinin bir qisminin məişəti həmin arxaik ev tiplərinə uyğun olmuşdu.

Alazan-Həftəran ovalığının əlverişli orografik şəraiti, xüsusilə mülayim iqlimə və bol bitki örtüyünə malik otluqları ev heyvanlarının bir qismini il boyu örüş şəraitində saxlanmağa imkan vermişdir. Qoşqu və minik-yük heyvanları, qismən isə ailəni ağırtı məhsulları ilə təmin edən sağmal heyvanların az bir qismi istisna olmaqla, yerdə qalan iri və xırda buynuzlu heyvanların hamısı il boyu yaylaq və qışlaq örüşlərində otarma üsulu ilə bəslənirdi. İngiloylar bütün bunlardan əlavə öz kəndlərinə məxsus meşə talalarında da *binə* və *oba* tipli mövsümü səciyyəli məskənlər salıb heyvan saxlayırdılar. Etnoqrafik ma-

terialların təhlili göstərir ki, yem tədarükü tələb edən tövlə maldarlığına nisbətən bu daha sərfəli təsərrüfat forması olmuşdu.

Bütün bu amillər qışlaqlarda, eləcə də meşəçi talalardakı binələrdə maldarlar üçün mövsümü səciyyə daşıyan müvəqqəti yaşayış evləri və müvafiq təsərrüfat binalarının inşasını labüd etmişdir.

Binə maldarlıq formasının yaranmasına ingiloyların ənənəvi təsərrüfat məişəti də yaxından kömək etmişdir. Belə ki, ingiloy kəndlilərinin böyük əksəriyyəti il boyu intensiv əmək fəaliyyəti, xüsusilə əkinçilik, bağçılıq və baramaçılıqla bağlı təsərrüfat işləri ilə məşğul olduqlarından onların az bir hissəsi heyvan saxlaya bilirdi. Xeyli fiziki işçi qüvvəsi tələb edən yem tədarükünün çətinlikləri örüş-otarma üsulunu daha sərfəli etmişdi. Maldarlıq təsərrüfatının otarma üsulu ilə təşkil ediləndə yem tədarükü görülmədən heyvan sürülərini qışlaq və yaylaqların bol yem ehtiyatına malik otluqlarında bəsləməyi labüd edirdi. İngiloyun rəncəbr təbiəti isə maldarlıqla intensiv surətdə məşğul olmağa imkan vermirdi. Onlar az miqdarda heyvan saxlaya bilirdilər. Belə şərait, yəni qışlaq-yaylaq maldarlığı labüd surətdə xırda çoban birliklərinin yaranması zərurətini doğurdu. Adətən, belə birliklər yaxın qohum-qonşulardan ibarət olurdu. Hərə öz halına görə 5-10 malını, yaxud 30-40 davarını həmin birliyə qoşurdu. Birliyin səmərəli təşkili üçün təcrübəli maldarlardan birisi ona başçılıq edirdi. Maldarlar arasında o, *sərkar* hesab olunurdu. Sərkar çoban yaylaq və qışlaqlara, heyvandarlıq təsərrüfatının xüsusiyyətlərinə, köç yollarına, heyvanların bəslənmə üsulu və qaydalarına dərinləndirən bələd olan sərçitəli və peşəkər maldar sayılırdı. Bütün məsuliyyəti ona həvalə edilirdi. Təsərrüfatın həcmindən asılı olaraq o, özünə müvafiq sayda köməkçi çobanlar: güdükcü, naxırçı, çoban, quzuçu, ilxçı və b. götürürdü. İşəməzdə qaydası ilə işləyən maldarlar xidmət etmək /çörək, xörək bişirmək, yuyub təmizləmək, silib süpürmək, ağırtı məhsullarını emal etmək və s./ üçün çox vaxt onların ailə üzvlərinin bir qismi yaylaq və qışlaqlara köçməli olurdu. Beləliklə, maldarlıq təsərrüfatının təşkilinin bu forması xeyli insan qüvvəsini özünə cəlb edirdi. Onların gündəlik məişət ehtiyacları /yemək, dincəlmək, yatmaq, soyuqdan, yağmurdan, istidən qorunmaq/ ilə bağlı olaraq mövsümü səciyyə daşıyan bir sıra basit konstruksiyalı ev tipləri /*gəmra*, *payəbaşı*, *daşqura* və b. tikililər/ təşəkkül tapmışdır.

Gəmra tipli evlər. İngiloylara məxsus arxaik ev tiplərinin ən basit nümunəsi *gəmra* olmuşdu. Keçmişdə kəndin əsas kütləsi, xüsusilə kasıblar belə evlərdə yaşayırdılar. Yaşlı informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə ingiloylar gəmrədən həm yaşayış evi, həm də mal saxlamaq üçün istifadə edirdilər.⁷⁶ Ona

görə də gəmrə tipli evlər ən çox qışlaqlarda, xüsusən də Alazan /Qanıq/ çayının sağ sahilində, Şirək yaylasındakı qışlaqlarda geniş yayılmışdır.

Bəsit inşaat texnikasına malik olması və əlaltı inşaat materiallarının asanlıqla əldə edilməsi, habelə ucuz başa gəlməsi onu qışlaqların ən sərfəli ev tipinə çevirmişdi. Gəmrəni tikmək üçün o qədər də mürəkkəb əmək alətləri tələb olunmurdu. Bunun üçün balta, bel, dəhrə və mangel kifayət edirdi.

Gəmrənin ölçüsü külfətin və mal-qaranın sayından asılı olurdu. Yaşayış üçün nəzərdə tutulan gəmrə ölçü etibarlı ilə mal və qoyun gəmrəsindən xeyli kiçik olurdu. Elmi ədəbiyyata «qomi» adı ilə daxil olmuş gəmrə, adətən, 4x5 m, külfətin sayından asılı olaraq, bəzən 4x7 m ölçülərdə tikilirdi. Azsayılı aile üçün 3,5x4 m ölçüdə də gəmrələr olurdu.

Gəmrəni tikmək üçün lazımı qədər dam materialı tədarük edəndən sonra onun çalası qazılırdı. Gəmrə çalası düzbucaqlı planda olmaqla, «quruqaz» adlanan quraq yerdə 1-1,5 m dərinliyində qazılırdı. Yeri gəlməşkən qeyd edək ki, mal gəmrəsi bundan uzun (10-15 m), qoyun gəmrəsi isə daha uzun, sürünün sayından asılı olaraq, 20-30 m uzununda olurdu. Həm də qoyun gəmrəsi üçün çala qazılmırdı. O, birbaşa yerin üzərində, haçalar üstündə inşa olunurdu. Elə bu səbəbdən də külfət gəmrəsi el arasında həm də «qazma», yaxud «qazma gəmrə» adlanırdı.

Qazma gəmrənin çalası qazılıb hazır olandan sonra onun külək tutmayan kəlləsində «yolaq» adlanan giriş yolu açılırdı. Əgər gəmrə həm də heyvan salınmaq üçün tikilirdisə, onda onun yolağı ya iki yerdən, ya da çalanın ortasında qoyulurdu. Gəmrənin bu müştərək növü ingiloyların qonşuları, xüsusilə muğallar arasında «pəyəbaşı» adlanırdı. Bu termini ingiloylar da mənimsəyib işlədirdilər.

Gəmrə çalasının yanlarına palıd və ya gər ağacından düzəldilmiş 1,5-2 m hündürlüyündə yoğun haçalar («haçebi») basdırılırdı. Tez çürüməmək üçün haçaların yerə basdırılan ucu çox vaxt ocağda ütülüb yandırılırdı.

Bir-birindən 2 m qədər aralı basdırılmış yan haçaların üstündə çardağ qurmaq üçün onların başına «qara tir» və ya «pərdibasan» adlanan yan tiri qoyulurdu. Boy tiri kimi, yan tiri də çox vaxt uzun ölçülü ağac növlərindən (çinar, yalanqoz, yaxud qovaqdan) düzəldilirdi.

Gəmrənin, adətən, əlavə yastı damı olurdu. Onun baliq-beli formasında olan çatma çardağı, həm də damı əvəz edirdi. Bir qayda olaraq, külfət gəmrəsinin dam çardağı orta haçalar üzərində tikilirdi. Bundan fərqli olaraq, pəyəbaşı kimi istifadə olunan müştərək gəmrənin dam çardağı çatmalar üzərində qurulurdu.

Haçalı damı tikmək üçün çalanın tən ortası ilə 3-3,5 m hündürlüyündə 2-3 ədəd haça hazırlanırdı. Onlardan biri çalanın ortasına, ikisi isə kəllələrində basdırılırdı. Çalanın orta haçaları düz xətt boyunca basdırılıb bərkidildəndən sonra onların başına boyuntır» uzadılırdı.

Gəmrənin çardağını çatmalar üzərində qurduqda haçalar gərək olmazdı. Daha doğrusu, orta haçalar əməli cəhətdən sərfəli deyildi. Çünki mal onlara sürtünüb toxunmaqla, çardağın yixilməsi ehtimalını artırırdı. Ona görə də pəyəbaşı məqsədilə tikilən gəmrənin dam çardağı qayçısayacağı uc-uca birləşdirilmiş çatmalar üzərində qurulurdu. Çatma qollarının başı ya kərtmə, ya da dəlibkeçirtmə usulu ilə bir-birinə birləşdirilib üçbucaq əmələ gətirirdi.

Çatmaların ikisi çalanın kəllələrində, qalanları isə hər 3 m-dən bir olmaqla, onun ortasında «pərdibasan» adlanan yan tirin üzərinə düzülüb bərkidilirdi. Bundan sonra boy tiri qaldırılıb onların boynuna mindirilirdi. Görünür, elə bu səbəbdən də çardağı saxlayan orta tir el arasında «boyuntır» adlanmışdır.

Gəmrənin damını tikib başa çatdırmaq üçün boyuntır ilə çalanın hər iki tərəfində uzadılmış yan tirlərinin aralarına ingiloyların «ləj» adlandırdıqları pərdilər düzülürdü. Ucu koğa, yaxud haça formasında olan pərdilər 60-70 sm-dən bir olmaqla, maili vəziyyətdə hər iki tərəfə düzülürdü. Bununla da çardağın sinələri əmələ gəlirdi.

Əməli məqsəd güdən pərdilərin yoğun, koğalı başı boyuntırəlişdirilir, nazik ucu isə yan tirin üstünə mindirilməklə sıyrımla ona bağlanırdı. Bundan fərqli olaraq, haçalı pərdilərin haçası yan tirə keçirilir, yoğun başı isə boyuntırəlişdirirdi. Bu qayda ilə çardağın hər iki tərəfinə maili vəziyyətdə pərdilər düzülüb bərkidildəndən sonra onların üstünə ağac şaxı, göyşəm və kol-kos döşəyib aşağı yapışdırır və üzərinə külək tökükdülər. Adətən, şaxların dik dayanarı qol-budağı dəhrə ilə həm altından, həm də üstündən çapılıb hamar hala salınırdı.

Bütün bu işlər başa çatandan sonra gəmrənin çatma damı torpaqlanırdı. Bu məqsədlə gəmrənin çalısından qazılıb çıxarılan torpaq bel və kürəklə çardağın üstünə atılırdı.

Külfət gəmrəsi orta ocaq vasitəsilə qızdırıldığından tüstü çıxmaq üçün onun çardağının ortasında baca qoyulurdu. Tüstü gəmrənin çərisinə yayılandan sonra bacadan çıxıb çəkiliirdi. İsti olsun deyə, qışda ocağın tüstüsü çəkildəndən sonra baca qapanırdı. Orta bacadan gündüzlər həm də gəmrəyə işıq düşürdü.

Gəmrənin kəllələrinin ağı hissəsini örtmək üçün onun kənar pərdilərinə maili vəziyyətdə xırda payalar söykəyirdilər. Payaların arxasını çəpərə və ya saxla örtəndən sonra üzərinə qamış qomu, yaxud külək töküb torpaqlayırdılar.

Gəmrənin yolağını yağmurdan qorumaq üçün, adətən, onun üstündə ingiloy arasında «supa» adlanan yastı çardağ qurulurdu. Bunun üçün maili xəndək formasında, 1 m enində qazılmış yolağın önündə bir-birindən 2-3 m aralıda olmaqla bir cüt haça basdırır, sonra onların başına tir rolunu oynayan qısa pərdi qoyulurdu. Belə pərdi qapının baş tərəfində də düzəldilirdi. Sonra onların arasına «laj» adlanan uzun zolalardan ibarət pərdilər döşəyir, üstünə şax-süvəl, küləş tökəndən sonra üzərinə torpaqlayırdılar. Gəmrə yalnız yaşayış üçün nəzərdə tutulduqda onun yolağı pilləvari düzəldilirdi.

Külfət gəmrəsinin qapısı çox vaxt əldəyənə taxtadan, həm də təkləyli düzəldilirdi. Taxta qapı düzəltməyə imkanı olmayanlar onu qarğı salğar, yaxud çubuqdan hörmə çəpərə ilə əvəz edirdi. Bu halda o, qapı deyil, «qapaq», yaxud «qapsaq» adlanırdı. Qapıdan fərqli olaraq, qapsaq açılıb-örtülür, sadəcə götürüb-qoyma üsulu ilə qapı açırınının qabağına söykədilirdi. İsti olmaq üçün qışda qapsağın arxasına keçə və ya dəri örtük tutulurdu. Qapsağın açılmaması üçün onun arxasına haça ağac söykədilirdi. Ling rolunu oynayan qapıbasanın yerə söykənən ayağı sürüşüb açılmamaq üçün itmil formada yonulurdu.

Gəmrənin taxta qapısı dabanlı olub bəzi vasitəsi ilə açılıb örtülürdü. Qapını fırlatmaq üçün bazının baş və ayaq hissələri eşilmiş tənəklə qapı dirəklərinə bağlanırdı.

Evtikmə sahəsində tarix boyu əldə olunmuş empirik təcrübəyə əsasən gəmrəni elə səmtləşdirirdilər ki, soyuq şimal küləyi onun önünü az tuturdu.

Gəmrənin daxili sahmanı. Gəmrə tipli evlərin daxili sahmanı olduqca sadə idi. Külfət gəmrəsindən («qazma gəmrə») fərqli olaraq, «pəyəbaşı» adlanan müstəxək gəmrənin baş tərəfi çax-çaxlı arakəsmə ilə mal bölməsindən ayrılırdı. Məişət bölməsinin bir, bəzən isə hər iki tərəfində «login» adlanan taxt düzəldilirdi. Bu halda orta ocaq loginlərin arasında yandırılırdı.

Gəmrənin üst kənarına qab-qacaq qoymaq üçün damın yan ləjləri xeyli uzun hazırlanırdı. Bunun üçün də ləjlar çalanın qırağından bir qədər kənardan düzülürdü. Onların altında qalan və ingiloylar arasında «səki» adlanan boş sahə taxça kimi istifadə olunurdu.

Paltar və yorğan-döşək loginin bir başına yığılırdı. Si səhəngi, əmək alətləri və digər məişət müxəlləfatı arakəsmənin önünə düzülürdü.

Gəmrənin yuxarı başında quraşdırılan loginin üzərinə, yumşaq olmaq üçün küləş və keçə döşəyirdilər.

Orta ocaqdan həm qızınmaq, həm də xörək və çörək bişirmək üçün istifadə olunurdu. Ocağın üstüsü çardağda qoyulmuş xırda bacadan çıxırdı. Adətən, çörək sadə, xörək isə üzərinə

dəmir sacayaq («zedqarı») qoyulmuş açıq ocaqda bişirilirdi. Yemək süfrəsi loginin üstündə açılırdı.

Pəyə evlər. İngiloyların maldarlıq məişətində ilişib qalmış arxaik ev tiplərindən biri də pəyə olmuşdur. Bu tip evlər, başlıca olaraq oba və binələrdə geniş yayılmışdır. İngiloylar ona gəmrənin yerüstü variantı kimi baxırlar. Qazma gəmrədən fərqli olaraq, pəyə çəlasız, birbaşa yer üstündə, haçalar üzərində tikilirdi. Ən başlıcası isə gəmrələrin torpaq damlarından fərqli olaraq, pəyələrin çatma çardağı qamış və ya qarğı yapıqla örtülürdü.

Gəmrə kimi, pəyə də çox vaxt düzbucaqlı planda, bəzən isə kvadrat formada 4x4, yaxud 4x5-7 m ölçülərdə tikilirdi. Pəyəni tikmək üçün əvvəlcə onun hər iki yanına, araları 2 m olmaqla, 1 m hündürlüyündə ağac haçalar basdırıb üstünə «pərdibasan» adlanan qara tir atırdılar. Sonra pəyənin ortasına 2,5-3 m hündürlüyündə bir cüt nisbətən yoğun və hündür (3-3,5 m) haça basdırıb, üstünə yalanqoz, qızılağac və ya arğan ağacından düzəldilmiş boyuntir qoyulurdu. Daha sonra boyuntirə yan tirləri üzərinə pərdilər /qızılağac, yalanqoz, meşə fındığından/ düzülürdü.

Pərdilərin boyuntir üzərində sabit qalması üçün onların bir başı ya «koğa», ya da «haça» olurdu. Gəmrədə olduğu kimi, yəne də pərdinin koğa başı boyuntirə keçirilir, haçalı pərdilərin ucu isə yan tirə dirənirdi. Bundan sonra pəyənin yanlarına və kəllələrinə xırda pərdilər vurulurdu. Payalar tərpənməsin deyə tənəklə onların ucunu kənar pərdilərə bağlayırdılar. Sonra payaların arasını mürdəşə və ya fındıq çubuğu ilə hörüdürlər. Bundan sonra pərdilərin üzərinə hər 60 sm-dən bir olmaqla, «alati» adlanan köndələn qabırğalar döşənirdi.²⁶ Tərpənməmək üçün alatinə kəşimə yerlərində ağ tənəklə pərdilərə bağlayırdılar. Bundan sonra çardağın üzərinə «qopa» adlanan qamış bağlaması döşəyirdilər. Qamış yapıq çardağın etəyindən başlanıb, kənar pərdinin yan boyunca qom-qom edilərək üzü yuxarı düzülürdü. Birinci cərgənin ilk qomunun yoğun başı aşağı, nazik ucu yuxarı olmaqla, 5-6 sm qalınlığında yan-yana düzürdülər. Sonra onların belini hər metrədən bir olmaqla, tənək və ya mürdəşə çubuğundan eşilmiş «cibxi» adlanan burma ilə bağlayıb bərkidirdilər.

İkinci cərgənin qamış yapığı tərsinə, yəni yoğun başı yuxarı, nazik ucu aşağı olmaqla, elə düzülürdü ki, qomların ucu 50-60 sm-ə qədər alt cərgədəki qamış layının üstünü basırdı. Qamış cərgəsinin belini bağlayıb bərkidəndən sonra 3-cü cərgənin qopalarını düzürdülər. 3-cü və 4-cü cərgələrin qopalarını əvvəlki sayaqla ayaq-baş, yəni birinin başı yuxarı, ayağı aşağı, digərinin isə ayağı yuxarı, başı aşağı olmaqla, uc-uca düzüb yəne də burma ilə bağlayırdılar. Daha sonra bağlı qomların yanın-

dan başlayıb növbəti cərgələrin qopaları üst-üstə düzülür və burma ilə bağlanırdı.

Pəyənin beli «salgar» ilə bağlanıb bərkidilirdi. Bunun üçün qamış qollarını baş-baş çatıb sonuncu qamış yapığının üzərinə paçaasırma düzürdülər. Qopaların hər iki ucunu şiş hala salandan sonra burub alt cərgənin beli bağlı qopalarının arasına keçirirdilər. Çardağı daha möhkəm etmək üçün bel qopaları bir-birinə ağ tənəkə bəndlənmiş qoşa payalar vasitəsilə basılıb bərkidilirdi.²⁹

Pəyənin daxili sahmanı: Pəyənin bir kənarında, yaxud kəlləsində «login» adlanan taxt düzəldirdilər. Bunun üçün pəyənin döşəməsinə 4 ədəd haça (70-80 sm uzunluğunda) çalıb üstünə bir cüt pərdi qoyur, sonra onun üzərinə yarmağa və ya əldəyonma taxta düzürdülər. Bunun üstünə «neca» adlanan qamış və ya küləşdən toxunma həsir, yaxud yun keçə sərir, onun üstündən isə palaz («xayma») salırdılar. Adətən, loginin üzərində süfrə və ya xonça açır, gecələr isə yorğan-döşək salıb yatırdılar. Çox vaxt kəçənin üzünə yun cecim çəkib xalça-palaz əvəzinə istifadə edirdilər.

Keçmişdə Dağıstandan peşəkar hallaclar gəlir, əlmuzdu ilə hər kəsdən yun alıb keçə qalibi basırdılar. Bu yolla ingiloylar öz məişətləri üçün gərək olan keçə məmulatını əldə edə bilirdilər.³⁰

Çərtmə /çapma, kərtmə/ evlər. Keçmişdə ingiloy əhalisinin böyük əksəriyyəti çərtmə /kərtmə/ evlərdə yaşayırdı. Bu tip evlər Alazan vadisinin meşəçi kəndlərində geniş yayılmaqla, əhalinin mövcud yaşayış evi fondunun keyfi hissəsini təşkil etmişdir. Yaşlı məlumatçıların söylədiyinə görə, yaxın keçmişdək Alazan vadisində varlı və ortabab kəndli ailələrinin çoxu belə evlərdə yaşayırdı.³¹

M.Nəsirli kərtmə tipli evlərin Alazan vadisindən əlavə Quba, Kiçik Qafqaz, Talış bölgələrində, hətta Xəzərin cənubundakı Gilan və Mazandaran əyalətlərində geniş yayıldığını müəyyənləşdirmişdir.³² Onun yazdığına görə, Quba bölgəsinin Rustov nahiyəsində bu tip evlər əhali arasında «dərbəndi» (ağac bəndi) adı ilə məşhur olmuşdur. Lakin dərbəndi evlərin çardağı qamışla deyil, bu yerlərdə daha bol olan küləkəşə ilə örtülürmüş.³³

Kərtmə evlərin aradan çıxma səbəblərindən bəhs edərkən M.Nəsirli ilk növbədə meşə materiallarından istifadə olunma qaydasının məhdudlaşdırılması faktını başlıca səbəb hesab edir.³⁴

XIX əsrin birinci yarısından etibarən çar hökumət dairələri tərəfindən yerli əhalinin meşə materiallarından azad və sərbəst istifadəsinin məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq kərtmə evlərin inşası tədricən azalmağa başlamışdır.

Bölgədə çar üsul-idarəsi bərqərar olandan sonra meşə sərəvtləri dövlətin (xəzinənin) əlinə keçmişdi. Ona görə də meşə

materialları meşəçi kəndlərə müəyyən norma ilə verilir, kənar kəndlərə isə satılırdı.³⁵

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ərazisinin 12 faizini meşəliklər təşkil edir.³⁶ Bu sərəvtlərin bir hissəsi Alazan-Kürmük hövzəsini əhatə edir. Bu tip evlərin tikintisinin getdikcə azalmasının digər səbəblərindən biri də Sovet hakimiyyəti illərində əhalinin zəhmətkeş hissəsinin maddi rifahının tədricən yaxşılaşması ilə əlaqədar daş və kərpic hörgülü ev tiplərinin dəb düşməsi olmuşdur.

Çərtmə evlər əsasən təkotaqdan ibarət inşa edilirdi. Lakin əhalinin tavanalı hissəsi ikigözlü və «seyvan» adlanan ensiz eyvanlı (1-1,5 m enində) çərtmə evlərdə yaşayırdı. Çox nadir hallarda üç otaqlı çərtmə ev tikdirənlər olurdu.

Təkotaqlı çərtmə evin ölçüsü 4x5 m, hündürlüyü 2,5 m olurdu. Bu tip evlərin inşası çərtmələrin tədricən başlanırdı. Çərtmələrin hazırlanması və quraşdırılması peşəkar usta əməyi tələb edirdi. Çərtmə, adətən, qaim ağac növlərindən (qovaq, yalanqaz, qızılağac və s.) hazırlanırdı. Əvvəllər çərtmələri balta, toppuz, paz vasitəsilə «çüyləmə» üsulu ilə paralayıb yonurdular. Bunun üçün əvvəlcə yonun ağac gövdəsini ağac paz (çüy), balta və hər iki başına tənək bağlanmış kütük vasitəsilə kəməklə paralayır, sonra balta ilə hamarlayırdılar. Sonralar onu mişar (ərrə) vasitəsilə müştərək surətdə mişarlayıb düzəldirdilər.

Çüyləmə üsulu ilə bölünmüş çərtmənin qalınlığı 12 sm, mişaralama çərtmənin qalınlığı isə 9-10 sm olurdu. Çərtmələr paralanıb qarayonma ediləndən sonra onların səthi kərki və ya enli tiyəli «üzalan» rəndə vasitəsilə yonulub hamarlanırdı. Bir qayda olaraq, ərrə kimi, üzalan rəndə də müştərək işlədilir. Bu səbəbdən də onun dəstəkləri dal-qabaq olmaqla, qoşa olurdu. Elə buna görə də çox vaxt ona «qoşaqulaq rəndə» deyilirdi.

Çərtmələrin eni ağacın gövdəsindən və onun hansı hissəsindən çəkilməsindən asılı olaraq 30-40 sm-dən 60-70 sm-ə qədər olurdu. Çərtmənin boyu otağın divarlarına müvafiq olaraq 4,5 m-dən 5,5 m-ə qədər, yaxud bu ölçülərdən bir qədər qısa olurdu.

Qapı və pəncərə açırımlarının yanları üçün nisbətən qısa ölçülü çərtmə hazırlanırdı. Qapı və pəncərə çərçivələri, bir qayda olaraq, burğu ilə deşilib çüy vasitəsilə çərtməyə bərkidilirdi.

Torpaqdan nəm çəkib çürüməmək üçün ilk çərtmələr iri daş, kütük, yaxud çaydaşından hörülmüş alçaq bünövrə /«cəbir»/ üzərində quraşdırılırdı.

Bu tip evlər ən çox bir və ya iki «göz»dən /otaqdan/ ibarət tikilirdi. İkigözlü evin otaqları, adətən, yan-yan planlaşdırılırdı. Belə evlərin qənsərində «seyvan» adlanan ensiz (1-1,5 m enində) eyvan düzəldilirdi.

Çərtmə evi tikmək üçün əvvəlcə onun döşəməsi hazırlanırdı. Bu məqsədlə ilk növbədə evin həndəvəri boyunca daş bünövrə (cəbir) tikilirdi. Sonra onun içərisi sarı torpaqla doldurulub bərkidilirdi. Ev tikilib tamam hazır olandan sonra döşəmənin səthi su ilə isladılıb əski ilə sığallanıb və şirlənirdi. Bəzən evin döşəməsi kirəc-qum qatışığından ibarət mala ilə örtülürdü.

Ev sahibinin imkanından asılı olaraq, adətən, çərtmə evin otaqları, hətta bəzən seyvanı da taxta döşəmə ilə inşa edilirdi. Bu halda seyvanın qabağı məhəccərlə tutulurdu.

Çərtmə evlərin divarlarını tikmək üçün hər iki yanı və səthi rəndə vasitəsilə sıyrılib hamarlanmış çərtmələrin başlarını mişarla yarıya qədər kərtirdilər. Bu halda çərtmələrdən birinin altı, digərinin isə üstü o qədər kərtlənirdi ki, onlar bir-birinin üzərinə otuzdurulanda, üst səthləri bərabər dayanırdı.

Çərtmələrin bir-birinin üzərində sabit dayanması üçün onların yanları xırda burğu və ya maha vasitəsi ilə 4-5 sm dərinlikdə deşilirdi. Həmin deşiklərin ölçüsünə müvafiq də ağac çivlər hazırlanırdı. Sonra çivlər alt çərtmənin deşiklərinə salınıb bərkidilirdi. Üst çərtmənin kənarında deşiklər açmaq üçün onu alt çərtmənin üzərinə tutub çivlərin düşüyü yeri qələmlə işarə edəndən sonra deşirdilər. Çivləmə əməliyyatı başa çatdırılıb çərtmələr bir-birinə bərkidildəndən sonra bütöv lövhə halına düşürdü. Bu qayda ilə evin hər bir otağının dörd divarının çərtmələri tədricən üst-üstə quraşdırılıb qapı-pəncərə çərçivələri yerbəyər edilirdi.

Çərtmə evlərin divarları ensiz (10-12 sm) olduğundan məişət ağırları düzəltməyə imkan vermirdi.

Bu sayaq evlərin hazırda salamat qalmış nümunələrini nəzərdən keçirdikdə məlum olmuşdur ki, otağı qızdırmaq üçün arxa və ya kəllə divarın orta bərabərində kərpicdən söykəmə buxarı düzəldilmişdir. Həm də söykəmə buxarlarının ocaqlığı ensiz və hündür olmaqla yanaşı tüstüçəkən dudkeşi də nisbətən dar olub damdan yuxarı çıxırdı.

Informatorların söylədiyinə görə, ingiloy kəndlərində təxminən 50-60 il bundan əvvəl çərtmə evlərin qabaq divarını çiy kərpic /ayibalası/ və ya daşla hörmək dəb düşmüşdü. Bunun sayəsində çərtmə evin qabaq divarında, adətən, pəncərə ilə qapı arasında 60x50 sm ölçüdə «axra» adlanan kiçik taxça düzəldilirdi.³⁷

İkiotaqlı kərtmə evin orta divarı çox vaxt çiy kərpicdən hörülürdü. Bu halda arakəsmə divarın hər iki üzündə buxarı düzəldilirdi. Həm də hər iki buxarının tüstüçəkəni (bacası) divarın yuxarı hissəsində birləşib bir-birinə qovuşurdu. Yanğın təhlükəsinin qarşısını almaq üçün ortaqlı buxarının başı hörülüb çardağdan bayıra çıxarılırdı.

Çərtmə evin dam və çardağının inşası. Digər arxaik ev tiplərindən fərqli olaraq, çərtmə evlərdə həm tavan, həm də çardağ olurdu.

Çərtmə divarlar qurulub hazır olandan sonra evin damı düzəldilirdi. Bunun üçün yan divarların üzərinə əvvəlcə dam tirləri düzüb üstünü əldəyonma qısa taxtalarla örtürdülər.

Nazik taxta divarlı çərtmə evin isti olması üçün onun damına, taxtaların üstündən 4-5 sm qalınlığında samanqarışlıq palçıq və ya qum-kirəc qatışığından ibarət mala çəkilirdi. Bəzən isə, xüsusilə imkanı olmayan ailələr damın üstünə bir çərək qalınlığında nəm torpaq töküüb üzərini suvayırdılar.

İngiloylar üçün səciyyəvi olan digər ev tiplərində olduğu kimi, çərtmə evlərin də çardağı «qayçı» adlanan üçbucaq formada çatılmış çətmələr və onların haçalarının arasına uzadılmış «boyuntir» üzərində qurulurdu.

Çatma qolları ən çox qarağacdan düzəldilirdi. Boyuntir çinar, qovaq, yalanqoz, bunlar tapılmadıqda isə hətta süyd ağacından da hazırlanırdı. Qurdlaşmasın deyə, bir qayda olaraq, ağacın qabığı soyulurdu. Bu məqsədlə əvvəlcə evin arxasında çatma qolları «kərtmə» və ya «dəlib-keçirtmə» üsulu ilə baş-baş çatılır və möhkəm olmaq üçün qollar orta bərabərdən «zəmin» vasitəsilə bir-birinə birləşdirilirdi.

Qayçılar hazır olandan sonra onları köməkli qaldırıb evin kəllələrinə quraşdırırdılar. Bu məqsədlə dam tirlərinin divardan kənara çıxan uclarına «pərdibasan» adlanan daban tiri bərkidilirdi.³⁸ Qayçı qollarının ayaqları həmin pərdibasana bərkidilirdi. Bu qayda ilə çətmələr yerbəyər ediləndən sonra möhkəm olmaq üçün onlara əlavə dayaqlar vurulurdu.

Çardağ qayçıları yerbəyər ediləndən sonra boyuntir qaldırılıb öz yerinə salınırdı. Dam tirlərində olduğu kimi, boyuntirin qaldırılması da köməkli, qohum-qonşuların yardımı ilə görüldü.

Boyuntirin ölçüsü çardağın boyunu basmadıqda onu 2-3 ealaqdan ibarət olmaqla, uc-uca calayırdılar. Bu səbəbdən də onun boyu uzanır və ağırlıq kütləsi artırdı. Ona görə də onu çardağın şilvərinə qaldırmaq üçün evin arxa divarına 3-4 yerdən məlli tirlər söykədilirdi. Boy tiri onların üzəri ilə köməkli yuxarı qaldırılırdı. Bunun üçün boy tirinin uclarına və ortasına ip bağlayıb 3-4 nəfər köməkli damın üstünə çəkir, bir neçə nəfər isə aşağıda dayanıb onu yuxarıya doğru itələyirdi. Boy tiri damın şilvərinə qaldırıldıqdan sonra ona bağlanmış iplər qayçıların haçalarına salınıb əks tərəfə çəkilirdi. Boy tirinin bir başı kəllə qayçısının haçasına salınandan sonra bu qayda ilə digər ucu da dərtilib növbəti qayçıların haçasına mindirilirdi.

Önəne olaraq davam edən el adətində görə, boy tiri qaldırılan zaman dam ustasına ev sahibi tərəfindən nəmər verilir, yaxud vəd edilirli.

Boy tirinin qayçılar üzərinə düşən ağırlığını qismən azaldıb tənzimləmək üçün çox vaxt onun altına bir neçə yerdən əlavə dirək (haça) qoyulurdu.

Bundan sonra boy tiri ilə qara tir arasına pərdilər düzülürdü. Çardağ pərdiləri ya koğalı ağac zolasından olub başları boy tirinə ilişdirilir, ayağı isə pərdibasana bağlanırdı. Ya da haçalı olub nazik başındakı haçası pərdibasana ilişdirilir, yoğun başı isə boy tirinə bağlanırdı. Bəzən isə dəlib-keçirtmə üsulu ilə əvvəlcə pərdiləri cütlaşdırıb baş-baş çatır, sonra onları paçaasıрма olmaqla, boy tiri üzərindən hər iki tərəfə sallayırdılar. Elə bu səbəbdən də dam pərdiləri çox vaxt «sallama» adlanırdı. Tərpənməmək üçün sallamaların ayağı yenə də pərdibasana bağlanılırdı.

Pərdilərin hamısı bu qayda ilə çardağın üstünə düzülüb qurtarandan sonra onların aralarına köndələn vəziyyətdə «alati» adlanan qabırğalar düzülüb bağlanırdı. Qabırğalar pərdilərə ağac şüv, tənək eşməsi, yaxud sıyırım ilə bağlanıb bərkidilirdi.

Bir qayda olaraq, çardaqlı damlarda «şirəsər», yaxud «şiləsər» adlanan ətəklilik düzəldilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, evlərin pəlçəq suvaqlı divarlarını yağmurdan qorumaq, habelə onların təməlinin seləbdən nəm çəkməsinin qarşısını almaq məqsədi güdən şirəsər bütün bölgədə geniş yayılmışdır.³⁹

Çardağ ətəyi («şirəsər») dam və seyvan tirlərinin divardan kənara çıxan başlarının üstünə qoyulmuş pərdibasan vasitəsi ilə düzəldilirdi. Çox vaxt pərdibasanlar uc-uca birləşdirilib çərçivə əmələ gətirirdi. Digər ev tipləri kimi, çərtmə evlərin də çardaqları bilavasitə pərdibasanların əmələ gətirdiyi çərçivə üzərində quraşdırılırdı.

Bir qayda olaraq, ingilöylər arasında ikisinəli qamış yapıqlı çardağ edildiyindən pərdilərin üzərinə düzülən və qonşu muğallarda «püşdaban» adlanan qabırğaların (alati) arası digər örtük növlərinə nisbətən seyrək olurdu. Adətən, pərdibasma üsulu ilə tikilən çardaqların püşdabanları bir-birindən 30-35 sm aralı düzülür, şüv və ya sıyırım vasitəsilə pərdilərə bağlanırdı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şəki kəndləri üçün səciyyəvi olan dəkkəüstü, yaxud yanxanalı çardaqlara ingilöylər arasında az təsadüf olunurdu. Bunun müqabilində ingilöy çardaqları iti bucaq altında tikildiyindən xeyli hündür olurdu. Bu xüsusiyyət çardağın tutumunu artırmaqda yanaşı, həm də atmosfer çöküntülərini (yağış, qar, dolu) yaxşı axıtmaqda çardağı uzunömürlü edirdi. Qocaların söylədiyinə görə, qamış yapıqlı belə çardaqlar 100 ilə qədər davam edirdi.⁴⁰

Qamış yapıqlı çardaqlar ucuz başa gəlməkdən əlavə, həm də isti-soyuğu az keçirdiyindən əməli cəhətdən olduqca sərfəli sayılırdı. Elə bu səbəbdən də kumdarlığın geniş yayıldığı dövrlərdə qamış yapıqlı çardaqlar uzun müddət dəbdən düşməmiş və kümxana kimi istifadə olunmuşdur.

Bütün bölgədə olduğu kimi, ingilöylərin də inşaat təcrübəsində qamış yapıq «tepni» və «sallama» olmaqla, iki üsul ilə yapılırdı.

Tepni üsulu ilə qamış qomlarının yapılması ustanın səm-tindən (solaxay, yaxud əksinə) asılı olaraq, dam çardağının sağ və ya sol ətəyindən başlayıb, ilk kənar pərdinin boyu uzununu aşağıdan yuxarıya doğru düzülürkə bağlanıb bərkidilirdi. Usta qamış qomlarını tənək burması ilə pərdi və qabırğaya əvvəlcə boş bağlayır, sonra onların yoğun başını qalaq vasitəsilə döyəcləyib nizama salırdı.

Qamış qomunun aşağı başı döyəclənib tarazlaşdırıldıktan sonra bərkitmə əməliyyatı başlanırdı. Bunun üçün «mukyan» və ya «muqen» adlanan 2-3 m uzununda mürdəcə çubuqu ilə qamış qomu pərdi və püşdaban üzünə sıxılırdı. Bu məqsədlə usta mukyanın yoğun ucunu pərdi ilə püşdabanın kəsişdiyi yerdə püşdabanın altından qomla burmanın arasına keçirir, sonra burmanı dartıb möhkəm bağlayırdı. Bu qayda ilə ilk pərdi boyunca qamış qomları aşağıdan yuxarıya doğru düzülüb bağlanırdı. Həm də bu halda növbəti qamış qomunun kəsik başı özündən əvvəlki qomun burmasını örtüb gizlədirdi. Bu sayaqla növbəti qamış qomları yenə də aşağıdan yuxarıya doğru düzülüb bağlana-bağlana gedir və mukyanın altına alınır. Mukyanların altı dolandan sonra usta onları bir-bir aşağı sıxıb nazik ucunu püşdabana doğru basır və möhkəm bağlayırdı.

Bu qayda ilə çardağın hər iki sinəsi aşağıdan yuxarıya doğru qamış qomları ilə örtülüb doldurulduqca mukyanlar vasitəsilə sıxılıb möhkəm bağlanırdı. Növbəti mukyan cərgəsi əvvəlki qomların böyrünə sıxılıb bu qayda ilə boy tirinə çatanda usta qomların nazik ucunu burub ayır və bağlanıb bərkidilmiş qomun altına keçirirdi.

Boy tirinin üstü baş-baş bağlanıb çatal hala salınımış qalın qamış qomları vasitəsilə örtülürdü. Bunun üçün çatəq edilmiş qomlar paçaasıрма olmaqla, boy tirinin üzərinə otuzdurulurdu. Çataq qomların möhkəm dayanması üçün onlara təpəsi aşağı olmaqla, haçalar sancılırdı.

Tepni üsulu ilə yapılmış yapıq xeyli qalın (bir qarışdan çox) olduğundan və möhkəm bağlanıb bərkiddiyindən daha mükəmməl yapıq növü sayılırdı. Belə çardaqlar 60-70 il, bəzən daha çox davam edirdi. Xüsusilə buxarının tüstüsü çardağın içərisinə yayılıb qamış qomlarının aralarına dolduqca tədricən bərkilib qırlaşır və yapıqı kütlə halına salırdı. Bunun sayəsində

qamış qomlarının çürüməsi prosesinin qarşısı alınmaqla, atmosfer sularının çardağın içərisinə keçməsinə yol verilmirdi. Bununla belə, tepni üsulu ilə yapılması çardağ daha çox material tələb edirdi. Digər tərəfdən bu üsulla yapılan çardaqların inşası mürəkkəb olduğundan onunla peşakar ustalar məşğul olurdu. Bundan fərqli olaraq, *sallama* üsulu nisbətən bəsit olduğundan onu hər kəs özü də görə bilər və xüsusi ustaya ehtiyac olmurdu. Digər tərəfdən *sallama* yapılıq nisbətən nazik (bir çərəyə qədər) olmaqla xeyli az material tələb edirdi. Əgər 2 otaqlı bir evin çardağ yapılıqna tepni üsulu ilə 1000-1200 qamış qomu işlənirdisə, *sallama* üsulu ilə yapılıq 700-800 qamış qomu kifayət edirdi. Bundan başqa *sallama* üsulu ilə örtülmüş yapıqda qamış qomunu bərkitmək üçün mukyan lazım olmur, sadəcə tənək burması ilə qomları bağlamaq kifayət edirdi.

Sallama üsulu ilə yapılıq üçün saf-çürük edilib qom-qom bağlanmış qamışın nazik başı kəsilmədiyindən onun köməyi ilə alt cərgədəki qomun bağ yerinin üstü örtülürdü. Tepni üsulundan fərqli olaraq, *sallama* yapıqda qamış qomları tərs-ovand, yaxud baş-ayaq qaydası ilə düzülürdü. Yeni alt cərgənin qamış qomlarının yoğun (kəsik) başı aşağı olmaqla düzülmüşsə, onların üstünü örtən üst cərgəni əmələ gətirən qomların yoğun başı yuxarı, nazik başı aşağı olmaqla, düzülüb bağlanırdı. Həm də bu halda qomlar yan-yanı kəp sıxılmayıb, əksinə boşaranlıq bağlanmaqla, düyüleb yaymaların və çardağ sinəsinin səthi boyunca eyni qalınlıqda təbəqə halına salınırdı.

İngiloyların keçmiş məişətində qamış başlıca yapılıq materialı olsa da, yeganə örtük növü olmamışdır. Varlı-hallı ailələr əhalinin kasib təbəqələrindən fərqli olaraq, dam çardaqlarını taxtapuş, yaxud kərəmit yapıqla örtürürdülər. Bununla da onlar özlərinin iqtisadi və mədəni üstünlüklerini nümayiş etdirmiş olurdular.

Dam çardağının səliqə-sahmanlı görünməsi üçün, adətən, ikisinəli çardaqların kənara çıxan qabırğalarının ucları iki-üç cərgə fındıq çubuğu ilə 20-25 sm enində hörülürdü. Çardağın bu kənar hissəsi çubuq mənasını bildirən «*alati*» adlanırdı.⁴¹

Çardağın qamış yapılıq basılmazdan əvvəl yapılıq bağlamaq və sıxıb bərkitmək üçün cır tənək və ya mundarça (mürdəşə) çubuğundan kifayət sayda qısa burmalar və 2-3 m uzununda «*mukyan*» adlanan fındıq və ya mundarça zolaqları hazırlanırdı. Bu faktlar vaxtilə ədəbiyyat materiallarında da təsbit olunmuşdur.⁴²

İngiloyların ənənəvi yaşayış evlərində, o cümlədən çərtmə evlərdə çardağın kəllələrini çox vaxt fındıq çubuğundan hörülmüş çəpərə ilə tuturdular. Hətta bəzən, xüsusilə çardağdan kümxana kimi istifadə etdikdə çəpərənin üzərinə suvaq çə-

kilirdi. Kəllələri bağlanmış çardaqlardan çox vaxt anbar kimi istifadə olunurdu.

Çardağa çıxmaq üçün damın bir kəlləsində qapı, onun qarşısında isə «*dərəncə*» adlanan kiçik artırma düzəldilirdi. Dərəncəyə söykənmə nərdivan bərkidilirdi. Belə çardaqlarda ən çox ərzaq məhsulları saxlanılır, yaz mövsümündə isə onlardan kümxana məqsədi ilə istifadə edilirdi. Bəzən yeni evlənin təzə bəy ilk vaxtlar, xüsusilə vüsəl gəcəsini çardağda yaşamaq olurd.

Çərtmə tipli tikililər həm də təsərrüfat binası, xüsusilə mal damı məqsədi ilə də inşa olunurdu. Bu halda onun divarında pəncərə açıqları düzəldilmir, yeganə qapı açırımı vasitəsilə işıqlandırılırdı.

Çərtmə evlərin daxili sahmanı. Arxaik ev tipləri arasında yüksək memarlıq məziyyətlərinə malik yaşayış evi olmaq etibarlı ilə çərtmə evlərin daxilində bir sıra məişət elementlərinə təsadüf olunur. Bunların arasında taxça (*xaxra*), buxarı, rəf (*xranqi*) və «*dükən*» adlanan alçaq miz (hündürlüyü 50-60 sm, eni 30-40 sm) xüsusi yer tuturdu. Küncləmə yerləşən dükənin bir tərəfinə yorğan-döşək, digər tərəfinə əldə işlənən qab-qacaq yığılırdı. Bir növ mətbəx rolunu oynayan bu küncə, adətən, xörək qabları, su və ağartı qabları düzülürdü. Az işlənən, xüsusilə sınımaq qorxusu olan saxsı, kaşı və şüşə qablar, bir qayda olaraq, taxçaya (rəfə) yığılırdı. Kiçik ölçülü (3x5, 3x3-2.5 m) otaqların həcmi azaltmaq üçün onların qoşa və ya təkləyli qapıları əksər hallarda eyvana açılırdı.

Otaqların döşəməsi ailənin tavanasından asılı olaraq torpaq, kərəc-qum, kərpic və ya taxtadan düzəldilirdi qeydə alınmışdır.

Otağın buxarıya yaxın səmtində çox vaxt «*login*» (taxt) düzəldilirdi. Çay-qörək, yemək, yatmaq, ev işləri *login* üzərində icra olunurdu. Elə bu səbəbdən də *login* otağın qabaq divarının önündə, başqa sözlə, evin işıqlı səmtində quraşdırılırdı. *Login*in hündürlüyünə müvafiq olaraq, otaqların «*ışıqlıq*» adlanan kiçik pəncərələri (60-70 x 35-40 sm) döşəməyə yaxın olmaqla, alçaqdan qoyulurdu. Pəncərələrin kiçik olması istiliyə qənaət etməkdən əlavə, həm də otaqların texniki baxımdan möhkəmliyini təmin edirdi.

Ev pəncərələri çox vaxt bayıra (eyvana) açılmaqla, arxa tərəfdən ikiləyli qapı (qapaq) ilə qapanır və *caftə* vasitəsilə bağlanırdı.

Çərtmə evlərin qapısı bəzən otağın içinə açılırdı. Bu halda o, arxadan ağac süyürmə və ya qarmaqlı dəmir *caftə* ilə bağlanırdı. Qarmaqlı *caftə* ən çox təkləyli qapılarda işlənirdi. Bu halda midbar qapının çərçivəsinə çalınır, qarmaqlı *caftə* isə

onun tuşunda qapının ön hissəsindən asılırdı. Asma cəftələr çox vaxt qapı dəstəyi kimi istifadə olunurdu.

Qapını çol tərəfdən kilidləmək üçün rəzə-cəftədən istifadə olunurdu. Cəftənin halqa başı çərçivəyə bərkidilmiş rəzənin ilgəyinə keçiriləndən sonra qıfıl vasitəsilə qıfıllanırdı.

İngiloyların keçmiş məişətində bitki mənşəli bir sıra bəsit ev tipləri: «çəpərə», «dirəkbasma» («aradoldurma»), «qamışçı-təmə» və s. haqda məlumatlar da qeydə alınmışdır. Lakin şifahi informasiyalardan o tərəfə keçməyən bu tip evlərin nümunələri ingiloyların müasir məişətində qalmamışdır. Bununla belə, bir sıra təsərrüfat tikililərində (quraqlıq, samanlıq, taxtabənd, aradoldurma hasar, təpə çəpər, altıaçıq, təndirxana və s.) adları çəkilən inşaat elementlərinin hələ də mühafizə edilib saxlanması faktı uzaq keçmişdə həmin bəsit ev tiplərinin mövcud olmasından soraq verir.

İngiloyların məskunlaşdıqları bir sıra meşəçi kəndlərdə, az miqdarda da olsa, elmi ədəbiyyatda «çubuqhörmə», yaxud «çubuqqitmə» adı ilə bəlli olan arxaik ev tipi də qeydə alınmışdır.

Azərbaycanda çubuqhörmə texnikasının ilk nümunələri hələ tunc dövründə izlənilir. Arxeoloq İ.H.Nərimanov Alazan vadisinə yaxın qonşu olan Qazax rayonu ərazisində son tunc dövrünə aid pir hesab edilən ibadət binasının qalıqlarını aşarkən çubuqhörmə tikinti qalıqına təsadüf etmişdir.⁴³ Tədqiq olunan bəlgədə bu tip evlər, başlıca olaraq, müvəqqəti səciyyə daşıyan binə və oba tipli yaşayış məskənlərində, həm də ailə sementasiyasının ilk mərhələsində tikilirdi. Tədricən ailənin iqtisadi tavanası gücləndikcə daha mükəmməl, isti-soyuğa davamlı möhkəm evlər tikilirdi. Ona görə də çubuqhörmə evlər tədricən yaşayış funksiyasını itirib təsərrüfat binalarına çevrilmişdir.

Hörgülü evlər. Ənənəvi yaşayış evlərinin ən mükəmməl növünü daş və kərpicdən /çiy yaxud bişmiş kərpicdən/ hörlü-müş bir və ya ikimərtəbəli evlər təşkil etmişdir. İngiloyların ev məişətinə «cəbir» evlər adı ilə daxil olmuş bu tip yaşayış binalarının inşaat texnikası və plan quruluşu baxımından bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri təşəkkül tapmışdır.

Hörgülü (cəbir) evlər təkcə plan quruluşuna, mərtəbələrinin sayına, divarların hörgü materialına görə deyil, habelə dam örtüyünün formasına və yarıq növlərinə görə də bir-birindən fərqlənirdi.

Xalq memarlığında hörgülü evlərin ən çox *bir-mərtəbəli*, qismən isə *kürsülü* növü geniş yayılmışdır. Əsasən, bir-iki, bəzən isə üç otaqdan ibarət planlaşdırılmış bu tip daş, yaxud kərpic divarlı evlərə, demək olar ki, ingiloyların məskunlaşdığı bütün kəndlərdə təsadüf olunurdu. Keçmiş məişətdə əhalinin tavanalı təbəqələri üçün daha çox səciyyəvi ev tipi sayılan cəbir

evlər inşaat texnikası baxımından çox yaxın olsalar da, plan quruluşu cəhətdən bir-birindən xeyli dərəcədə seçilirdilər. Cəbir evlər, adətən, otaqları «yan-yan», «kəlləyi» və ya «qoşa kəlləyi» olmaqla, üç cür planlaşdırılırdı. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış bu sayaq təkcə cərgəli planlaşdırılmış evlərdən başqa nadir hallarda otaqları *dal-qabaq* olmaqla, iki cərgəli düzülüşə malik evlərə də təsadüf olunur. Elmi ədəbiyyata «əndərun-birun» adı ilə daxil olmuş belə evlər, «asasən, ticarət və sənət mərkəzlərinə çevrilmiş iri yaşayış məskənlərində, xüsusilə əhalinin imtiyazlı zümrələri arasında təsadüf olunurdu. Yaşayış evlərinin bu cür planlaşdırılmasında dini təsirə məruz qalmış feodal əxlaq normaları mühüm rol oynamışdır. Belə ki, şəriət qanunlarına ciddi əməl edən feodal-zadəgan əxlaq normaları qadının naməhrəm nəzarətdən gizli qalmasını tələb edirdi. Bunun üçün isə çarşab, yaxud yaşmaq də ciddi əməl olunurdu. Elə bu məqsədlə də imtiyazlı zadəgan ailələr üçün yaşayış evi *dal-qabaq* olmaqla iki cərgədə tikilirdi. Bu halda qabaq otaq qonaq-qara, ümumiyyətlə, naməhrəm kişi qismi üçün, arxa otaq isə ailənin qadın üzvləri və körpə uşaqlar üçün nəzərdə tutulurdu. Arxa cərgədəki otaqların qabaq cərgənin otaqları ilə yeganə əlaqəsi arxa qapısı vasitəsilə olurdu. Keçmiş ədəb normalarına görə, müsəlman əxlaqına bələd olan naməhrəm şəxslər ön cərgədəki otaqlara daxil olarkən arakəsmə qapı və divar açırımlarına boylanmazdılar.

Keçmiş məişət vərdişlərinə müvafiq olaraq yemək, çay süfrəsi, iş, istirahət, namaz qılma, yataq və s. *döşəmə* üzərində icra olunduğundan ənənəvi yaşayış evlərinin, o cümlədən hörgülü evlərin pəncərələri işıq düşmək üçün döşəməyə çox yaxın olurdu. Elə bu səbəbdən də evlərin döşəməsi çox səliqə-səhmdə saxlanılır, onun buxarıya yuxarı səmtinə xalça-palaz döşənər, divarların dövrəsi boyunca naxır /döşəkçə/ düzülürdü. Belə səliqə-sahmanlı evlərə ayaqqabı ilə daxil olmazdılar. Ayaqqabı evyan və ya artırmada, uzaq başı otağın kənarında çıxarıları. Bəzən bu məqsədlə evyanın qarşısında «başmaqçıxarıl» adlanan xüsusi artırma düzəldilirdi. Kürsülü evlərin pilokanı bilavasitə artırmada düzəldilməklə həmin vəzifəni yerinə yetirirdi. Bu ənənə bəlgədə indi də davam etməkdədir.

Eyvanlı evlər dəb düşəndən sonra *aynabəndli eyvan* ön cərgədəki otaqların məişət funksiyalarını yerinə yetirməyə başlamışdı. Ona görə də əndərun-birun tipli evlər görəksiz olub tədricən azalma və əhalinin ev məişətindən çıxmağa başlamışdır. Bu tip evlərin məişət əhəmiyyətinin azalması Sovet hakimiyyəti illərində başlayaraq, qadına münasibətin dəyişməsi və naməhrəm anlayışının tədricən aradan qalxması amili də mühüm rol oynamışdır.

Hörgülü («cəbir») evlərin mühüm memarlıq xüsusiyyətlərindən biri də onların divarlarının çox enli /1 m-ə qədər/ hörül-məsi və qapı-pəncərə açırımlarının kiçik ölçüdə düzəldilməsindən ibarət idi. Yaşayış evinin divarlarının çox möhtəşəm və möhkəm olması həm səksəkəli sətir tarixi şərait üzündən ailənin təhlükəsizliyini təmin etmək zərurəti ilə, həm də evin səlhiqə-sahmanına şərait yaradan divar məişət açırımlarının çox olması ilə bağlı idi. Bir tərəfdən ölkədə əmin-amanlığın yaranıb möhkəmlənməsi, digər tərəfdən isə divar məişət açırımlarının funksiyasını yerinə yetirən mebelin əhalinin ev məişətinə daxil olması üzündən hörgülü evlərdə izafi xəttə başa gələn qalın divarlar tədricən özünün əməli əhəmiyyətini itirməyə başlamış və «ikiqat», yaxud «qatıyım» hörgü üsulu ilə ucaldılmış nazik divarlarla əvəz olunmuşdur.

Ənənəvi yaşayış evlərinin divarlarının inşaat texnikasında dəyişiklik yox verməsində çətin əldə edilən kirəc və mafraq gil malının möhkəm sement mala ilə əvəz olunması faktı da mühüm rol oynamışdır.

Daş evlər. İngiloy kəndlərində daş hörgülü evlər bir və ya iki böyük otaqdan (uzunu 5-6 m, eni 5 m) ibarət tikilirdi. İkiotaqlı evlərin otaqları çox vaxt yan-yanə planlaşdırılırdı.

Əvvəlcə evin bünövrəsi (təməli) tökülürdü. Bunun üçün bir bel ağzı dərinlikdə xəndək qazır, onun içərisinə bir cərgə iri daş düzüb üstünü palçıqlayırdılar. Qapı çərçivəsi öz yerinə bərkidildəndən sonra divarlar ip vasitəsilə 2-3 cərgə daşla (50-60 sm enində) hörülürdü. Divar 30-40 sm-ə qədər qalxandan sonra pəncərə çərçivələri (qabaq divarda 2, yan divarda 1 pəncərə) qoyulurdu.

Barı (cəbir) 2 m hündürlükdə hörülüb qalxandan sonra evin arxa və kəllə divarları birqat hörülür və beləliklə də ingiloyların «xranqi» adlandırıldığı rəf əmələ gətirilirdi. Hörgü rəf yerinə çətdən divarın üstünə kətil rolunu oynayan, qarağacdən yonulmuş bir cüt yoğun pərdi qoyulurdu. Bir-birindən bir qarış aralı dayanan qoşa pərdilərin üstünə köndələn vəziyyətdə, hər metrədən bir olmaqla, qısa püşdabanlar düzülürdü. Rəf yerinin arxa qatı həmin püşdabanların üzərinə düşməklə onları sabit saxlayırdı. Püşdabanların divardan qabağa çıxan uclarının üstünə taxta düzməklə rəf dərinləşdirilir və iri həcmli qablar üçün tutumlu hala salınırdı.

Rəfin arxa cərgəsi hörülüb başa çatdırıldıqdan sonra evin qabaq və arxa divarları boyunca qara tir («tiralıtı») qoyub onların üzərinə dam tirləri düzülürdü. Dam əmələ gətirmək üçün tirlərin üstünə əldəyonma qalın taxta düzülürdü. Evin isti olması üçün onun üstündən samanqatışıq palçıq, yaxud kirəc suvağı çəkilirdi.

Çardağa çıxmaq üçün çox vaxt evin bir kəlləsində «də-rəncə» adlanan ensiz artırma düzəldilirdi. Bu məqsədlə dam tirlərinin bir cütünün ucu 1 m-ə qədər divardan kənara çıxarı-lırdı. Onların üstünə «şeytantaxta» düzəndən sonra qabağına söykəmə nərdivan qoyulurdu.

Daş hörgülü evlərin qabağında, adətən, ensiz (1,5-2 m) seyvan düzəldilirdi. Seyvanın sütunları palıd, qızılağac və ya qovaqdan dökdüknc formada yonulurdu. Çox vaxt sütunların tılləri bəzəklə yonulub hazırlanırdı. Sütunların başı hər tərəfdən bir qədər kərtlənirdi. Sütunüstünün altı, həmçinin, həmin kərtin ölçüsünə müvafiq olaraq oyulurdu. Bu qayda ilə seyvan sütunları sıra ilə düzülüb onların üstünə sütunüstü otuzdurulurdu. Bundan sonra seyvan tirlərinin üstü hər metrədən bir olmaqla, yəna də «şeytantaxta» ilə örtülürdü.

Çox vaxt buxarını seyvanda düzəldirdilər. Bu halda seyvanın hər iki başı divarla hörülüb tutulurdu. Bəzi hallarda isə yalnız otaqların kəlləri divarındakı buxarı ilə kifayətlənir, seyvanın kəlləri açıq saxlanılırdı.

Daş hörgülü evin çardağı, çərtmə evlərdə olduğu kimi, çatma üzərində, pərdibasma qaydası ilə qurulurdu. Bu evlərin ikiyamaclı çardağı, adətən, «tepnı» üsulu ilə qamış yaşıqla örtülürdü.

Bir qayda olaraq, daş hörgülü evlərin çardaqları ikiyamaclı düzəldilirdi. Çardaqlardan, adətən, kümxana məqsədilə istifadə olunurdu. Onların tutumu azalması deyə, dördyamaclı çardağa meyl göstərilirdi. Digər tərəfdən dördsinəli çardaqlar mürəkəb quruluşla malik olub baha başa gəlirdi. İngiloylarda dördyamaclı çardaqlar son zamanlar dəb düşmüşdür.

İkiyamaclı çardaqların kəllələri ya çubuk çəpərə ilə tutulur, ya da daş divarla hörülürdü. Hər iki halda çardağın bir kəlləsində təkləyilə taxta qapı düzəldilirdi.

Bəzi evlərdə çardağa giriş yolanın seyvanda düzəldilməsi hallarına da təsadüf edilir. Belə olan təqdirdə çardağa pilləkən, yaxud söykəmə nərdivan vasitəsilə qalxırdılar.

Çardaq ingiloy məişətinin işlək guşəsi sayılırdı. Qış tədarükündən əlavə bir sıra gündəlik ərzaq məhsulları çardaqda saxlanılırdı. Ondən həm də kümxana kimi istifadə olunurdu. Evə qonaq gələndə ailə üzvlərinin bir qismi çardaqda gecələyirdi. Bunun üçün çardağı təmiz saxlayır, üzərinə keçə və ya cecim, onun üstündən isə xalça döşəyirdilər.

Buxarının başı, bir qayda olaraq, çardağa çıxırdı. Bu səbəbdən də üstü çardağa yayılıb onun daxilini hislə qalardı və çardağın ağac materialını zərərli haşəratlardan və qurdlamadan qoruyurdu.

Evin daxili sahmanı. Digər ənənəvi ev tiplərində olduğu kimi, daş evlərdə də bir qayda olaraq, evin buxarıya yaxın olan

pəncərə səmtində loqin düzəldilirdi. Daş evin torpaq döşəməsinə «neca» /həsir/, loqinin üstünə isə keçə səridirlər. Arxa divarın önündə «saqani» adlanan taxıl anbarı və sandıq /«qıdbanı»/ qoyulurdu. Yorğan-döşək üçün ağacdən «yükyeri» düzəldilirdi. Ailə başçısının papağı və kürkü loqinin baş tərəfində divara çalınmış ağac mıxdan, qalan ailə üzvlərinin gündəlik paltar isə qapının arxa üzündən asılırdı.

Kərpic evlər. Bu tip evlər kəndin yaşayış evi fondunda mühüm yer tuturdu. Daş evlər kimi, kərpic hörgüli binalar da 1-2, bəzən isə 3 otaqdan ibarət olub, çox vaxt bir cərgədə yan-yanə, planlaşdırılırdı. Tək otaqlı evlər 4 x 5 m, yaxud 5 x 6 m ölçüdə, 2-3 otaqlı evlərin otaqları isə 4 x 5 m ölçülərdə tikilirdi. Bütün hallarda evin qabağında 1,5—2 m enində seyvan düzəldilirdi.

Kərpic evlərin çatma damı «tepnə» üsulu ilə qamış yapıqla örtülürdü.

İngiloy kəndlərində kirəmit /keramit/ yapıq xeyli sonralar dəb düşmüşdür. Ata-baba kirəmitlər müstəvi şəklində olub araları palıddan hazırlanmış «şapqa» adlanan nazik (3 sm eni, 2 sm qalınlığı) təmase ilə tutulurdu. İmkanı olanlar kərpic hörgülü evin çardağına ikiqat kirəmit düzdürürdülər. Bir qayda olaraq, kirəmiti Şəkiddən alıb araba ilə gətirirdilər.

Daş və kərpic hörgülü evlərin plan quruluşunda son vaxtlar dəyişiklik baş verirdi nəzərə çarpır. İngiloyların ev məişətində «zal ev» adlanan «kəllə-baş» planlı evlər dəb düşmüşdür. Kəndlərin sosial-mədəni səviyyəsi yüksəldikcə evlərin, xüsusilə qonaq otağının səliqə-sahmanına xüsusi diqqət yetirilirdi. Qonaq üçün nəzərdə tutulan «zal»a iki yerdən: seyvandan və yan otaqdan qapı qoyulurdu. Bəzən zəlin önündə 2x3 m ölçüdə ayrıca seyvan düzəldilirdi.

Keçmişdə ingiloy kəndlərində *çiy kərpic* (ayıbalası) 40x20x15 sm ölçülərdə samanqarışq palçıqdan kəsilirdi. Kərpici hər kəs öz mülkündə kəsdirirdi. Bunun üçün mülkün ev tikiləcək səmtinə yaxın yerdə çala qazıb torpağı yumşaldır və oraya su arxı bağlayırdılar. Torpaq tamam islanandan sonra onun üstünə saman səpİR və içərisinə mal salıb tapdaladırdılar. Sonra həmin palçıqı taxta qəlibə töküb üzərini sığamaqla hamar hala səhirdilər. Dolu qəlibi saman səpİlmİş hamar səhədə ağzı üstə çevirməklə boşaldırdılar. Bir-birinin yanına döşənmiş kərpiclər bir qədər quruyandan sonra onları xərəyə yığırdılar. Tamam quruyub mağzindən nəmlik çəkilmiş kərpiclər xərəyə yığılırdı.

Keçmişdə varlılar çox vaxt kərpic kənddən kənardə kəsdirib araba ilə həyatə daşıdırdılar.

İngiloy kəndlərinin bir qismi, o cümlədən də Əliabad Qaraso adlanan sucaq ərazidə salındığından kərpic evlərin divarı

birbaşa torpaq üzərindən qaldırılırdı. Bunun üçün əvvəlcə daşdan alçaq bünövrə hötür, sonra kərpic hörgünü onun üzərindən qaldırırdılar. Əvvəllər «cəbir» xeyli alçaq olub bir cərgə hörlüməyə başlamışdır. Xüsusilə kürsülü evlərin təməli 0,5-1 m hündürlükdə olurdu.

Kərpic hörgü materialı kimi, inşaat təcrübəsinə daxil olanlar sonra evin divarlarının qalınlığı xeyli artmışdır. Çiy kərpic «qatıyırım», bəzən «ikiqat» hörgü üsulu ilə hörlülürdü.

Təməlin içərisi qapı çərçivəsinin altınadək torpaqla doldurulub üzünə «cil» adlanan gil və ya kərəc suvaq çəkilirdi. Bəzən evin döşəməsinə cil əvəzinə 20x20x5 sm ölçülü bişmiş kərpic döşənirdi.

Çiy kərpic («ayıbalası») ilə hörlən divarlar içəri tərəfdən saman qatışığı ilə tutulmuş palçıq mala ilə suvanırdı. Bir qayda olaraq, suvaq divara ikiqat çəkilirdi. Suvağın alt qatı («qara suvaq») quruyub təpiyəndən sonra onun üzərindən nazik singir suvağı çəkilirdi. Singir suvağının gili yumşaq və təmiz olmaqdan başqa, həm də ona narın saman qatılırdı.

Kərpic evlərin arxa divarında «xranqi» adlanan rəf, kəllə divarında buxarı, ön divarında isə qapı-pəncərə açrımları qoyulurdu. Qapı-pəncərə açrımlarının aralarında, buxarının hər iki yanında «xaxra» (taxça) qoyulurdu.

Antiseysmik qurşaq kimi, divar hörgüsünün iç qatında 2-3, bəzən isə 4 yerdən ağac kətil (çox vaxt köhnə çərtmələrdən) qoyulurdu. Divar açrımlarının (qapı, pəncərə, taxça və s.) başını bir qayda olaraq, kətil ilə bağlayırdılar.

Hörgü işi başa çatandan sonra arxa və qabaq divarların üstünə tiraltı (qara tir) uzadılırdı. Onların üstünə, hər 80 sm-dən bir olmaqla, dam tirləri düzülürdü. Tirlərin arası «şeytan-taxta» ilə örtüləndən sonra onun üzərinə sarı torpaqdan hazırlanmış palçıq mala ilə suvaq çəkilirdi.

Dam tam hazır olandan sonra onun üzərində çatma çardaq qurulurdu. Hörgülü (daş, kərpic) evlərin çardağını qurmaq üçün tirlərin arxa başının üstünə «pərdibasan» qoyulurdu.

Bir qayda olaraq, çardaq həm evin, həm də seyvanın üstünü örtürdü. Ona görə də evin üstü bağlanmazdan əvvəl seyvan da qurulurdu. Bunun üçün əvvəlcə seyvanın sütunları sütunaltının üzərinə düzülür, sonra onların başı sütunbaşı ilə bağlanırdı. Daha sonra sütunbaşı ilə qara tir arasında ingiloyların «qat» adlandırdığı kiçik ölçülü (uzunluğu 2 m-ə qədər) pərdilər düzülürdü. Yarasıqlı görünmək üçün «qat»ların bayıra baxan kəllələri çox vaxt bəzəkli formada kəsilib yonulurdu.

Kərpic hörgülü evlərin daxilİ gərəkəmində mühüm yer tutan buxarının kəllə hissəsi çox vaxt irəliyə doğru azca çıxıntılı düzəldilirdi. Dekorativ bəzək məqsədi güdən bu çıxıntı yeknə-

səq təsir bağışlayan divarların yeganə bəzəyi sayılırdı. Bəzən buxarı kərpic evlərin seyvanında da düzəldilirdi. İsti vaxtlarda, adətən, seyvan buxarisindən, soyuq vaxtlarda isə ev buxarisindən istifadə olunurdu.

Hörgülü evlərin daxili məişət bölmələri arasında *dalan* mühüm yer tuturdu. İngiloyların ev məişətində dalana xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Hətta ikiotaqlı evlərdə otağın biri çox vaxt dalan kimi istifadə olunur, bütün ərzaq məhsulları, qab-qacaq, səhəng, satıl oraya yığılır, ev məişət işləri /nəhrə çalxamaq, xəmir yoğurmaq, paltar yumaq və s./ dalanda icra olunurdu. Yaşayış otağında təmizlik və səliqə-sahman yaratmaq məqsədilə ayaqabılar burada çıxarılırdı. Hətta çox vaxt çardağa dalan vasitəsilə nərdivanla çıxılırdı. Bu mənada dalanın funksiyası yaşayış otağının səliqə-sahmanını təmin etməkdən ibarət idi.

Hörgülü evlərin ikinci «gözü» yaşayış otağı kimi istifadə olunduğundan burada buxarıdan əlavə qışda soba da qurulurdu. Ailə bu otaqda həm çay-pörək yeyir, həm də yatırdı.

İnkanlı ailələr seyvanın qabağını, adətən, məhəccərlə bağladırıldı. Sifarişlə xarrata yondurulub hazırlanmış məhəccər sürəhələri qoltuqaltı ilə sütün dabanı arasında düzüləndən sonra başdan və ayaqdan ikitərəfli təmas ilə bərkidilirdi.

Ev maili sahədə tikildikdə onun qabaq hissəsi xüsusi «kürsü» üzərində qurulurdu. Belə halda onun döşəməsi taxtadan olur və altından anbar kimi istifadə edilirdi. Bu məqsədlə də seyvanın döşəməsinə hər 50-60 sm-dən bir olmaqla, «kan» düzülürdü. Kanların bir ucu kürsünün üstünə qoyulmuş qara tirin üzərinə qoyulur, digər ucu isə evin qabaq divarının kan deşiklərinə keçirilirdi. «Kan»ların üstünə, adətən, əldəyonma, yaxud mişarlı taxta döşənirdi.

İkimərtəbəli evlər. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, ingiloy kəndlərində, xüsusilə ticarət şəbəkəsinin geniş yayıldığı yollu kəndlərdə ikimərtəbəli evlər dəb düşmüşdür. Şəhər mədəniyyətinə xas olan eyvanlı, aynabəndli, bəzən hətta küləfirəngili tikilən bu tip evlər ən çox varlı zümrələr, xüsusilə ticarətlə məşğul olan sosial qruplar üçün səciyyəvi olmuşdur.

Keçmişdə Əliabadda bir sıra varlı adamlar ikimərtəbəli evlər tikirmişdilər. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Əliabadda divanxanadan əlavə Mada Əlinin, Mahmud ağanın, Molla Mehmanın, Məhəmmədin, Hacı Əlinin /ona Hacı Sofu da deyirdilər/ daşdan tikilmiş ikimərtəbəli evləri hal-hazırda qalmayıb. Divanxana bütövlükdə bişmiş kərpicdən, boy divarları daşdan hörülmüşdür.

Keçmişdə Zaqatala, Marsan, Mosul, Aşağı Çardaqlar kəndində kərpic bişirən kürələr olmuşdur. Bu kürələrdə, əsasən,

düzbucaqlı formalı /18-20 x 9-10 x 6 sm/ kərpic istehsal olunurdu.

İkimərtəbəli evlərin bir, bəzən isə hər iki tərəfi seyvanla tamamlanırdı. Digər müsəlman etiqadlı xalqlar kimi, ingiloy evləri də bir qayda olaraq, üzü qibləyə, yəni cənub və ya cənub-şərq baxarına tikilirdi. Bu səmt evin günəş şüası ilə kifayət qədər yaxşı təmin olunması, beləliklə də, evin daxili fəzasında rütubətin quruyub çəkilməsi və sağlam iqlim şəraiti yaranması məqsədi güdürdü. Digər tərəfdən evin fəsadının cənub səmti həm də namaz qılmaq üçün qiblə istiqamətinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə imkan verirdi.

XIX əsrin sonlarında tikilmiş və möhtəşəm memarlıq məziyyətlərinə malik olan daş və kərpic hörgülü bu tip evlərin bəzi nümunələri Əliabədə kəndində hələ də qalmaqdadır. Belə evlərin üst mərtəbəsi yaşayış evi kimi, alt mərtəbəsi isə istehsal-ticarət məqsədilə istifadə olunurdu. Mada Əlinin evi buna əyani nümunədir.

Bəzən ikimərtəbəli evlərin bir tərəfində 2-2,5 m enində boyvəboy seyvan, arxa tərəfdə isə küləfirəngini xatırladan kiçik seyvan düzəldilirdi. Bu halda ikinci mərtəbəyə giriş yolu qabaq seyvanın altından birbaşa qalxan ağac pilləkən vasitəsilə həll olunurdu.

İkimərtəbəli evlərdə çox vaxt otaqlar iki cərgədə, yan-yan planlaşdırılırdı. Bu halda alt mərtəbədəki otaqlar dükən, anbar, üst mərtəbədəki otaqlar isə yaşayış-məişət məqsədilə istifadə olunurdu. Üst mərtəbənin arxa cərgəsində otaqların biri böyük olub *zal* adlanır və qonaq-qara, xeyir-şər otağı sayılırdı. Hətta ailəyə təzə gəlin gətiriləndə onu iki vaxtlar burada otuzdurulurdu. Digər otaqlardan fərqli olaraq, zəlin döşəməsinə boyvəboy xalça salınırdı.

Ön cərgədəki otaqların hamısına birbaşa seyvandan qapı qoyulurdu. Ön cərgənin yan otaqlarına bundan əlavə bir-birinin içindən keçən ara qapısı da qoyulurdu. Arxa otaqlar, həmçinin, seyvana açılan qapıdan əlavə arakəsmə qapıları ilə təmin olunurdu. Seyvan qapıları hündür olmaqdan əlavə, həm də işıq düşmək üçün onların baş hissəsi qəfəslə düzəldilirdi.

Bazar ətrafı küçələrdəki birmərtəbəli evlər də çox vaxt iki cərgə (dal-qabaq) planlaşdırılırdı. Bu halda arxa cərgənin otaqları məişət bölməsi, ön cərgədəki otaqlar isə dükən kimi istifadə olunurmuş.

Mada Əlinin evinin birinci mərtəbəsindəki ön cərgədəki otaqların qapı-pəncərələri gecələr «daraba» adlanan qatlama qapılarıyla qapanırdı. Səhər açılarda darabaları qatlayıb yığır və öz yatağına salırdılar. Bu məqsədlə darabaların hər biri üçün qapı və pəncərənin yan divarında xüsusi yer düzəldilirdi.

İkimərtəbəli evlər əslində kürsülü evlərin təkamülü nəticəsində meydana çıxmışdır. Kürsülükdən təsərrüfat məqsədilə istifadə olunması tədricən onların hündürlüyünü artırmaq zərurəti doğurmuşdur. Məhz bu səylərin nəticəsində evin alt mərtəbəsi tövlə, anbar, qış evi, mətbəx və s. məqsədlərlə, üst mərtəbəsi isə sırf yaşayış üçün istifadə olunmağa başlanmış və beləliklə də, ikimərtəbəli evlər yaranmışdır. Yaşayış evinin bu tipi inşaat xərclərini xeyli azaltmağa, tikinti materiallarına qənaət etməyə imkan verirdi.

Əliabad kəndində Mada Əlinin ikimərtəbəli (zirzəmilili) evi inşaat texnikası və memarlıq məziyyətləri baxımından Mahmud ağanın kürsülü evinin davamı və onun təkamül forması kimi meydana çıxmışdır.

Memarlıq quruluşuna, inşaat texnikasına və tikinti materiallarının səciyyəsinə görə bir və ikimərtəbəli evlər birbirindən o qədər də fərqlənmirdi. Hər iki halda hörgülü daş və kərpic evlərin təkotaqlı, iki-üçotaqlı və çoxotaqlı olmaqla, müxtəlif variantlarına təsadüf edilir.

Hörgülü evlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onların ön fasadının və kəllə səmtlərinin aynabənd, yaxud buxarı divarla tamamlanmasından ibarətdir. Elmi ədəbiyyatda belə evlər «eyvanlı», yaxud «aynabəndli» (şüşəbənd) ev adlanır. Əksər hallarda eyvan evin ön hissəsində yerləşməklə otağı izafi günəş şüasından, yaxud onun giriş yolunu yağış-yağmurdan qoruyurdu. Belə halda bəzən eyvanın bir kəlləsi hörgülü divarla tutularaq mətbəx kimi istifadə olunurdu. Bu halda eyvanın kəllə divarında, bir qayda olaraq, buxarı düzəldilirdi. Aynabənd, adətən, varlı evlərinde düzəldilirdi.

İkimərtəbəli hörgülü evlərdə bütün bu memarlıq elementlərindən əlavə, bəzən üst mərtəbədəki otaqlardan bir və ya bir neçəsinin bayır səmtində «küləfirəngi» adlanan kiçik ölçülü artırma eyvan düzəldilməsi faktına da rast gəlinir. Şəhərsalma təcrübəsinə xas olan «küləfirəngi» eyvanlar çox sonralar, Qərbi Avropa və Rusiya ilə gediş-gəliş əlaqələri güclənəndən sonra dəb düşmüşdür. Bir qayda olaraq, küləfirəngiyə yalnız qapı, nadir hallarda isə həm də pəncərə açılırdı.

İkimərtəbəli evlərin memarlıq quruluşunda əməli əhəmiyyət kəsb edən mühüm cəhətlərdən biri də, üst mərtəbəyə giriş yolunun həlli idi. Bu baxımdan bu tip evlərdə üst mərtəbəyə, adətən, eyvanaltı, bəzən isə eyvanqabağı pilləkən vasitəsilə çıxılırdı.

Hörgülü evlərin memarlıq görkəmində diqqəti cəlb edən mühüm ünsürlərdən biri də onların çatma dam formalarının və yapıq materialının müxtəlif səciyyə kəsb etməsindən ibarətdir.

İngiloyların təsərrüfat məişətində *kümdarlıq*, başqa sözlə, barama becərmə məşğuliyyəti mühüm yer tutduğundan onlar

yaşayış binalarının damından çox vaxt kümxana kimi istifadə edirdilər. Bu səbəbdən də hörgülü evlərin damı çatma üsulu ilə tikilmiş çardaqdan ibarət olurdu. Çatma çardaqlı evlərin üstün cəhəti bir də onunla izah olunur ki, yüksək yağmurluğu ilə səciyyələnən Alazan vadisində yaşayış və təsərrüfat binalarının istismar müddətini uzatmaq və beləliklə də, onları uzunömürlü etmək üçün dik çatılı çardaq əməli cəhətdən olduqca sərfəli idi. Çardaqlı damların sərfəli cəhətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, barama mövsümü başa çatandan sonra onlardan digər məişət məqsədləri ilə, xüsusilə anbar, quraqlıq, hətta evdə darısqallıq yaranan məqamlarda yataq otağı kimi də istifadə etmək olurdu.

4. Təsərrüfat qurğuları və tikililər

İngiloyların çoxsahəli təsərrüfat məişəti (əkinçilik, bağçılıq, baramaçılıq, maldarlıq, ev peşələri və s.) təsərrüfat tikililərinin müxtəlif növünün yaranmasını labüd etmişdir.

Əkinçilik məhsullarını (buğda, arpa, darı, çəltik, qismən qarğıdalını) keçmişdə onlar *saqan* (anbar), *daqqa*, *səbat* və s.-də saxlayırdılar. İmkan olanlar iri taxıl küpləri əldə edib onda taxıl saxlayırdılar.

Taxıl səbəti, adətən, mürdəşə çubuğundan hörülərdi. Onun eni 1 m, uzunluğu 2 m-dək, hündürlüyü 1,5 m olub çöl üzdən peyinlə suvanırdı. Taxıl səbəti çox vaxt mal damının çardağının altında, bir küncdə, kötükçə üzərində quraşdırılmış. Yağış-yağmur dəyməmək üçün taxıl səbəti bəzən dərəcənin altında qoyulurdu.

Saqan qovaq, söyüd, bəzən isə qarağac taxtasından (2 m uzunluq, 1 m eni, 1,2-1,5 m hündürlükdə) düzəldilirdi. Yan və alt taxtalarının qalınlığı 3 sm olurdu. Səbətdən fərqli olaraq, saqanın açılıb-örtülən qapağı olanda. İnformatorların verdiyi məlumata görə, saqan son vaxtlar, xüsusilə mişarlı taxta peyda olandan sonra daha geniş dəb düşmüşdür. Saqanın taxtaları avvallər ağac mixelə, sonralar isə başı papaqlı mismarla bərkidilmiş.

Taxıl səbətdən fərqli olaraq, saqan eyvanda, evin bir tərəfində, çox vaxt isə dalanda qoyulmuş. Ona həm taxıl, həm də on tökmək olurdu.

Keçmişdə ingiloy kəndlərinin bir qisminə xüsusi çörəkçilər olmuş. Onlar çox vaxt yaşayış otaqlarının birində *təndir* qurur, yaxud bu məqsədlə ayrıca *təndirxana* tikirdilər.

Bəzi ailələr dənlı bitkiləri saxlamaq üçün ağac *nov* düzəldirdi. Nov qovaq ağacından oyulub hazırlanırdı. Onu sifarişlə peşəkar ağac ustalarına düzəldirdirdilər. Novun üstünü taxta,

yaxud palazla örtürdülər. Çox vaxt o, mal damının qabağında, çardağ altında qoyulardı.

İngiloy kəndliləri saxlanıq məqsədilə tədarük olunmuş soğan-sarımsağı hörüb «qələ» formasına salır və «aladi» vasitəsilə (aşırma üsulu ilə) çardağdan asırdılar. Bu mənada ingiloyların ev məişətində *çardağ* ən etibarlı təsərrüfat tikilisi sayılırdı.

Lobyə, noxud, zoğal və gavalı qurusu üçün «xokeri» adlanan *daqqa* (yatanqoz söyüd, cır giləs, qovaq ağacının qabığından) düzəldib *çardağ* və ya *dalana* düzürdülər. Bu məqsədlə qoz ağacının cavan budağının qabığını soyub sıyırım vasitəsilə onun kənarlarını bir-birinə tikir və çanaq formasına salırdılar. Həmin qabların dibi yenə də qoz ağacının qabığından dairəvi formada kəsilmiş qapaq vasitəsilə tutulurdu. Xokeridə meyvə qurusu ilə yanaşı, xayatı, keci sapı, barama, corab mili və s. kimi ev məişətində gerek olan xırda-para şeylər də saxlanılırdı. İngiloy kəndlilərinin ev məişətində xokeri ən çox istifadə olunan ev əşyası sayılırdı. Ona görə də hər bir ailədə müxtəlif ölçülərdə xokeriyə rast gəlinirdi. Xokerinin xırda növlərinə ipdən tutağac düzəldirdilər. Yaz vaxtı ondən tut yığmaq məqsədilə istifadə edirdilər.

Çəltiyi çox vaxt çardağa töküb sərmə üsulu ilə qurudub saxlayırdılar. Yaxşı quruyandan sonra onu saqana töküb saxlayırdılar.

Alma, adətən, *talvar* və ya *quyuda* saxlanılırdı. Sucaq olan yerlərdə almanı quyuda saxlamaq olmurdu. Bunun üçün, xüsusi olaraq 1,5-2 m hündürlüyündə, eni və uzunluğu 2 m olan alma talvarı tikilirdi. Talvarın damına ağac budağı, şax döşəyir, bunun üstünə qıjı sərüb almanı onun üstünə tiğ yığırdılar. Yağış suyunu axıtmaq və isti qalmaq üçün onun üstünə yenə də qıjı tökürdülər. Qıjı çox hərərət vermədiyindən almanı çürüməyə qoymurdu.

Üzümün bəkməz bişirmək ingiloyların qədim adətlərindən idi. Bir qayda olaraq onu küpələrə töküb saxlayırdılar. Bəkməzə sarı gavalı salib riçal («liçar») bişirir və yenə də küpədə saxlayırdılar. Riçal mürəbbə əvəzinə çay süfrəsində istifadə olunurdu.

Şərab, əsasən, xristian ingiloylar arasında geniş yayılmışdı. Onların xeyir-şər işləri şərabsız keçməzdi. Ona görə də onların arasında üzümün şərab düzəldənlər çox idi. Çaxırını, bir qayda olaraq, şərab küpündə saxlayırdılar. Şərabı uzun müddət sərüb saxlamaq və qıçırmaqdan qorumaq üçün, bir qayda olaraq, çaxır küplərini həyatın bir tərəfində yerə basdırırdılar. Küpədən çaxır su qabağından düzəldilmiş «qotoş» adlanan, çömçəşayağı xüsusi qabda çıxarırdılar. Qotoşun saplağına ağac dəstək keçirir, gövdəsinin üstünü kəşib ağızlıq düzəldirdilər. Çaxırını evdən

kənara saxsı *bardaq* vasitəsi ilə daşıyırdılar. Bardaq onu həm də sərüb saxlayır və qıçırmağa qoymurdu.

İngiloylar meyvəçilik təsərrüfatı sahəsində də dərin empirik təcrübəyə malik olmuşlar. Onlar müxtəlif meyvə növləri yetişdirməklə yanaşı, onların saxlanma üsullarını da mükəmməl mənimsəmişdilər. Meyvə tədarükünün geniş yayılmış üsullarından biri onu *qax* halına salmaqdan ibarət olmuşdur.

Doğranmış meyvə qaxı *taracə* üzərində qurudulandan sonra xırda *səbət*, *zənbil* və ya *daqqa*ya yığılıb saxlanılırdı. Nəm çəkəməsin deyərək, çox vaxt meyvə qurusunu çardağa saxlayırdılar.

Xüsusi mülkiyyətçilik dövründə varlı ingiloy həyətlərində «taxtaban» və ya «altıaçıq» adlanan təsərrüfat tikililərinə də təsadüf edilirdi. Azərbaycanın digər bölgələrində «quraqlıq» adlanan altıaçıqda təsərrüfat alətləri (xış, kotan, vəl, ding, kürək, şana, yaba, dəryaz və s.), naqliyyat vasitələri (araba, ehtiyat təkər, ox, boyunduruc və s.) saxlayırdılar.

İngiloylar, həmçinin, peşəkar kəndar olmuşlar. Onlar baramanı evlərdə, mal damı, payə və çardağa baslayırdılar. Bəzi həyətlərdə baramanı açmaq üçün ayrıca *çardağ* qurulurdu. Bu məqsədlə, çardağın altında *kürə* (soba) qurulur, onun üstünə *tiyan* bərkidilir, yanında bir cüt dirək basdırılırdı. Baramaçan peşəkar ustalar (mancılıqçı) mövsüm zamanı öz mancılığının çaxırını, həmin dirəklərin arasına quraşdırır, baramadan xam ipək hasil edirdilər.

İngiloyların maldarlıq təsərrüfatında qaramal, xüsusilə çəmənçiliq üstün yer tuturdu. Bu məqsədlə, həyətdə sağmal mal üçün *gəmrə* və ya *tövlə* tikilirdi. Qoşqu heyvanları (öküz, kəl) üçün, həmçinin, ayrıca *gəmrə* tikilirdi. Gəmrədən fərqli olaraq, tövləni çiy kərpicdən, bəzən isə çaydaşından tikirdilər. Onun çatma damına ot-alf yığılırdı.

Tövlə və ya mal gəmrəsinin bir başını çox vaxt çax-çax, yaxud çubuq çəpərə ilə kəşib ayırır və *samanlıq* düzəldirdilər.

İngiloylar çox vaxt at üçün ayrıca tövlə tikməzdi. Minik atını mal damının qarşısındakı talvara bağlayırdılar. Qışda soyuq olmamaq üçün qoşqu və ya minik atını keçə *çul* ilə çulayırdılar. At ılıxı olanlar xüsusi at tövləni tikdirirdilər.

Heyvanlara qışda saman vermək üçün mürdəşə çubuğundan «qodori» adlanan *saman səbəti* hörülürdü.

İngiloy həyətlərində çox vaxt ayrıca toyuq hini tikilmirdi. Toyuqlar bitili ağaca-*tara* çıxarırdı. Toyuq yumurtlamaq, həblə kürd düşmüş toyuğun cücə çıxarması üçün «sabudari» adlanan kiçik səbət hörülürdü. Sabudarinin oturacağı olurdu.

Ev heyvanları üçün alaf saxlamaq məqsədilə ayrıca *samanlıq* tikirdilər. Tədarük olunmuş quru otu mal məhləsində ya yerdən taya yığır, ya da bu məqsədlə *ot talvarı* qurulurdu.

İngiloylar qoyunçuluqla az məşğul olurdular. Onlar qoyun pendiri, yun və dərinə çox vaxt qışlağa ötüb gedən qonşularından (muğal, avar, saxurlardan) satın alarmışlar. Ümumiyyətlə, Qaraso çökəkliyi qoyun saxlamaq üçün əlverişli deyildi. Bununla belə, varlı, adlı-sanlı şəxslərin (Mahmud ağa, Cuhud Əli, Mada Əli və b.) qoyun sürüləri olmuşdur.

Bir qayda olaraq, qoyun sürüsü kənddə saxlanmazdı. Çünki Alazanın sol tayında buna kifayət edəcək qədər örüş yox idi. Yaxda heyvan sürülərini Dağıstan yaylaqlarında, qışda isə Şirəkdə saxlamaq ənənəyə çevrilmişdir. Bir qayda olaraq, heyvanları yaylaq və qışlaq şəraitində bəsləmək üçün xüsusi çoban tutulurdu. Adətən, çoban ləzzi, avar, saxur və tuşinlərdən tutulmuş. İnformatorların söylədiyinə görə, keçmişdə tuşinlər, hətta uzaqlarını körpəlikdən Əliabada çobanlığa göndərirdilər ki, Azərbaycan danışıq dilini öyrənsinlər. Buradan isə onları Azərbaycan qışlaqlarına-Şirvana, qışman isə Muğana göndərmişlər. Odur ki, Azərbaycan dili onlara gərək olmuşdur.

Şirək yaylasının sərt təbii şəraiti *gəmrə (qomi)* tipli hör-güsüz tikililəri həm yaşayış üçün, həm də təsərrüfat binası baxımından ən sərfəli tikiliyə çevirmişdir. Bir qayda olaraq, Şirək qışlaqlarında iribuynuzlu heyvan üçün *mal gəmrəsi*, davar saxlamaq üçün *qoyun gəmrəsi* inşa olunurdu.

Sürünün sayından asılı olaraq, qoyun gəmrəsi müxtəlif ölçüdə tikilirdi. Çox vaxt gəmrənin arası çübük çəpərə ilə kəsilib bir tərəfinə qoyun, digər tərəfinə isə toğlu salınırdı. Quzu üçün ayrıca *küz* tikirdilər. Adətən, күзün içərisində dayaz (yarım arşınadək) quyular qazır və üzərinə ağ və ya qırmızı çöp döşəyirdilər, quzunun sidiyi axıb həmin quyulara süzülürdü. Hər il күзün çöp döşəməyi dəyişdirilirdi.

Gəmrənin çatma damı, adətən, haçalar, yaxud çatmalar üzərində qurulurdu. Damın palıd və qarağacdən kəsilmiş kənar haçaları qısa (yerdən 60-70 sm hündürlükdə) olub bir-birindən 2-3 m aralı basdırılırdı. Onların üzərinə qarağac və ya yemişandan yan tirləri (qara tir) düzülürdü.

Mal gəmrəsinin eni 5-6 m olduğundan əks tərəfin haçaları basdırılıb yan tirləri düzüləndən sonra haçaların araları fındıq və söyüd çubuğu ilə çəpərə formasında hörülür, arakəsmə halına salınırdı. Bundan əlavə mal gəmrəsində malı yemləmək üçün *axur* düzəldilirdi. Mal gəmrəsinin hündür damı haça üzərində deyil, çatmalar vasitəsilə qurulurdu.

Qoyun gəmrəsinin orta haçaları (1,5-2 m uzununda) yenə də palıd və ya qarağacdən olub bir-birindən 2-3 m aralı olmaqla, çalanın tən ortası ilə basdırılıb üzərlərinə boyuntirlər düzülürdü. Bundan sonra boyuntirlər yan tirlərinin üzərinə hər iki yana maili vəziyyətdə olmaqla «ləj» adlanan pərdilər düzülürdü. Damı torpaqlamaq üçün pərdilərin üzərinə carçı döşənirdi. Bunun

üçün əvvəlcə pərdilərin üstünə şax döşəyib onun da üstündən qamış, ot-alaf tökürdülər. Bundan sonra gəmrənin üstü torpaqlanırdı. Bütün məqsədlə gəmrənin kənarı boyunca xəndək qazıb həmin torpağı gəmrənin üstünə tökürdülər.

Qoyun gəmrəsinin qabaq böyründə 2-3 yerdən, araları eyni olmaqla, 1,5 m eni, 1,2 m hündürlüyü olan qapı açırımları düzəldilirdi. Qapı yolağının kənarına haçalar basdırılıb onun üstünə pərdi bərkidilirdi. Gəmrənin yolağının ağzına qapı əvəzinə mürdəşə və ya fındıq çubuğundan hörülmüş «lasti» adlanan *qapsaq* qoyulurdu. Lastinin sökülməməsi üçün onun baş və ya ayaq tərəfi eşilmiş mürdəşə çubuğu ilə əlavə hörülüb bərkidilirdi. Lasti söykəmə üsulu ilə örtüldüyündən açılmamaq üçün onun arxa tərəfinə haçalı ağacdən *ling* söykədilirdi. Gəmrənin peyinini atmaq üçün onun arxa tərəfində 3-4 yerdən «gözmək» qoyulurdu. Gəmrəyə canavar düşə bilməsin deyə, «gözmək»lərin ağzına xırda çəpərə hörüb qoyurdular. Gözmək çəpərəsi yenə də fındıq, söyüd və ya mürdəşə çubuğundan hörülürdü.

İsti mövsümdə (yaz, yay və ya payız aylarında) malqara *arx* və *ağılda* saxlanılırdı.

Ağıl, əsasən, qaramal üçün düzəldilirdi. Qışlaq və tala ağılları inşaat texnikasına görə bir-birindən fərqlənirdi. Qışlaqda dövrələmə xəndək qazıb onun torpaq köbəri üzərində kəh çəpər çəkirdilər. Tala ağılları isə aradoldurma üsulu ilə məhəllənin ətrafına qoşa basdırılmış palıd haçaları (paya) və onların arasına doldurulmuş yoğun zolalar vasitəsilə düzəldilirdi. Bunun üçün oba və binənin quruqaz sahəsində araları 2-2,5 m məsafədə olmaqla, dövrələmə 2 m uzununda palıd haçaları basdırırdılar. Qoşa haçalar bir-birindən 15-20 sm aralı dayanırdı. Onların aralarını palıd və ya qarağac pərdiləri ilə doldurduca tənək eşməsi ilə dartıb bir-birinə bağlayırdılar. Bunun sayəsində hasar möhkəmlənib 2 m hündürlüyündə sal divar halına düşürdü. Malqaranı meşənin yirtici heyvanlarının hücumundan qorumaq üçün aradoldurma hasar ən münasib hasar növü idi.

Ağılın ağzı doqqaz formasında tamamlanıb *çax-çax* vasitəsilə bağlanırdı. Doqqaz dirəklərinə keçirilən çax-çax siyirtmələri ən çox qızılcağ zolalarından hazırlanırdı. Oğru aç bilməsin deyə, *gəcələr* çax-çaxların başı ağac çüy (paz) vasitəsilə bərkidilirdi.

*

*

*

İngiloyların ənənəvi inşaat mədəniyyətinə dair etnoqrafik faktları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, yaşayış evləri və təsərrüfat tikililərinin formalaşmasında etnik əlamətlərdən daha çox təbii-coğrafi amillər mühüm rol oynamışdır. Ona görə də ağac, qamış və qarğı materialının bol olduğu vadi

kəndlərində çərtmə tipli yaşayış evlərinin, qamış yapıqlı hündür çatma damların, bitki mənşəli müxtəlif növ hasar və çəpərlərin etnik hədudları aşaraq, çox geniş əraziyə yayıldığı aydın müşahidə olunur. Bölgədə təşəkkül tapmış tikililərin tipoloji oxşarlığı da məhz elə buradan, yəni təbii amillərin təsirinə və bütün etnoslarında eyni dərəcədə güclü olması faktından irəli gəlir. Bölgənin təbii şəraiti üçün yağmurluğun yüksək olması və qarğı-qamış ehtiyatının çox olması iki sinəli çatma damların keyli hündür qurulmasını ləib etmişdir.

M.Nəsirli bölgə əhalisinin istifadə etdiyi ev tipləri arasında oxşarlığı haqlı olaraq, burada məskunlaşmış etnoslar arasında tarixən mövcud olan qonşuluq münasibətləri və mədəni-iqtisadi əlaqələrlə izah edərək yazırdı ki, eyni coğrafi şəraitə malik olan, Şəki-Zaqatala zonasını özünə məskən etmiş müxtəlif etnik qruplar bir-birindən tam təcrid olunmuş halda yaşamayıb, müəyyən dövrlərdə, ayrı-ayrı inzibati qurumların tərkibinə daxil olsalar da, yenə qonşuluq və qarşılıqlı əlaqələrin hökmran olduğu bir şəraitdə yaşamışlar.⁴⁵ Məhz elə bu səbəbdən də o, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinə etnik əlamət üzrə təsnif etməyə çalışan V.P.Kobçeyevin yanlış mövqeyini⁴⁶ kəskin tənqid edərək yazırdı ki, uzun müddətli araşdırmalardan aydın görünür ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı mikrozonalarının sakinləri müxtəlif etnik tərkibdə olmalarına baxmayaraq, buranın yaşayış evləri məişət və memarlıq səciyyəsi etibarilə vahid bir mədəniyyət abidəsi kimi təcassüm edir.⁴⁷ İngiloylara məxsus olan ənənəvi yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri nəinki tipoloji cəhətdən, hətta çox vaxt terminoloji cəhətdən də ümumbölgə və Ümumazərbaycan səciyyəsi daşımaq etibarilə bu ümumi qanunauyğunluqdan kənara çıxmırdı. Belə ki, Qaraso çökəkliyində məskunlaşmış ingiloylara məxsus çərtmə evlər muğal kəndlilərinin yaşadıkları çərtmə (yaxud kərtmə) evlərdən heç nə ilə fərqlənmirdi. Yaxud Şirək və ya Sarıca düzü qışlaqlarında geniş yayılmış gəmrələr (külfat gəmrəsi, mal gəmrəsi, qoyun gəmrəsi) əsaslı bir etnik mənsəbiyyət fərqi malik olmadan eyni dərəcədə ingiloy, muğal, avar və saxur maldarları üçün səciyyəvi ev tipi və təsərrüfat tikilisi olmuşdur. Cüzi terminoloji fərqlər adları çəkilən arxaik ev tiplərinin inşa texnikası kimi, memarlıq quruluşunun da mahiyyətini dəyişdirmirdi.

¹ K.F.Qan. Göstərilən əsəri, s.59.

² I.P.Petrusevski. Göstərilən əsəri,s.38.

³ ССКГ, вып.VII, Тифлис, 1878, с.55-57.

⁴ I.Lineviç. Göst. əsəri, s.18-23.

⁵ M.Nəsirli. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. B.,1976,s.26.

⁶ Zaqatala rayonu Əliabad kəndinin 1929-cu il təvəllüdü sakini Əfəndiyev Sabir Əbdürəhman oğlunun verdiyi bu mə'lumatı digər qocalar da təsdiq etmişdir.

⁷ Əliabad kənd sakini Sabir Əbdürəhman oğlu Əfəndiyevin mə'lumatı.

⁸ Zaqatala qalasının əsası 1830-cü ildə qoyulmuş, 1840-cı ildə o şəhər adlandırılmışdır. (Bax: Azərb.SSR inzibati-ərazi bölgüsü. B.,1964, s.53).

⁹ Balakən 1954-cü ildə şəhər tipli qəsəbə adlanmışdır (bax: yenə orada).

¹⁰ Qax 1955-ci ildə şəhər tipli qəsəbəyə çevrilmişdir (Bax: yenə orada).

¹¹ Əliabad kənd sakini, 80 yaşlı Bayram Rüstəm oğlu Cavadovun mə'lumatı.

¹² Mövlanverdi Hacıbəy oğlu Məmmədov 1923-cü ildə Əliabad kəndinin Kovxa tabun məhəlləsində anadan olmuşdur.

¹³ Əliabad sakini Şabanov Temuraz Gülməmməd oğlunun mə'lumatı.

¹⁴ M.Canaşvili. Göst.əsəri, s.252.

¹⁵ Yenə orada,s.252-253.

¹⁶ A.Poserbski. Göst.əsəri,s.41.

¹⁷ A.fon-Plotto. Göst.əsəri,s.23.

¹⁸ M.Canaşvili.Göst.əsəri,s.259.

¹⁹ A.fon-Plotto.Göst.əsəri,s.23.

²⁰ A.Poserbski.Göst.əsəri, s.13-14.

²¹ M.Canaşvili.Göst.əsəri,s.270.

²² Yenə orada, s.249.

²³ Ф.Кобчешвице. Город Нуха: Черепниное производство.-СМОМПК, вып. XI,Тиф.,1891,с.91.

²⁴ M.N.Nəsirli. Göst. əsəri,s.167.

²⁵ А.Яновский. О древней Кавказской Албании.-ЖМНР,1846, ч.52.

²⁶ Mə'lumat Əliabad sakini, uzun müddət bənalıq etmiş Əbdürəhman İdris oğlu Əbdürəhmanovdan alınmışdır.

²⁷ İngiloylar arasında «çatma» əvəzinə bəzən «çati» istilahi işlənirdi.

²⁸ Bölgənin digər kəndlərində həmin payalar «qabırğa» və ya «püşdaban» adlanırdı.

²⁹ Mə'lumat Əliabad sakini Sabir Əbdürəhman oğlu Əfəndiyev və Yengiyən kənd sakini Şaban Muradhasil oğlundan alınmışdır.

³⁰ Əliabad kənd sakini Hacıəli Şirinbəy oğlu Əliyevin mə'lumatı.

³¹ Zaqatala rayonu Əliabad kəndinin sakini Mövlanverdi Hacıbəy oğlu Məmmədov (1923-cü il təvəllüdü) və Bayram Rüstəm oğlu Cavadovun (1922-ci il təvəllüdü) mə'lumatı.

³² M.N.Nəsirli. Göst. əsəri, s.52-53.

³³ Yenə orada, s.53.

³⁴ Yenə orada, s.54-55.

³⁵ Вак: Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.1.ч.II,с.116-118, т.П,ч.1,с.131; т.У1,ч.1, с.53-59, Тиф., 1885 1886 1887.

³⁶ A.I.Prilipko. Göst. əsəri, s.24.

³⁷ Yengiyən kənd sakinləri Cərulla Şəmsəddin oğlu Durmuşov və Nurbay Eyvəz oğlu Qurbanovun mə'lumatı.

³⁸ Bölgə əhalisi, o cümlədən ingiloylar arasında çardağ pərdisi eyni zamanda «qoc», «sallama», pərdibasan isə «qara tir», yaxud «yan tir» də adlanırdı.

³⁹ Azərbaycanın digər bölgələrində, xüsusən Quba bölgəsində şirşə «çarçaq-rağ» adlanırdı.

⁴⁰ Əliabad kəndi Nasol tabun məhəlləsində 1922-ci ildə anadan olmuş Bayram Rüstəm oğlu Cavadovun mə'lumatı.

⁴¹ M.N.Nəsirli. Göst.əsəri, s. 196-197.

⁴² Yenə orada, s.197.

⁴¹ И.Г.Нариманов. Святлище (мур) в Казахском районе позднесредневекового периода.

«ДАН Азерб.ССР», 1960, №2, с.207.

⁴² Ə. V. Salamzadə, Ə. Ə. Sadiqzadə. Göst. əsəri.

⁴³ M. N. Nəsirli. Göst. əsəri, s. 82.

⁴⁴ В. П. Кобычев. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в.-КЭС, т.3, М.-Л., 1962.

⁴⁵ M. N. Nəsirli. Göst. əsəri.

III FƏSİL

GEYİM VƏ BƏZƏKLƏR

1. İngiloy geyimlərinin ümumi səciyyəsi

Etnoqrafik materialların təhlili ingiloyların ənənəvi geyimlərinin tipoloji cəhətdən Ümumazərbaycan səciyyəsi daşdığını göstərir. Qədim tarixə malik olan Azərbaycan geyimləri isə bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmasına baxmayaraq, Ümumşərq və Ümumqafqaz oxşarlıqlarını xeyli dərəcədə özündə qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu, təkcə təbii-coğrafi şəraitin oxşarlığı ilə şərtlənməyib, habelə tarixi-etnik əlaqələrin ümumi gedişatı ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bununla belə, ənənəvi kişi və qadın geyim komplektinə xas olan ümumi oxşarlıqlar heç vaxt mütləq səciyyə daşmamışdır. Yerli şəraitdən irəli gələn məhəlli xüsusiyyətlər nəinki geyim mədəniyyətinin bu və ya digər elementində, habelə konkret libas növlərinin adında, onların biçim üsulu, tikijə texnikası, geyilmə tərzii və geyim dəbələrində özünü aydın büruzə verir. İngiloyların geyim və bəzəklerini etnoqrafik baxımdan nəzərdən keçirdikdə həmin ümumi oxşar cəhətlərlə yanaşı, ona xas olan məhəlli etnik xüsusiyyətləri də aydın izləmək olur.

Azərbaycan xalq geyimlərinin peşəkar tədqiqatçılarından olan Ə. Ə. İzmaylova Alazan-Əyriçay vadisinin qadın geyimlərini araşdırarkən belə bir düzgün nəticəyə gəlmişdir ki, bölgənin etnik tərkibinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, onun maddi mədəniyyətində, xüsusilə də ənənəvi geyim tiplərində çox böyük ümumilik müşahidə olunur. Ona görə də vaxtilə burada mövcud olmuş bu və ya digər geyim nümunəsinin kimə məxsus olduğunu müəyyən etmək olduqca çətinidir.¹

Bölgənin digər etnoslarının /muğal, avar, saxur və b./ geyimləri ilə tipoloji oxşarlığı ingiloyların məişətindən bəhs edən XIX əsr müəllifləri /A. fon-Plotto, M. Canaşvili, İ. Stepanov, K. F. Qan və b./ də sezib müşahidə etmişlər.²

İngiloyların maddi mədəniyyətinə, o cümlədən xalq geyim komplektinə xas olan tipoloji oxşarlığı ilk dəfə XIX əsrin 70-ci illərində bu yerlərdə olmuş A. fon-Plotto təsbit etmişdir. Müsəlman ingiloyların heç nə ilə xristian ingiloylardan fərqlənmədiyini yaxından müşahidə edən müəllif etnomədəni proseslərin canlı şahidi kimi yazırdı ki, düzənlikdə yerləşən kəndlərdə muğalların evləri və geyimləri ingiloylardakının eynidir, dağətəyi kəndlərdə isə ləzgilərdə /daha doğrusu, saxurlarda-A.M./ olduğu kimidir... Muğalların geyimi ingiloylarından yalnız onunla fərqlənir ki, onların arxalığı alçaq boyunluqlu olur və düymələndikdə sinəni örtür, qolları biləyədək enli və qolçaqsız

olur, çuxa qollara geyilir, şalvarın balaqları ingiloylarınkindən dar və uzun olub baldıra sarınır. Qadın libası ingiloylarınkindən onunla fərqlənir ki, muğalların köynəyi qısa və alabazək, tumanı isə dar olur, tül əvəzinə onlar başlarına sola doğru yanakı əyilmiş çalma qoyur, ağızlarını çadra ilə örtürlər.³

K.F.Qan 1898-ci ildə Dağıstanın ikinci səyahəti zamanı Qaxda olarkən ingiloyların və onların qonşuluğunda yaşayan müsəlman etiqadlı etnosların /muğal, avar, saxur/ məişətini yaxından müşahidə etmişdir. Onun yazdığına görə, ingiloy qadınlarının geyimi ləzgi /saxur-A.M./ qadınlarından yalnız dizə güclə çatan qısa tumanları ilə fərqlənirdi. Lakin onlar /yeni saxurlar-A.M./ kimi, bunlar da eyni ilə gen tuman geyir, eyni baş geyimləri və yaxa bəzəkləri gəzdirdirdilər.⁴

Bölgənin müxtəlif etnoslarına məxsus geyim nümunələrinin tipoloji oxşarlığına dair XIX əsr müəlliflərinin əsərlərindən gətirdiyimiz bu faktlardan ilk növbədə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, tarixən Alazan vadisində və onun ətraf hüdudlarında məskunlaşmış etnoslar arasında qarşılıqlı etnomədəni təmas çox güclü olmuşdur. Bu əlaqələrin tarixi kökləri isə çox uzaq keçmişə gedib çıxır. Əsrlərin təlatumlu qovğalarından keçmiş etnoslararası mədəni inteqrasiya prosesləri nəticəsində Cənubi Qafqazın bu səfəli, dilbər guşəsində Azərbaycan mədəniyyətinin özünə məxsus məhəlli kaloritə və spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən əlahiddə bir mədəni mərkəzi təşəkkül tapmışdır. Daima Azərbaycandan maddi və mənəvi qida alan azsaylı etnoslar bölgənin aparıcı etnosu olmaq etibarını ilə Alban mədəniyyətinin mütləqəqi ənənələrini mənimsəmiş Azərbaycan türklərinin mədəni irsi ətrafında cəmləşməklə, əsrlər boyu ondan bəhrələnmişlər. Müxtəlifdillili etnoslarının birgə söyləri sayəsində yaranan bu ortağ mədəni sərvətin meydana gəlməsi və inkişafında Qafqazın ən qədim etnoslarından biri olmaq etibarını ilə ingiloyların da mötəbər əməyi, sanballı töhfəsi olmuşdur.

İngiloy geyimləri forma, biçim üsulu və tikiş texnikası baxımından bölgənin digər etnoslarının geyim dəsti ilə bir çox cəhətdən ümumi oxşar cəhətlərə malik olmuşdur. Bu isə onların hamısının eyni dərəcədə natural təsərrüfatla üzvi surətdə bağlı olmasından irəli gəlmişdir.

2. Geyim materiallarının əldə olunması

İngiloyların iqtisadi həyatında natural təsərrüfat və onun qalıqlarının uzun müddət davam etməsi üzündən XIX əsrin ortalarında geyim dəstinə daxil olan libas növlərinin hazırlanmasında yerli istehsal məhsulları olan əldətoxuma yun, ipək və pambıq parçalar, xam gön, aşıli dəri və s. üstün yer tutmuşdur. Peşəkar əkinçi /ronçbər/ sayılan ingiloylar öz təsərrüfatla-

rında çatışmayan xammal və sənət məhsullarını satınalma, yaxud natural tədavül yolu ilə, ya kənardan /Şəki, Şamaxı, Gəncə, Tiflis/, ya da kəndbəkənd gəzən çarvadar, çərçi və bafayçılarıdan əldə edirdilər.

İngiloyların keçmiş məişətində ev toxuculuğunun geniş yayılması, hər şeydən əvvəl, yerli xammal /yun, ipək, pambıq, bitki mənşəli boyaqlar/ ehtiyatının bolluğu şərtləndirirdi. İngiloy kəndliləri ətlük-yunluq məqsədi ilə müəyyən qədər qoyun saxlamaqdan əlavə, həm də vaxtaşırı yaylaq-qışlaq marşrutları ilə hərəkət edən qonşularından /saxur, avar, muğal/ mübadilə yolu ilə kifayət qədər *güzəm* və ya *yapağı* yun tədarük edə bilirdilər.

Xam ipək və keçi sapını keçmişdə hər bir ingiloy ailəsi öz təsərrüfatından əldə edirdi. Keçmişdə ingiloylar bölgənin peşəkar kəndliləri sayılırdılar. K.F.Qan ingiloyların qonşuluğunda yaşayan və vaxtilə yalnız maldarlıqla məşğul olan avarlardan bəhs edərkən yazırdı ki, bəhsərsiz dağ dərələrindən məhsuldar düzənliyə ənəndən sonra burada onlar çox tezliklə çalışqan və mahir əkinçiyə çevrilmişdilər. Hətta buna üstəlik də ipəkliliklə məşğul olmağa başlamışdılar. Tezliklə onlar bu məşğuliyət sahələri üzrə vaxtilə sıxışdırıdılar və indi qonşuluğunda yaşadıkları ingiloyları ötüb keçmişlər.⁵ Bu kiçik məlumatdan açıq-aşkar belli olan ilk nəticə bundan ibarətdir ki, ingiloylar bölgənin qədim və peşəkar barama becərmələri olmuşlar. İkincisi, onlar kəndarlıq sahəsində əldə etdikləri zəngin empirik bilik və təcrübəni qonşularına da öyrətmişlər.

Əslən ingiloy olan M.Canaşvilinin yazdığına görə, keçmişdə ingiloyların, demək olar ki, hamısının həyatında ipəkşarıyan *mancanaq* var idi. Onlar baramanın xeyli hissəsindən satış üçün «xayati» adlanan *xam ipək* hasil edir, yerdə qalan və el arasında «tompal» adlanan çixdaş baramaları isə bişirib *keci sapı* hazırlayırdılar. Keci sapdan onlar yorğan üzü, heybə, dolaq toxuyur və tikiş məqsədi ilə istifadə edirdilər.⁶ İngiloyların məişət və mədəniyyətinə, onların adət-ənənələrinə dərinən bələd olan müəllif hər bir ingiloy ailəsində daima bərayi-ehtiyat olaraq mütləq bir kələf keci sap saxlandığını xəbər verərək yazırdı ki, əgər ailə üzvlərindən kimsə rəhmət gedərdisə, onda həmin ipəklə onun cənəzasını mafəyə sarıyırdılar.⁷ Buradan göründüyü kimi, ipək ingiloyların məişətinə o qədər dərinən sirayət etmişdi ki, hətta onların qədim dəfn adətlərində özünə möhkəm yer tuta bilmişdir.

Orta əsrlərdə ingiloyların təsərrüfat məişətində *pambıqçılığın* və bu zəmin əsasında da *pambıq parça* /bez/ toxuculuğunun mühüm yer tutduğunu belə bir faktndan da müəyyən etmək olur ki, ingiloy kəndliləri Cə-Balakən azad icmalarının təcəhiliyən keçəndən sonra hər bir keşək sahəsində, feodal rentası-

nın bir növü kimi, az miqdarda taxıl və bir ədəd «bürmət» adlanan, evdə toxunma boyaqlı pambıq parça alınır.⁸ Zaqatala zümrə-torpaq komissiyasının materiallarına istinad edən İ.P.Petruşevski 1,6 m ölçüdə, ədədi qaydada toxunub boyanan bürmətin, başqa sözlə, bez tikisinin vergi vahidinə çevrilməsindən bəhs edərək yazırdı ki, XVIII əsrdə bu vergi növü keşkül kəndlərinin hamısından toplanılırdı: ilk vaxtlar o, hər keşkəldən 1 ədəd olmaqla alınır, sonralar isə onun miqdarı artırılaraq Kiçik-Lahıca hər keşkəldən 1 ədəddən 3 ədədədək, Əliabad kəndində isə 1 ədəddən 5 ədədədək çatdırılmışdır. XIX əsrdə artıq bu vergi növü hər yerdə aradan çıxmışdır. Görünür, əmtəə dövriyyəsinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yerli kустar pambıq parçalar kənardan gətirilmə məhsullar tərəfindən sıxışdırılmış və bürmət istehsalı iflasa uğramışdır.⁹

İngiloy geyimlərinin hazırlanmasında yerli xammal növlərinə üstünlük verildiyini belə bir faktdan da aydın görmək olur ki, keçmişdə Zaqatala dairəsinə daxil olan kəndlərin çoxunda kустar *boyaqxanalar* fəaliyyət göstərirdi. İ.Stepanovun yazdığına görə, Zaqatala dairəsində yun və yun məmulatı ya peşəkar ustalar tərəfindən xüsusi boyaqxanalarda, ya da hər ailədə evdə qadınlar tərəfindən boyanırdı. O zaman hər bir kənddə boyaqxana mövcud olmaqdan başqa, Zaqatalanın özündə bir neçə boyaqçı dükanı işləyirdi.¹⁰

Azərbaycanın digər toxuculuq və boyaqçılıq mərkəzlərindən fərqli olaraq, Şərqi Alazan vadisində təkə ip, sap, hazır parça materialı deyil, habelə bilavasitə yunun özü də əyirmə prosesinə qədər müxtəlif rənglərə və ya rəng çalarına boyanırdı.¹¹ Bütün bu faktlar bir daha göstərir ki, ingiloyların keçmiş məişətində istifadə olunan geyim materialları arasında kустar üsulla hazırlanmış yerli istehsal məhsulları mühüm yer tutmuşdur. Bunların arasında isə yun məmulatı *şal*, *mahud*, *cecim*, *keçə*/ üstünlük təşkil edirdi.

XIX əsrin sonlarına aid ədəbiyyat materiallarından görüldüyü kimi, ingiloyların yaxın qonşuları olan Muxax, Saribaş və İlisu kəndləri şal istehsalında xüsusilə şöhrət qazanmışdılar. Bu şalbafların istehsal etdikləri şal möhkəm, hamar və nazik olması ilə fərqlənirdi.¹² Mütəxəssislər «mahud» adlanan Muxax şalının möhkəm və davamlı olmasının səbəbini onun ipinin bərk eşilməsi ilə, hamar və zərif olmasını isə ipəkqarışıq iplə toxunması faktı ilə izah edirlər.¹³ Muxax şalı, adətən, enli, lakin qısa, İlisu şalı isə ensiz və uzun toxunurdu. Muxax şalı daha möhkəm olduğundan baha qiymətləndirilirdi. Bununla belə, İlisu şalının zolaqları çox zərif və müxtəlif rəng çalarına malik olduğundan onu qış libası üçün nəinki yerlilər, hətta gəlmə məmurlar da həvəslə alırdılar.¹⁴ Bununla belə, mənbənin verdiyi məlumata görə, şal istehsalı ilə yaz gələn kimi Zaqatala dairə-

sinin hər yerində, hər bir kəndli ailəsində işarəsi asudə vaxtlarda hər bir qadın özü məşğul olur, ailəsinin ehtiyacını ödəyirdi.¹⁵

Keci və xam ipək məmulatına gəldikdə isə bunlardan birincisini *yer hanasında* qadınlar özləri toxuyurdular. Zərif toxunmuş ipək parçalar *atlas*, *qonovuz*, *tafta*, *mou*, *darayt*, *xara*, *məxmər*, *kələğayı* və s./ isə pambıq və *kətan* parçalar kimi, kənardan satınalma yolla əldə olunurdu.

Daha çox qadın paltarlarının tikilməsinə sərf olunan *çit*, *sətin*, *lastik* kimi pambıq parçalar ən çox Şəkidən, qismən isə Zaqatala və Qax bazarındakı ticarət dükənlərindən satınalma yolla əldə olunurdu.

XIX əsrin ortalarından etibarən Rusiyanın ucuz fabriklər məhsullarının Azərbaycan və Gürcüstana, buradan isə Şərqi Alazan vadisinə idxalı güclənmişdi. Fabriklə istehsal olunma pambıq parçaların idxalına qədər isə ingiloy kəndliləri yerli və ya kənardan alınma bezdən özləri əldə boyama üsulu ilə «bürmət» adlanan boyaqlı pambıq parça hazırlayırdılar. Varlı ailələr çox vaxt bu məqsədlə *bezi* alıb, bu işlə xüsusi məşğul olan küp boyaqçılara boyatdırırdılar. Bez qırmızı rəngə boyandıqda «*şilə*», göy rəngə boyandıqda isə «*qədək*» adlanırdı. Bütöün qadın libasına sərf olunan şildədən fərqli olaraq, qədəkdən həm qadın, həm də kişilər üçün bir sıra üst geyim tipləri /köynək, arxalıq, don və s./ tikilirdi.

Baş və ayaq geyimləri üçün *gərək* olan *gön-dəri* materialları *xam* və *aşılı* olmaqla, iki növdə istifadə olunmuşdur. *Xam dəri* və *gön* ingiloyların özlərinin ev təsərrüfatından, *aşılı* məmulat isə satınalma yolu ilə əldə olunurdu. Həm də bu halda onlar *aşılı* məmulatı material kimi deyil, hazır məhsul /papaq, başmaq, məs, çəkmə və s./ formasında mübadilə, yaxud nəq pul ilə əldə edirdilər.

İngiloylar keçmişdə bilavasitə hallaqlıq məşğul olmadıqlarından *basma* məmulatını /*yapıncı*, *çopoz*/ onlar ya kəndbəkənd gəzib sifarişlə iş görən peşəkar *hallaqlara* gördürür, ya da bütün bölgədə *yapıncı* və *çopoz* istehsalının ən mahir ustaları sayılan Muxax, Saribaş və İlisu sənətkarlarından hazır şəkildə satın alırdılar.

İngiloylar nəinki geyim materiallarının bir qismini, habelə bir sıra geyim növlərini (*papaq*, *başmaq*, *uzunboğaz çəkmə*, *çust*, *nəleyin*, *yapıncı*, *çopoz*) və zinatləri (gümüş *kəmə*, *mumasan*, *meyzər bağı* və s.) hazır şəkildə satın alırdılar. Bu cəhət XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. A.Poserbski keçən əsrdə ingiloyların yohər ləvazimatı, mis qablar və s. ilə yanaşı, tikili hazır paltar, yun və pambıq parçalar, silah, çust, başmaq, papaq və s. kimi zəruri geyim vasitələrini satınalma yolla əldə etdiklərini xəbər verirdi.¹⁶

Informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə ingiloy kəndlərində xüsusi dərzî dükan, demək olar ki, yox idi. Lakin əl tikisi ilə palta tikməyi bacaran peşəkar dərzî qadınlar hər bir kənddə var idi. Özü bacaran hər bir kəs ailə üzvləri üçün gərək olan paltarları özü tikir, bacarmayanlar, bir qayda olaraq, evində iş görən, tikib-biçməyi bacaran qadınlara müraciət edirdilər. Kənd dərzilərinin əsas müştərisi isə, bir qayda olaraq, varlı zümrələrin nümayəndələri olurdu.

«Zinger» tipli mexaniki tikiş maşınları ingiloyların məişətinə çox gec daxil olmuşdur. Informatorların söylədiyinə görə, tikiş maşını ilk dəfə ingiloyların qabaqcıl mədəni mərkəzi sayılan Əliabad və Qax kəndlərində XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində peyda olmuşdur. Yaşlı qadınların söylədiyinə görə, keçmişdə əl tikisini bacarmayan ingiloy qadını tapılmazdı.

Informatorların söylədiyinə görə, hətta bunların arasında elə mahir tikiş ustaları var idi ki, onların tökdükləri incə və zərif əl tikisini maşın tikisindən seçmək olurdu. Tikiş maşını sadəcə həmin əməliyyatı bir neçə dəfə sürətləndirməyə və dərzî əməyini yüngülləşdirməyə imkan verirdi. Hətta tikiş maşını peyda olandan sonra da xeyli müddət qadın paltarlarını evdar qadınlar özləri əl tikisi ilə tikirmişlər. Tikib-toxuma, biş-düş, yama-yib-boyama, yı-r-yığış etmə keçmişdə ingiloy qadınının ən yüksək məziyyəti sayılırdı.

İngiloy geyimlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də biçim üsuluna və geyilmə tərzinə görə, kişi və qadın *üst geyim* tiplərinin bir qisminin tipoloji oxşarlıq təşkil etməsindən ibarət olmuşdur. Həm də bu oxşarlıq təkcə *əyin* geyimlərində (arxalığ, köynək, çopoz, kürk və s.) deyil, habelə *ayaq* geyimlərində (corab, çarıq, başmaq, keçə çəkmə, şətal və s.) də aydın nəzərə çarpırdı.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ingiloyların ənənəvi kişi və qadın geyimləri tipoloji oxşarlığına və terminoloji eyniliyinə baxmayaraq, nəinki müsəlman və xristian icmaları, hətta az qala hər bir kənd üzrə bu və ya digər geyim ünsüründə özünə məxsus fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpırdı. Bütün bu xırda təfərrüatların təsbit olunması ingiloyların ənənəvi geyim və bəzək mədəniyyətinin ümumi mənzərəsinin şərhini lüzumsuz təfsilatlarla ağırlaşdıracağı ehtimalını nəzərə alaraq, biz xalq geyimləri üçün səciyyəvi olan başlıca məqamlar üzərində müfəssəl dayanmaqla kifayətlənməli olduq.

İngiloyların kişi geyimləri tipoloji cəhətdən Ümumazərbaycan, qismən də Ümumqafqaz səciyyəsi daşıyırdı. Bu oxşarlıq özünü təkcə ənənəvi geyim tiplərinin biçim üsulu və tikis texnikasında deyil, habelə onların geyilmə tərzində və ümumi geyim dəbində də aydın büruzə verirdi. Hətta XIX əsr müəlliflərinin müşahidələrinə inansaq, ingiloyların xoşladıkları rəng çaları baxımından da onların üst geyimləri Azərbaycanın digər bölgələrindən o qədər də seçilmirdi.

Bununla belə, ənənəvi ingiloy geyimləri məhəlli və etnik xüsusiyyətlərdən də tamam məhrum deyildi. Məhəlli xüsusiyyətlər ən çox geyim dəbində, etnik xüsusiyyətlər isə, əsasən, terminologiyada özünü büruzə verirdi. Özü də bu cəhət eyni dərəcədə həm kişi, həm də qadın geyim tiplərində müşahidə olunurdu.

Xalq geyim dəstinə daxil olan libas növlərinin *alt* və *üst* paltarlarına, *öynəlik* və *bayramlıq* geyim növlərinə bölünməsi, alt paltarının vaxtaşırı dəyişdirilməklə, yuyulub təmizlənməsi ənənəvi maddi mədəniyyətin bu sahəsində ingiloyların yüksək mədəni inkişaf səviyyəsini əks etdirirdi. Tarixən müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmalarına, hətta gürcü tabeçiliyi dövründə təhkimli kəndli vəziyyətinə salınmalarına baxmayaraq, ingiloylar ev məişətində səliqə-sahmanlarını qoruyub saxladıkları kimi, geyim mədəniyyəti sahəsində də nümunəvi təmizkarlıqlarını mühafizə edib zamanəmizə çatdırma bilmişdilər.

Ənənəvi qadın geyimləri kimi, kişi geyimləri də *çiyindirikli* və *kəmərbəstə* olmaqla iki qismə bölünürdü. Həm *alt*, həm də *üst* geyim tiplərində izlənilən bu ənənəvi bölgü öz-özlüyündə Ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyan ingiloy geyimlərinin nə qədər böyük təkamül yolu keçdiyini və qədim tarixə malik olduğunu göstərən fakt olmaq etibarilə çox mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

İngiloyların kişi geyim dəsti tipoloji cəhətdən bölgənin digər etnosları olan muğal, avar və saxurların ənənəvi geyimlərindən o qədər də seçilmirdi. Cüzi terminoloji fərqlərə malik olan kişi geyim dəstinə *alt* və *üst* olmaqla, çiyindən geyilən qısa ətkəli *köynək*, bəldən bağlanan *xoncarlı tuman* (dizlik), *nişanlı şalvar*, yəni də çiyindən geyilən qısa ətkəli *arxalığ*, *geymə* və ya *atmaqol çuxa* daxil idi. Bundan əlavə kişi əyin geyimləri içərisində mövsümi səciyyə daşıyan *çopoz*, *yapıncı* və *kürk* də mühüm yer tuturdu. Kişi baş geyimləri *təsək*, *papaq*, *başlıqla*, *ayaq* geyimləri isə *corab*, *badış*, *dolaq*, *patava*, «*kalmani*» *adlanan çarıq*, *məst*, *başmaq*, *uzunboğaz çəkmə* (tumac və ya keçədən) ilə təmsil olunurdu. Bütün bunlardan əlavə yaşlı kişilər

bellərinə *qayıq* və ya, «*tavad*» *kəmə*r bağlayandan sonra *xəncər*, *çaxmaq* və *tənbəki kisəsi*ni ondan asırdılar.

«*Dəyişəcək*» adlanan kişi alt paltarı *ağ* və ya *bəz*dən *tikilmiş tuman* və *köynək*dən ibarət olmuşdur. Qonşu muğal kəndlərində «*dizlik*» adlanan *darbalaq tuman*ın *ingiloy*larda «*iştan*» /«*ştan*»¹⁷ sözündən/ adlanması bu *geyim* tipinin *bölgədə* rus əsgərlərinin *peyda* olmasından sonra *yayıldığını* *güman* etməyə əsas verir. Lakin *təkcə* *ingiloy*larda *deyil*, *digər* *qonşu* *etnos*ların da *geyim* *dəstində* *şalvar*ın *çox* *qədim* *zaman*lardan *başlayaraq* *əldə* *toxuma* *cod* *yun* *şaldan* *tikilməsi* *faktını* *nəzərə* *aldıqda*, *bədəni* *sürtüb* *açmasın* *deyə*, *cod* *şaldan* *tikilmiş* *şalvar*ın *altından* *pambıq* *parçadan* *hazırlanan* *ələvə* *alt* *paltar*ının *geyilməsi* *zərurəti* *də* *nəzərdən* *qaçırılmamalıdır*. *Görünür*, *vaxtı* *ilə* *bu* *məqsədlərlə* *hər* *bir* *ailə* *özü* *üçün* *bez* *toxuyur* *və* *onu* *boya-yıb* *bürmət*¹⁸ *hazırlayırmış*.

Bez *və* *ya* *ağdan* *uzun* *balaqlı* *alt* *tumanı* (*dizlik*) *tikdirib* *geymək* *ənanəsi* *yaxın* *vaxtlar*dək *davam* *etmişdir*. *Hazırda* *ingiloy*ların *həm* *müsəlman*, *həm* *də* *xristian* *icması* *arasında* «*nıpxavi*» *adlanan* *sətidən* *tikilmiş* *qısa* *alt* *tumanı* (*dizlik*) *ge-niş* *yayılmışdır*. *Əlamətdir* *haldır* *ki*, *ingiloy*lar *hazırda* *kişi* *dizli-yini* «*ştan*», *qadın* *alt* *tumanını* *isə* «*nıpxavi*» *adlandırırlar*.

Biçim *üsuluna*, *tikiş* *texnikasına* *və* *geyilmə* *tərzinə* *görə* *xoncarlı* *tumanla* (*dizliklə*) *şal* /*mahud*/ *şalvar*ın *arasında* *ələ* *bir* *ciddi* *fərq* *yox* *idi*. *Bunların* *hər* *ikisinin* «*toti*» *adlanan* *qısa* *balaqları* *uzununa* *qatlanmış* *ensiz* *pambıq* *parçadan* *biçilirdi*. *Tumanın* *balaqlarının* *başı* *ensiz* *nifə*, *paçası* *isə* «*ube*» *adlanan* *düzbucaqlı* *formalı* *ələvə* *mıyança* *vasitəsilə* *bir-birinə* *calanıb* *bitişdirilirdi*.

Darbalaq *tuman* *və* *ya* *şalvarı* *bəldə* *saxlamaq* *üçün* *onların* *baş* *hissəsinə* *ikiqat* *vəziyyətdə* *tikilmiş* *nifənin* *içərisinə* «*xon-car*» *adlanan* *hörmə* *bağ* *sahnırdı*. *Bir* *qayda* *olaraq* «*xoncarı*» «*xayati*» *adlanan* *keci* *sapdan*, *xüsusi* *xoncar* *xanasında* *qadınlar* *özləri* *toxuyurdular*. *Keçmişdə* *xoncar* *xanasına*, *demək* *olar* *ki*, *hər* *bir* *ailədə* *təsədüf* *etmək* *mümkün* *idi*. «*Xoncar*» *toxumaq* *üçün* *keciden* *ayrılmış* *xayati* *çox* *vaxt* *müxtəlif* *rəng* *çalarına* *boyanırdı*. *Bu* *səbəbdən* *də* *kümdarlıqla* *məşğul* *olan* *hər* *bir* *ailə* *öz* *ehtiyacı* *üçün* *kifayət* *qədər* *keci* *sap* (*xayati*) *tədarük* *edib* *boya-yır* *və* *ehtiyat* *saxlayırdı*. *Keçi* *sapdan* *təkcə* «*xoncar*» *deyil*, *həbelə* *çapara* *və* *ya* *bafta* *əvəzinə* *işlətmək* *üçün* *qiy* *və* *dolaq* *da* *toxunurdu*. *Qiy* *paltara* *bəzək* *urmaq* *məqsədi* *ilə* *istifadə* *olunurdu*.

Nifəli şalvar *və* *ya* *tumanı*, *ön* *və* *arxa* *olmaqla*, *hər* *iki* *tə-rəfinə* *geymək* *mümkün* *olduğundan* «*xoncarı*» *keçirmək* *üçün* *əksər* *hallarda* *nifənin* *bir* *yanından*, *bəzi* *kəndlərdə* *isə* *onun* *dal* *və* *qabaq* *hissəsində* *xırda* *yarıq* *qoyulurdu*. *Əyinə* *geyilmə* *dizli-yin* *başı* *xoncarla* *belə* *möhkəm* *bağlanandan* *sonra* *xoncarın*

ucları *çox* *vaxt* *bir* *qarış* *qədər* *nifədən* *bayırda* *qalırdı*. *Ona* *görə* *də* *yaraşığı* *görünmək* *üçün* *dizlikdən* *fərqli* *olaraq*, *şalvar* *xoncarının* *ucları* *rəngbərabər* *qotazla* *tamamlanırdı*.

*İngiloy*lar *arasında* «*şirval*» *yaxud* «*şarvalı*» *adı* *ilə* *bəlli* *olan* *xoncarlı* *şalvarların* *səciyyəvi* *xüsusiyyəti* *onların* *balaqlar*-*ının* /«*toti*»/ *nisbətən* *qısa* *və* *enli* *biçili* *tikilməsindən* *ibarət* *olmuşdur*. *Bu* *cəhət* *XIX* *əsr* *müəlliflərinin* *də* *diqqətindən* *yayınmamışdır*. *A.fon-Plotto* *ingiloy* *geyimlərindən* *bəhs* *edər-kən* *yazırdı* *ki*, *çox* *vaxt* *tutqun* *rəngdə* *olan* *kişi* *şalvarları* *qısa* *və* *gen* *balaqlı* *olub* *aşağıdan* *baldırı* *dolanandan* *sonra* *üst**dən* *üç* *barmaq* *enində* *nazik* *yun* *dolaqla* *sarırdı*.¹⁹

El *arasında* *daha* *çox* «*rusu şalvar*» *adı* *ilə* *tanınan* *qabağı* *yarıq*, *ilgə-düyməli* *şalvar* *növü* *ingiloy*ların *məişətinə* *çox* *gəc*, *XIX* *əsrin* *sonlarından* *etibarən* *daxil* *olsa* *da*, *özünün* *üstün* *əməli* *əhəmiyyətinə* *görə* *nifəli* *şalvar* *növünü* *çox* *sürətlə* *sıxı-dır* *aradan* *çıxarmışdır*. *İkitərəfli* *geyilən* *nifəli* *şalvardan* *fərqli* *olaraq*, *qabağı* *yarıq* *şalvar* *bir* *üzünə* *geyilməsinə* *bax-mayaaraq*, *fabrik* *məhsulu* *olmaq* *etibarı* *ilə* *nisbətən* *ucuz* *baş* *gəldiyindən*, *ən* *başlıcası* *isə* *astarlı* *olması* *üzündən* *qaşınma* *vermədiyindən* *bütün* *ictimai* *zümərələrin* *xoşladığı* *ən* *münasib* *geyim* *növünə* *çevrilmişdir*. *Şalvarın* *bu* *növü* *dəb* *düşəndən* *son-ra* *nifəli* *şalvar* *yalnız* *qoca* *kişilərin* *əynində*, *həm* *də* *uzun* *müddət* *qala* *bilmişdir*.

*İngiloy*ların «*perangi*» *adlandırdıqları*²⁰ *həm* *alt*, *həm* *də* *üst köynəyi*, *bir* *qayda* *olaraq*, *tunikvari* *biçim* *üsulu* *ilə* *tikilib* *hazırlanırdı*. *Bunun* *üçün* *hər* *kəsin* *bədaninin* *ölçüsünə* *müvafiq* *götürülmüş* *parça* *materialını* *ortalama* *olmaqla*, *iki* *qatlayıb* *tən* *ortadan* *bir* *çərək* *uzununda* *yaxa* *yarığı* *və* *boyun* *yeri* *açılırdı*. *Yaxa* *və* *boyun* *yarığının* *ətrafına* *köbə* *tutulandan* *sonra* *köynəyin* *qabaq* *və* *arxa* *taxtalarının* *yanları* *ətəkdən* *başlamış* *qol* *yerinə**dək* *bir-birinə* *tixilirdi*. *Sonra* *qollar* *öz* *yerinə* *salınıb* *gövdəyə* *birləşdirilirdi*. *Köynəyin* *qollarının* *biləyi* *məcəsiz*, *açıq* *biçilib* *tikildiyindən* *iş* *görən* *zaman* *sərbəst* *hərəkət* *etməyə* *im-kan* *verirdi*. *Bu* *məqsədlə* *hətta* *çox* *vaxt* *köynəyin* *ətəyinin* *hər* *iki* *yanı* *ya* *çapıq* *olur*, *ya* *da* *ələvə* «*peş*»*lə* *tamamlanırdı*. *Hərəkətin* *sərbəstliyini* *təmin* *etmək* *üçün* *çox* *vaxt* *köynəyin* *qolları-nın* *gövdəyə* *bitişən* *alt* *hissəsinə* *ələvə* «*qoltuqaltı*» *qoyulurdu*. *Şübhə* *yoxdur* *ki*, *həm* «*peş*», *həm* *də* «*qoltuqaltı*» *sonrılar* *pey-da* *olmuş* *və* *əməli* *ehtiyacdən* *irəli* *gəlmişdir*.

Üst köynəyi *eyni* *biçim* *üsulu* *ilə*, *yenə* *də* *pambıq* *parçalar-dan*, *ən* *çox* *isə* *tünd* *göy* (*sürməyi*) *rəng* *çalarına* *malik* *əldə* *boyma* *bürmət*, *yaxud* *çit*, *sətin* *və* *ya* *ləstikdən*²¹ *tikilirdi*. *Onun* *boyunluğu* *olmurdu*. *Alt köynəyi* *kimi* *onun* *da* *yaxası* *yalnız* *bir* *yardən*, *körpücük* *sümüyünün* *ucunda* *düymələnirdi*. *Ələ* *bu* *səbəbdən* *də* *köynəyin* *yaxası* *aralandığından* *ingiloy*ların *sinəsi* *yay-çığ* *ayları* *daima* *açıq* *qalırdı*.²²

İsti və bürkülü yay ayları istisna olmaqla, yerdə qalan vaxtlarda kişilər üst köynəyinin qısa etəyini daima şalvarın nifəsinin altına salırdılar. Bu sayaq geyim tərzii Qaraso çökəkliyinin rütubətli soyuğunun bədənə keçməsinin qarşısını almaqla, sırf əməli məqsəd güdüürdü.

Varlı zümrələrə, o cümlədən də təzətoylu gənclərə məxsus olan üst köynəyi çox vaxt yekrəng ipək parçalardan tikilməklə, «qatlama» deyil, boyvəboy, lakin «kəsmə» biçim üsulu ilə hazırlanırdı. Sonuncu halda köynəyin gövdəsi kürək, qabaq qanadlar, qol, peş, qoltuqaltı olmaqla, müxtəlif hissələrdən ibarət biçiləndən sonra onlar bir-birinə calanb bitişdirilirdi. Son vaxtlar mahud və ya əldətoxunma şaldan tikilən köynəklərin sinəsinə qapaqlı döş cibləri tikmək dəb düşmüşdür.

Alt köynəyindən fərqli olaraq, üst köynəyinin yaxa yarığı 2-3 yerdən ilgə-düymə vasitəsilə bağlanırdı.

İpək parçadan tikilən toy köynəyinin, habelə varlı kişilərin bayırlıq köynəyinin gödək etəyi, adətən, nifənin altına salınmayıb onun üstündən aşağı buraxılırdı. Bu halda köynəyin belindən ya «aşırma» adlanan ensiz qayış kəmə, yaxud üzərinə qulplu gümtüş sikkələr bənd olunmuş «tunc kəmə» bağlanırdı. Informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə kişilərin bellinə qurşaq bağlaması faktına nəinki xristian, habelə müsəlman ingiloylar arasında da təsadüf olunmamışdır.²³

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şərqi Alazan vadisində, o cümlədən bölgənin qədim aborigen etnoslarından olan ingiloyların ənənəvi geyim dəstində gözə çarpan on səciyyəvi geyim tipləri *arxalıq* və onun üstündən geyilən *çuxa* olmuşdur.

Biçim üsulu və tikiliş texnikası baxımından Ümumazərbaycan səciyyəvi daşımalarına baxmayaraq, ingiloyların həm arxalığı, həm də çuxası bəzi fərqli cəhətləri ilə bölgənin digər etnoslarına xas olan müvafiq geyim tiplerindən fərqlənirdi. XIX əsr məlüliflərinin müşahidələrinə görə, ingiloyların, adətən, köynəyin üstündən geydikləri arxalığı qısa etəkli və boyunduruqsuz tikilməklə, çox vaxt alabazək çitdən hazırlanıb və yalnız bəldən bağlanırmış.²⁴ İngiloy arxalıqlarının²⁵ dar qolları biləkədən aşağı «yeng» adlanan, kənarları girdə hala salınmış üçkünc formalı uzunsov əlcəklə tamamlanırmış. Azərbaycanın digər bölgələrində «qolçaq» adı ilə bəlli olan həmin əlcəyi iş görən vaxtlarda geri qatlayırdılar. Bu halda arxalığın dar qolu biləkədən dirşəyədək kip vəziyyətdə düymələnirdi. Bu xüsusiyyətlərin heç birisi bölgənin digər etnoslarına xas olan arxalıqlarda müşahidə olunmurdu.

İngiloy arxalıqlarının daha bir səciyyəvi xüsusiyyəti onun yaxa formasında nəzərə çarpırdı. Bir qayda olaraq, boyunluqsuz tikilən ingiloy arxalığının üçkünc formalı yaxası kəmə yerindən 4 barmaq yuxarıyadək açıq qalırdı. Arxalığın yaxasının bu

formasını Azərbaycanın digər bölgələrində qeydə alınmış «oyma» yaxalıqlı arxalığı xatırladırdı. Lakin ondan fərqli olaraq, arxalığın bu tipinin yaxası aşağı hissədə girdə deyil, düzbucaqlı formada tamamlanırdı. Onun qabaq qanadları məhz həmin yaxa yarığının altındakı çıxıntı vasitəsilə ağız-ağıza gətirilib düymələnirdi.

Azərbaycanın digər bölgələrində geniş yayılmış «düzyaxa» və ya «önürül» arxalıqlar ingiloyların keçmiş məişəti üçün səciyyəvi olmamışdır. Bununla belə, ingiloy arxalıqlarının başlıca biçim elementləri /bir cüt döş, kürək və büzməli etəkdən ibarət olan gövdə, qollar, qoltuqaltı və s./ bölgənin digər etnoslarına xas olan arxalıqlardan o qədər də fərqlənirdi. Hətta bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, ingiloy arxalığının da qabaq qanadları boyvəboy bütöv, arxa hissəsi isə kürək və etək olmaqla, iki hissədən ibarət biçilib tikilirdi.

Arxalıq üst geyim dəstində sərbəst halda geyildikdə onun onsuz da gövdəyə kip yatan belinə mütəlak kəmə bağlanırdı. Bu halda üst köynəyinin etəyi şalvarın nifəsinin altına salınırdı. Bir qayda olaraq, kəsiblər arxalığın belinə ensiz qayış kəmə /«aşırma»/, varlılar isə gümtüş güləbətinlə toxunmuş baftadan «toqqa» bağlayırdılar. Hər iki halda kəmərdən xətcər asılırdı.²⁶

Xəncər keçmiş məişətin zəruri amilinə və geyim dəstinin ümdə ünsürünə çevrilmişdi. Həddi-büluğa çatmış hər bir kişi xeylağı öz üstündə kəmərdən asma xəncər gəzdirməyi və onun köməyi ilə həyatı üçün təhlükə yaranan anlarda özünü qorumağı, yaxud ədalətin bərqərar olması naminə üzlaşdıyı hər hansı bir münaqişəyə müdaxilə etməyi özünə borc bilir, şərəf işi sayırdı. Bu səbəbdən də üstündə daima xəncər gəzdirmək həyatı zərurətdən irəli gələn mühüm amilə çevrilmiş və tədricən adət halına düşmüşdür. Bütün dağlıqlara xas olan bu xüsusiyyət keçmişdə ingiloyların məişətinə də sirayət etmişdi. Xəncər həm də milli geyim dəstində mühüm bəzək elementinə çevrilmişdir. Hətta hər hansı bir bədxah niyyətlə heç vaxt qınından çıxmadıqda belə, xəncər yenə də milli kişi libasının zəruri elementi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi sayılmışdır.

Arxalıq mahud və ya şaldan tikildikdə, etəyi istisna olmaqla, onun qalan hissələrinə pambıq parçadan astar tikilirdi. Belə arxalığı, əsasən, soyuq vaxtda geyirdilər.

İngiloyların bayırlıq geyim dəstində başlıca yer tutan və müəyyən qədər də etnik fərqləndirici funksiyasını özündə ehtiva edən «atmaqol» çuxa əsasən Ümumqafqaz səciyyəvi daşımışdır. Biçim üsulu və geyim tərzindəki orta ümumiliyyə və tipoloji oxşarlığa baxmayaraq, ingiloy çuxası məhəlli xüsusiyyətlərdən də məhrum deyildi. Bir sıra fərqləndirici əlamətlərinə görə

o, bölgənin digər etnosları üçün səciyyəvi olan çuxa növlərindən seçilirdi.

İngiloy çuxalarının başlıca fərqləndirici əlaməti dekorativ məqsəd daşıyan sallama uzun qollara malik olmasından ibarət idi. Bu cəhəti yaxından müşahidə edən A.fon-Plotto ingiloy çuxasından bəhs edərkən yazırdı ki, onlar arxalığın üstündən gürcülərdə olduğu kimi, uzun, sallama qollu çuxa geyirdilər.²⁷ Görünür, müəllif o dövrdə Azərbaycan mühitini gəzib müşahidə etmək imkanına malik olmadığından çuxanın bu növünün o zamanı Azərbaycanda «atmaqol» çuxa adı ilə geniş yayılması faktından xəbərsiz olmuşdur.²⁸ İngiloy çuxaları habelə ətəyinin nisbətən qısa olması ilə də bölgənin digər etnoslarına məxsus çuxalardan seçilirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, atmaqol çuxanın ətəyinin qısa olması hərəkətə və iş görməyə maneçilik törətmədiyindən əməli cəhətdən daha sərfəli çuxa növü sayılırdı. Qafqaz xalqları arasında çox geniş arealda yayılmış olan bu çuxa növü elmi ədəbiyyatda çox vaxt «çərkəzi çuxa» adı ilə də bəllə olmuşdür. Lakin vəznəli çuxanı, əsasən, varlılar geyirdilər. Zəhmətkeş ingiloy kəndliləri başlıca olaraq qabağı açıq, vəznəsiz çuxa geyirmişlər.

Çərkəzi, yaxud «atmaqol» çuxanın mühüm fərqləndirici əlamətlərindən biri də onun sinəsinin həm sağ, həm də sol qanadına cərgə ilə «vəznə» adlanan patronada tikilməsindən ibarət idi. İlk vaxtlar odlu silahın güllələri taxılan və bu səbəbdən də sırf əməli məqsəd daşıyan vəznələr sonralar dekorativ bəzək elementinə çevrilmişdir. Məhz buna görə də keçmiş məişətdə bu geyim tipi «vəznəli» çuxa adı ilə tanınır və digər çuxa növlərindən yaxasının bəzək tərtibatı ilə fərqləndirilirdi.

Vəznəli çuxanın yaranma tarixinin odlu silahların meydana gəlməsindən sonraya təsadüf etdiyi nəzərə alınarsa, onda çuxanın bu növünün təşəkkül tapmasını son orta əsrlərdə axtarmaq lazım gəlir. Halbuki, çuxa özü Qafqaz mühitində təşəkkül tapmış çox qədim tarixə malik geyim tiplərindən olmuşdur. Çox güman ki, ingiloylar arasında vəznəli çuxalar peyda olanadək çuxanın daha basit növlərindən istifadə olunmuşdur.

Bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, uzun müddət ingiloylar da çuxanı əldətoxuma şaldan, imkanlı ailələr isə daha zərif toxunan və nisbətən baha başa gələn, həm də çox vaxt bölgədə «ləzgi mahudu» adı ilə bəllə olan, əslində isə azərbaycanlıların və saxurların məskunlaşdıqları İlisu, Sarıbaş və Muxax kəndlərində istehsal olunan yüksək keyfiyyətli mahuddan tikdirirdilər. Bir qayda olaraq, ingiloylar şal kimi, mahudu da satınalma yolla əldə edirdilər.

Ümumqafqaz biçiminə malik olan ingiloy çuxası gövdə, atək, qol və qolçaq olmaqla müxtəlif hissələrdən ibarət biçilib

tikilirdi. Kasıbların gündəliyə geydiyi «kəmərcin» çuxadan fərqli olaraq, toy-bayram çuxasının qabaq qanadları ətəklə birlikdə boyvəboy, arxa və yan hissələri isə bəldən kəsilib biçilirdi. Çuxanın didzən əzca aşığı olan enli ətəyinin yan «taxta»ları onun qabaq qanadlarının arxasına calanırdı. Bu səbəbdən də ətəyin baş hissəsi kürək və qoltuqaltı ilə birləşmə yerində çinçin, yaxud büzməli hala salınırdı.

Bir qayda olaraq, ingiloylara məxsus çuxanın ətəyi astarsız tikilir, qol və qolçaqlarına berrəng ipək və ya pambıq parçalarından astar qoyulurdu. Xüsusilə rəqs edən zaman qolçaqlar pərvəz elədiyindən xoşa gəlimli olmaq üçün onların astarını açıqparlaq (çox vaxt qırmızı, qızılı, sarı) rəngli ipək parçalardan qoyurdu.

Bununla yanaşı, qonşu etnosların, xüsusilə muğalların təsiri ilə ingiloylar ətəyi bir neçə «taxta»dan ibarət biçilmiş «nahlı» çuxa da geyirdilər. Çuxanın bu növü qolçaqsız olduğundan onun qolları biləyə doğru getdikcə xeyli enli biçilib tikirdi.

Çuxanın bütün növlərinin geyilmə tərzini eyni olmaqla, onların belinə kəmərlə bağlanırdı. Bir qayda olaraq, çuxa arxalığın üstündən geyildiyindən belə halda xəncərli kəmərlə çuxanın belindən çəkilirdi. Bəldən qayıp və ya «təvad» kəmərlə möhkəm bağlanıb bərkidilməsinə baxmayaraq, çuxanın qabaq qanadları göbəyini üstündən başlamış ətəkləyin başınadək bir neçə yerdən ilkə-düymə ilə bağlanırdı.

Bölgədə yayılmış digər geyim növü olan işdik (içlik), cübbə, zivini və s. kimi arxaik kişi geyim tipləri də ingiloylara yad deyildi. Lakin onlar da gürcüsəyahi həmin geyimləri «zubuni», «cuba» adlandırdırdılar. Əxzətmə yolu ilə qonşulardan keçmiş bu geyim növləri mövsümi səciyyəyə əsaslandığından ya əldətoxuma qalın yun parçalardan tikilir, ya da isti olmaq üçün yaxa, ətək və qol yerinin kənarlarına xəz dəridən köbə tutulurdu. İçlik qıvrıq və isti geyim növü olduğundan xüsusilə soyuq vaxtlarda iş görmək üçün əməli cəhətdən ən əlverişli geyim sayılırdı. Lakin kənarlarının xəz materialına görə baha başa gəldiyindən onu hamı tapıb geyinə bilmirdi.

Əldətoxuma kobud yun şaldan tikilən cübbə təkcə ingiloyların deyil, eləcə də qonşu muğalların məişətindən çox erkən çıxışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən fabrikin istehsalı olan yüksək keyfiyyətli, həm də qismən ucuz başa gələn yun parçalar əhalinin məişətinə daxil olduqca muğallar arasında «təpmə», yaxud «qılıcı şal» adlanan, yer hanasında toxunan qaba yun parça növünün istehsalı tənzüülə uğramışdır. Bundan sonra təpmə şal özü ilə birlikdə cübbənin də əhalinin geyim mədəniyyətindən silib çıxarmışdır.

İngiloy kişi geyim dəstində mövsümi səciyyəli digər üst geyim tipləri də mühüm yer tutmuşdur. A.fon-Plottonun yazdığına görə, ingiloylar yağmurlu vaxtlarda *yapıncı* geyirdilər.²⁹

Etnoqrafik çöl materiallarından anlaşıldığı kimi, ingiloylar özləri *yapıncı* hazırlamaqla məşğul olurdular. Bununla belə, həm *saçaqsız*, həm də *saçaqlı* *yapıncının* hər iki növü ingiloyların məişətinə daxil olmuşdur. Bunların hər ikisi topuğadək uzun olub, çiyinə alınır. Daha yaraşlıqlı olub nisbətən baha başa gələn yüksək keyfiyyətli saçaqlı *yapıncını* başlıca olaraq varlıqlar, saçaqsız *yapıncını* isə kasıblar geyirdi.³⁰ Lakin bunların hər ikisi satınalma yolla əldə olunurdu. Keçmişdə saçaqsız *yapıncı* istehsal sahəsində bütün mahalda Sarıbaş kəndi məşhur olmuşdur.³¹

Keçən əsrdə Sarıbaş hellacları bütün Zaqatala dairəsini *yapıncı* ilə təmin edirdilər. Dağıstan və Gəncədən idxal olunan bahalı *yapıncıları* əldə etməyə imkan olmayan kəndli kütlələri Sarıbaş *yapıncısını* həvəslə alırdılar.³² İ.Stepanovun yazdığına görə, Sarıbaş *yapıncıları* Zaqatala dairəsindəki bazarların heç birinə böyük miqdarda satışa çıxarılmırdı. Ona görə də kənd alverçiləri, bəzən isə hellacların özləri istehsal etdikləri *yapıncıları* kəndbəkənd gəzdirib satırdılar. Dairədəki kənd təsərrüfatı məhsullarının başlıca satış bazarı olan Qax kəndində açılmış *yapıncı* dükanında ən çox Sarıbaş *yapıncısı* satılırdı.³³

Yapıncı qolsuz olub çiyinə alındığından onun geyim tərzii iş görməyə mane olurdu. Ona görə də onu evdə, xüsusilə təsərrüfat işlərini görəndə zaman geyməzdilər. Bu mənada *yapıncı* soyuq, səxtə və yağmurlu havaların səfər libasına çevrilmişdi. Elə bu səbəbdən də o, peşə libası kimi təşəkkül tapmış və çöl təsərrüfat işləri ilə məşğul olan maldar elatların gəzərgi məişəti üçün ən sərfəli geyim növü olmuşdur. Görünür, elə buna görə də əli daimi işdə-gücdə olan, əmək aləti, kəsar tutan ingiloyların oturaq məişətində *yapıncı* kütləvi libas növünə çevrilə bilməmişdir.

Bununla belə, saçaqlı *yapıncıda* gəzmək, yaxud onunla at çapmaq qəşəng geyməyin qibtə ediləcək nümunəsinə çevrilmişdi. Keçmişdə bu cür uzun saçaqlı *yapıncı* heç də bütün ictimai zümrələrin hamısına müəssər deyildi. Məhz bu səbəbdən qıvrım tüküli papaqla yanaşı, *yapıncı* da adət-ənənəyə keçərkə toy libasının zəruri ünsürünə çevrilmişdir. Ənənə halını almış el adətində görə, toyda təzə bəy hökmən *yapıncı*, həm də mümkün olduqca ağ saçaqlı *yapıncı* geyinməli idi. Bu libasda o, təkcə toy məclisinin nüfuzlu siması olmayıb, həm də ümumiyyətlə sosial mənada bəyi xatırlatmalı idi. Qohum, qonşu, dost-taşılar, bir sözlə, hamı onu yeni yaranmaqda olan ailə büsatının bayı, sahibi, cavabdehi, cəfakəsi qiyafəsində, yetkin kişi libasında görmək istəyirdi.

Saçaqlı *yapıncı*, xüsusilə onun ağ rəng çalarına malik olan yaraşlıqlı növü el arasında çox vaxt «sərdari *yapıncı*», yaxud sadəcə «sərdari» adlanırdı. Keçmişdə *yapıncının* bu növünü, adətən, sərdar çobanlar geyirmişlər.

Yeri gəlmişkən bir vacib məsələni də qeyd edək. Türk mənşəli «*yapıncı*» sözünün qədim variantı və əkitzətəyi (sinonimi) olan «*kəpənək*» sözü bölgədə toponimə çevrilərək, *Kəpənəkçi* kəndinin adında indi də yaşamasına baxmayaraq, geyim tipini əks etdirən istilah kimi o, hətta ingiloyların yaxın oqonşusu olan muğallar arasında da işlək funksiyasını itirib arxaikləşmişdir. Halbuki qədim türk yazılı mənbələrinin hamısında bu geyim növü «*kəpənək*» adı altında təqdim olunmuşdur.

Yaxın qonşuları kimi, ingiloylar da daha çox peşə səciyyəsi daşıyan bu mövsümi geyim tipini «*kəpənək*» deyil, «*yapıncı*» («*yapmaq*», «*basmaq*» felindən əmələ gəlmiş) formasında qəbul edib işlədirlər.

Yapıncının fərqli olaraq boyu nisbətən qısa olub, qoldan geyilən *çopoz* əməli əhəmiyyət kəsb etdiyindən daha kütləvi mövsümi geyim növünə çevrilmişdir.

Yapıncı kimi, yağmurlu havalarda geyilən *çopozu* da ingiloy kəndliləri özləri istehsal etmir, satınalma, ən çox isə mübadilə yolu ilə əldə edirdilər. Keçən əsrin sonlarına aid ədəbiyyat materiallarından görüldüyü kimi, Zaqatala dairəsində *çopoz* istehsalının ən məşhur mərkəzi Muxax kəndi olmuşdur.³⁴ *Çopoz* ilə keçə qəlibinin istehsal texnologiyası tamamilə bir-birinin eyni olmuşdur. Onların hər ikisi üç lay yundan ibarət olub eyni texniki üsulla basılırdı. Bunların arasında başlıca fərq nisbətən böyük ölçüyə malik olan keçə qəlibin trapes formasında, *çopozun* isə qatlandıqda dirsəyə qədər qol əmələ gətirən «T»-vari formada yapılmasından ibarət idi.

Çopozun keçəsi basılıb hazır olandan sonra ortadan iki qatlanırdı. Qayçı ilə onun boyun yarığı biçilir, yanları və qolunun altı uc-uca tikilirdi. Sökülməmək üçün *çopozun* yaxa və boyun yarığını kənarına tumac və ya pambuq parçadan kəbə tikilirdi. Mövsümi geyim səciyyəsi kəsb etməsinə baxmayaraq, *çopozun* qısa qolları və qıvrıq quruluşu onu gündəlik iş paltarına çevirmişdir. İlin səxtəli, soyuq vaxtlarında təsərrüfat işlərini görmək üçün, adətən, yoxsul kəndlilər arxalığın üstündən əyinlərinə *çopoz* geyirdilər. Şiddətli soyuq və yağmur olanda *çopozu* çuxanın üstündən geyənlər də olurdu. *Çopoz* soyuğu, yağışı kəçirmədiyindən Alazan vadisininin rütubətli şəraiti üçün ən sərfəli mövsümi geyimi, isti libas sayılırdı. Görünür, elə bu səbəbdən də Şərqi Alazan vadisi istisna olmaqla, XIX əsrdə Azərbaycanın digər bölgələrində *çopoz* qeydə alınmamışdır. Şübhə yoxdur ki, *çopozun* uzun müddət bu bölgədə məskunlaşmış etnosların məişətində ilişib qalmasında ənənə mühafizəkarlığı ilə

yanaşı, bölgənin təbii şəraiti, xüsusilə də yüksək rütubətliyi və saxtalaşma qəməsi ilə səciyyələnən iqlim amilləri mühüm rol oynamışdır.

İngiloyların keçmiş məişətində mövsümi səciyyəli geyim tipləri arasında *kürk* də müəyyən yer tutmuşdur. Bununla belə, ingiloylar üçün o, səciyyəvi geyim tipinə çevrilməmişdi. Onu ancaq varlı, həm də yaşlı kişilər geyirmiş. Elə ingiloylar arasında çox material tələb edən, bu səbəbdən də xeyli baha başa gələn *kaval kürkün* dəbdə olmaması faktı da onun kütləvi səciyyə daşmadığını göstərirdi. Geymə kürkdən fərqli olaraq, çiyinə alınan uzun ətəklə və dekorativ məqsəd daşımaqla, topuğa toxunacaq qədər uzun qolları olan *kaval kürkü* almağa ingiloy əhəlisinin nəinki aşağı, hətta orta təbəqələrinin də iqtisadi tavanası kifayət etmirdi.

Əhalinin yoxsul qismi üçün ucuz başa gələn çopoz hər şeyi əvəz edirdi. Bununla belə, bölgənin digər etnosları arasında geniş yayılmış *geymə kürk* ingiloyların keçmiş məişəti üçün yabancısı da deyildi. Onu qışda nəinki kişilər, hətta imkanlı ailədən olan yaşlı qadınlar da geyirdilər.

İngiloyların *baş geyimləri* də tipoloji müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Yerli qoyun dərisi, yaxud kənardan gətirilmə qıvrım təklü *sür dəridən* tikilmiş müxtəlif formalı («şələ», «yapba», «çapma», «daqq», «zülle» və s.) papaq növləri ilə yanaşı, yun şaldan tikilmiş uzun qulaqlı *başlıq*, pambıq parçadan tikilmə *təsək*, yaxud *alınlıq* ənənəvi kişi geyim dəstinin zəruri elementinə çevrilmişdi.

İngiloyların kişi baş geyimləri arasında «kudi» adlanan dəri papaqlar kütləvi səciyyə daşıyırdı. Yaşından və zümrə mənsəbiyyətindən asılı olmayaraq bütün kişilər il boyu başlarında dəri papaq («kudi») gəzdirdirdilər. Kasıblar yerli qoyun və ya quzu dərisindən, varlı kişilər isə qaragül dərisindən papaq geyirmişlər. Formasına və geyilmə tərzinə görə ingiloyların dəri papaqları nəinki bölgənin digər etnoslarından, habelə Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində yayılmış papaqlardan heç nə ilə fərqlənmirdi. Bunların arasında tipoloji oxşarlıqdan əlavə terminoloji eyniyyət də diqqəti cəlb edir.

Papaqların geyim tərzində nəzər-diqqəti cəlb edən yeganə səciyyəvi cəhət bundan ibarət idi ki, ingiloylar papağı kələz qırılmış başa geyirmişlər. Bu səbəbdən də keçmişdə onlar bütün ilboyu, qış-yay başlarını ülgüclə qırıxdırırduar. Daima təsərrüfat işlərində əlləşən ingiloy üçün başın tez-tez qırılması təmizkarlıq əlaməti olmaqla, mühüm hiqzüssəhhə əhəmiyyəti kəsb edirdi. Kişilərin hamısının başının qırılıb olduğunu keçən əsrin 70-ci illərində ingiloylar arasında olmuş A.fon-Plotto da təsbit etmişdir.³⁵

Dəri papaqlar, bir qayda olaraq, aşılı dəridən xüsusi papaqçı dükənlərində tikilirdi. Müştərilərin tələbindən asılı olaraq papaqçı dükənlərində material və forma etibarlı ilə bir-birindən fərqlənən müxtəlif növ papaqlar hazırlanırdı. İngiloyların keçmiş məişətindən bəhs edən M.Canaşvilinin yazdığına görə, kişilər başlarına girdə, yapba və silindrik formalı papaqlar geyirmişlər³⁶. Müəllifin silindrik papaq adı ilə təqdim etdiyi papaq növü Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində «daqq», «Buxara», «Şirazi», «qıvrım», «sür» və ya «sağanaqlı» papaq adı ilə geniş yayılmışdı. Papağın bu növü, adətən, quzu dərisindən, çox vaxt isə kənardan gətirilmə qaragül dərisindən tikilirdi.

Sırıma astara malik olan və sür dəridən tikilən «daqq» papağın qapaq rolunu oynayan yastı təpəsi mahud və ya məxmərdən biçilib tikilirdi. Çox vaxt sifarişlə hazırlanan qıvrım təklü dərilərdən tikilmiş daqq papağın əsas müştərisi varlı zümrələr olardı. Keçmişdə təzə ailə quran gənclərin toy günü başlarına qıvrım təklü dəridən «bay papağı» qoyması adət halını almışdı. Hətta toy günü bəyin papağının oğurlanması az qala onun özünün oğurlanmasına bərabər tutulan rüsvayçılıq sayılırdı. Ona görə də Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, ingiloy toylarında da təzə bəyin papağının qorunması ciddi qayğıya çevrilmişdi.

Məlum olduğu kimi, ənənəvi geyim və bəzəklerin bir qismi sırf əməli məqsəd daşımaqdan əlavə, həm də rəmzi mənə kəsb etmiş, xalqın mənəvi dünyası, onun inan və etiqadları ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bu səbəbdən milli geyim və bəzəklər arasında papaq, kəmə və bir də nişan üzüyü xalq inamları ilə sıx bağlı olub rəmzi mənə kəsb etmək baxımından xüsusi yer tuturdu. Başqa sözlə, adları çəkilən maddi mədəniyyət nümunələrini minilliklər boyu xalq özü üçün müəyyən rəmzlərə çevirmiş, mənəvi dünyasının dərinliklərini əks etdirən nişanələrə döndərmişdir.

Bu mənada Azərbaycanın digər etnosları kimi, ingiloylar arasında da papaq rəmzi mənə daşıyan ənənəvi geyim növü olmuşdur. Həm də yeri gəlmişkən qeyd edək ki, papaq təkcə azərbaycanlılar arasında deyil, ümuman bütün Qafqaz xalqları arasında mardənəlik, namus, qeyrət, sözünün sahibi olmaq kimi yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərin rəmzinə çevrilmişdi.

Məhz elə bu səbəbdən də Azərbaycanda, o cümlədən ingiloylar arasında papaqla bağlı xeyli atalar sözü və zərb-məsələ yaranmışdır. Ənənə olaraq azərbaycanlılar, o cümlədən müsəlman ingiloylar keçmişdə papağı daim başlarında saxlayar, hətta çay-çörək yeyib-içən zaman onu başlarından yerə qoymazdılar. Görünür, elə bu səbəbdən də müdrik babalar «papaq başda yırtılar, başmaq ayaqda» zərb-məsəlini abas yerə yaratmamışlar.

Papağın kişilik, namus, qeyrət rəmzi olduğunu bəyan edən dünya görmüş ağsaqqallarımız «papağı isti-soyuq üçün yox, namus-qeyrət üçün başa qoyarlar»-kəlamını söyləmişlər. Yaxud el ağsaqqallarının həyatını sınaqlarından çıxmış öyüd-nəsihətləri arasında «qızı otaqlıya yox, başı papaqlıya verələr» kəlamı xüsusi yer tutur. Bu müdrik kəlamın rəmzi mənası bundan ibarətdir ki, başında namus-qeyrət nişanəsi gəzdirən mərəd, igid adam hər cür var-dövlətdən yüksəkdə dayanır.

Eləcə də işi dolaşmış çətinə düşmüş adama «papağını qa-bağına qoyub yaxşı-yaxşı fikirləş»məyi məsləhət görənlar papağın şərəfinə layiq dərəcə, təmkin tazahür etdirməyi, ədalətli, düzgün qərara gəlməyi, bütün məsuliyyəti obyektiv düşüncə götür-qoy etməyi tövsiyə etmişlər.

Dəri papaqların şərhinə yekun vurarkən bir cəhəti də qeyd etmək gərəkdir. Yerli qoyun dərisindən tikilən papaqlardan fərqli olaraq sür dəridən tikilmiş papaqlar Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, ingiloylar arasında da *börk* adlanırdı. Sür dərinin təbii rəngindən, yaxud əsiləmə prosesində ona vurulmuş rəng çalarından asılı olaraq *börk* müxtəlif cür adlanırdı. Bunların arasında «çal», «qara», «boz», «sürməyi», «şabalıdı», «gümüşi», «məxməri» və s. adlarla bəlli olan papaqlar xüsusi fərqləndirilirdi. Bunlardan əlavə *börkün* «qələmi», «çapma», «daqqa», «şikari», «Şirazi», «Buxara», «Qəbələ», «çərkəzi», «qalmığı», «ləzgi» və s. adlarla məlum olan və forma etibarli ilə bir-birindən müəyyən qədər seçilən fərqli növləri də yayılmışdır. Varlı, əsilzadə zümrələrə məxsus olan bu *börk* adları təkcə papağın zahiri formasını deyil, eyni zamanda onun istehsal mərkəzini, yaxud etnik mənsəbiyyətini də əks etdirirdi.

Ənənəvi baş geyimlərindən bəhs edərkən kişi geyim kompleksindən çoxdan çıxmış bir arxaiq libas növünü xatırlamaq olmur. Söhbət vaxtı ilə kişilərin də başlarına saldıqları və qismən üzlerini də örtükləri *niqabdan* gedir. Adından da bəlli olduğu kimi, ərəb mənşəli bu baş geyim tipinin Qafqaz mühitinə nə vaxt gəlib çıxması və kişi geyim kompleksini nə vaxt tərk etməsi barədə mövcud etnoqrafik materialların imkanı daxilində mühakimə yürütmək olmur. Bəlli olan gerçəklik bundan ibarətdir ki, İslam dininin yayıldığı Qafqaz xalqlarının bir çoxunun məişətində kişi niqabı, məhdud miqyasda da olsa, yaxın keçmişdə qalmaqda idi. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında niqabın adının xatırlanması faktı onun Oğuz ellərində, başqa təbirlə desək, erkən oğuzların məskunlaşdıqları Cənubi Qafqaz mühitində ilk orta əsrlərin sonlarından etibarən dəb düşdüyünü söyləməyə əsas verir. Dastanda bir neçə dəfə niqabın adı çəkilir və cəmi Oğuz ellərində 4 nəfər kişinin üzü niqablı gəzdirdiyi xəbər verilir³⁷.

Abır-həya rəmzinə çevrilmiş niqab oğuzların təkcə hərbi-demokratiya mərhələsində deyil, ondan sonra gələn feodallaşma dövrünün zadəgan əxlaqına, davranış normalarına, ədəb-ərkan qaydalarına uyğun geyim dəbi üçün səciyyəvi olmuşdur. Kişilərin niqabda gəzməsi İslam əxlaqının hicab qaydalarına əməl etməyin yüksək nümunəsi sayılırdı. El arasında ad-san qazanmış comərd kişilər niqab sayəsində ümumi kütlədən seçilib ayrılıq və barmacaq göstərilirdi. Hamı onların igidliyinə güvənib küsənir və həsəd aparırdı. Görünür, elə məhz buna görə də oğuzlar arasında igidliyinə həsəd aparılacaq üzü niqablı, sayılmış-şəhlimiş qəhrəman cəmi 4 nəfər idi. Deməli, üzü niqablı gəzmək səlahiyyətini qazanmaq səadəti hər kişiyyə qismət olan iş deyilmış.

Lakin ingiloyların mənəvi həyatının xristian mərhələsində ərəb mənşəli niqabın onların məişətinə, xüsusilə də geyim dəbinə daxil olub olmadığını söyləmək mümkün deyil. Son orta əsrlərin əvvəllərində yenidən İslam etiqadını qəbul etmiş ingiloyların niqabla rastlaşb-rastlaşmadıqlarını müəyyənləşdirmək üçün bu dövrün yazılı mənbələrində əsaslı bir məlumat təsadüf olunmur. Bununla belə, ingiloyların yaxın qonşuluğunda yaşayan Qafqaz xalqlarının bir çoxunun geyim dəbində niqab son vaxtlaradək hələ də qalmaqda idi. Bu faktları nəzərə alsaq, bu geyim növünün ingiloyların məişətinə sızması ehtimalını nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Əgər İslamla yanaşı yayılan hicab, o cümlədən kişilərin üzlərinə niqab tutması adəti ingiloyların geyim dəbinə daxil ola bilibse, onda bu geyim növü onların məişətini nə vaxt tərk etmişdir? Bu müskül sualın həllini mənbəşünaslıqla məşğul olan gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxıb, belə bir cəhəti qeyd edərkən, kişi niqabının aradan çıxmasında yeni yaranmaqda olan kapitalist münasibətlərinin təsiri altında feodal əxlaq normalarının dəyişməsi ilə yanaşı, çox güman ki, bu geyim tipini müəyyən qədər əvaz edən *başlıq* da mühüm rol oynamışdır.

İngiloyların ənənəvi baş geyimləri arasında əldətoxunma şal və ya mahuddan tikilmiş başlıq, əsasən, varlı zümrədən olan yaşlı kişilər soyuq vaxtlarda evdən kənara çıxanda, xüsusilə uzaq səfərə gedən zaman başlarına geyirdilər. Eyni adla Qafqazın digər xalqları arasında geniş yayılmış olan bu qədim baş geyiminin mənşəyi barədə elmdə müxtəlif mülahizələr mövcudur. Bəziləri onu Orta Asiyadan gəlmiş türk köçəriləri tərəfindən Qafqaza gətirildiyini³⁸, digərləri isə onu skiflərə məxsus keçə başlıqla müqayisə edərək, başlığın daha qədim tarixə malik olduğunu güman edirlər³⁹.

İngiloyların ənənəvi baş geyimləri arasında ən arxaiq papaq növü *keçə papaq* olmuşdur⁴⁰. Keçə papaq ən çox soyuq və yağmurlu havalarda geyilirdi.

Yaşlı və qoca kişilər, adətən, dəri papağın altından tər yığmaq üçün başlarına pambıq parçadan tikilmiş *təsək* qoyurdular. Həmçinin, dindarlar namaz qılarkın başlarına *təsək* qoyarıdılar.

İsti vaxtlarda kişilər iş görən zaman gözlərini tərden qorumaq üçün, isti dəri papağı çıxarıb, adətən, qaşlarına pambıq parçadan, çox vaxt qədəx və ya ağdan, bəzən də çitdən «alınlıq» adlanan sarğı (*qaşbənd*) bağlayırdılar. Təri öz canına yaxşı hopdurmaq və onun axıb gözə tökülməsinin qarşısını almaq üçün çox vaxt alınlığın qaşa düşən orta hissəsinə pambıq ləmbəsi qoyulurdu. İngiloyların ənənəvi baş geyimləri arasında etnik özünəməxsusluğu, qismən də olsa, əks etdirən yeganə geyim növü məhz «alınlıq» olmuşdur. Bəzi kəndlərdə ona «sarıq», bir sıra kəndlərdə isə, qadınlarda olduğu kimi, «qaşbənd» deyilirdi.

İngiloyların ənənəvi *ayaq geyimləri* tipoloji cəhətdən bölgənin digər etnoslarına xas olan ayaqqabılarından, demək olar ki, fərqlənmirdi. Digər aqrar məişətli xalqlar kimi, keçmişdə kənd təsərrüfatı ilə intensiv məşğul olan ingiloyların da başqa ayaq geyimi «kalman» adlanan dikburun, büzmə *çarıq* olmuşdur. Natural təsərrüfat şəraitində əhalinin əsas kütləsi çarığı xam göndən özü tikir, nisbətən imkanlı kişilər onu aşılı göndən sifarişlə yerli çarıqçılara tikdirirdilər. Günüň özündən çəkilmiş və «gödi» adlanan nazik köşə ilə tikilən xam çarıqdan fərqli olaraq, aşılı günüň çarığı möhkəm eşilib mumlanmış, çox vaxt isə əvvəlcədən boyanmış xüsusi ipliklə tikilirdi. Hər iki halda ayağın ölçüsünə müvafiq kəsilmiş bütöv gön parçasından tikilən və kənarları yuxarı qatlanmış çarığın qırağı boyunca müxtəlif ölçülü «gözək» /«qopi»/ adlanan ilgəklər düzəldilirdi. Xırda, orta və böyük olmaqla, üç çür ölçüyə malik olan gözəklər çarığın daban, yan və pəncəsinin kənarlarını əhatə edirdi. Çoxsaylı pəncə gözəkləri xırda olmaqla, simmetrik vəziyyətdə pəncənin hər iki yanına sıra ilə düzülürdü. Onlara keçirilən çarıqbağı vasitəsilə çarığın üstü boyvəboy örtülürdü. İri ölçülü daban və yan gözəklərinə keçirilmiş çarıqbağının köməyi ilə çarıq həm də ayağa möhkəm bənd edilirdi.

Bir qayda olaraq, istər xam, istərsə də aşılı çarığı tikməzdən əvvəl günü zollayıb «şalti» adlanan bərabər hissələrə bölürdülər. Mal günüňün ölçüsündən və formasından asılı olaraq, bir çarək enində biçilib zollanmış «şalti»lər /zol/ müxtəlif uzunluqda olurdu. Hər «şalti»dən 2 cüt, yaxud 2 cüt bir tay çarıq biçilirdi.

Bölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da çarığı əldə toxuma yun *corab* ilə geyirdilər. Qadın corabları kimi, kişi corabları da rəngbərang ipdən, olvan naxışlı toxunurdu. Bir qayda olaraq, corabı qadınlr 5 ədəd corab mili vasitəsilə toxuyurdular. Kişi corablarının boğazı qısa olmaqla, həm də büzməsiz to-

xunurdu. Bir qayda olaraq onun boğazına uzun bağ tikilirdi. Soyuq vaxtlarda və çöl-təsərrüfat işləri zamanı salvarın balaqlarını corabın boğazının altına salandan sonra üstündən alabazək corab bağı ilə bir neçə dəfə dolayıb möhkəm bağlayırdılar.

Ticarət və sənəkarlığın inkişaf etdiyi yaşayış məskənlərində varlı kişilər və ruhanilər /molla, müfti, keşiş və b./, adətən, ayaqlarına satınalma yolla əldə olunmuş *başmaq* geyirdilər. Bununla belə, nə başmaq, nə də qunclu uzunboğaz *çəkmə* ingiloyların geyim dəbində kütləvi səciyyə dəzənməmişdir. Bunların hər ikisini təkaməyirək varlı kişilər alıb geyə bilirdilər.

İngiloyların çöl təsərrüfat işləri üçün başmaq kimi, baha başa gələn qunclu çəkmə də sərfəli ayaqqabı növü sayılırdı. Bunun müqabilində ingiloyların keçmiş məişətində şaxtılı qış aylarında, xüsusilə yer don olan vaxtlarda «zəngəl» adlanan uzunboğaz keçə çəkmədən istifadə olunurdu. Bu fakt ədəbiyyat materiallarından da bəlli olur. Həm də belə hallarda keçə çəkməni, əsasən, çopozla qoşa geyirdilər⁴¹.

İngiloy kəndlilərinin ənənəvi ayaq geyimləri arasında *çust* və «şətəl» adlanan yun coraba da təsadüf olunurdu. Adı corabdan fərqli olaraq şətəlin altı qalın toxunur, yaxud onun altına keçə altlıq salınırdı. Şətəli çox vaxt şap-şap əvəzinə evdə, yaxud həyat-bacada geyirdilər.

Ruhani şəxslər, xüsusilə namaz qılan müsəlman dindarlar ayaqlarına çox vaxt *məst* geyirdilər. Bu, hər dəfə namazdan əvvəl ayağı yuyub məs çəkmə əməliyyatından onları azad edirdi. Məstin həm üstü, həm də altı yumşaq tumacdən tikildiyindən evdən kənara çıxan zaman onun üstündən *başmaq* geyirdilər. İngiloy dindarlarının geydiyi məst forma və quruluş etibarilə Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərdə müsəlman dindarların geydiyi məstədən fərqlənmirdi.

Qısa boğazlı corabı xatırladan məstin quncları topuğu ancaq örtə bilirdi. Ayaqdan çıxmasın deyər, onu ensiz köşə ilə topuqdan bağlayırdılar.

Etnoqrafik səfərlər zamanı ingiloyların ənənəvi geyim dəstində *badış*, *patava*, *nələyin*, *dübəndi*, *qondara*, *laflın* və s. kimi ayaq geyimlərinə və onların adlarına da təsadüf olunmamışdır. Daha çox Şəki və onun ətraf kəndləri üçün səciyyəvi olan bu ayaq geyimləri ingiloy əhalisi arasında qismən də yayılmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ticarət əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində bir sıra sənaye məhsulları, o cümlədən Avropa biçimli ayaqqabılar /*qaloş*, *çəkmə*, *botinka*, *xrom çəkmə*, *şiblit*, *tuflı*, *basanojka* və s./ təcridən ingiloyların da məişətinə daxil olmağa başlamışdır.

İngiloyların kişi geyim dəstindən bahs edərkən ruhani libası sayılan *əba* və *ammamə* barədə öləri də olsa, məlumat vermək

lazım gəlir. Ərəb mənşəli hər iki geyim növü müsəlman ingiloyların ruhani şəxslərinə (molla, əfəndi, müfti, müctəhid və b.) məxsus olub, nə tipoloji cəhətdən, nə də geyilmə tərzinə görə Azərbaycanla, habelə ümumən müsəlman aləmində geniş yayılmış eyni tip geyimlərdən heç nə ilə fərqlənmirdi. Ölkənin digər bölgələrində olduğu kimi, müsəlman ingiloyların din xadimlərinin əbə, qurşaq və əmmamadan qeyri başqa libas növləri (şalvar, köynək, arxalığ, başmaq və s.) mülki geyimlərdən seçilmirdi. Eyni hal xristian ingiloyların din xadimlərinə məxsus üst geyimlərində (pilon) da müşahidə olunurdu.

Bunun müqabilində ingiloyların hər iki icması üçün xüsusi peşə geyimləri, demək olar ki, olmamışdır. Gündəlikdə geynilən köhnə paltar həm də peşə libası kimi istifadə olunurdu. Yalnız «meyzər» adlanan *döşlük* paltarın üstündən öne bağlanıb və əyin libasını çirkənlənməkdən və sürtülüb tez dağılmaqdan qoruyurdu.

İngiloyların özlərinə məxsus xüsusi peşə geyimləri olmasa da, bəzi peşə sahiblərinin, o cümlədən çobanların geyim tərzində müəyyən fərqlər nəzərə çarpırdı. Çobanların daima başından düşməyən şələ papaq, çiyinlərinə aldıkları yapıncı və ya əyinlərinə geydikləri mövsümü libas növü olan çopoz və bir də çiyinlərindən asdıqları azuqə çantası (yan çantası) onların peşə mənsubiyyətindən soraq verirdi. Çobanların çarılıq ayağına dolanmış ensiz, uzun *dotaq* onların xoncarlı şalvarının balaqlarının öz altına alırdı. Asanlıqla sezilib seçilən bütün bu geyim əlamətləri çoban peşəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirirdi.

İngiloylar təcəlliyyə düşündən sonra onların özlərinə məxsus hərbi geyimi, müdafiə və hücum silahları da olmamışdır. Sülhpərvər, əmin-amanlıq camaatına çevrilmiş ingiloylar hansı etnosun təcəlliyyəinə düşürdürlərsə, ona məxsus *hərbi geyim* və *silah* gəzdirdilər.

4. Qadın geyim dəsti

İngiloy qadınlarının ənənəvi geyim dəsti tipoloji cəhətdən Ümumazərbaycan səciyyəsi daşımaqla, bölgənin digər etnoslarına xas olan libas növləri ilə oxşarlıq təşkil edirdi. Bunların arasında biçim etibarlı ilə əsas fərq geyim tiplərinin xırda ünsürlərində, xüsusilə bu və ya digər geyim növünün qısa və enli biçilib tikilməsində, ən başlıcası isə terminlərin paralel işlənməsində nəzərə çarpırdı. Türk, qışman isə ərəb-fars mənşəli geyim adlarını, yaxud onların hissələrini ifadə edən istilahlardan bir qismini ingiloylar həm də özlərinin yerli ləhcələrində işlədirdilər.

Ölkədə sənaye istehsalının ləng inkişafı üzündən fabriklə məhsullarının çatışmaması, yun, ipək, pambıq və s.-dən ibarət

xammal ehtiyatının bolluğu kустar parça istehsalının uzun müddət davam etdirilməsini labüd etmişdir. Hər bir ingiloy qadını ayırmayı, bükdərməyi, boyamağı, toxumağı, biçib tikməyi mükəmməl bilir və kiçik yaşlarından bu sənətin peşə sirrlərini qızlarına öyrədirdi.

Kişi geyimlərində olduğu kimi, ingiloy qadınları XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində paltar üçün həm yerli əldətoxuma, həm də kəndən gətirilən fabriklə paltar parçalarından istifadə edirdilər. Satınalma fabriklə parçaları ucuz başa gəlməkə yanaşı, həm də keyfiyyətcə yüksək olduğundan XX əsrin əvvəllərinə doğru təcridcən yun və ya keci sapdan toxunma kустar parçaları sıxışdırıb aradan çıxarmağa başlamışdır. Yerli pambıq parçalarla gəldikdə isə çar Rusiyası tərəfindən işğalın ilk mərhələlərindən etibarən ticarət əlaqələrinin artması sayəsində Rusiya və Avropanın pambıq parça məmulatı kустar bürmət istehsalını çox erkən sıxışdırıb məişətdən çıxarmağa başlamışdır. Fabriklə məhsulları olan ağ, bez, çit, sətın, ləstik və s. tezliklə əhalinin nəzərində ən sərfləli parça materialına çevrilmiş və geniş yayılmışdır. Adları çəkilən pambıq parçalar nisbətən ucuz başa gəldiyindən əhalinin müxtəlif icmaları zümrələrinin ev məişətində kütləvi geyim materialına çevrilmişdir.

Etnoqrafik çöl və ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, ingiloy qadınlarının ənənəvi geyim dəstində başlıca yeri *tuman*, *köynək*, *meyzər* /*mayzər*/, *çikila* və *arxalığ* tutmuşdur. Geyim dəstinin bu növləri varlı, yaxud kasıb olmasından asılı olmayaraq, hər bir qadın üçün zəruri libas sayılırdı. Bununla yanaşı, varlı ailələrə məxsus bir sıra əlavə geyim və bəzək növləri də olmuşdur ki, bunlar çox vaxt satınalma yolla, hazır şəkildə kənddən əldə edilir və kütləvi səciyyə daşıyırdı.

Ədəbiyyat materiallarından anlaşıldığı kimi, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şərqi Alazan vadisində, o cümlədən ingiloylar arasında geyim dəsti tam tərkibdə hələ də qalmaqda idi⁴². Alazan-Heftəran bölgəsinin müəyyən qədər ölkənin digər mədəni mərkəzlərindən təcrid olunması, onun iqtisadiyyatının aqrar səciyyə daşması, yarımatural təsərrüfatın hələ də mövcud olması, sənaye ocaqlarından uzaqda yerləşməsi və b. amillər üzündən burada ənənəvi geyim dəbi XX əsrin 30-cu illərində də mühafizə olunub saxlanmışdır. Hətta qadın geyimlərinin bir sıra elementləri /*meyzər*, örpək, corab, gümüş zینətlər və s./ hələ də özlərinin məişət əhəmiyyətini itirməmişdir⁴³.

Etnoqrafik tədqiqatlar noticəsində ingiloy qadın geyim dəstinin iki əsas növü müəyyənləşdirilmişdir. Bunlardan biri başlıca olaraq, müsəlman ingiloyların məskunlaşdığı Zaqatala rayonu ərazisində geniş yayılmışdır. Səciyyəvi haldır ki, bu geyim dəsti bölgənin digər müsəlman etnoslarına xas olan geyimlərlə tipoloji, çox vaxt isə həm də terminoloji eyniyyət təşkil

edir. Ona görə də bu geyim dəsti Zaqatala rayonundan başqa avar və muğalların məskunlaşdığı Balakən rayonunda, habelə Qax rayonunun dağlıq və dağətəyi ərazilərində, başqa sözlə, muğal və saxur kəndlərində geniş yayılmışdır. Barəsində söhbət gedən geyim dəstinin başlıca səciyyəvi elementləri uzun ətkli *köynək*, *genbalaq tuman*, *meyzər* və oymayaxa *arxalıq* olmuşdur.

Ənənəvi qadın geyim dəstinin ikinci növü xristian ingiloylar üçün səciyyəvi olmaqla, əsasən Qax rayonunda, qismən isə Zaqatala və Balakən rayonlarında yayılmışdır⁴⁴. Bu geyim dəsti qısa *köynək*, *gen tuman* və qısa ətkli *arxalıqdan* ibarət olmuşdur. Bunlardan əlavə qadın öyin geyimlərinə *katibi*, *qurşaq*, *kəmərdə* də daxil idi.

İngiloy qadın geyimləri arasında «peranqi» adlanan *köynək* özünün biçim ümumiliyinə baxmayaraq, təkamül formalarının müxtəlifliyinə və etnik səciyyə daşıyan fərqli terminoloji əlamətinə görə xüsusi maraq doğurur. Kişi köynəyi kimi o da, tunikvari biçim üsulu ilə tikilirdi. Bunun üçün boyvəyob götürülmüş pambıq parçanı (əvvəllər ağ və ya bez, XIX əsrin ortalarından etibarən isə çit parçanı) iki qatlayandan sonra onun tən ortasından boyun və yaxa üçün yarıq açırıldı. Köynəyin gövdəsini əmələ gətirən kustar parça tikəsi ensiz olduğundan, adətən, onun hər iki yanına eynilə öz parçasından trapes formasında biçilmiş, ingiloy ləhcəsində «azğüt» adlanan yan taxtaları calaq edilirdi. Həmin calaqların sayəsində köynəyin gövdəsi etəyə doğru getdikcə genişləndirdi. Görünür, əvvəllər kişi köynəyi kimi, onun da etəyi qısa olmuşdur. Lakin geyim tərzii qadın köynəyinin etəyinin tədricən uzanmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, bir qayda olaraq, üst köynəyinin etəyi tumanın üstündən aşağı buraxılır və onun üzərini tamamilə örtürdü. İngiloylarda qadın tumanının balaqları dizdən bir qədər aşağı olduğundan köynəyin də etəyi onu örtəcək qədər uzun biçilib tikilirdi.

İngiloy qadınlarının geyim dəstini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, hər iki icmada qadın köynəyi eyni cür «peranqi» adlanmışdır. Bununla belə, müsəlman qadınlarının köynəyinin etəyinin uzun, xristian qadınlarının isə köynəyinin etəyinin bir qədər qısa olduğu nəzərə çarpır. Xristian icmasında köynəyin etəyinin qısa olması sayəsində alt tumanın balaqlarının bəzəkliyi aydın nəzərə çarpırdı.

Etnoqrafik baxımdan diqqəti cəlb edən bir cəhət də bundan ibarətdir ki, ingiloyların həm müsəlman, həm də xristian qadınlarının xüsusi fərqlənən alt köynəyi olmamışdır. «Peranqi» adlanan üst köynəyi eyni zamanda alt köynəyini də əvəz edirdi. Daha doğrusu, bu məqsədlə qadınlar iki dəst üst köynəyini bir-birinin üstündən geyir, yaxud üst köynəyini birbaşa ayına geyirdilər.

Maraqlı haldır ki, müsəlman ingiloylar bölgənin digər müsəlman etnosları kimi, uzun ətkli köynəyi çox vaxt «don» adlandırdılar. Burada dini fəxriyyəlikdən irəli gələn etnomədəni təmas özünü aydın büruza verirdi.

Çox güman ki, «azğüt»lu don («azğütian peranqi») biçim etibarilə qadın köynəklərinin ən arxakı növü olmuşdur. Elə bu geyim tipinin adında köynək mənasını bildirən «peranqi» ifadəsi də bunu göstərir. Məlum olduğu üzrə XIX əsrin ortalarından, başqa sözlə, enli fabriq parçaları ingiloyların məişətinə daxil olana qədər digər geyim tipləri kimi, uzun ətkli qadın köynəyi də əldətoxuma ensiz pambıq parçalardan (bürmət, qədək və s.) tikilirdi. Yerli parça növləri paltar üçün en vermədiyinə görə, onun yanlarına «taxta», «xişdək», «azğüt», «peş» və s. adlarla bəlli olan əlavə calaq verildi. Bunun sayəsində paltarda sərbəst hərəkət imkanı artır və onun vaxtından tez partlayıb cırılmasının qarşısı alınır. Sonralar kustar parça növlərinin sıxışdırılıb məişətdən çıxarılması ilə əlaqədar olaraq, növbəti «azğüt»a ehtiyac qalmamış, hətta donun daha bir əlahiddə variantı olan *büzməli don* yaranmışdır.

«Azğüt»lu donu əvvəllər əldətoxuma bezdən boyadılmış bürmədən, XIX əsrin ortalarından etibarən isə güllü çit və ya sətindən tikirdilər. Xüsusilə qoca qarıların donu çox vaxt qara sətindən tikilirmiş. Qız uşaqları və cavan gəlinlər əlvan rəngli don geyməyi daha çox xoşlayarmışlar. Bayır-bayramlıq donunu ipək parçalardan, ən çox isə müxtəlif rəngli qanovuzdın tikib geyməyə çalışarmışlar. İmkanlı ailələrdə ara-sıra gündəliyə də ipəkdən don geyən yaşlı qadınlara təsadüf olunarmış.

Bir qayda olaraq, tunikvari biçim üsulunda tikilən «azğüt»lu don (xristian ingiloylarda o «azğütian peranqi» adlanır) oyma boyun və düz yaxa yarığına malik olub, 2-3 yerdən *ilgədüymə* vasitəsilə sağdan sola düymələnirdi.

Donun biləyədək uzanan gen qolları «düzdəmə» biçilib bilavasitə gövdəyə bitişdirildiyindən «azğüt»un baş hissəsi eyni zamanda xişdəyi əvəz edirdi. Qolların enli biləyi çox vaxt büzmələnib, «məcə» adlanan bilerzəklə tamamlanırdı.

«Azğüt»lu donun boyun yarığının ətrafına, adətən, iki barmaq enində dik dayanıb boyunca tikilirdi. Bəzən isə, xüsusilə don ucuz pambıq parçadan tikilərkən onun boyunca olmurdu. Belə donun etəyinin hər iki tərəfində bir çərək uzununda yan yarığı olurdu.

Bahalı ipək parçalardan tikilmiş donun kürəyinə və sinəsinə çox vaxt pambıq parçadan astar qoyulurdu. Bu, donun istifadə müddətini uzatmağa imkan verirdi.

Südəmar körpəsi olan qadınlar üçün donun yaxa yarığı döşün altınadək uzun biçilib tikilirdi. Bu halda möhkəm olmaq

üçün yaxa yarığının ətrafına başqa parçadan əlavə köbə qoyulurdu.

Toy-bayramlıq donunun qollarının biləklərinə, ətəyinə və boyunluğuna rəngbərəng keci sapdan toxunmuş, ensiz və nazik şərid, yaxud «qiy» tikilirdi. Eyni bəzək elementinə xristian ingiloylar arasında da təsadüf olunurdu. Lakin onların donunun ətəyi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nisbətən qısa olması ilə seçilirdi. Bu cəhət XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. Xristian ingiloylarda bu ənənə indi də davam etməkdədir.⁴⁵

Uzun ətkəli köynək, başqa sözlə, don ümumiyyətlə bölgənin geyim dəbinin səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edirdi. Köynəyin bu növü hətta dəfn libasının zəruri elementinə çevrilmişdir. Əsrlərdən bəri davam edən adətə görə, qadının meyiti yuyulub paklanandan sonra kəfənə bükülməzdən əvvəl ona tuman-köynək geydirilirdi.

«Azğut»lu dondan fərqli olaraq, büzməli donun gövdəsi iki hissədən ibarət biçilməklə, bəldə bir-birinə calamb bitişdirilirdi. Bu halda donun gövdəsinin yuxarı hissəsi «azğut»lu donda olduğu kimi, bədənə kipi dayanır, ayrıca qibilib ona birləşdirilən ətəyi isə bəldən büzməli, yaxud qırçınlı tikilirdi. Bunun sayəsində donun ətəyi həm tumanı əvəz edir, həm də sərbəst hərəkət etmək üçün imkan verirdi.

Büzməli donun gen qolları biləkdə məcəsisə tamamlanmışından iş görəndə zaman dirsəyə doğru geri çırılmalamağa imkan verirdi. Bu baxımdan büzməli don əməli cəhətdən daha sərfəli qadın geyimi olduğundan «azğut»lu donu sıxışdırıb tədricən məişətdən çıxarmışdır.

Maraqlı haldır ki, kişilərdən fərqli olaraq ingiloy qadınları donun üstündən bellərinə «sartqeli» adlanan qurşaq bağlayırdılar. Uzunlu 3 m, eni 50-60 sm olan qurşağı qatlayıb belə dolayandan sonra ucunu öz dolayına sancırdılar.

Ənənəvi qadın geyim dəsti kəmərbəstə geyim tipi sayılan tuman ilə tamamlanırdı. Bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, keçmişdə ingiloy qadınları da, əsasən, cütbalıq tuman geyirdilər. Taybalax tuman peyda olandan sonra cütbalıq tuman tədricən məişətdən çıxmağa başlamışdır.

Cütbalıq tuman vaxtilə müxtəlif adlarla bölgənin bütün etnosları arasında geniş yayılmışdı. Biçim ümumiliyyə baxmayaraq o, ingiloyların müsəlman və xristian icmalarında fərqli adlarla tanınırdı.

Adətən, müsəlman ingiloylarda tumanın bu arxaik növü, «nibxavi», yaxud «nıpxavi», xristian ingiloylarda isə «mukasar» və ya «mukasa» adlanırdı. Maraqlı haldır ki, bu terminlər həm alt, həm də üst tumanı mənasını bildirirdi. Görünür, keçmişdə uzun ətkəli köynək-donda olduğu kimi, alt və üst tuman

arasında da biçim fərqi olmamışdır. Bunlar bir-birindən yalnız parça materialına görə seçilirdilər.

Adətən, alt tumanı ucuz pambıq parçalardan, ən çox isə bezdən, üst tumanı isə ipəkqarışıq pambıq parçadan, ya da xalis ipək parçadan (qanovuz, darayı, mov və s.) tikilirdi. İmkansız qadınlar cütbalıq tumanın yuxarı hissəsini donun altında saxladığı üçün onu ucuz pambıq parçalardan (bürmət, qədkə), ən çox isə qırmızı rəngli şilədən, düzbucaqlı formada biçilmiş qısa balaqlarını isə ipəkdən tikirdilər. Bu halda tumanı bəldə saxlamaq üçün onun baş hissəsini içəri qatlamaqla bağ («xoncar») yeri düzəldilirdi. Tumanın balaqları miyanca vasitəsilə bir-birinə bitişdirildəndən sonra, həm də onun baş çataqlarına calanırdı. Xoncarın çıxışı yerini dəyişdirməklə tumanı hər iki tərəfinə geymək olurdu.

İstər müsəlman, istərsə də xristian ingiloyların tumanı fərqli adlarla («nıpxavi», «mukasar») adlandırılmasına baxmayaraq, onların hər ikisinin balaqlarının ayaq hissəsi 4-5 barmaq enində naxışlanıb bəzəkli hala salınırdı. Tuman balağının bafta, şərid, qiy vasitəsilə bəzədilməsi faktı ingiloyların hər iki icması üçün səciyyəvi hal olmaqla, eyni zamanda qısa ətkəli donun uzun müddət ənənəvi geyim dəstində dəbdən düşmədiyini göstərir. Əks halda nıpxavinin balaqlarının aşağı hissəsinin al-əlvan bəzədilməsinə lüzum qalmazdı.

Tumanın balağına bəzək vurulması faktı keçən əsrə aid ədəbiyyat materiallarında da öz əksini tapmışdır. Ingiloy geyimlərinin bəhs edən A.fon-Plotto yazırdı ki, qadınların geydiyi qırmızı rəngli gen tumanın balaqlarının aşağı hissəsi al-əlvan şəridlə bəzədilirdi.⁴⁶

Ingiloy qadınları arasında geniş yayılmış cütbalıq tumanın geyim tərzində də müəyyən fərq nəzərə çarpırdı. Belə ki, müsəlman ingiloylardan fərqli olaraq, xristian ingiloylara xas olan tumanın («mukasar») balaqları hədsiz dərəcədə gen olduğundan onları baldıra dolayıb üstündən ensiz dolaq sarıyırdılar. Bundan fərqli olaraq, bayırlıq-bayramlıq tumanın balaqları çox vaxt açıq qaldığından o «ətək» adlanan taybalıq tumanı xatırladırdı.⁴⁷ Bu halda kəndardən baxdıqda onu sanki üst-üstə geyinmiş uzun ətkəli dondan seçmək olurdu.

Bayramlıq tumanın istifadə müddətini uzatmaq məqsədilə, adətən, ona pambıq parçadan astar da tikilirdi.

Kəmərbəstə qadın geyimlərinin yerli terminologiyasından bəhs edərək əlamətdar bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Xristian ingiloylarda «mukasar» adlanan cütbalıq tuman müsəlman ingiloylarda və gürcülərdə eyni cür «nıpxavi» adı ilə bəlli olmuşdur. Həm də gürcülər təkcə alt tuman, müsəlman ingiloylar isə həm alt, həm də üst tumanı «nıpxavi» deyirdilər.⁴⁸ Bu halda xristian ingiloyların bu arxaik geyim tipini həm gürcülərdən,

həm də müsəlman ingiloylardan fərqli olaraq «mukasar» adlandırılmaları və onun etimoloji mənası kifayət qədər aydın deyildir. Çünki xristian ingiloyların təmasda olduqları qonşu etnosların heç birinin dilində cütbəlaq tumanı bildirən «mukasar», yaxud «mukasa» sözüne təsadüf olunmur. Bu arxaik geyim növünün qədim tarixə malik olduğunu və qonşu xalqların dil materialı ilə etimologiyasının izah edilmədiyi nəzərə alınarsa, bu sözü ingiloyların tayfa dilinin qədim qatlarının qalığı hesab etmək ehtimalı yaranır. Bu gizli məqamların açılması və ingiloyların tayfa dilinin aşkarlanması isə ciddi linqvistik araşdırma tələb edir. İngiloyların dialekt dilində ilişib qalmış arxaik sözlərin tapılıb tədqiq olunması bir çox qaranlıq mətləbləri aydınlaşdırma bilər.

İngiloyların, istər müsəlman, istərsə də xristian olsun, ənənəvi geyim dəstinin ən zəruri elementlərindən biri «meyzər» və ya «mezər» adlanan *döşlük* (önlük) olmuşdur.⁴⁹ Meyzər həm gündəlik, həm də bayram libasının zəruri elementi sayılırdı. Məlum olduğu kimi, arxaik ayin geyimlərinin yaxa yarığı qadın əndamını kənar nəzərdən kifayət qədər gizlətməyə imkan verirdi. Bu qüsurlu cəhət həm köynək və ya donda, həm də arxalığda özünü büruzə verirdi. Əyin geyimlərinin bu kəm-kəsirini örtmək üçün xüsusi geyim növünə tələbat yaranmışdır. Məhz həmin tələbatla əlaqədar bütün qadınlar, hətta 7-8 yaşından başlamış qız uşaqları isti vaxtlarda tuman-köynəyin, soyuq vaxtlarda isə arxalığın üstündən meyzər bağlayırdılar.

Səciyyəvi haldır ki, qadın geyim dəstinin bu arxaik elementi eyni adla bütün Alazan-Həftəran vadisində geniş yayılmışdır. Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində bu geyim tipinin «döşlük» və «önlük» adları ilə bəlli olan bir-birindən fərqli iki biçim növünə təsadüf olunur. Həm də Alazan-Həftəran vadisi, o cümlədən ingiloylar üçün səciyyəvi olan meyzərdən fərqli olaraq, Azərbaycanın digər bölgələrində həm önlük, həm də döşlük, əsasən, iş (peşə) geyimi sayılırdı. Onu nəinki bayram libası ilə, hətta iş görülməyən asudə vaxtlarda gündəlik geyim dəstində istifadə etmirdilər. İngiloylarda isə bunun əksinə olaraq, qadının nəinki ictimaiyyət arasında meyzərsiz çıxması, hətta ailədə olarkən meyzər bağlamaması qəbahət sayılırdı. Ona görə də körpə qızlar istisna olmaqla, qadın xeylağı səhər tezdən yuxudan oyanan kimi, üst paltarını əyninə geyən andan etibarən ta yatağa girənədək meyzər bağlayırdı.

Toy-bayram libasının meyzəri bahalı ipək parçalardan, varlı ailələrdə isə məxmər və ya gülməxmərdən tikilməklə, güləbətin bafta və asma gümüş sikkələrlə bəzədilirdi.

Gündəlik meyzər ucuz pambıq parçalardan tikilməklə, çox vaxt bəzəksiz və zinətsiz olurdu. Təntənəli geyim dəsti üçün nəzərdə tutulan və yaxası boğazın altından xeyli aşağıda dayanan

bəzəkli meyzərdən fərqli olaraq, gündəlik meyzərin yaxası xirdəyədək hündür olurdu.

İngiloy mühitində meyzər nəinki geyim dəstinin, habelə adət-ənənələrin də zəruri hissəsinə və mütləq atributuna çevrilmişdir. Adətə görə, gəlin gətiriləcək nişanlı qız üçün toy libasının tərkibində gümüş zinətə suslənmiş bahalı ipək və ya məxmər meyzərin olması toy tədarükünün vacib şərtlərindən sayılırdı. Əsrlərdən bəri davam edən el adətinə görə, düyməçətsiz və meyzərsiz gəlin köçürməmişlər.

Keçmişdə meyzər bütöv parçadan trapez formasında, boy-vəyob biçilirdi. Meyzərin tez dağılıb korlanan döş hissəsinə bədən azca aşağı olmaqla, çit astar tikilirdi. Onu boyunda saxlamaq üçün baş tərəfinin hər iki küncünə *qiy*, yaxud iki qatlanmış parçadan ensiz «üzəngi» tikilirdi. Bu səbəbdən də meyzər başdan keçirmə üsulu ilə geyilirdi. Bəzi kəndlərdə meyzərin üzəngi qaytanını tez-tez açib-bağlamaq üçün onun bir tərəfinə düymə tikir, qaytanın ucunda isə müvafiq ölçüdə ilgək açırırdılar. Lakin bəndləmə üzəngili meyzərin daha geniş yayıldığını belə bir faktdan da görmək olur ki, ötən əsrə aid ədəbiyyat materiallarında meyzərin keçirtmə üsulu ilə başdan geyildiyi xəbər verilir.⁵⁰ Meyzərin beli onun hər iki kənarına bənd olunmuş xüsusi *belbağı* vasitəsilə bağlanırdı.

Toy-bayram meyzərinin beli meyzər bağı, yaxud gümüş kəmərlə bağlanırdı. Bu halda onu sifarişlə zərgərə düzəldirilmiş xüsusi gümüş *boyunbağı* (gərdənbənd) vasitəsilə boyundan asırdılar.

Bütün bölgədə olduğu kimi, ingiloy qadınları da soyuq vaxtlarda donun üstündən *arxalığ* geyirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim geyim tipi təkcə Alazan vadisinin digər etnoslarının hamısında deyil, Qafqaz xalqlarının böyük əksəriyyətində eyni adla geniş yayılmışdır. Gürcülər kimi, ingiloylar da onu çox vaxt təhrif olunmuş formada «axaluxi» adlandırırlar.

Tədqiq olunan bölgədə arxalığın iki əsas növü qeydə alınmışdır. Digər müsəlman etnoslarda olduğu kimi, müsəlman ingiloylarda da arxalığın uzun qollu, qısa ətkli, xristian ingiloylarda isə qısa qollu və uzun ətkli növü geniş yayılmışdır.

Arxalığın birinci növünün qolları biləkdə məcə ilə⁵¹, ikinci növünün qolları çuxada olduğu kimi, əlçimli *qolçaqla* tamamlandı.

Dirsəkdən aralanıb sallanmasın deyə, adətən, qolçaqları geri qatlayıb əlçimli uclarını kürəkdə bir-birinə bənd edirdilər.

Müsəlman ingiloyların çoxsaylı çin-çin qırçınla tamamlanan qısa ətkli arxalığından fərqli olaraq, xristian ingiloyların arxalığının uzun ətəyi, adətən, büzməli biçili tikilirdi. Hər iki ingiloy icmasına xas olan arxalqların yaxa yarığı da forma etibarilə bir-birindən fərqlənirdi. Müsəlman ingiloyların arxalığı-

nın yaxa yarığı kəmər yerində uzaqlaşmaqla, bir qayda olaraq, üçbucaq formasında tamamlanırdı. Xristian ingiloylara məxsus arxalığın yaxa yarığı göbəyin üstündə uzaqlaşsa da, çox vaxt «oyma» (oval) formada tamamlanırdı. Arxalığın hər iki növlünün qabaq qanadları bəldə ilgə-düymə ilə üst-üstə düymələnirdi.

İngiloy arxalıqlarının biçim üsulunda diqqəti cəlb edən elementlərdən biri də onların qolunun altına ayrıca «xişdək» qoyulmamasından ibarət idi. Arxalığın «qoltuqaltı» adlanan yan calaqlarının baş hissəsi üçbucaq formasında biçilərə xişdək əvəzinə qoltuq altını birləşdirirdi. Bütün bunlardan əlavə hər iki icmaya məxsus arxalıqların qabaq qanadlarının kənarına, habelə qollarının ağzına və ayağına rəngli keci saplarla bəzək salınırdı.

İngiloyların üst geyim dəstində «katibi» adlanan çiyindirlikli geyim növünə də təsadüf olunurdu. Bahalı ipək və ya məxmər parçadan biçilməklə, boyun, yaxa, bilək və ayağın kənarlarına xəz tikilən, elə bu səbəbdən də baha başa gələn katibini çox nahaqan hallarda varlı-kübar qadınların əynində, həm də toy-bayram şənliyi qiyafəsində görmək mümkün idi. Kasıb və ortabab kəndlilərin maddi vəziyyəti katibi geyməyə imkan vermədiyindən ingiloylar arasında o, kütləvi geyim növünə çevrilə bilməmişdi. Arxalıqla oxşar biçimə malik olmasına baxmayaraq, varillər onu çox vaxt hazır halda, kənardan satınalma yolu ilə əldə edirdilər.

Mövsümi geyim növü kimi, keçmişdə ingiloy qadınları soyuq vaxtlarda, xüsusilə qış aylarında «döşlük» adlanan,⁵² qara sətindən tikilmiş gödəkə geyərmişlər. Qolsuz və qısa (ətəksiz) biçilib tikilən döşlüyün astarının arasına, isti olmaq üçün, yun qoyub sıırırdılar. Döşlüyün ingiloylar arasında yerli adına təsadüf olunması faktı onun qonşu muğallardan keçdiyini söyləməyə əsas verir. Informatorların söylədiyinə görə, əvvəllər ingiloy qadınları qışda isti olmaq üçün döşlük əvəzinə arxalığın astarını sırtlıq düzəldirdilər. Bu halda əlavə üst geyiminə lüzum qalmırdı.⁵³

İngiloy qadınlarının ayin geyim dəsti qurşaq ilə tamamlanırdı. Eni 30-40 sm, uzunluğu 3 m-ə qədər qurşaq ingiloylar arasında «sartkeli», yaxud «satqeli» adlanırdı. Onu həm müsəlman, həm də xristian ingiloylar arxalığın üstündən bellərinə dolayır, ucunu qabaq tərəfdən aşağı sallayırdılar. «Azğutlu» donun üstündən bağlandıqda qurşağın ucu onun dolağına sancılırdı.

Informatorların söylədiyinə görə, varlı ailələrdə yaşlı qadınlar bu geyim tiplərindən əlavə avar qadınlarından olduğu kimi, soyuq vaxtlarda, xüsusilə qış aylarında evdən kənara çıxarkən kürk geyirdilər. Kasıb qadınlar isə bu məqsədlə çopozdan

istifadə edirdilər. Bununla belə, ingiloy qadınlarının geyim dəstində nə kürk, nə də çopoz kütləvi səciyyə daşımamışdır. Bunun müqabilində soyuq vaxtlarda ingiloy qadınları «zubuni» adı ilə ballı olan astarlı zivünü geyərmişlər.

Mövsümi səciyyə daşıyan bu geyim növü keçmişdə Azərbaycanın qərb bölgələrində, habelə qonşu Gürcüstanın acarlar və məhsəti türkləri yaşayan ərazilərində geniş yayılmışdır.⁵⁴

İngiloyların ənənəvi baş geyimləri bir sıra məhəlli xüsusiyyətlərə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Bənzəri Azərbaycanın digər bölgələrində təsadüf olunmayan düyməçə buna əyani misal ola bilər.

Biçim üsuluna görə o, Azərbaycanda geniş yayılmış təsəyi xatırladır. Lakin təsəkdən fərqli olaraq, onun təpədən arxaya olan hissəsi bütöv deyil, üçbucaq formasında biçilib süksünə doğru enməklə, hər tərəfdən 3 ədəd üzəngi vasitəsilə arxa tərəfdən kəlləliyin yanlarına birləşdirilirdi. Görünür, elə bu səbəbdən də ona «düyünçə» sözündən götürülmüş bu ad verilmişdir. Adətən, qadınlar saçlarını düyünçələyib düyməçənin köməyi ilə süksünün üstündə saxlayırdılar.

Qalın parçalardan, ən çox işe xaradan tikilən düyməçənin peysəri örtən arxa hissəsi rəngli keci sapla müxtəlif səciyyəli naxışlarla bəzədilirdi. Bu fakt bir daha düyməçənin müstəqil baş geyimi kimi istifadə olunduğunu göstərir. Qız-gəlin onu çox vaxt örpəksiz geyirdi. Düyməçənin başda möhkəm qalması üçün onun boğazın altından fırlanan üzəngisi gümüşdən kəsdirilmiş düymə vasitəsilə gicgahın üstündə düymələnirdi.

Cavan qızların düyməçəsi zinətsiz olurdu.⁵⁵ Ərə getmiş yaşlı qadınlar isə düyməçəni çox vaxt sərbəst geyməyib, onun üstündən əlavə örpək örtürdülər. Çünki yerli adətə görə, ərlə qadınların yaşmaqsız və başı açıq gəzməsi qəbahət sayılırdı. Müsəlman ingiloylar isə şəriət qaydalarına ciddi əməl edirdilər.

Bundan əlavə düyməçənin mahud və ya tumacdan düzbucaqlı formada biçilmiş kəlləliyi üçün hissəsi bir neçə qatır gümüş zəncirə ilə bəzədilirdi. Hər birinin üzərindən gümüş sikkə və ya qoza «düyümə»lər asılmış zəncirələrin ucları hər iki tərəfdən gicgahın üzərinə sallanmaqla, düyməçəni əməli əhəmiyyət daşıyan baş geyimindən daha çox bəzək vasitəsinə bənzərdirdi.

Qızıl və ya gümüşdən sifarişlə zərgərə düzəldirilmiş qoza düymələr, başlıca olaraq, varlı qadınların düyməçəsinə bənd edilmişdir. Kasıblar bir qayda olaraq, düyməçənin zəncirələrinə qulaqlı gümüş pullar bənd etdirirdilər.

Düyməçəni başa elə qoyurdular ki, saçlar onun altından görünmürdü. Bu mənada o, qismən də Şəki bölgəsində geniş yayılmış tülünü əvəz edirdi.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, keçmişdə ingiloylara məxsus baş geyimləri arasında müxtəlif materiallardan, həm də bir-birindən fərqli ölçülərə malik *örpəklər* xüsusi yer tutmuşdur. Parça materialının səciyyəsi, ölçü və formasından asılı olaraq, tarixən qadın baş örtüklərinin müxtəlif növləri təşəkkül tapmışdır. Bunların hər birinin də özünə məxsus ayrıca adı yaranmışdır: *ləçək, örpək, baş şalı, tənziif, cuna, tor, kələgayı* («bağdatı», «herati»), *sərəndaz, bənara, bələlə, alafa*, habelə bayırılıq geim növü kimi həm başı, həm də qismən bədənini örtən *çadra və çarşab* ingiloy qadınları arasında o qədər də dəbdə olmamışdır.

Ümumiyyətlə keçmişdə çadra şəhər geyim dəbinin zəruri tərkib hissəsi olmaq etibarilə kənd yerlərində geniş yayılmamışdır. Kənd tipli məskənlərdə yaşayan və təsərrüfat işləri ilə müntəzəm məşğul olan ingiloy qadınlarının məişətdən hərəkətə əngəl törədən çadraya ehtiyac da yox idi. Digər tərəfdən, ingiloy qadınları ətraf mühitin naməhrəm nəzərlərindən çəkinmədən açıq gəzməyi qismən üstün tuturdular.

İngiloy qadınlarının baş geyimləri arasında *örpək* və «çikilə» adlanan *cuna* yaylıq üstün yer tutmuşdur.

Adətən, örpəyi bütün bölgədə olduğu kimi, xüsusi qaydada örtürdülər. Bunun üçün əvvəlcə örpəyi çəp vəziyyətdə iki qatlayırdılar. Sonra onu tən ortalama ölçməyə, alının üstündən başa sahib qanadlarının birini sağdan sola, digərini soldan sağa almaqla, boğazın altına dolayır və uclarını geriyyə, kürəyin üstünə atırdılar. Bunun sayəsində qadının boğazı, sinəsinin yuxarı hissəsi və çiynləri örpəyə bürünürdü. Örpəyin bu sayaq örtülmə tərzii əməli məqsəd daşıyaraq, ənənəvi geyim tiplərini açıq qalan yaxa yarığının örtməkdən əlavə, həm də onu, qismən də olsa, soyuqdan qoruyurdu. Bu sayaq baş örtmə üsulu özünün əməli əhəmiyyətini indi də itirməmişdir. Yaşlı ingiloy qadınları indi də örpəyi başlarına bu qayda ilə örtürülər. Bütün bölgə üçün səciyyəvi sayılan bu cür örtmə üsulunun keçmişdə təkcə Azərbaycanda deyil, İran, Dağıstan, Orta Asiya və Volqaboyu xalqları arasında geniş yayıldığı müəyyən olunmuşdur.⁵⁶

Örpəyin örtülmə tərzii təkcə bununla tamamlanmırdı. Onu başqa üsullarla da başa örtürdülər. Örpəyi, *çalma* sayaqı başa bağlayanda da çox olurdu. Çalmanı, adətən, qızların ailə vəziyyətində dəyişiklik yaranandan sonra, başqa sözlə, yetkin qızlar ərə gedən andan etibarən başlarına bağlayırdılar. Bu mənada çalma sosial əlamət daşıyırdı. Qız uşaqları və hələ ərə getməmiş cavan qızlar çalma bağlamazdılar. Hətta nişanlı qızların vaxtsız çalma bağlaması ədəb normalarına sığmayan, adətən kənar hal sayılmışdır. Keçmişdə bu adətə təkcə ingiloylar arasında deyil, bütün Azərbaycanda ciddi əməl olunardı.

İngiloy qadınları çox vaxt düyməçənin üstündən ölçü etibarilə örpəkdən xeyli kiçik olan *ləçək* bağlayırdılar. Ləçək və ya örpəyi başda möhkəm saxlamaq üçün, adətən, kiçik yaylıq bir neçə qat edib burur və bir dəfə ortadan düyünləyirdilər. Sonra düyün ortada qalmaqla, qollarını alının qabağından geriyyə aparıb, sarğı kimi başlarının ətrafına dolayırdılar. *Qaşbənd* rolunu oynayan həmin sarğının üstündən bir qayda olaraq, «qatar» və ya «qadar» adlanan 70-80x70-80 sm ölçüdə ipək və ya pambıq parçadan *yaylıq*, yaxud *kələgayı* örtürdülər.

Örpəyin «gülbəndi» adlanan alabəzək güllü növünü ingiloy qadınları daha çox xoşlayarmışlar. Hətta gəlinlik paltarları arasında gülbəndinin olması vacib və toy libasının zəruri tərkib hissəsi sayılmışdır.

Etnoqrafik materialların təhlili göstərir ki, ingiloy qadınlarının, xüsusilə kasıbların başlıca və kütləvi baş geyimi «çikilə» adlanan *cuna yaylıq* olmuşdur. Çikilə 2 x 1m ölçülərdə olurdu.

İngiloy qadınlarının baş geyimlərindən bəhs edərkən onların ənənəvi *saç düzümü* və saçın hörülüb saxlanma qaydasına dair əməli təcrübəsi unudulmamalıdır. A.fon-Plotto yazırdı ki, ingiloy qadınları saçlarını bir neçə xırda hörük halına salır, gicgahlardan isə bir cüt birçək sallayırdılar.⁵⁷

Diqqətəlayiq haldır ki, Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, gicgahlardan ayrılmaqla, ucu qulağın arxasına doğru burulub qalxan bir *çəngə* saç düzümü ingiloylar arasında da «birçək» adlanırdı.

Məlum olduğu kimi keçmişdə Azərbaycanın digər bölgələrində saç hörüklərini və birçəkləri naməhrəm nəzərdən gizli saxlamaq məqsədilə «*tülü*» və ya «*çutqu*» adlanan və düzbucaqlı torbaya bənzəyən xüsusi baş geyimindən istifadə olunurdu. Lakin ingiloy qadınları çutqu əvəzinə düyməçədən istifadə etmişlər. Bu fakt keçən əsrə aid ədəbiyyat materiallarında da təsbit olunmuşdur. A.fon-Plotto ingiloy qadınlarının ənənəvi geyim dəstindən bəhs edərkən yazırdı ki, saçlarını düyməçə ilə qapayır, bunun üstündən isə ağ örpəkdən *duvaq* salırdılar. Duvağın üstü isə üzünə xırda pulcuqlar bənd edilmiş gümüş zəncirələrlə bağlanırdı.⁵⁸

Düyməçə təkcə ingiloylar arasında deyil, eyni adla bütün Alazan-Həftəran vadisində geniş yayılmışdı. Azərbaycanın digər bölgələrində bu geyim növünü «çutqu» əvəz etmişdir. Şəkildə ona «*tülü*», yaxud «*tülü-şütül*» də deyirdilər.⁵⁹

Baş geyilmək üçün tülünün ağzının alt qanadı bir çərək uzununda yarıq olurdu. Saç hörüklərini tülünün torbasına salandan sonra həmin yarığın köməyi ilə onun qabaq qanadlarını alına doğru yuxarı çəkib qaytan vasitəsilə peysərdə bir-birinə

bənd edirdilər. Qız uşaqları 8-10 yaşlarından başlayaraq, başlarına tülü geyirdilər.

Tülünün örpək altından görünən qaş hissəsi, bir qayda olaraq, şərid, qiş, bafta üzərinə düzülmiş gümüş asma və ya sikkələrlə bəzədilirdi.

Qadın *ayaq geyimləri* tipoloji cəhətdən, həmçinin, Ümumqafqaz və Ümumazərbaycan səciyyəsinə uzun müddət qoruyub saxlamışdır. Burada yun və ya kecidən toxunmuş al-əlvan naxışlı *corablar*, altına gön və ya köhnə corab boğazı tikilmiş *şətəl*, «*kalmani*» adlanan xam göndən tikilmiş *çarıq*, qismən isə tumac *məs* və *başmaq* daxil idi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən etibarən ənənəvi ayaq geyimlərinin sırasına *çust*, *qaloş* və Avropasayağı biçimə malik *tufli* daxil olmağa başlamışdır.

Bunların bir qismi kəstar üsulla ingiloy kəndlərinin özündə hazırlanırdı, bir qismi isə satınalma yolla kəndardan əldə edilirdi. Xüsusilə varlı qadınlar üçün səciyyəvi olan başmaq və məs nəqd pulla, yaxud mübadilə yolu ilə satın alınır.

Xam göndən tikilən və ingiloyların hər iki imasında eyni adla «*kalmani*» adlanan qadın çarığı biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə, kişi çarığından fərqlənirdi. Qadınlar çarığı nagahan hallarda, əsasən, çöl təsərrüfat işlərində köməyə gəndə geyirdilər.

Əl İynəsi ilə evdə toxunan *corablar* naxışlarının səciyyəsinə görə müxtəlif adlarla «*xəmsə*», «*burma*», «*xalça naxış*» və s. adlandırılırdı. Gəlinin çehizləri arasında bəy evinin ailə üzvləri və yaxın qohumlarının sayına müvafiq miqdarda «*xəmsə*» corab tədarük olunması keçmiş toy adətlərinin vacib şərtlərindən sayılırdı. Hətta kiminsə əlində «*xəmsə*» corab toxunduğu nəzərə çarpırsa, bu əlamətdən həmin ailədən qız köçürüləcəyi bəlli olurdu.

Keçmişdə qadın *başmağı*, əsasən, varlı ailələrə məxsus ayaq geyimi sayılırdı. Kasıb ailənin qızına gəlinlik üçün başmaq götürülərdisə, bu böyük toy-bayram kimi sevincə səbəb olardı.

A.fon-Plotto ingiloy qadınlarının ayaq geyimlərinin ümumi zonal səciyyə daşdığını nəzərə çatdıraraq yazırdı ki, Zaqatala dairəsində bütün qadınlar üçün ayaqqabı eyni olub, alabəzək yun corabdan, qırmızı, yaxud hər hansı bir digər rəngdə, dabanı açıq, nazik burnu geriyyə doğru çənbərlənmiş hündür dabanlı başmaqdan ibarət idi.⁶⁰

Oğlan və qız uşaqlarının paltarları nə materialına, nə də biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə, yaşlıların geyimindən fərqlənirdi. Bunlar yalnız ölçülərinə görə bir-birindən seçilir.

Etnoqrafik materialların müqayisəli təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, maddi mədəniyyətin digər sahələrində ol-

duğu kimi, ingiloyların geyim dəsti və geyim dəbi də ümumi ortaqlıq cəhətlərə malik olub zənanın digər etnosları ilə oxşar idi.

Ümumi zonal xüsusiyyət kəsb edən bu eyniyət qadın və kişi libasının üzvi tərkib hissəsinə çevrilmiş ənənəvi *bəzək*lərdə də aydın izlənilir.

Bu eyniyət və oxşarlığın yaranmasında mədəni sərvətlərin vahid mənsəbdən nəşət etməsi əmiili ilə yanaşı, Alazan bölgəsindəki qonşu etnoslar arasında tarix boyu davam etmiş qarşılıqlı mədəni təmas, xüsusilə intensiv surətdə davam edən iqtisadi-ticarət əlaqələri mühüm rol oynamışdır.

Bəzəklər. İngiloylara məxsus, habelə vadinin digər etnoslarına aid bəzəklərin başlıca xüsusiyyəti bütün bölgədə gümüş zینətlərin üstünlük təşkil etməsindən ibarət olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də bölgədə tarixən zərgərlik sənəti gümüşkarlıq istiqamətində inkişaf etmişdir. Təsədüfi deyil ki, təkcə ingiloylar deyil, bölgənin digər etnosları da zərgər dedikdə, gümüş məmulatı hazırlayan sənətkarları başa düşürlər. Buna görə də burada qızıl zinətlər, demək olar ki, hazırlanmadığından kəndardan, ən çox isə Şəkidən satınalma yolla, hazır şəkildə əldə olunurdu.

Bölgə gümüşkarlığının digər məhəlli xüsusiyyəti, bütün etnoslar, o cümlədən ingiloylar arasında qadın zinətlərinin üstün yer tutması və kütləvi səciyyə daşması olmuşdur. Keçmişdə kişilər gümüş kəmə, xəncər dəstəyi və qınından qeyri digər zinət növü gəzdirməzdilər.

Bunun əksinə olaraq, bölgədə tarixən qadın zinətlərinin müxtəlif tipoloji növləri təşəkkül tapmışdır. Onların xeyli qismi nəsil-dənəslə keçərək zamanəməzədək galib çatmışdır. «*Mumasan*», «*qazayağı*», «*ilgək*» («*qarmaq*»), «*belbağı*», «*tavat kəmə*» və q.s. adlarla bəlli olan qadın zinətlərinin böyük əksəriyyəti Azərbaycanda təkcə bu bölgə üçün səciyyəvi olmuşdur.

Qadın zinətləri arasında *baş* və *döş bəzəkləri* xüsusi yer tutmuşdur. Xüsusilə düyməçə və tülünün qabaq kənarı, əmgəyi basan təpə hissəsi, nəhayət gicgahlığı mürəkkəb düzümdə gümüş zəncirələr vasitəsilə, qulaqlı sikkə, yaxud «*qoza*» adlanan iri həcmli asmalarla bəzədilirdi. Mumasanın bir-biri ilə müəyyən qaydada birləşdirilmiş xırda zəncirə düzümlərindən ibarət asmalarının sayı 5-7 cərəyə çatırdı. Səciyyəvi haldır ki, gümüşdən düzəldilmiş bu tip baş bəzəyi Qafqazın digər dağlı xalqları arasında da geniş⁶¹ yayılmışdır. Bu fakt bir daha şimali-cənublu olmaqla, Qafqaz xalqları arasında intensiv mədəni əlaqələrin tarixi köklərindən soraq verir.

İngiloy qadınlarının *döş bəzəkləri*, həmçinin, ölçüsünə, kütləsinə, ağırlığına və birləşmələrinin mürəkkəb kompozisiya düzümünə görə baş bəzəklərindən daha ötkəm idi. Meyzərlə üzvi surətdə bağlı olan döş bəzəyi boğazın altından qurşağadək

şəbəkə halında uzanmaqla, zahiri görünüş etibarilə bütövlükdə sinəni qoruyan zirehi xatırladırdı.

Bütün bölgə üçün səciyyəvi olan döş bəzəklərinin tipik növlərinin hamısı («mumasan», «qazayağı», «ilgək») ingiloy qadınlarının məişətində geniş yer tutmuşdur. Bu da təsadüfi deyildi. Məlum olduğu kimi, maddi mədəniyyət nümunələri arasında zinətlər daha geniş yayılma arealına malik idi.

«Mumasan» adlanan boyunbağı növü Azərbaycanın digər bölgələrində geniş yayılmış *həmail* və ya *silsiləni* xatırlatsa da, bir-biri ilə uyşdurulan irili-xırdalı bəzək elementlərinin səciyyəsinə və mürəkkəb kompozisiya quruluşuna görə onlardan fərqlənirdi.

Mumasanın mərkəzi nəşş elementi üçbucaq formalı gümüş lövhəcikdən ibarət olurdu. O, üst-üstə bir-birindən asılmış bir neçə cərgə gümüş zəncirə vasitəsilə biri digərinə rəbət olunmuş gümüş sikkə düzülərini özündə birləşdirirdi. Çox vaxt varlı qadınlar üçün sifariş olunmuş mumasanın mərkəzi nəşş ünsürünün ortasına əqiq və ya firuzədən qaş salınırdı. Mumasan, bir qayda olaraq, qadının boynundan gümüş zəncirələr vasitəsilə asılırdı. Bu məqsədlə onun mərkəzi lövhəciyinin hər iki küncünə bənd edilmiş zəncirələrin uclarına halqa-qarmaq birləşdirilirdi. Digər asma döş bəzəkləri kimi, mumasan da əsasən toy-bayram libası ilə, dəst halında meyzərin üstündən asılırdı.

Döş bəzəklərinin digər növləri olan «qazayağı» və «ilgək», həmçinin, eyni prinsipə gümüş zəncirələr vasitəsilə müxtəlif qaydada bir-biri ilə birləşdirilən irili-xırdalı gümüş pulların şəbəkə şəklində düzümündən əmələ gətirilirdi. Bu düzülüş formalarının biri qaz ayağına oxşadığına görə el arasında həmin adla məşhurlaşmış tanınırdı. Bu bəzək növü başlıca olaraq bayır-bayramlıq meyzərini qadının boynundan asmaq məqsədi daşıdığından çox vaxt onu «meyzər bağı» da adlandırırdılar. Bu ad xüsusilə müsəlman ingiloylar arasında daha çox yayılmışdı. Meyzərin gümüş zinət vasitəsilə qadının belinə bağlanması faktı bir daha ingiloylar arasında onun təkə iş geyimi olmadığını, bəzək geyim dəstinin mütləq tərkib hissəsinə çevrildiyini əyani surətdə təsbit edir.

İngiloy qadınlarının xoşladığı *boyun bəzəkləri* tipoloji cəhətdən yeknəşəq səciyyə daşıyan müxtəlif rəngli *muncuq* düzülərindən ibarət olmuşdur. Adətən, *muncuq boyunbağını* daha çox qız uşaqları gəzdirərdi. Bu məqsədlə onlar *muncuğu* müxtəlif qaydada sapa düzüb boyunlarından asırdılar. Əziz-xələf və gözə dəyimli göycək qızların boyunbağısında çox vaxt *muncuq* düzümünün ortasına «göz *muncuğu*» salınırdı. Varlı ailədən olan qızların isə *muncuqlarının* ortasından gümüş pul asmaq dəb halını almışdı. Bir qayda olaraq, *muncuq* boyunbağı

anadan balaya, daha sonra isə ondan nəvə-nəticəyə keçməklə bir neçə nəslin boynunu bəzəyən irsi zینətə çevrilirdi.

İngiloy qadınlarının *əl-qol bəzəkləri* başlıca olaraq, qaşsız *üzük* və gümüş *bilərzikdən* ibarət olmuşdur. Bölgənin digər etnosları arasında «qolbağı» adlanan bilərziyin istifadə tərzinin başlıca fərqləndirici xüsusiyyəti bundan ibarət olmuşdur ki, ingiloy qadınları onu qoşa halda, yəni hər iki qolun biləyinə taxırdılar. Həm də bu halda bilərziklərin hər ikisi forma və nəşş ünsürələrinin oxşarlığı baxımından tam bir-birinin eyni olurdu.

İngiloy qadınlarının *bel bəzəyi* bütün bölgədə olduğu kimi, «belbağı» adlanan *kəmkəmar* və belini tam qurşayan «təvat kəmərdən» ibarət olmuşdur. Digər zinət növləri kimi, bunların hər ikisi gümüşdən olurdu. Hətta kəsiblər *kəmkəməri* özləri qalın parçadan düzəldirdilər. Bunun üçün onlar parçanı ikiqat edib şərid formasına salmaqda meyzər bağı düzəldir və onun üzərinə qulpu gümüş sikkələr bənd edirdilər. Bundan fərqli olaraq, varlıların meyzər bağı sifarişlə gümüş ustalarına düzəldirilirdi. Belbağının bu növü məxmər və ya tumacdan şərid formasında biçilib hazırlanmış kəmərin üzərinə xüsusi olaraq kəsilib naxışlanmış medalyon formalı gümüş pərəklər bənd etməklə düzəldilirdi. *Kəmkəmərin* ucları meyzərin bel hissəsinin kənarlarına bənd olunmaqla, onun yan qanadlarını yalnız arxa tərəfdən bir-birinə birləşdirir, bununla da bir növ meyzər bağını əvəz edirdi. Bundan fərqli olaraq, «təvat kəməri» yenə də meyzərin üstündən çəkilməklə qadının belini tam qurşayırdı. Hətta bəzən təvat kəməri bayramlıq meyzərin arxasını bağlayan *kəmkəmərin* üstündən belə bağlayırdılar. Bu halda arxadan baxdıqda elə təəvvür yaranırdı ki, sanki iki ədəd gümüş kəməri bir-birinin üzərindən belə bağlanmışdır. İngiloyların geyim dəbində bu cəhət spesifik hal kimi tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır.⁶²

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müsəlman ingiloyların geyim dəbində bölgənin müsəlman etiqadlı digər etnosları ilə yaxınlıq və oxşarlıq daha çox nəzərə çarpırdı.

Müsəlman soydaşlarından fərqli olaraq, xristian ingiloylarda kəsmə *kəmkəmar* dəb olmamışdır. Toy-düyün meyzərini onlar arxadan adi qaytana, ən yaxşı halda isə gümüş zəncirə ilə bağlayırmışlar. Bu məsələdə dini təsirin də az rolu olmamış deyildir. Məlum olduğu kimi, Dağıstan ustalarının hazırladığı sanət məhsullarını həvəslə alan müsəlman soydaşlarından fərqli olaraq, xristian ingiloylar daha çox xristian Gürcüstanı, xüsusilə Tiflis mühiti ilə sıx mədəni-ticarət əlaqəsi saxlayırdılar. Elə maddi mədəniyyətin bu və ya digər sahəsində gürcü təsirinin az-çox qorunub saxlanması da buradan irəli gəlmişdir. Həm də bu təsir maddi mədəniyyət elementinin özündən daha çox, onların adında hiss olunurdu.

İngiloy qadınlarının bəzəklərindən bəhs edərkən bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır. İngiloylar üçün *qulaq bazəyi* səciyyəvi olmadığından qız uşaqlarının qulaqlarında sırğa üçün dəşik açılmırdı. Görünür, bunun səbəbləri sırasında Gümüş-baycanda təkcə bu bölgə üçün səciyyəvi olan və zəngin Azərbaycan zinətlərlə bəzədilmiş güyməçinin geniş yayılması əsas rol oynamışdır. Düyməçinin gigahlarından sallanan zəncirə və asma bəzəklər (sikkə, kəsmə, pəmək, qoza və s.) qulaqların üzərini örtüyündən əlavə sırğa taxmağa lüzum qalmamışdır.

Kişi bəzəkləri yeknəsəq səciyyə daşımaqla, gümüşdən düzəldilmiş tavat kəmərdən, qayış sallamalarından, çuxa vəznələrində patron əvəzinə keçirilmiş gümüş üsküklərdən ibarət olmuşdur. Bu bəzəklər isə hamiya müəssər deyildi, əsasən, varlı kişilər üçün səciyyəvi idi. Varlıların hətta xəncərlərinin qını və qəbzəsi də çox vaxt gümüşlə bəzədilirdi.

* * *

İngiloyların ənənəvi geyim və bəzək nümunələrinə dair nəzərdən keçirilən etnoqrafik və ədəbiyyat materialları onların tarixi keçmişinin bir sıra qaranlıq səhifələrini aydınlaşdırmaq üçün olduqca tutarlı, təkzibedilməz mənbə əhəmiyyəti kəsb edir. Bizim təsbit edə bildiyimiz etnoqrafik faktların təhlili ingiloy geyimlərinin onların həyat tərzini, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə üzvi surətdə bağlı olduğunu ayəni surətdə əks etdirir. İngiloy geyimləri donuq vəziyyətdə qalmamış, sosial-iqtisadi amillərin və qonşu etnosların mədəni təsiri nəticəsində mütəmadi olaraq, bir sıra mütərəqqi dəyişmələrə və təzələnməyə məruz qalmışdır.

Yarımnatural təsərrüfat və onunla üzvi surətdə bağlı olan patriarxal məişət qalıqlarının mövcud olduğu şəraitdə kişi və qadın geyim dəsti başlıca olaraq, yerli xammal (dəri, gön, yun, keci, xam ipək, pambıq və s.) əsasında hər bir ailənin özündə hazırlanırdı, yaxud sənət dükanlarından satınalma yolla əldə olunurdu.

Rusiya tərəfindən işğal olunan sonra ticarət əlaqələrinin genişlənməsi bölgənin geyim materialları ilə təmin olunmasında ciddi təbəddülata səbəb olmuşdur. Rusiya və onun vasitəsilə Avropa ölkələrinin ucuz başa gələn, zərif və qəşəng manufaktura mallarının geniş yayılması bölgənin digər etnosları kimi, ingiloyların da geyim mədəniyyətinə ciddi təsir göstərmiş, geyim mallarının çeşidinin artması ilə müşayiət olunan mühüm irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Yeni geyim materiallarının peyda olması nəticəsində ənənəvi libas növlərinin biçim üsulu və tikmə texnikası təkmilləşir, satınalma geyim tiplərinin yayılması ilə əlaqədar hazır əyin, baş, ayaq geyimlərinin bir sıra növləri dəb

düşürdü. Bütün bu proseslərin nəticəsində kустar üsulla hazırlanan xammal növləri kimi, onlardan hazırlanan geyimlər də tədricən sıxışdırılıb aradan çıxır, yeni məişət üçün gərəksiz olurdu.

Etnoqrafik araşdırmalar, o cümlədən şifahi sorğular sayəsində ingiloylara məxsus kişi və qadın geyim dəstinin bərpası üçün irəliləyən təbii şərait və etnik özünməxsusluqdan irəliləyən spesifik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Sərbəst hərəkət etməyə imkan verən, isti-soyuğu keçirməyən gen biçimli çopoz, saçları gizlətməklə başı tamam çulğayıb örtən və beləliklə də kolləni izafi günəş şüasından qoruyan qapalı çutqu, saçları dağılmağa qoymayan düyməçə, yaxa və sinənin açıq hissələrini tutub örtən meymən həmin spesifikasiyi bariz şəkildə əks etdirirdi.

İngiloy geyim və bəzəklərinə dair əldə olunmuş faktik materialların təhlili onların bir çox tipoloji növlərinin tarixən bölgədə yaranmış təsərrüfat tipi və mədəni əlaqələr nəticəsində qonşu etnoslardan əxzətmə yolu ilə keçdiyini söyləməyə əsas verir. Bu həqiqəti ingiloyların başlıca geyim və bəzək nümunələrinin sinonim adları da təsdiq edir. Müştərək terminlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli olub yerli zəminə malikdir. Həmin terminlərin bir qismi isə gəlmə, yəni ərəb, fars, rus və Avropa xalqlarının dillərindən götürülmə olub Azərbaycan dili vasitəsilə keçmişdir. İngiloy dilində səslənən ekiztayı geyim adları ən çox xristian icması arasında mühafizə olunmuşdur. Müsəlman ingiloylar arasında gürcüdülli terminlərin çoxu işlək funksiyasını itirib aradan çıxmağa başlamışdır.

¹ А.А.Измайлова. Женская народная одежда Загатальской зоны в конце XIX-начале XX века. -Изв. АН Азерб.ССР /серия история, философия и права/, 1974, № 4, с.83.

² А.фон - Плотто. Гюст.әсәри, с.25-28; М.Санагвили. Гюст.әсәри, с.253-254; [Stepanov. Гюст.әсәри, с.287-293; К.Ф.Қан. Гюст.әсәри, с.58-60.

³ А.фон-Плотто. Гюст.әсәри, с.26-27.

⁴ К.Ф.Қан.Гюст.әсәри, с.60.

⁵ Yəni orada s.58.

⁶ М.Санагвили.Гюст.әсәри, с.263.

⁷ Yəni orada.

⁸ И.П.Петрушенский. Джаро-Белоканские вальные общества в первой половине XIX в. Махачкала, 1993, с.57.

⁹ Yəni orada, s.63.

¹⁰ I.Stepanov. Гюст.әсәри, с.294-295.

¹¹ Yəni orada, s.294.

¹² Yəni orada, s.277.

¹³ Yəni orada.

¹⁴ Yəni orada, с.277-278.

¹⁵ Yəni orada, с.278.

¹⁶ А.Посербски. Гюст.әсәри.

¹⁷ Rusçadan əxz olunmuş «stan» sözünün etimologiyası qədim türk mənşəli «ic+don», yəni alt donu mə'nası ilə bağlıdır.

- ¹⁸ Azərbaycanın digər bölgələrində bezi göy rəngdə boyadıqda «qədəx» adlanırdı. Onu , adətən, küp boyaqçılara boyatdırırdılar.
- ¹⁹ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ²⁰ Təkcə kişi köynəyinin deyil, eyni zamanda qadın köynəyinin də «perançı» adlanması faktı ingiloylarla yanaşı, gürcülərdə də müşahidə olunur. Çox guman ki, bu istilah fars dilindən keçmiş «pərənçə» sözünün təhrif olunmuş formasıdır.
- ²¹ Rusiya tərəfindən işğal olunandan sonra, xüsusilə XIX əsrin ortalarından etibarən bölgədə rus manufaktura malları geniş yayılmağa başlamış və yerli bürmət istehsalını tənzümlə uğratmışdır.
- ²² A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ²³ Əliabad kəndinin sakinləri Sabir Əbdürrəhman oğlu Əfəndiyev və Bayram Rüstəm oğlu Cavadovun mə'lumatları.
- ²⁴ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ²⁵ Xristian ingiloylar arxalığı gürcülərsayağı «axaluxi» adlandırırlar.
- ²⁶ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ²⁷ Yəna orada,s.25.
- ²⁸ Gürcülərdə, o cümlədən ingiloyların xristian qismi arasında bu geyim tipinin «coxi» adlanmasına baxmayaraq, sözün əslli türkçə «çuxa» kəlməsindən götürülmüşdür.
- ²⁹ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ³⁰ Əliabad sakinləri Oruc Balaməmməd oğlu Əhmədovun (1922-ci il təvəllüdü) və Nəzmi Saleh qızı Bəşirovanın (1920-ci il təvəllüdü) mə'lumatı.
- ³¹ I.Stepanov.Göst.əsəri, s.292-293.
- ³² Həm Dağıstan, həm də Gəncə yarımçısı çox vaxt saçaqlı olurdu. Dağıstan məhsulları arasında andı yapıncısı yüksək keyfiyyətinə görə xüsusilə fərqlənirdi.Əliabad kəndi sakini 1913-cü il təvəllüdü Bənövşə Murad qızı Ramazanovanın mə'lumatı.
- ³³ I.Stepanov.Göst.əsəri,s.293.
- ³⁴ Yəna orada, s.293.
- ³⁵ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ³⁶ M.Canaşvili. Göst.əsəri, s.253.
- ³⁷ Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1988, s. 65.
- ³⁸ Б.А.Калоев. Осетины.М., 1967, с.153; А.Фрейман. Новые работы по древнеперсидским надписям.-ВДИ, 1940, № 2.
- ³⁹ Orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış keçə paraq «bətla» adı ilə tanınırdı. Bax: Географическое сочинение XIII века на персидском языке.-«Уч.записки Института Востоковедения АН СССР», т.1X, М., 1954, с.208.
- ⁴⁰ I.Stepanov. Göst.əsəri, s.288.
- ⁴¹ Yəna orada
- ⁴² A.fon-Plotto. Göst. əsəri,s.25-26; M.Canaşvili. Göst. əsəri,s.253; I.Stepanov. Göst. əsəri, s.273,292-294; K.Хатисов. Кустарные промыслы Закавказского края – Отчеты и исследование по кустарной промышленности России. т. II, СПб., 1894; А.С. Пиралов. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. – Кустарная промышленность в России. т. II, СПб.; 1913, с.20.50,79-82,84-93.
- ⁴³ Ə.Ə.Izmayilova.Göst. əsəri,s.83-84.
- ⁴⁴ Yəna orada,s.84.
- ⁴⁵ Yəna orada,s.85.
- ⁴⁶ A.fon-Plotto.Göst.əsəri,s.25.
- ⁴⁷ Ə.Ə.Izmayilova.Göst.əsəri,s.86.
- ⁴⁸ Н.Г.Волкова,Г.Н.Джавахишвили. Бытовая культура Грузии XIX-XX века: традиции и инновации.М.,1982, с.232.
- ⁴⁹ «Mezər» fars mənşəli termin olub Azərbaycanla İran arasında mədəni-tarixi əlaqələrdən soraq verir. Bax: Ə.Ə.Izmayilova. Göst.əsəri, s.86.

⁵⁰ A.fon-Plotto.Göst.əsəri,s.25.

⁵¹ Qolçağın bu növü qədim türklərdə «yenq» adlanırdı. Bax: Kitabı-Dədə Qorqud.B.,1988.

⁵² Azərbaycanın digər bölgələrində bu qolsuz, qısa geyim növü «içlik», «canlıq», «gödəkçə» və s. adlarla geniş yayılmışdır.

⁵³ Əliabad sakini Nəzmi Saleh qızı Bəşirovanın (1920-ci il təvəllüdü) mə'lumatı.

⁵⁴ N.Q.Volkova, Q.N.Cavaxışvili. Göst.əsəri, s.231.

⁵⁵ Bir qayda olaraq, düyməçəni nişan qoyulandan sonra, qız- gəlinlər başa geyirdilər.

⁵⁶ Ə.Ə.Izmayilova.Göst.əsəri,s.89; həmçinin bax: К.Т.Каракашлы. Материнская культура азербайджанцев. Б.,1964, с.165; С.С.Агаширинова, Г.А.Сергеева. Типология головных уборов аварок Дагестана конца XIX- нач.XX в.- Итоги полевых работ института этнографии АН СССР в 1970 г. М.,1971, с.104, Л.Т.Гюзальян и М.М.Джаконов. Иранские миниатюры. Л., 1935, с.47, 80, 82. Ашрафи Мукаддима. Джамин в миниатюрах XVI в. М., 1966, с.33, 51.И.Гаген-Торн. Женская одежда народов Паволжья. Чебоксары, 1960, с.173; З.А.Кильчевская. Азербайджанский женский костюм XIX века из Карабаха.-Вопросы этнографии Кавказа. Тб., 1952, с.197.

⁵⁷ A.fon-Plotto. Göst.əsəri,s.25.

⁵⁸ Yəna orada.

⁵⁹ R.Əfəndizadə. Şəkinin etnoqrafiyasına aid olan materiallar.-Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutu, i-21191, s.62.

⁶⁰ A.fon-Plotto.Göst.əsəri, s.28.

⁶¹ Bax: Современная культура и быт народов Дагестана. М.,1971, с.131-132; М.Ш.Ихиллов. Народности лезгинской группы. Мах.,1967,с.160,161.

⁶² Ə.Ə.Izmayilova. Göst. əsəri, s.91.

YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

1. Ənənəvi yeməklər

Maddi mədəniyyətin ən mühafizəkar sahələrindən biri olmaq etibarlı ilə ənənəvi yeməklər məhəlli xüsusiyyət və etnik əlamətləri daha çox özündə əks etdirir. Yeməklərin tərkibinə, onların tipoloji zənginliyinə etnosun məskunlaşdığı təbii-coğrafi şərait və əhalinin məşğuliyyət növünün təməyütlü hələddici təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, qida məhsullarının istehsalı, emalı, tədarükü, xörək və çörəklərin hazırlanması ilə bağlı ümumi sūfrə mədəniyyətinin tərəqqisinə digər amillər, xüsusilə əhalinin sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsi, tarixi şərait, etnoslararası qarşılıqlı əlaqələrin, hətta dini qadagə və yasaqların da ciddi təsiri olmuşdur. İngiloyların mətbəx mədəniyyəti Ümumazərbaycan səciyyəsi daşısa da, o, müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşdığından bir sıra spesifik məhəlli xüsusiyyətlərdən də xali deyildir.

İngiloy mətbəxinin etnoqrafik təhlili bir daha göstərir ki, onların ənənəvi yeməklərində etnik əlamətlərə nisbətən bölgənin digər etnosları ilə müstəxək məhəlli xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etmişdir. Bunun başlıca səbəbi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bölgənin flora və fauna aləminə xas olan qida ehtiyatlarından burada məskunlaşmış etnosların, o cümlədən də ingiloyların eyni dərəcədə bəhrələnməsi ilə izah olunur. Bununla yanaşı, məhəlli ümumiliyin yaranmasında təsərrüfat məşğuliyyəti baxımından bir-birinə çox yaxın olan bu qonşu etnoslar arasında tarix boyu intensiv surətdə davam etmiş qarşılıqlı mədəni əlaqə və təmas da mühüm rol oynamışdır. Təsəddüfə deyil ki, keçən əsrdə Zaqatala dairəsi əhalisinin məişət və mədəniyyətindən bəhs etmiş müəlliflərin (P.Zubov, A.Qaqameyster, A.fon-Plotto, A.Poserbski, M.Canaşvili və b.) demək olar ki, hamısı bölgədə məskunlaşmış etnoslardan heç birini xüsusiləşdirmədən, onlara xas olan ümumi ortaq yeməklər barədə məlumat vermişlər. Məsələn, P.Zubov yazırdı ki, hamılıqla məqbul tutulan yeməklərə plov, kabab, yumurta, sirkəyə tutulmuş müxtəlif növ bitkilər, içkilər sırasında isə su və buza da xildir.¹

A.fon-Plotto konkret olaraq ingiloy yeməklərdən bəhs edərək onun bütün bölgə əhalisi üçün ümumi səciyyə daşdığını xüsusi olaraq qeyd edirdi: qoyun pendiri, müxtəlif növ göyərtili-soğan, tərşun, nano, qoyun ətindən bişirilmiş yağlı şorba, qoyun ətindən kabab, plov, yumurta və s. Ümumiyyətlə bunun əhalisi qoyun ətindən daha çox istifadə edir. Digər yerli-

lər kimi, ingiloylar da qışıqdan istifadə etmir, xörəyi əllə yeyirdilər.²

Zaqatala dairəsi əhalisinin ənənəvi yeməkləri barədə daha müfəssəl məlumat verən A. Poserbski də mətbəx mədəniyyəti sahəsində bölgədəki etnosların heç birisini fərqləndirmirdi: onların ən çox xoşladığı xörəklərə toyuq və ya qoyun əti ilə hazırlanmış plov, kabab, dolma daxildir. Südlü xörəkləri də həvəsle yeyirlər, balı təzə yağla yeyirlər. Qoyun ətindən qaxac tədarük edirlər. Həmçinin qoyun pendiri və kolbasa /bağıracaq doldurması-A.M./ tədarükü qayğısına da qalır.³

Ümumməhəlli səciyyə daşıyan bütün oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, ingiloyların yemək və içkiləri XIX əsr müəlliflərinin diqqətindən yayınan etnik spesifikasiyadan da tamam məhrum deyildi. Bu spesifikasiyaya təkcə ingiloy mətbəxində bu və ya digər qida məhsulunun üstün yer tutulmasında deyil, habelə onların emalı, tədarükü, saxlanma üsulu və vasitələrində özünü aydın büruzə verirdi. Hətta çörək və xörəklərin hazırlanması sūfrəyə verilməsində, onların yeyilmə tərzində, habelə xörəklərin istahacan, istahabasan və istahartıran içki, göyərtili, tutma, şoraba, yaxud qatıq-sarımsaq ilə müşayiət olunmasında bir sıra fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpırdı. Etnik spesifikasiyaya, həmçinin, mərasim və pəhriz yeməklərində, dini etiqadla bağlı qida yasaqlarında özünü aydın büruzə verirdi. Məhz bu səbəbdən də maddi mədəniyyətin üzvi tərkib hissəsi olmaq etibarlı ilə ingiloyların bəzi yeməkləri əməli-fizioloji məqsəd daşımaqdan əlavə, həm də müəyyən sosial funksiya kəsb edirdi.

Maddi mədəniyyətin digər ünsürlərindən fərqli olaraq, yeməklər daha mühafizəkar olduğundan qədim yemək ənənələrini, o cümlədən tayfa mərhələsinin qida vərdişlərini özündə xeyli müddət qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu və ya digər qida məhsuluna yaranan meyl və vərdiş, yaxud yasaqların əsrlər boyu davam etməsi nəticəsində ibtidai dövrün yemək ənənələri uzun müddət qorunub saxlanıla bilmişdir. Bölgədə islam dininə etiqad edən digər etnoslar (muğal, avar, saxur) kimi, müsəlman ingiloylar da donuz ətinə yemir və onu murdar sayırdılar. Psixoloji inam tədricin bir sıra qida məhsullarına, o cümlədən donuz ətinə yasaq qoyulmasını şərtləndirmişdi.

İngiloyların ənənəvi yeməklərinin əsasını təşkil edən qida məhsullarının tərkibi və səciyyəsi, hər şeydən əvvəl, onların məskunlaşdıqları ərazinin təbii şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə üzvü surətdə bağlı olmuşdur. Bu səbəbdən də ingiloy mətbəxində bu məşğuliyyət sahələri ilə bağlı qida məhsulları başlıca yer tutmuşdur. Təkcə ərzaq ehtiyatının tərkibi deyil, həmçinin məhsulların emalı, saxlanma və bişirilmə üsulları ilə bağlı əməli təcrübə və vərdişlər də həmin zəmində təşəkkül tapmışdı.

Keçmişdə ingiloyların becərdikləri dənli bitkilər arasında *buğda* başlıca yer tutmuşdur. Ədəbiyyat materiallarından bəlli olur ki, keçmişdə ingiloy kəndlərində sarı buğda, qara buğda və qurganı olmaqla üç növdə buğda əkilib becərilirmiş.⁴ Bunların arasında sarı buğda daha yüksək qiymətləndirilirdi. Onun unundan yüksək keyfiyyətli ağ çörək bişirilirmiş.⁵

İngiloyların payızlıq əkinləri arasında buğdadan sonra ikinci yeri *arpa* tuturdu. Bununla belə, onlar arpanı ərzaq məhsulu kimi deyil, ən çox alaf məqsədi ilə əkilib becəridilər. Çox nadir hallarda yoxsul kəndlilər buğda biçini mövsümü yaxınlaşanda çörək qıtlığını nisbətən tez yetişən arpa vasitəsilə aradan qaldıra bilirdilər.

İngiloyların ərzaq ehtiyatında yazlıq əkin məhsulları olan *darı* və *çəltik* də mühüm yer tutmuşdur. Yüksək məhsuldarlığa malik olan darının ağ və qara olmaqla iki növü becərilirdi. Alazan vadisində ən çox ağ darı becərilirdi. Qısa vegetasiya müddətinə malik olan (o, may ayında əkilir, avqustun sonlarında biçilirdi) kasıb kəndli sülfrəsinin üz ağardan yeməyi sayılırdı.

İngiloy kəndliləri keçmişdə ağqılçq, qara qılçq və sarı qılçq olmaqla üç növ çəltik becəridilər. Tez yetişən ağqılçq çəltiyə nisbətən xeyli gec yetişməsinə baxmayaraq, əhali arasında yüksək təhlilətinə görə qaraqılçq çəltik növünə üstünlük verilir.⁶

İngiloyların gündəlik (*öynəlik*) və *mərasim* yeməklərinin əsasını təşkil edən qida məhsulları *bitki* (nəbati) və *heyvan* mənşəli olmaqla iki qismə ayrılır.

Bitki mənşəli (*nəbati*) qida məhsulları öz növbəsində *mədəni* (becərmə) və *yabani* olmaqla yenə də iki qrupa bölünür.

Becərmə üsulu ilə hasil olunan qida məhsulları arasında *dənli bitkilər* (buğda, arpa, darı, çəltik) başlıca yer tutmuşdur. Digər qonşu etnosların ev məişətində olduğu kimi, ingiloyların mətbəxində də dənli bitkilər həm *çörək*, həm də müxtəlif növ *xörək* hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Bundan əvvəlki olaraq, dənli bitkilərdən *un*, *yarma* və *dənə* halda olmaqla üç cür istifadə olunmuşdur.

XIX əsrin ortalarından etibarən *kartof*, *kələm*, *pomidor*, *çuğundur* və s. qida məhsulları ingiloy mətbəxinə daxil olmağa başlamışdır. Bu bitkilərin Azərbaycan, o cümlədən Şərqi Alazan vadisinə yayılmasında vaxtilə Zaqafqaziyaya köçürülmüş rus sektantlarının mühüm təsiri olmuşdur. Bu işdə, həmçinin, XIX əsrdə bu bölgədə hərbi xidmətdə olan rus kəşikçi qarnizonlarının və ehtiyata buraxılmış rus əsgər və zabitlərinin də az rolu olmuşdur. Bu təsirlər nəticəsində XIX əsrin ikinci yarısından etibarən *kələm*, *kartof*, *pomidor* tədricən ingiloy kəndli-

lərinin bostan sahələrinə, buradan isə onların mətbəxinə yol açmışdır.

İngiloy mətbəxində yeməli *yabani bitkilər* də mühüm yer tutmuşdur. Alazan vadisinin fauna və flora ələminə dərinləndirən bələd olan ingiloylar yeməli yabani bitkiləri toplayıb, bunun köməyi ilə özlərinin qida ehtiyatındakı çatışmazlığı tamamlayırdılar. Xüsusilə keçmiş zamanlardan becərmə və yetişdirmə üsulu ilə hasil olan qida məhsullarının qıtlığı yaranan məqamlarda yeməli yabani bitkilər yoxsul kəndli kütlələrinin imdadına çıxır, onların yemək sülfrəsinin zəruri ərzaq ehtiyatına çevrilirdi. Elə bu səbəbdən də onlar yeməli yabani bitkiləri təzə halda bişirib yeməkdən əlavə, həm də onları toplayıb müxtəlif üsullarla emal edir və ərzaq qıtlığının ən çox hissə olunduğu qış ayları üçün tadarük edirdilər. Ərzaq çatışmazlığını bu yolla təmin etməyə çalışan hər bir kəndli ailəsinin mətbəx və ya çardağında kifayət qədər əvəlik asması, cır meyvə qurusu, kəklikotu, yarpız, pərpətyöün ehtiyatı olurdu.

İngiloyların təsərrüfat məişətində əkinçiliklə yanaşı, *mal-darlıq* təsərrüfatı, xüsusilə ev maldarlığı da geniş inkişaf etmişdir. Bu isə öz növbəsində onların yeməklərinin tərkibində heyvan mənşəli qida məhsullarının mühüm yer tutmasını şərtləndirən amillərdən biri olmuşdur. Bölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da əsasən *ev heyvanları*, qismən isə *ov heyvanlarının* əti ilə qidalanırdılar. Müsəlman ingiloylar kimi, xristian ingiloylar da əvvəllər donuz əti yeməmişlər. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, başqa sözlə, xristianlığı yenidən qəbul edəndən sonra pravoslav ingiloyların mətbəxində donuz əti pəyd olmağa başlamışdır.

İngiloyların gündəlik yemək öynəsində mühüm yer tutan heyvan mənşəli yeməklər arasında *süd məhsulları* (qatıq, qaymaq, xama, pendir, yağ, şor, kəsmik və s.) üstünlük təşkil etmişdir. Ağartı məhsullarının böyük əksəriyyəti hər bir kəndli ailəsinin özündə istehsal olunmaqla, yemək sülfrəsinə həm *yavanlıq* kimi, çörəyin yanında verilir, həm də *xörək* hazırlamaq üçün istifadə olunur.

İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan *atlı yeməklərə* həm heyvan (ov və ev heyvanları), həm qış (çöl və ev quşları), habelə balıq və balıq məhsulları daxil idi.

Heyvan əti bütöv *cəmdək*, *tikə* və *qiymə* (döymə) olmaqla, üç formada, fəqət müxtəlif üsullarla (kəbab, tikə, lülə, bozartma, qızartma, çığırtma, bükmə) bişirilirdi. Heyvanın can otindən (cəmdəyindən) başqa, həmçinin, baş-ayağından, içələtindən və qarın-qursağından da müxtəlif növ ləzzətli xörəklər bişirilirdi. Natural təsərrüfatla səciyyələnən bədi ingiloy ailələrinin gündəlik mətbəxində nisbətən ucuzlaşan qış gələndən sonra atından bişirilmiş yeməklər üstünlük təşkil edirdi.

Bütün bunlardan əlavə ingiloy süfrələrində az miqdarda da olsa, *bal*dan da istifadə olunmuşdur.

Qeyd olunan qida məhsullarının bu və ya digər qrupunun ingiloy mətbəxində mövqeyi ilk növbədə əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti, başqa sözlə, maddi imkanı ilə müəyyən olunur. Bununla belə, bütün ictimai zümərələrin mətbəxində ümumi qida məhsulları, müxtəlif nisbətlərdə də olsa, eyni dərəcədə istifadə olunmuşdur. Məsələn, bir sıra ləziz ətli yeməklər və müxtəlif növ plovlar varlı süfrələrində tez-tez təsadüf olunduğu halda, kasıb ailələrdə daha çox ağartı məhsullarına və göyrti yeməklərinə üstünlük verirdilər. Kasıb süfrələri yalnız bayramlarda və təntənəli toy-düyün mərasimlərində düyü və ləziz ətli xörəklər görürdü. Xüsusilə ətli yeməklər əhalinin böyük əksəriyyəti üçün, əsasən, bayram və mərasim süfrələrinin xörəyinə çevrilmişdi.

Ümumazərbaycan mətbəxinin üzvi tərkib hissəsi olan ənəvi ingiloy yeməklərinin geniş çeşidə malik olması, hər şeydən əvvəl, yüksək keyfiyyətli qida məhsullarının bolluğu ilə izah olunurdu. Lakin burada başqa amillərin də rolu az olmamışdır. Kiçik bir məhəlli ərazidə müxtəlif etnoslarla qovuşuq halda məskunlaşmış ingiloylar yaxın od qonşuları ilə çoxəsrli qarşılıqlı təmas nəticəsində mütəmadi olaraq öz mətbəxlərini zənginləşdirmişlər. Xüsusilə Şərq mətbəxinə xas olan müxtəlif növ ədalətdən gen-bol istifadə olunması ingiloy yeməklərinin dad-tamını artırmışdır. Şübhəsiz ki, bu məsələdə inqilabdan əvvəl əsas məşğuliyyəti ev işləri, xüsusilə biş-düslə məhdudlaşan ingiloy qadınlarının genişlənməsi sosial həyatı da mühüm rol oynamışdır. Anadan balaya, baladan nəvə-nəticəyə keçməklə, min illər boyu davam edən xörək və çörəkbişirmə ənənələri zaman keçdikcə tədricən təkmilləşmiş və indiki halında bizə gəlib çatmışdır.

Keçmiş ingiloy mətbəxində işlənən və insan orqanizminin normal fəaliyyəti üçün zəruri olan bir sıra qida məhsulları satılma yolla əldə edilirdi. Lakin onların hamısını əldə etməyə yoxsul və ortabab ailələrin maddi imkanı çatmırdı. Məhz bu səbəbdən də onlar *qənd*, *şəkər tozu*, *çay*, *ədviyyat* növləri və s. kimi bahalı məhsulları yerli məhsullarla (*bal*, *bəkməz*, *meyvə qurusu*, *kəkotu*, *çayotu*, *itburnu* və s.) əvəz etmək yolu ilə tənzimləyirdilər.

İngiloyların gündəlik yemək öyrəşində çörək, pendir, şor, bir qədər imkanlı ailələrdə isə yağ, bəzən isə bal səciyyəvi qida məhsulları sayılırdı. Soyuq vaxtlarda, səhər və nahar süfrəsi üçün isti çörəklər hazırlanırdı. Ən çox düyü sıyığı, yarma, bəzən üzərinə ərinmiş yağ və bəkməz əlavə olunmuş xəşil bişirilirdi.

Qafqaz xalqlarının yaşayış evlərini və məişətini uzun müddət müşahidə etmiş İ.Pantuyox onların yeməklərinin də bəzi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmişdir. Yemək sarıdan onların toxtaq və qənaətkar olduqlarını mühüm xüsusiyyət kimi vurğulayan müəllif yazırdı ki, Qafqazlı uzun müddət cüzi miqdarda qida ilə keçinə bilir, orqanizmin israf etdiklərini isə bayram və ziyafət süfrələrində ödəyib tamamlayırdı⁷. Yoxsul kəndli ailələrində yeməli yabani bitkilərin tadarükünə xüsusi fikir verilməsi də məhz bununla, becərmə yolu ilə əldə olunan ərzaq məhsulları ehtiyatının qiyməti ilə izah olunur. Yaz-yay aylarında, hətta vegetativ yetişmə müddəti payıza təsadüf edən bitki və meyvələrin toplanmasına, onların qurudulub qış azuqə ehtiyatı kimi tadarük edilməsinə çox vaxt ailəliklə kollektiv əmək sərf olunurdu. Hər bir ailə mövsüm ərzində öz ehtiyacına kifayət edəcək qədər, başqa sözlə, becərmə və satılma yolu ilə əldə olunacaq qida ehtiyatının çatışmayan hissəsini tamamlayacaq miqdarda yeməli yabani bitki və meyvə tadarük etmək qayğısına qalırdı. *Qulançar*, *pərpətyün*, *əvalik*, *gicitkən*, *yarpız*, *yolotu*, *qazayağı*, *məşə giləsi*, *armud*, *əzgil*, *fıstıq*, *zoğal*, *tənək zoğu*, və s. kasıb güzəranının imdadına çatan ən zəruri yardımçı qida məhsulları idi.

XIX əsr müəllifləri ingiloy yeməklərindən bəhs edərkən onların süfrə ətrafında əyləşmə qaydası və yemək tərzinə də toxunmuşlar. A.fon -Plotto bölgənin digər sakinləri kimi, xristian ingiloyların da yemək süfrəsində qışıqdan istifadə etmədiklərini xəbər verərək yazır ki, sulu xörəkləri onlar belə qayda ilə yeyirdilər: böyük bir ümumi qabda ortaya qoyulmuş xörəyin içinə çörək doğrayırdılar, çörək xörəyin suyunu özünə hopdurandan sonra onu barmaqları ilə götürüb yeyirdilər...Yeməkdən sonra mütləq şərab içirdilər, əks halda xəstələnə biləcəklərini düşünürdülər. Evə qonaq gəldikdə xalça döşəyib ətrafına mütəkkə qoyandan sonra onu yeməyə dəvət edirdilər.⁸ Bu qısa məlumatdan belli olur ki, əvvəla, burada söhbət xristian ingiloylardan gedir. İkincisi, ortaya xalça salınıb mütəkkə düzülməsi nəinki müsəlman, hətta xristian ingiloylara da xas olubmuş. Üçüncüsü, onlar yemək süfrəsi ətrafında bardaş qurub ümumi qabdan xörək yeyirlərmiş.⁹

Adətən, soyutma bişirilmiş ətli yeməkləri çox vaxt kişilər bıçaq, yaxud daima kəmərlərində gəzdirdikləri xəncərlə doğrayıb yeyirdilər. Bu cür yemək tərzii həm müsəlman, həm də xristian ingiloylar arasında uzun müddət davam etmişdir. Tikə və ya lülə kabab, habelə cız-bız, çığırtma, yaxud qızartma ətdən ibarət xörəkləri yenə də ulla, baş, şahadət və orta barmağın köməyi ilə götürüb çörəklə yeyirdilər.

İngiloyların bayram və mərasim süfrələrinin öz hususiyəti var idi. Bayram və ziyafət süfrələri, hər şeydən əvvəl zəngin

qida çeşidinə, xüsusilə yüksək kalorili ətli xörəklərə malik olması ilə seçilirdi. Toy-bayram süfrəsinə löyünbələyin plovlar çıxarılması ingiloylar arasında da ənənə halını almışdı.

İngiloy mətbəxinin əlamətdar xüsusiyyətlərindən birini də onun mövsimi səciyyə daşması olmuşdur. Yaz-yay mövsümlərində ingiloy süfrəsinə cürbəcür tərəvəz və bostan məhsulları tamamlayırdı.

İqtisadi cəhətdən qismən tavanalı ailələrin mətbəxi yeməklərin tərkibinə, xörəklərin çeşidinə, kaloriliyinə, nəhayət bolluğuna görə yoxsul kəndlilərin süfrəsindən əsaslı surətdə fərqlənirdi. Varlı süfrəsində ətli yeməklərə daha çox təsadüf olunurdu. Xüsusilə evə qonaq gəldikdə ətli xörəklərin löyünbələyin çeşidləri hazırlanmaqla, ailənin qonaqpərvərliyi nümayiş etdirilirdi. Qonağın süfrəsinə ətli xörəyin çıxarılması qonağa hörmətsizlik, ev sahibinə isə xələlət sayılırdı. İmkanı çatmayanlar çalışırdılar ki, hər necə olursa olsun, heç olmazsa ev quşlarından da olsa, qonaq süfrəsinə ətli xörək, pendir-çörək, göy-yərti və ya tutma-turşu hazırlayıb qoysunlar. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşmış xalqların demək olar ki, hamısına xas olan nəcib qonaqpərvərlik adətində ciddi əməl olunması, həmçinin, hər bir ingiloy ailəsinin də şərəf və ləyaqətini ucaldan mənavi borc sayılırdı. Qonağı ən təmiz, səliqə-səhmanlı otaqda qəbul edə, onun üçün döşəmə və ya loğın üzərinə xalça salıb dəstərxan süfrə açar, dirsəklənmək üçün nirdər, mütəkkə düzərdilər. Yeməkdən əvvəl də mütləq aftafa-ləyəndə əl suyu verərdilər. Bundan əlavə varlı ailələrdə, adətən, yeməkdən öncə qonağa çay təklif olunur, çox vaxt isə müxtəlif növ mürəbbələr-lə müşayiət olunan ayrıca çay daşgahı qurulardı.

Müsəlman ingiloyların ziyafət süfrələrinin də öz xüsusiyyəti vardı. Xüsusilə varlı ailələrə məxsus ziyafət süfrələrində kəhrək azdıran yağlı yeməklərin yanında kiçik kasalara *qatıq*, *şərbət*, *göy-göyərtili* (tarxun, soğan, vəzəri, kəvər, nana, reyhan, turp), *tutma*, *turşu* qoymaq dəb halını almışdı. İngiloy süfrəsinin zəruri ünsürünə çevrilmiş tərəvəz növləri və bostan bitkiləri hər bir ailənin öz həyatında, yaxud ona məxsus olan axıllarda əkilib becərilirdi.

a) Bitki mənşəli yeməklər

İngiloyların ərzaq ehtiyatında dəbli bitkilərdən hazırlanan qida məhsulları başlıca yer tutmuşdur. Bunların arasında isə buğda nəinki əməli əhəmiyyətinə görə fərqlənmiş, habelə ümumən ingiloyların qida sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Bölgədə əkinçi xalq kimi tanınan ingiloylar nəinki öz ailələrinin illik buğda ehtiyatı ilə təmin edir, habelə mübadilə yolu ilə yaxın və uzaq qonşularına da əl tuturdular.

Bölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da buğdadən, əsasən, *çörək* bişirmək məqsədi ilə istifadə etdiklərindən onu su dəyirmanında üyüdüb un halına salırdılar.

Buğda unundan, əsasən, *acıtmalı çörək* növləri («şoti», «lavəş», «nazuk», «kada») bişirilirdi. Yerüstü *təndirdə* bişirilən çörək, adətən, ailənin bir həftəlik tələbatı üçün nəzərdə tutulurdu.

Bir qayda olaraq, çörəyi hər ailədə qadınlar özləri bişirirdilər. İngiloy kəndlərində çörək müqəddəs və ən qiymətli bərəkət sayıldığından o, satılıb alınmurdu. Bu səbəbdən də hər bir ingiloy həyatında zəruri məişət ləvazimatı kimi, mütləq *təndir*, yaxud *təndirxana* olurdu.

Xəmirin yoğrulması, kündələnməsi, yapbalanıb təndirə yapılması, koğa və ya əllə götürülüb təknələrə yığılması əməliyyatı ilə hər bir ailədə yaşlı qadınlar məşğul olurdular. Bunun üçün onlar əvvəlcə unu təknəyə ələyib ona «xaş» («balati», «axxamrə») qatıb yoğurur və *xəmir* halına salırdılar. Xəmir bir müddət qalıb «acıyandan», başqa sözlə, qıçqırıb yetişəndən sonra duvaq, yaxud dördəyaq (yaymakeş) üzərində onu bölüb kündələyirdilər. Kündənin duvaq və ələ yapışmaması üçün ona «urva» adlanan un vurulurdu. Təndir çörəyinin gec kiflənməsi üçün çox vaxt onun üzərinə yumurta sarısı çəkir, imkanı olanlar isə bundan əlavə zəfəran və ya xaş-xaş toxumu səpirdilər. Bu həm də çörəyi tamlı edirdi.

«Kada» və «nazuk» adlanan spesifik çörək növləri, həmçinin, acıtmalı xəmirdən, yene də təndirdə bişirilirdi. Bunların hər ikisinin kündəsi yaymakeş üzərində oxlov və ya vərdənə vasitəsilə yaymalanıb üst-üstə yığılıb və araları ərinnmiş yağla yağlanırdı. Yaymakeş üzərində onları eninə və uzununa olmaqla, bıçaqla doğrayıb kvadrat formaya sahr, ondan sonra yenidən kündələyirdilər. Təndirə yapılmazdan əvvəl kadanı yapbalayıb kökə halına salır və ortasını oyub əvvəlcədən hazırlanmış tərhəla ilə doldururdular.

Ölçü etibarlı ilə bundan böyük olan nazuk isə «içsiz» bişirilirdi. İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan bu yağlı çörək növlərinin hər ikisi fəsalisayağı fal-fal təbəqə əmələ gətirirdi. Bunların hər ikisi təndirdən çıxarılmakən dərhal, isti-isti yağlanıb süfrəyə verildirdi. Bu mənada bir növ yavanlılığı özündən olan bu çörək növləri həm də xörəyi əvəz etdiyindən uzun müddət üçün nəzərdə tutulmurdu. Adətən, təndir çörəyi bişirərkən ailənin bir öynəlik yeməyini yola vermək məqsədi ilə təndirə əvvəlcə, «nazuk», yaxud «kada» yapılıb, sonra çörək bişirilirdi.

İngiloyların keçmiş ev məişətində çörək digər dəbli bitkilərin (arpa, darı, sonralar isə qarğıdalı) unundan da bişirilirdi.

Əlbəttə, bu çörək növləri kasıb ailələr, xüsusilə buğda ununu kifayət qədər tədarük edə bilməyən yoxsul kəndli kəndlə-

lari üçün səciyyəvi olmuşdur. Onlar buğda çörəyinə qənaət etmək məqsədi ilə ara-sıra arpa unundan *kələcə*, yaxud darı və ya qarğıdalı unundan *çad* bişirirdilər. Buğda çörəyini onlar xeyirşərdə, xüsusilə, təntənəli ziyafət süfrəsi üçün, yaxud matəm mərasimində bişirər və «üz ağardan» çörək növü kimi ortaya qoyardılar.

İngiloy mətbəxində buğda unundan çörəkdən başqa daha bir sıra *xəmir xörəkləri* də hazırlanırdı. Bunların böyük əksəriyyəti Ümumiqafqaz və Ümumazərbaycan, az bir qismi isə umumbölgə səciyyəsi daşıyırdı. Lakin xəmir xörəklərinin bəzi növləri spesifik səciyyəvi daşımaqla, etnik mənə kəsb edirdi.

İngiloy mətbəxinin ən geniş yayılmış və soyuq vaxtlarda çox xoşlanan xəmir xörəklərindən biri «*girs*» olmuşdur. Bu spesifik xörək növü bütün bölgədə geniş yayılmaqla, qonaq-qara qabağına çıxarılan, necə deyirlər, «üz ağardan» ləzzətli xörək növlərindən sayılırdı. Qonaq süfrəsinə girs bişirilib verilməsi xüsusi hörmət əlaməti sayıldığından təkcə ingiloylar deyil, bölgənin digər etnosları üçün də əhəmiyyətli olmuşdur. Birisini evə qonaq dəvət edəndə hər iki tərəf üçün məlum idi ki, süfrədə mütləq girs olacaqdır.

Girs içarisinə bükülən «*çiç*»in səciyyəsi (ət, şor, boranı, göyərti, xüsusilə gicitkən və s.) asılı olaraq, ingiloy mətbəxində onun müxtəlif növləri hazırlanırdı. Bunların arasında ətli girs yüksək kaloriliyyəti və əla dad-tamına görə xüsusilə fərqlənirdi. Keçmişdə ingiloylar girs bişirmək üçün xüsusi olaraq *basdırma* üsulu ilə küplərdə ət tadarük edib saxlayırdılar. Ənənə olaraq basdırılmaq ət payızda tadarük olunurdu. Çünki bu vaxt heyvan kəfayət qədər kök olurdu. Bir qayda olaraq, soyuqlar düşəndə yem qitliyi ucbatından otarma üsulu ilə bəslənən heyvanlar «ətini tökü» arıqlamağa başlayırdı. Digər tərəfdən, ət tadarükünün bu səmərəli üsulu kəndlini əlavə yem və izafi əmək məsrəfindən azad etdiyindən iqtisadi cəhətdən də sərfəli idi.

Basdırma ət tadarük etmək üçün heyvan cəmdəyini nüybənüy doğrayıb üzərinə fal-fal doğranmış baş soğan və duz əlavə edib yaxşıca qarışdırdıqdan sonra iri küplərə yığırdılar. Sərin qalmaq üçün, bir qayda olaraq, küpü boğazınadək nəm yerə basdırırdılar. İsti vaxtlarda küpün sərin qalması üçün onun üzərinə, günəşirli olmaqla, gicitkən döşəyirdilər.

Girs bişirmək istədikdə küpdən lazımı qədər basdırma ət götürüb kötük üzərində qiyməkle döyüb qiymə edirdilər. Sonra ədava məqsədilə ona soğan, istiot, duz, zoğal turşusu, keş-niş və s. əlavə edib bir gün saxlayır və bu qayda ilə «*çiç*»i hazır hala gətirirdilər. Bundan sonra onu xırda hissələrə ayırıb girdə formada yayılmış xam yuxanın arasına bükür və təpimək üçün sini və ya ağac tabaqlara düzürdülər. Azca duz qatılmış suyu

qazana töküb ocağa qoyur, qaynağa düşəndə girsləri bir-bir onun içinə töküür və bir-iki buğum qaynadırdılar. Girs bişib hazır olandan sonra kəfkiqlə çıxarılıb suyu süzülür və «*lengəri*» adlanan iri mis boşqablara çəkirdi. Adətən, girsin yanında süfrəyə ərinmiş yağ da qoyulurdu. Süfrədə girs ümumi qabda ortaqly yeyildiyindən meyli çəkən onun üzərinə müəyyən qədər ərinmiş yağ əlavə edirdi.

Ətli girsdən fərqli olaraq, digər girs növləri süfrəyə verilən zaman onun üzərinə qovrulmuş yağ-soğan, yaxud qayğanaq əlavə olunurdu. Digər unlu-ətli yeməklər kimi, girs də yüksək kaloriyə malik yağlı xörəklərdən sayıldığından çox vaxt süfrəyə verilmədən onun yanında qatıq, tutma, yaxud turşu xiyar, kələm, son vaxtlar isə doğranmış pomidor qoyulurdu.

İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan unlu-ətli yeməklərdən biri də «*qetsevla*» adlanan və sadəcə bişirilən müxtəlif növ *qutablar* olmuşdur. İngiloylar qutabı, demək olar ki, bütün qida məhsullarından: ət, qarın-qarta, qabaq, şor, göyərti, yabanı bitkilər və s.-dən hazırlaya bilirdilər. Bunun üçün buğda unundan yoğrulmuş xəmiri yaymaqəş üzərində oxlovla yayandan sonra onun bir parçasının üzərinə müvafiq növ «*çiç*» düzür, sonra digər yarısı ilə «*çiç*»in üstünü örtərək kənarlarını barmaqla bir-birinin üstünə basdalayırdılar. Bu qayda ilə qutablar sadəcə bişirilib hazır olduqca isti-isti yağlanı və üst-üstə yığılırdı. Qutab süfrəyə verilmədən yanında qatıq da qoyulurdu. Könlü istəyən yağlı qutabı qatıqla yeyirdi. Bu gəhriyin azmasının qarşısını alırdı.

İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi xəmir xörəklərindən biri də «*sürhülü*» və ya «*sürhülə*» adlanan xəngəl olmuşdur. Ən çox soyuq vaxtlarda yeyilən xəngəl bir neçə növdə bişirilirdi. Bunların arasında «*sığama*» sürhülü ingiloylar üçün daha çox səciyyəvi olmuşdur. Onu hazırlamaq üçün buğda unundan yoğrulmuş xəmiri əvvəlcə əllə nazıldib uzunsov formaya salandıqdan sonra xırda-xırda bərabər hissələrə doğrayırdılar. Doğranmış xəmir tikəciklərini yaymaqəş və ya duvaq üzərində baş barmaqla sığayıb sürüşdürür və yastı hala salırdılar. Bu qayda ilə əllə üzvlərinə kəfayət edəcək qədər sürhülü hazırlayıb qazana, qaynar suya töküür 1-2 buğum bişirirdilər. Hazır olandan sonra onu aşızənə töküür suyunu süzür, ləngəri və ya sinilərə çəkirdilər. Süfrəyə verilməzdən əvvəl sürhülünün üzərinə əvvəlcə sarımsaq qatıq, onun üstündən isə dağ olunmuş yağ-soğan əlavə edirdilər.

Sulu sürhüləni də eyni qayda ilə hazırlayıb bişirir, lakin süfrəyə verərkən süzmür, həlimi ilə birlikdə boşqablara çəkirdilər. Digər sulu xörəklərin yeyilmə tərzində olduğu kimi, sulu sürhülənin də yanında süfrəyə istiot, bəzən isə sumax qoyulurdu.

Lobyalı sürhülə, həmçinin, eyni qayda ilə hazırlanır, lakin dəne lobyaya ilə birləşdirilirdi. Hazır olana yaxın üzərinə soğan-ça (dağ olunmuş yağ-soğan) əlavə olunurdu.

Yarpaq sürhüləsi Azərbaycanın digər bölgələrində geniş yayılmış adı xəngəl xatırladırdı. Fəqət onun doğranma tərzində müəyyən məhəlli fərq nəzərə çarpırdı. İngiloylar əvvəlcə xəngəl yaymasını təpətmirdilər. İkincisi, onlar yuxarı əvvəlcə oxlova dolayı uzununa kəsəndən sonra onu birləş xırda hissələrə doğrayırdılar. Ona görə də sürhülü yarpaqları nisbətən xırda olmaqdan əlavə həm də ölçü etibarını ilə bir-birindən fərqlənirdi.

Digər fərqli xüsusiyyət əşşuzən vasitəsi ilə süzlülüb ləngərilərə çəkilmə yarpaq sürhülüyə adı xəngələ xas olan sarımsaqlı qatıq, qurud, yaxud ətli aşqara əlavə olunmaması idi. İngiloylar yarpaq sürhülənin üzərinə ya soğanca töküüb yeyir, ya da onun yanında süfrəyə şorba verirdilər. Xəngəl şorba ilə birləş yeyilirdi.

Unlu yeməklərin digər növləri (xəşil, quymaq, halva, tərəhalva, maxara, qorqot, firni, kökə, fəsəli və s.) təkcə ingiloylarda deyil, ümumən bölgədə geniş yayılmışdır. Tərkibi zülal və karbohidratla zəngin olan bu yeməklərin bir qismi tava və ya sapılca, bir qismi isə sacda bişirilirdi.

Böyük əksəriyyəti Ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyan bu yeməklər arasında *maxara* və *yağlı kökə* istisnaqlı təşkil edirdi. Sırf ingiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan və bölgənin digər etnoslarına da sirayət etmiş maxararı bişirmək üçün südə un qatıb sıyıq horra halına salırdılar. Maxararı bişirmək üçün qızmış sacın üstünə qoyun quyruğu ilə yağlayan sonra un horrasından bir çömçə götürüb ehmalca sacın tən ortasına töküürdülər. Məhlul axıb hər tərəfə yayılırdı. Maxaranın bir üzü bişəndən sonra onu digər ovand üzünə çevirməklə tam bişirirdilər. Maxara isti-isti, kərə yağla yağlanıb üst-üstə ləngəri və ya sınıya yığılırdı. Adətən, maxararı isti-isti yemək adət halını almışdı. Bir qayda olaraq, evə hörmətli qonaq gələndə ona təzə maxara bişirib təklif etmək yüksək qonaqpərvərlik əlaməti sayılırdı. Qonaq süfrəsi üçün ilk növbədə maxara hazırlanması bir də onunla əlaqədar idi ki, onun bişirilməsi az əmək tələb etməkdən əlavə, həm də olduqca qısa müddətə başa gəlirdi. Uzaq məsafədən gəlmiş qonağı itizarda qoymadan, çay içilib qurtarana qədər maxararı bişirib süfrəyə qatdırmaq olurdu.

İngiloyların məişətində maxara təkcə tez və asan hazırlanan ziyafət yeməyi olmayıb, həm də mərasim yeməyi sayılırdı. Adətən, qəbir üstə gedəndə, yaxud mərhumun adına günün-nü yad edəndə mütləq maxara bişirirdilər. Bu mənada maxara bir növ azərbaycanlıların dürmək halında yuxaya büküb payladığı yas halvasını xatırladırdı.

«*Bişi kökə*» (kökə bişisi) adlanan yağlı kökə içərisinə yumurta çalınmış südə un qarışdırmaqla hazırlanırdı. Südə çalınmış un tam horra halına düşəndən sonra çömçə ilə içərisində kərə yağ əridilmiş tavaya tökülürdü. Hər dəfə bir çömçəlik horra tavanın dibinə yayılıb köpbaləndikcə o biri üzünə çevirib yağda tam bişirirdilər.

İngiloy mətbəxində dənli bitkilərdən təkcə un halında deyil, habelə *dənəvər* və *yarma* formasında da spesifik yeməklər hazırlanırdı.

İngiloy mətbəxinə xas olan mərasim səciyyəvi spesifik kökə növləri arasında ən geniş yayılan *qorqot* olmuşdur. Onu, adətən, ingiloyların «qorqot» adlandırdığı Novruz bayramında və ondan keçən bir ay ərzində bişirirdilər. Baharın gəlişini və təzə ilin başlanmasını qeyd edən digər xalqlar kimi, ingiloylar da yeni il xüsusi sevinclə qarşılayıb və belə hesab edirdilər ki, baharın ilk gəlişi təbiəti canlandırdığı kimi, insanın da qanını oynadıb tərpədir. İngiloyların əqidəsinə görə, məhz bu mərhələdə insan yüksək kalorili, «karlı» yeməklər qəbul etməklə il boyu fiziki işlər üçün gərək olan enerjini toplaya bilir. Kalorili yeməklərə fizioloji enerji mənbəyi kimi baxan ingiloylar yazbaşı bir ay müddətində öynəlik yeməklərinin birini «qorqot»la keçirirdilər.

«Qorqot» qozlu və xaşlı olmaqla iki cür hazırlanırdı. Novruz mərasimlərində, əsasən, qozlu «qorqot» bişirilirdi. Bunun üçün sarı buğdanın yuyub dində döyməklə qabıqdan təmizləyirdilər. Üç dəfə təkrar olunan döymə əməliyyatından sonra qabıqdan tamam azad olub xalis nişastası qalan buğda döyməncini sərrib qurudurdular. Qazanda su qaynağa düşəndə buğda nişastasını ora töküüb üzərinə doğranmış baş soğan əlavə edirdilər. Bir qədər bişəndən sonra onun üzərinə «niçozi» adlanan döyülmüş qoz ləpəsi, bişmiş qaxac, istiot, zoğal turşusu və az miqdarda duz əlavə olunurdu. Xörək qaynayıb qatılşandan sonra çömçə ilə boşqablara çəkiliirdi. Bəzi ailələrdə boşqaba çəkildəndən sonra onun üzərinə bəkməz və şəkər tozu əlavə olunurdu.

Xaşlı «qorqot» isə yenə də təmizlənilib döyülmüş buğda yarmasından eyni qayda ilə hazırlanır, lakin bişənə yaxın ona əvvəlcədən bişirilmiş xaş əlavə olunurdu. «Qorqot»un bu növü, adətən, yas mərasiminin 3-cü günü bişirilirdi.

İngiloyların, xüsusilə kasıb kəndli ailələrinin qida ehtiyatında, arpa, darı və qarğıdalı unundan hazırlanan yeməklər də mühüm yer tuturdu. Kasıblar arpa unundan «qaltı» adlanan *qovut* hazırlayırdılar. Kasıb ailəsi üçün «qaltı» təkcə spesifik yemək növü olmayıb, həm də çərəyi əvəz edən və bu yolla da acliği dəf edən ən sərfəli ərzaq növü sayılırdı. Bu fakt bir daha

göstərir ki, «qalti»nin hazırlandığı arpa unu başlıca olaraq ingiloyların kasıb təbəqələri üçün səciyyəvi ərzaq növü olmuşdur.

Qalti (qovut) hazırlamaq üçün əvvəlcə arpanı qovurub dəyirdə un halına salırdılar. Çörək qıtlığı yaranan vaxtlarda qovrulmuş arpa ununa bəkməz qatıb yoğurur və yumru dürmək formasına salıb süfrəyə verirdilər. Mədəni tox saxlayan qovut (qalti) çox vaxt çörəksiz yeyilirdi. Azərbaycanın digər bölgələrində qovut eyni üsulla, lakin arpadan deyil, buğda unundan, həm də mövsümi səciyyəyə daşıyan, mərasim yeməyi kimi hazırlanıb istifadə olunurdu. İngiloylarda isə qovut təkcə Xidir Nəbi günlərində deyil, çörək qıt olan digər vaxtlarda da yeyilirdi.

İngiloy mətbəxinin digər spesifik yemək növlərindən biri də qarğıdalı və ya darı unundan bişirilən «quqay» olmuşdur. Qarğıdalı ununu qaynar su ilə yoğurub yetirəndən sonra xırd kündələyə bölürdülər. Sonra onları yapbalayıb xəngəlsayağı qaynar suya töküüb bişirirdilər. Hazır olanda kəfir vasitəsilə ağsüzənə və ya ləngəriyə çəkib süfrəyə verirdilər. Quqay yemək üçün imkanı olanlar süfrəyə qaxac bişirib qoyur, imkansızlar onu şora batırıb yeyirdilər.

Qarğıdalı unundan ingiloy qadınları habelə *xəngəl* də bişirirdilər. Qarğıdalı xəngəli sulu və quru olmaqla iki cür hazırlanıb süfrəyə verirdi. Xəngəlin üzərinə yağ-soğan əlavə etməklə yeyirdilər. Soyuq vaxtlarda bişirilən «quqay» kimi, qarğıdalı xəngəli də şam və nahar süfrəsinin səciyyəvi yeməyi sayılırdı.

Keçmiş kənd mətbəxində buğda və qarğıdalı dənələrindən *hədic* bişirənlər də çox olurdu.

Dənli bitkilərdən dənəvər formada istifadənin tipik nümunəsi *düyü xörəkləri* olmuşdur. Qədim çəltikçilik ölkəsi olan Azərbaycanın çəltik məhsulu istehsalı mərkəzləri arasında tarixən Alazan-Həftəran vadisi xüsusi yer tutmuşdur. Bu cəhətdən ingiloylar vadinin ən məhsuldar ərazisi sayılan Alazan-Əyriçay çökəkliyində məskunlaşdıqlarından bol çəltik məhsulu becərirdilər. Təsərrüfat məişətinin bu xüsusiyyəti ingiloy mətbəxində düydən hazırlanmış müxtəlif növ xörəklərin (plov, çilov, yayma, şorba, halva, firni və s.) geniş yer tutmasını şərtləndirmişdir. Bütün bunlardan əlavə, düyü habelə bir sıra ətli, yaxud göyörtli xörəklərin (dolma, küftə, dovğa, qutab, göyörti sıxması və s.) tərkibində ən zəruri komponent kimi mühüm yer tutmuşdur.

Bununla belə, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, ingiloy mətbəxində də düydən ən çox *plov* hazırlanmasına üstünlük verilmişdir. Aşqarın növündən (qaxac, qovurma, təzə ət, toyuq, qabaq, lobyə, süyüd) asılı olaraq ingiloy mətbəxində plovun müxtəlif növləri bişirilmişdir. Bunların arasında «cicnaquri» adlanan bağırsağ doldurması və ya qaxacla bişirilən plov spesifikasiq təşkil edirdi.

İngiloy mətbəxində plovun hazırlanma qaydasında bütün bölgə üçün ümumi səciyyəyə daşıyan müəyyən spesifikasiq də nəzərə çarpır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində fərqli olaraq, ingiloylar plovun çilovlu adı suda deyil, ət həlimində qaynaşdırırlar. Bu məqsədlə əvvəlcə təzə ət qaxacı və ya bağırsağa doldurulmuş əti tavada bir qədər qaynadır, sonra onun suyuna arıtlanmış düyü töküüb bir neçə «əl» qaynadırdılar. Çilov bişib hazır olanda onun həlimini aşşuzun vasitəsilə başqa tavaya süzürdülər. Məhz ət mətinə bişirilməsi səbəbindən də plovun həlimini atmayıb, xırd kasalarda plovla birlikdə süfrəyə verirdilər. Mətlə çilov isə təkrar vaxt yanan od üzərində dəmə qoyulurdu. İstək və meylin çəkmasindən asılı olaraq, çilova lobyə, məş, süyüd və s. qatılırdı. Plovu dəmə qoymazdan əvvəl tavanın dibinə dağ olunmuş kərə yağ və soğan, yaxud çalınib ağı sarısına qarışdırılmış yumurta vururdular.

İngiloyların məişətində tez-tez nəhrə çalxayıb təzə *kərə yağ* hasil etmək dəb halını aldığından, adətən, onlar plov bişirilən gün səhər tezdən nəhrə çalxayırdılar. Bir qayda olaraq, ingiloylar plovun çilovuna əridilmiş kərə yağ qatırdılar. Spesifikasiq tama malik olan kərə yağ plovu dadlı və ləzzətli edirdi.

Plov kimi, *çilov* da ət həlimində bişirilir, lakin onun həlimi süzülüb ayrılır, sadəcə artıq qaynadılma yolu ilə buxarlanıb çəkilirdi. Məhz bu səbəbdən də həlimi süzülməyən plov növünə Azərbaycanın digər bölgələrində «çəkmə», yaxud «çəkmə plov» deyilirdi.

Bir qayda olaraq, çilova əvvəlcədən bişirilmiş lobyə, şabalıd və döyülmüş qoz ləpəsi, habelə dilimlənmiş qabaq qatırırlar. Həmin qatışıqlar düyü ilə birgə qaynadılıb bişdikcə su buxarlanıb çəkilirdi. Bundan sonra çilov üçün də ayrıca *aşqara* hazırlayırdılar. İngiloylar çilovun aşqarasını çox vaxt yağlı qaxac və ya bağırsağ doldurmasından hazırlayırdılar.

İngiloyların məişətində düyü və ondan hazırlanan plovlar ən ləziz yemək növü olmağdan əlavə, həm də mərasim səciyyəsi kəsb etmişdi. Belə ki, keçmişdə ingiloylarda əcdadların ruhuna etiqadla bağlanan və «adına» deyilən qədim bir adət yaranmışdı. Onların inamına görə, ailənin rəhmətə getmiş üzvlərinin ruhu hər həftənin bazar ertəsi və cümə axşamı doğma ocaqlarına qayıtmaqla, onların anılıb-anılmamasını izləyirdilər. Bu səbəbdən də hər bir ingiloy ailəsi öz əcdadlarının unudulmadığını bəyan etmək və onların ruhunu şad edib sevindirmək üçün ocağa qazan asıb «duz töküdü». Bir qayda olaraq, belə hallarda tavaya çox böyük zəhmət bahasına başa gələn, elə bu səbəbdən də ən dəyərli bərkət növü sayılan düyü töküüb əcdadların ruhuna layiq ləziz xörək hazırlamaq hər bir ingiloy ailəsinin arzu və istəyincə çevrilmişdi. Məhz bu səbəbdən də «adına» adətini ingi-

loyların yemək rasionunda düyü xörəklərinin üstün yer tutmasını ləbub etmişdir.

İngiloyların plov bişirmə təcrübəsi üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də onun hazırlanmasında şabalıd və döyülmüş qoz ləpəsindən gen-bol istifadə olunmasında ibarət idi. Onlar hətta düyü şorbasına da «niqozi», yəni döyülmüş qoz ləpəsi qatırdılar.

İngiloylar düyüdən habelə bütün bölgədə geniş yayılmış *halva* və *firni* də bişirirdilər. Bunun üçün yuyulub təmizlənmiş düyü əvvəlcə həvəngdə döyülüb un halına salınırdı. Sonra onu bir qədər qurudub qovurur və ələkdən keçirirdilər. Adətən, narın halda olan düyü unundan *halva*, onun altının yarmasından isə *firni* bişirirdilər. *Halvanı* qovrulmuş düyü ununu şərbətlə qarışdırmaq yolu ilə, *firni*ni isə süddə bişirməklə hazırlayırdılar. *Firni* bişinə yaxın ona azca düyü unu əlavə edib, xəşiləsağığı qarışdırır və üzərinə şəkər tozu səpirdilər.

İngiloyların ev məişətində həm düyü *halvası*, həm də *firni* mərasim səciyyəsi daşıyırdı. Onların hər ikisi dini bayramlarda və bir də nişan aparanda bişirilirdi. Informatorların söylədiyinə görə, nişanda *halvanın* bişirilməsi rəmzi mənada qohumlar arasında şirinləşmənin, mehribanlaşmanın artması məqsədi daşıyırdı.¹⁰

İngiloyların məskunlaşdığı Alazan vadisinin orografik və təsərrüfat şəraiti ilə əlaqədar olaraq, onların mətbəxində *meyvə-tərəvəz* və *yeməli yabanı bitkilər* mühüm yer tutmuşdur. Mövsümdən asılı olaraq ingiloy süfrələrində *bostan-tərəvəz* bitkilərinin geniş çeşidindən: / qarpız, yemiş, balqabaq, xiyar, badımcın, soğan, sarımsaq, istiot, keşniş, şüyüd, reyhan, kəvər və s./ istifadə olunmuşdur. Hər bir kəndli ailəsi bu qida məhsullarını özü becərərək yetişdirirdi.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, ingiloy süfrəsində də *bostan-tərəvəz bitkilərindən* böyük əksəriyyəti təzə halda yeyilir, bir qismi isə *tutma* edilib qiş azuqəsi məqsədi ilə tedarük olunurdu. Ümumiyyətlə, ingiloylar qış azuqəsini vaxtında tedarük edib kifayət qədər ərzaq ehtiyatı yığmağa xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu səbəbdən də demək olar ki, bütün il boyu ərzaq tedarüki qayğısı onları tərk etmirdi. Tarixi şərait özü də onları buna vadar edirdi.

İngiloy mətbəxinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onların yemək rasionunda *paxlalı bitkilərə* üstünlük verilməsindən ibarət olmuşdur. İngiloylar lobyadan həm göy, həm də qurudulmuş /dəna/ halında istifadə etməklə, çox geniş çeşiddə /qovurma lobyası, mətlı lobyası, əzma lobyası, lobyası şorbası, hədik və s./ xörək növləri bişirə bilmişlər.

İngiloyların yemək süfrəsi geniş çeşiddə *tumlu* və *çayırdaklı meyvələrlə* /alma, armud, heyvə, ərik, şaftalı, gavalı, albalı, əzgil, zoğal, əncir, üzüm, qora, tut, xurma, qoz, fındıq, şabalıd

və s./ müşayiət olunurdu. Alazan vadisinin bol qida sərvəti olan bu meyvələr ən çox təzə halında yeyilməkdən əlavə əməli yolu ilə onlardan /qax, *sucuq*, *bəkməz*, *riçal*, *turşu*, *tutma*, *abqora*, *sirkə*, *şərbət* və s./ hazırlanırdı. Həmin məhsulların bir qismi *çərəz* kimi yemək süfrəsinə müstəqil verilir, bir qismi yağlı və ətli xörəklərin yanında verilir, bir qismi isə xörəklərin dad-tamını artırmaq məqsədi ilə bilavasitə onların tərkibinə qatılırdı. Ənənəvi mətbəx mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsini əks etdirən bu texnoloji üsullar əslrəlin, minilliklərin nəsil-dənəslə keçən empirik təcrübə və əməli vərdişləri sayəsində təşəkkül tapmışdır.

Qida məhsullarını korlanmadan uzun müddət saxlanmasına imkan verən bu empirik vərdişlərin yaranmasında Alazan vadisinin əlverişli ekoloji şəraiti, onun flora və fauna zənginliyi ilə yanaşı, burada məskunlaşmış və tarixən bir-biri ilə sıx qarşılıqlı təmasda olan etnosların əməli fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır. Bölgə əhalisi təbiətdən əldə etdikləri və özlərinin becaçdikləri məhsullara bərkət, ruzu rəmzi kimi baxmış, onun korlanmasının qarşısını almaq üçün aramsız səylər etmiş, sərfəli yolla aramış, müxtəlif üsul və çərə tapmışdır. Bütün bu səylərin səmərə verməsində Azərbaycanın digər əməksevər etnosları ilə yanaşı, tarixən ingiloyların da sənəballı zəhməti, nəzərə çarpan payı olmuşdur.

Potensial qida imkanları açan bu empirik bilik nəticəsində ingiloylar digər qonşuları kimi, çətinliklə əldə olunan bir sıra *satınalma* qida məhsullarını /çay, qənd, şəkər tozu, bitki yağları və s./ əvəz edə bilən səmərəli vasitələr axtarıb tapmışlar. Məsələn, onlar tut və ya üzümdən *bəkməz* bişirərək həm də «*liçar*» adı ilə bəlli olan *riçal* da hazırlayırdılar. Bunun üçün *bəkməz* bişib hazır olana yaxın onun içinə bir qədər sayseçmə üzüm və yaxud yetişmiş tut qatır, onları birgə bir buğum da qaynadırdılar. Bu yolla əldə olunmuş «*liçar*» /riçal/ çay süfrəsində qənd /şirni/ əvəzinə istifadə olunurdu. Kasıb ailələrdə bu məqsədlə «*liçar*»dan başqa tut qurusu, meyvə qaxı, əncir və üzüm qurusu, qoz və ya fındıq ləpəsi qarışdırılmış meşə balından, həmçinin, çay süfrəsində qənd əvəzinə istifadə etmişlər. Yaxud sağmal mal-qarası olmayan kasıb ailələrdə döyülmüş qoz ləpəsi /«*niqozi*»/ bir sıra xörəklərdə yağlı əvəz edirdi.

XIX əsrin sonlarına aid ədəbiyyat materiallarından görün-düyü kimi, ingiloylar qozu satmayı, ondan özləri qida kimi istifadə edir, yaxud sıxıb yağ hasil edirmişlər. Onlar qoz yağını çox nadir hallarda satışı çıxarı, onun çox hissəsini pəhriz vaxtı özləri işlədirdilər.¹¹

Alazan məşəliklərində bol ehtiyata malik olan giləs və zoğalı yağlı qurudur, yaxud bişirib *turşu* hazırlayırdılar. M.Canaşvilinin yazdığına görə, ingiloylar giləs və zoğalı top-

layb qaynar suda azca qaynandan sonra sərbir qurudur və soyuq vaxtlarda yeməklərdə limon turşusu əvəzinə işlədirdilər.¹²

Yüksək kaloriyə malik ətli yeməkləri çətinliklə əldə edən kasıb ailələr bu çatışmazlığı *yeməli yabanı bitkilər* vasitəsi ilə tənzimləməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə də hər bir ailə öz ehtiyacına müvafiq həmin bitkilərin /kəbəkək, qulaçqar, qazayağı, pərpətöyün, əvəlik, gicitkən, quzuqulağı, cincilim, balba, yarpız, yolotu, tərə, xali, xaliyar və s./ tədarükünü görürdü. Bu qida məhsullarının bir qismi təzə, bir qismi isə qurudulmuş halda, yaxud duza qoymaqla tutma kimi istifadə olunurdu.

İngiloylər mətbəxində yeməli yabanı bitkilər müxtəlif üsullarla (yağda qovurma, qutab, dovğa, əvəlikli isti və s.) bişirilirdi.

Yağda qovrulmuş pəncərin üzərinə çox vaxt döyülmüş qoz ləpəsi, yumurta, yaxud sarımsaqlı qatıq əlavə olunub süfrəyə verilir. Bütün bunlardan əlavə pərpətöyünü duzlu suya qoyub tutma edənələr də çox olurdu. Tutma pərpətöyün qış azuqə ehtiyatında mühüm yer tuturdu.

b) heyvan mənşəli yeməklər

İngiloylar tarixən *əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq* təsərrüfatı ilə də məşğul olmuşlar. Digər tərəfdən bölgənin zəngin fauna aləmi qədim zamanlardan burada *ovçuluq və baliqçılıq* inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Bütün bu amillər ingiloyların ərzaq ehtiyatında heyvan mənşəli qida məhsullarının əhəmiyyətli yer tutmasını şərtləndirmişdir.

İngiloyların oturaq *əkinçilik* məişəti qoşqu qüvvəsinə böyük tələbat yaratdığından burada heyvandarlıq məşğuliyyəti, əsasən, sığırçılıq və camışçılıq istiqamətində inkişaf etmişdi. Bunu həm də onların məskunlaşdığı sucar ərzinin nüühr və qamışlıqlarla dolu olan təbii şəraiti labüd etmişdir. Camış saxlamaq üçün olduqca geniş imkanlar yaradan Şərqi Alazan çökəkliyi qoyunçuluq təsərrüfatı üçün o qədər də əlverişli deyildi. Ona görə də ingiloyların oturaq maldarlıq forması üçün qoyunçuluq səciyyəvi təsərrüfat növünə çevrilə bilməmişdir. Varlı şəxslərə məxsus qoyun sürüləri isə ingiloyların məskunlaşma ərazilərindən kənarda, qış mövsümündə Şirək və Acınohur qışlaqlarında, yaz-yay aylarında isə Baş Qafqaz yaylaqlarında bəslənirdi. Həm də ingiloylarda qoyunçuluq, əsasən, ətlik-yunluq istiqamətində inkişaf etdiyindən onların mətbəxində qoyun və keçi südündən, demək olar ki, istifadə olunmurdu.

Etnoqrafik çöl materiallarından bəlli olduğu kimi, ingiloylar başlıca olaraq inək və camış südündən istifadə etmişlər. Onların məişətində süd həm yavanlıq /bişmiş süd, qatıq, qaymaq, şor/, həm xörək bişirmək, həm də yağ hasil etmək məqsədi güdürdü.

Təzə doğmuş inək və ya camışın ilk südündən Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, ingiloylar da *«ağız»*, yaxud *bula-*

ma bişirirdilər. Xalq etiqađına görə, sağım prsesinin ağzı, onun başlanğıcı olduğu üçün təzə doğmuş heyvanın ilk südünü başqasına verməzdilər. Onu yalnız ailə üzvləri yeməli idi. Xalq etiqađına görə, əks təqdirdə sağımın «bərəkəti qaçar» və təzə doğmuş heyvan süddən kəsilə bilərdi. Heyvanın südünün azalması, yaxud onun yağlılıq dərəcəsinin aşağı düşməsi çox vaxt ağız südüdən düzgün istifadə olunmaması ilə izah edilərdi. Əsl mətləblə heç bir əlaqəsi olmasa da, yaxın keçmişdək bu etiqađ özünün təsir gücünü itirməmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ingiloylar mal südündən ən çox *ağartı məhsulları* /qatıq, qaymaq, xama, yağ, ayran, şor, süzmə, qismən isə pendir/ hasil edirdilər.

Sağmal heyvanların südünün sağılması və ondan ağartı məhsulları hazırlanması əməliyyatı ilə, bir qayda olaraq, qadınlar məşğul olurdular. Lakin körpə çalaşının qırxi çıxıb qüsil alması zahı qadınları bərəkət rəmzi sayılan sağına və süd məhsullarının emalına əl vurmağa qoymazdılar.

Sağmal mal, səhər və axşam olmaqla, gündə 2 dəfə «xayra» /xeyrə/ adlanan mis sərinc və ya saxsı goduşa sağılırdı. Bölgədə iki öynəli sağım qaydası indi də davam etməkdədir.

Qaynadılmış camış və ya inək südündən az hallarda, həm də, əsasən, səhər süfrəsində yavanlıq kimi istifadə edirdilər.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, ingiloyların da ev məişətində süddən ilk növbədə *qatıq* hazırlanırdı. Bu məqsədlə südü bişirib, bir qədər soyudandan sonra ona az miqdarda «çalası» və ya «maya» adlanan boyat qatıq əlavə olunurdu. Qatıq əldə etməyin bu üsulu təkcə Şərqi Alazan ərazisində deyil, bütün Qafqaz, Orta Asiya və Şərqi xalqları arasında geniş yayılmışdır. Lakin ilk mayanın əldə olunması müxtəlif xalqlarda fərqli xüsusiyyət kəsb edirdi. İngiloylar ilk mayanı böyürtkən yarpağı vasitəsilə südü üyüsdürmə üsulu ilə tuturdular.¹³

İngiloylar arasında qatıq əldə etməyin digər səciyyəvi üsulu çiy südü öz-özünə, çalaşsız üyüsdürmə yolu ilə əldə edilən «*çuma qatıq*» olmuşdur. Bu məqsədlə onlar təzə sağılmış südü bişirmədən bir gün sərinc yerdə saxlayıb, ertəsi gün züzünün qaymağını /xamasını/ yığıb götürür, altını isə öz-özünə üyüsdürürdülər. Turşsəhər tam verən «çuma qatıq» üzsüz olub yeməyə yaramırdı. Onu nehrəyə töküüb yağ hasil edir, yaxud şor düzəldirdilər.¹⁴

Üztlü südün qatığı müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. İsti vaxtlarda qatığı süfrəyə yavanlıq növü kimi verirdilər. Bəzən də onu xırda kasalarda yağlı xörəklərin yanında kəhrəkbaşan təsirli vasitə kimi süfrəyə qoyurdular. Bu məqsədlə ən çox camış qatığı işlənidir. Yağlılıq dərəcəsi yüksək olduğu üçün o, inək qatığından yüksək tutulurdu. Bundan əlavə qatıq-sarımsaq bir sıra xörəklərin əlavə tərkib hissəsi sayılırdı. Kasıb ailələrdə

qatıq doqraması və ya doqramac süfrədə bir öynəlik müstəqil yemək növü sayılırdı.

İngiloy mətbəxində üzlü südün qatığından bəzi xörəklər, o cümlədən *dovğa, qatıqışı* bişirilir və *doqramac* düzəldilirdi.

Qatıqdan habelə isti vaxtlarda sərinlədici içki məqsədi ilə *atlama* hazırlayırdılar. Saxsı qablarda sərin saxlanılan *atlama* biçin və döyüm mövsümünün ən ürək açan sərinlədici içkisi sayılırdı.

İsti vaxtlarda qatığı qıncırmadan qorumaq üçün torbaya təkərək acı suyunu süzüb çıxarırdı və *süzmə* halına salırdılar. Süzmə süfrəyə, əsasən, yavanlıq növü kimi verilirdi. Lakin ləzzət gələndə ona içməli təmiz su qarışdırıb çalxamaq yolu ilə onu yenidən qatıq halına salmaq olurdu. Süzmə qatığından ən çox *dovğa* bişirilirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, süzməni təkə qatıqdan deyil, habelə ayrandan da süzüb düzəldirdilər. Lakin Azərbaycanın qərb bölgələrində dəb olan süzmədən *qurud* düzəldib qurutmaq adətini ingiloylar arasında müşahidə olunmamışdır. Onlar ayran süzməsini çox saxlamayıb ondan təzə halda istifadə edir, çox vaxt isə *dovğa* bişirirdilər.

İngiloylar inək və camış qatığından ən çox *yağ* hasil edirdilər. Yemək süfrəsi üçün camış qatığı ayrı tutulsa da, yağ hasil edən zaman onu inək qatığı ilə qarışdırırdılar. Bəzən isə səhər süfrəsində çay-çörəklə yemək üçün xüsusi olaraq ayrıca camış yağı çalxanırdı. Bu yağ növlərinin hər ikisi xörək bişirmək üçün eyni dərəcədə ləziz tutulurdu.

İngiloylar arasında yağ hasil etməyin əsas xüsusiyyətlərindən biri, onun müstəsna olaraq, ağac nehrədə çalxalanma üsulundan ibarət olmuşdur. Azərbaycanın başqa bölgələri üçün səciyyəvi olan digər yağçalxama vasitələri (gil nehrə, tuluq) ingiloylar arasında qeydə alınmamışdır.

İngiloylar üçün səciyyəvi olan digər bir xüsusiyyət onların həm yeməkdə, həm də xörəkdə *kərə yağ* işlətməyə üstünlük vermələrindən ibarət olmuşdur. Məhz elə bu səbəbdən də ingiloylar arasında yağı əridib uzun müddət üçün saxlamaq dəb olmamışdır. Kərə yağ isə, məlum olduğu kimi, çox qalanda xarab olub korlanır. Bu cəhəti nəzərə alaraq onlar çox tez-tez, demək olar ki, günəşli nehrə qurub yağ hasil edirdilər. İngiloy kəndlərində bu ənənə indi də davam etməkdədir. Sağmal heyvanı olan hər bir ailə günəşli nehrə çalxamağı və öynəlik yemək süfrəsinə təzə kərə yağı qoymağı özünün adi gündəlik məişət qayğısına çevirmişdir.

Ərinmiş mal yağından xörək hazırlamaq adətini ingiloy mətbəxinə yad olmuşdur. Bu səbəbdən də onlar kərə yağdan uzun müddət istifadə edə bilmək üçün onu təbii halında duzlayıb küpələrə yığırdılar. Duzlanmış kərə yağ xeyli müddət öz key-

fiyyətini qoruyub saxlaya bilirdi. Bir qayda olaraq, duzlu yağ xörək bişirmək üçün sərf olunurdu. İmkansız ailələr, adətən, iç yağını, yaxud quyuq yağını əridib xörək bişirmək məqsədilə işlədirdilər.

İngiloy mətbəxində, xörəyin ərinmiş yağla bişirilməsi ailənin iqtisadi güzəranının sosial göstəricisinə çevrilmişdir. Buna baxmayaraq, keçmişdə yoxsul kəndli kütlləri özlərinin xörək yağına olan tələbatını ərinmiş iç yağının köməyi ilə tənzimləyə bilirdi. «Qori» adlanan iç yağının ən çox sulu xörəklərin bişirilməsinə sərf edirdilər. «Qori» kasıb mətbəxinin üz ağardan yavanlığı sayılırdı.

Yağ nehrədə hasil olub ayrılandan sonra onu götürür və yerdə qalan ayrandan ya müxtəlif növ xörəklər (*dovğa*, *ayranası*, bəzən *doqramac*) hazırlanırdı, ya da ondan «süzmə» adlanan şor düzəldilirdi. Ayran şoru («süzmə») hazırlamaq üçün təzə ayranı qazana töküb qaynatma üsulu ilə çürüdürdülər. Ayranın acı suyundan ayrılması ağ kütlləni torbaya töküb suyunu süzürdülər. Ayran şoru əksər kasıb ailələrin nahar süfrəsinin başlıca yavanlığını təşkil edirdi.

Duzlanıb saxlanmış ayran şorundan, həmçinin, müxtəlif növ yeməklər (girs, qutab, şorqatan və s.) bişirilirdi. Bunların arasında *azca* un qatılmaqla, su və ya süddə yoğrulub, sac üzərində bişirilmiş *şorqatan* ingiloy mətbəxi üçün səciyyəvi sayılan spesifik yemək növü olmaq etibarilə diqqətə daha çox cəlb edirdi. Şorqatan bişib hazırlandıqca kərə yağla yağlamb üst-üstə ləngəriyə yağlaraq süfrəyə verildirdi.

İngiloy mətbəxində *ətli yeməklər* tipoloji zənginliyinə görə bütöb bir silsilə təşkil edirdi. Etnoqrafik çöl materiallarının təhlili ingiloyların ətdən löyünbəlöyün çeşiddə ləziz xörəklər bişirdiyini təsbit etməyə imkan vermişdir. Lakin bu xörəklərin heç də hamısı hamıya müyəssər deyildi. Yoxsul kəndli kütllərinin iqtisadi vəziyyəti onların yemək rasionunda hər gün ətli xörək bişirməyə imkan vermirdi. Onların çoxu ətli xörəkləri, əsasən, toyda, bayramda, təntənəli ailə şənlikləri və yas mərasimlərində yeyə bilirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri ingiloyların heyvandarlıq təsərrüfatında qoyunçuluğun zəif inkişaf etməsi və bunun müqabilində mal-qaranın üstün yer tutması ilə izah olunur. Ucuz başa gələn xırdabuynuzlu heyvanlara (qoyun, qoç, toğlu, quzu, keçi, çəpiş və s.) nisbətən iribuynuzlu heyvanların kəsilməsi iqtisadi baxımdan ailənin ümumi büdcəsinə mənfəətli təsir göstərirdi. Elə bu səbəbdən də ingiloy mətbəxində ətli xörəklərdən istifadə ən çox payız və qış aylarına təsadüf edirdi.

Heyvanın kəsilməsi, soyulması və doqranması əməliyyatları ilə kişilər, ondan müvafiq xörəklər bişirilməsi və süfrəyə verilməsi ilə bilavasitə qadınlar məşğul olurdular.

Müsəlman ingiloylarda üzü qıblayə, xristian ingiloylarda isə fərqiinə varmadan, kəsilən heyvanın dərisi soyulub, ıçalıtı çıxarılandır sonra cəmdəyi əvvəlcə onurğa sütünü boyunca çapacıqla iki saqqalanır, sonra onun bud, qol, boyun, qabırğa, döş hissələri bıçaqla kəsilib nüybənüy doğranır və müvafiq xörək növlərinin (kabablıq, qovurmaliq, dolmalıq, şorbalıq, qutablıq, aşqaralıq, qaxacılıq) bişirilməsi üçün ayrılırdı. Heyvanın ıçalıtı da, həmçinin, məqsədli qaydada müvafiq hissələrə bölünürdü. Ondən ən çox *bağıracaq doldurması* («çığnaquri»), habelə *bağır-öfkə* və ya *ciyər kababı*, *cızbız* hazırlanırdı. Bütün bunlardan əlavə heyvanın baş və ayaqları təmizlənilib səhər süfrəsi üçün *xaş* /kəllə-paça/ bişirilirdi.

İngiloy mətbəxində bişirilən ətli xörəklərin demək olar ki, hamısı hazırlanma üsul və vasitələrinə, yeyilmə tərzinə görə Ümumazərbaycan səciyyəsi daşmışdır. Müxtəlif növ *kabablar* (tikə, döymə, lülə, taskababı, ciyər, bağır-öfkə kababı), *soyutma*, *bozartma*, *qovurma* və s. üsullarla bişirilmiş ətli xörəklər, habelə *xaş* və ətli *qutablar* bu qəbildəndir. Bununla yanaşı, ingiloy mətbəxində işlənen ətli yeməklərin bir qismi (*girs*, *bağıracaq* *doldurması*, *qaxac*, *sürhülə* və s.) ümumbölgə səciyyəsi daşımaqda, digər qonşu etnosların mətbəxində də geniş yayılmışdı. Lakin etnoqrafik çöl tədqiqatları zamanı təkcə ingiloylar üçün səciyyəvi olan bəzi spesifik ətli yemək növləri də qeydə alınmışdır. Bunların arasında «*qablama*» və «*bari*» adlanan spesifik xörək növləri xüsusi yer tuturdu.

Bir qayda olaraq, «*qablama*»-ni təzə kəsilmiş yağlı qoyun ətindən, ən çox isə qoç ətindən, əlavə ədavalarla birgə, lay-lay, üst-üstə düzməklə bişirirdilər. Bunun üçün əvvəlcə tiyanın dibinə bir lay yağlı ət tikələri düzür, sonra onun üzərinə bir lay lobyə, şabalıd, albuxara, xurma qurusu, soğan halqaları və piy tikələri döşəyirdilər. Bunun üstündən ikinci lay ət tikəsi döşəyib yenidən onun üzərinə eyni qayda ilə, həm də eyni tərkibdə xuruşla örtürdülər. Ailə üzvlərinin, başqa sözlə, süfrə ətrafında əyləşənlərin sayından asılı olaraq, ət və xuruş laylarının miqdarı artırılıb 5-ə qədər çatdırıla bilirdi. Sonuncu ət layı qazanə döşənib qurtarandan sonra ona duz və azca su əlavə edib vəm yanan odda bişirirdilər. Qablamanın tam bişməsinə az qalmış onun üzərinə bəkməz əlavə olunurdu. Bəkməzin tamı xörəyə hopanda «*qablama*» bişib hazır olurdu. Xeyrəyə çəkilmiş «*qablama*»-ni, adətən, ya plovun yanında xuruş kimi süfrəyə verir, ya da müstəqil xörək növü kimi ortalığa qoyub çörəklə yeyirdilər.

İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan digər spesifik yemək növü «*bari*» olmuşdur. «*Bari*»-ni bir qayda olaraq, yas mərasimində kəsilmiş heyvanın ıçalıtından bişirib süfrəyə verirdilər. «*Bari*»-ni bişirmək üçün malın ıçalıtını /qarın, qursaq, ciyər,

dalaq və s./ təmizləyib yuyandan sonra onların hərəsindən bir dilim götürüb uclarını birləşdirir və təmizlənmiş şirin bağırsaqla topa halda birgə bağlayırdılar. Bağırsağın qalan hissəsini dilimlərə dolaya-dolaya onun digər ucuna çatdırıb yenə də birgə düyünləyirdilər. Bu qayda ilə sarımsıq dilim dəstələrini lay-lay tavaya düzəndən sonra üzərinə bir qədər istiot, soğan, duz əlavə edib su tökürdülər. Xörək vəm yanan odda qaynayıb suyu tamam çəkildəndən sonra yağını qoyurdu. Bu andən etibarən o, bişib hazır olurdu. «*Bari*» yas süfrəsinin tipik yeməyi sayılırdı.¹⁵

İngiloylar hər cür ərzaq məhsullarını, o cümlədən də əti uzun müddət xarab olmaqdan qoruyub saxlamağın müxtəlif səmərəli yollarını mənimsəyib bildirmişdir. *Qaxac*, *qovurma*, *bağıracaq* *doldurması* məhz bu səylərin əməli nəticəsi kimi zamanəmi-zədək gəlib çatmışdır. Bunların da hər biri mal ətinin müvafiq hissələrindən hazırlanırdı.

Adətən, *qaxac* üçün cəmdəyin qabırğa və döş hissəsi seçilib ayrılırdı. Qurutmadan əvvəl qaxac ətinin dilimləyib bol-bol duzlayır, sonra «dəmini götürmək» üçün 2-3 gün ağzı örtülü qabda saxlayırdılar. Ət özünü tutandan sonra asma üsulu ilə onu tən-dir və ya ocaq hənirtisində qurudurdular. Ətin məğzindən nəmliyi çəkildəndən sonra qaxacı çatma dam, yaxud dalandan asıb qış üçün tedarük edirdilər.

Əti uzun müddət saxlamağın digər səmərəli üsullarından biri də *qovurma* olmuşdur.

Azərbaycan digər regionlarında olduğu kimi, ingiloylar da *qovurma* tedarükünü payızda, daha doğrusu, heyvan hələ «ətini tökməyə» başlamazdan əvvəl tedarük edirdilər. Çünki həmin vaxt yem ehtiyatının hələ bol olması üzündən heyvanlar kök olurdu. Kök heyvanın əti isə yağlı olmaqdan əlavə, həm də tamlı-dadlı olur. Qışa doğru getdikcə yem ehtiyatının azalması üzündən heyvanlar arıqlamağa başlayır. Bunları nəzərə alaraq, *qovurma* əti payızın sərinə düşəndən sonra tedarük olunurdu. Digər tərəfdən üzü qışa doğru getdikcə soyuqlar gücləndiyindən *qovurma*ni sərinde saxlamaq daha sərfəli sayılırdı. Bu məqsədlə də öz dəmində tam qovrulub buxarı çəkilmiş *qovurma*ni küpə doldurub üzərinə öz yağı ilə örtəndən sonra küpü sərin yerdə boğazadək torpağa basdırırdılar. Qışda ət qəhatliyi yarananda küpün ağzını açır, lazım olan qədər *qovurma*dan götürüb və xörək hazırlayır, ya da yavanlıq kimi, süfrəyə qoyub çörəklə yeyirdilər.

İngiloy mətbəxinin spesifik yeməklərindən biri də «*cicnaquri*» adlanan *bağıracaq* *doldurması* olmuşdur. Kolbasanı xatırladan «*cicnaquri*»-ni müsəlman ingiloylar çox vaxt «*bağıracaq* *dolması*» adlandıırırlar. Xalis ət və piydən hazırlanan kolbasadan fərqli olaraq, *bağıracaq* *doldurması*ni heyvanın ıçalıtından, daha doğrusu, qarın əti, ağ ciyər və iç piyindən düzəldirdilər.

Bu məqsədlə heyvanın uzun bağırsağını yuyub təmizləyəndən sonra yarım arşın uzunluğunda olmaqla, bərabər hissələrə bölürdülər. Bununla yanaşı, həm də «iç» hazırlanırdı. Bunun üçün əvvəlcə malın qarnını yuyub təmizləyir, sonra isti suya salıb haşlayır, daha sonra qəşmələrini buçaqla kəlayirdilər.

Qarın-qartanın fiziki emal prosesi başa çatandan sonra onu ağ ciyərlə birlikdə ət kütüyü üzərində çapacaqla döyəcləyib qiymə halına salırdılar. Tamlı olmaq və yaxşı yetişib «gəlmək» üçün iç qiyməsinə duz, istiot, narın doğranmış baş soğan, kəkötü və digər ədavalar vurub qarışdırırdılar. Bir gün ərzində, «iç» bu vəziyyətdə qalıb «dəmini götürürdü». Tam «dəm alandan» sonra onu kip vəziyyətdə bağırsağa doldururdular. Bir qayda olaraq, «iç» bağırsağın avand üzünə doldurulurdu. Bunun üçün bağırsağın bir ucunu iplə bağlayıb özünün içərisinə itələyir və barmağa keçirib sığama üsulu ilə o biri üzünə çevirirdilər.

«İç» əllə bağırsağa kip doldurandan sonra boş qalan ucunu yenə də iplə möhkəm bağlayırdılar ki, hava keçməsin. Bu qayda ilə bağırsaqların hamısı «iç»lə doldurulub hazır olandan sonra qaynar suya salınıb «bir buğum» qaynadılırdı. Sonra doldurulan soyuq suda yuyulur və qurudulurdu. Bunun üçün bağırsağ doldurmalarının cərgə ilə xüsusi asma çubuğundan asırdılar.

Qaxac kimi, adətən, «cicnaquri»ni də təndir və ya ocaq həntisində qurudub yetişdirirdilər. Sonra asma çubuğunu rütubət tutmayan yerdə, çardağ və ya evin milindən asmaqla «cicnaquri»ləri qışa saxlayırdılar. Lazım gəldikcə onları çubuqdan qoparıb ehtiyat qida məhsulu kimi istifadə edirdilər. İngiloy mətbəxində «cicnaquri» ət və ya qaxac əvəzinə işlənirdi. Ondən plov xuruşu, sürhülü və b. xörəklər hazırlamaqla yanaşı, sulu, yaxud quru xörəklər bişirib, müstəqil yemək növü kimi süfrəyə verirdilər.

Göründüyü kimi, tarix boyu bəşəriyyətin əbədi qayğılarından olmuş qış üçün ərzaq ehtiyatının tədarükü ingiloyları da daim düşündürmüşdür. Elə bu səbəbdən də onlar qış mövsümü üçün ailənin ehtiyat ərzaq tədarükü qayğısına vaxtında qalmağa say göstərir, müxtəlif üsullarla qış ehtiyatını qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Məhz elə bu əməli səylərin nəticəsində də qaxac, qovurma, cicnaquri, qax, tutma və s. kimi səmərəli empirik üsullar zamanəmizədək gəlib çatmışdır. Ümumi mətbəx mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaq etibarilə qida məhsullarını korlanmadan qoruyub saxlamağın bu səmərəli üsullarının təşəkkül tapmasında və onların zamanəmizədə çatdırılmasında Azərbaycanın digər etnosları kimi, ingiloyların da diqqətəşayan əməyi olmuşdur. İngiloyların məişətində ilişib qalmış faktlara dair etnoqrafik materiallar bunu bir daha əyani surətdə təsbit edir.

İngiloylar ətli yeməklərə olan tələbatlarının bir qismini *ev quşları* /toyuq/, hind quşu, ördək, qaz/ saxlamaq yolu ilə ödəyirdilər. Bu qida məhsullarının bişirilmə üsulları/soyutma, qızartma, cığirtma, şorba və s./, süfrəyə verilmə və yayılma tərzilə bütün bölgədə olduğu kimi, Ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı. Həmçinin, yumurtanın bişirilmə üsulunda /soyutma, qayğanaq/ elə bir ciddi fərq nəzərə çarpmırdı. Təkcə diqqət cəlb edən bir cəhət bundan ibarətdir ki, ingiloylar bir sıra xörəklərin tərkibinə yumurta qatırdılar. Bu səbəbdən də onların qida rasionunda zülal maddələr üstünlük təşkil edirdi. Yumurta qayqanağı xüsusilə uşaqların ən xoşa gələn dadlı yeməyi sayılırdı.

İngiloylar tarixən bol sulu Alazan çayının hövzəsində məskunlaşmalarına baxmayaraq, onların təsərrüfat məşğuliyyətində baliqçılıq kifayət qədər inkişaf edə bilməmiş və müntəzəm səciyyə daşmamışdır. Məhz bu səbəbdən də ingiloy mətbəxində baliq yeməkləri cüzi yer tutmuşdur. Kiçik çaylardan, həm də təsadüfən-təsadüfə tutulan xırda baliq növləri isə, əsasən, yağda qızartma üsulu ilə, qismən isə köz üzərində bişirilmişdir.

2. İçkilər

Etnik özünəməxsusluq ingiloyların ənənəvi içkilərində də özünü büruzə verirdi. Onların bir qisminə spirtli içkilər, xüsusilə şarab və «cecə» adlanan əldəqayırma araq dəbdə olduğu halda, müsəlman ingiloylar uzun müddət nəinki gündəlik yemək öynəsində, habelə ziyafət məclislərində də alkoqollu içkilərdən imtina etmişlər. Dindar müsəlmanlar arasında spirtli içkini öz süfrasına yaxın qoymayanlar indinin özündə də çöxdür.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İslam dinini qəbul edənə qədər digər Alban tayfaları kimi, ingiloylar arasında da spirtli içkilər, xüsusilə *çaxır* geniş yayılmışdır. Şərqi Alazan vadisində qədim zamanlardan üzümçülüyn inkişafı çaxırçılıq üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. İngiloyların məskunlaşdığı ərəzilərdən çöl təsərrüfat işləri zamanı aşkar olunan iri şarab küpləri və onların dibində qətranlaşmış qalmış şarab qalıqları deyilənləri əyani surətdə təsdiqləyir.

XIX əsrin 50-ci illərindən etibarən ingiloyların bir qisminin pravoslavlığı qəbul etməsi ilə əlaqədar olaraq, onların məişətində şarabçılıq yenidən canlanmağa başlamışdır. Lakin o, əmtə səciyyəsi kəsb edən təsərrüfat forması səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Çaxır, əsasən, hər bir ailə öz istehlakı üçün nəzərdə tutub istehsal edirdi. Məhz bu səbəbdən də onun keyfiyyətinin yüksək olmasına o qədər də diqqət yetirilmirdi. Bununla belə, pravoslav ingiloylar hər dəfə yeməkdən sonra «xəstələnməmək üçün mütləq çaxır içirdilər».¹⁰

Çaxırdan fərqli olaraq, «*buz*» adlanan və Qafqaz xalqlarının böyük əksəriyyəti arasında geniş yayılmış spesifik içki növünü təkcə xristian deyil, müsəlman ingiloylar da içirdilər. P.Zubov Alazan bölgəsindən bəhs edərkən yazırdı ki, hamılıqla işlədilən içkilərə su və buza daxildir.¹⁷ Buzanı şərabin bir növü hesab edən M.A.Kotsebu Car əyalətində onun, az miqdarda da olsa, hər bir evdə olduğunu təsbit etmişdir.¹⁸

Müəyyən qədər alkoqola malik olan buzunu hər kəs özü hazırlaya bilirdi. Onu, əsasən, arpadan, bəzən isə buğda, darı, hətta qarğıdalıdan da çəkib hazırlayırdılar. A.Poserbski isə hətta üzumdən buza hazırladığını xəbər verir.¹⁹ İ.Lineviç ingiloyların üzumdən əsasən, çaxır çəkdiyini,²⁰ M.Canaşvili isə çaxırdan başqa, üzumdən həm də «*cece*» adlanan araq çəkildiyini xəbər verirdi.²¹

Ədəbiyyat materiallarından bəlli olduğu kimi, ingiloylar, xüsusilə pravoslav məzhəbini yenidən qəbul edən və xristian adət-ənənələrinə əməl etməyə başlayanlar araqı alma, armud, giləs, şaftalı, tut, zoğal və s. meyvələrdən də çəkirmişlər.²²

Pivə əvəzinə içilən buza istisna olmaqla, alkoqollu içkilər müsəlman ingiloyların məişətinə çox gec, XX əsrin əvvəllərindən etibarən daxil olmağa başlamışdır.

Sərxoşedic içkilərin əvəzinə müsəlman ingiloyların məişətində *sərinlədirici, iştahacən, yanğını dəf edən* ənənəvi içki növlərinə daha çox üstünlük verilmişdir. Bu qəbildən olan içkilər (bulaq suyu, çay, süd, ayran, şərbət, əzgil suyu, üzüm şirəsi) həm də kütləvi səciyyə daşmışdır.

Susuzluğu dəf edən sərinlədic içkilər arasında *bulaq suyu* xüsusi yer tuturdu. Onu həm gündəlik yemək süfrəsində, həm də qeyri vaxtlarda susuzluğu aradan qaldırmaq üçün içirdilər. İngiloyların məskunlaşdığı kəndlərin ərazisində istənilən qədər qaynama tipli bulaqlar vardır. Onlar içməli su ehtiyatını həmin bulaqların duru və sərin suyundan götürürdülər. Bundan əlavə bəzi kəndlərdə «*kəhriz*» adlanan su quyularından da geniş istifadə olunmuşdur. İngiloy kəndlərində 5-6 m dərinlikdə içməli sığ su verən kəhrizlərin bir qismi yaxın keçmişdə qalmaqda idi. Bütün bunlardan əlavə meşələrin arasından burula-burula axıb təbii süzgedən keçən çay və arx suları da içmək və ev məişətində işlətmək üçün yararlıydı. Bu sular təkcə yaz aylarında daşqın zamanı bulanlıq olurdu. Həmin sular həyətlərdə qazılmış torpaq hovuzlar vasitəsilə durulduqla, istifadəyə yararlı hala salınırdı.

Bəzi kəndlərdə /Əliabad, Qaxingiloy, Qaxbaş, Tasmalı, Mosul/ hətta saxsı boru vasitəsilə su kəmərinin çəkilməsi faktları da qeydə alınmışdır. Əliabad kəndində şimaldan cənuba doğru kəndin məhəllələrindən keçib gedən köhnə su kəməri hələ də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

İçməli suyu evə, adətən, qadınlar səhəng və ya bardaq vasitəsilə daşıyırdılar.

Soyuq vaxtlarda susuzluğu dəf etmək üçün çay ən təsirli vasitə sayılırdı. Lakin çay bitkisinin yarpağı ingiloyların məişətinə çox gec daxil olmuşdur. Həm də satınalma yolla əldə olunan çay baha başa gəldiyindən əhalinin böyük əksəriyyəti üçün o, əlçatmaz ticarət məhsulu sayılırdı. Ona görə də ingiloy kəndliləri çay əvəzinə soyuq vaxtlarda itburnu, çay otu, kəkotu, da-zı otu, qaragınıq, hətta əzgil və heyva budaqlarından dəmlənmiş isti içki içirdilər.

Rusiya tərəfindən Qafqazın işğalından sonra bir sıra Şərqi məhsulları kimi, çay da Şərqi Alazan vadisinə ayaq açmışdır. A.Poserbskinin yazdığına görə, yerililər, həmçinin, çayla da tanış olmuşlar və imkanlı ailələrin çoxunda hər vaxt samovar, çay və qənd tapılır. Onlarda çay qonaqətmə vasitəsinə çevrilmişdir.²³

Kasıb ailələr çox vaxt qənd əvəzinə çayı fındıq və ya qoz ləpəsi qarışdırılmış bəkməz, yaxud balla, bəzən isə riçal /«*ilicər*»/ və ya qurudulmuş xurma dilimi ilə içirdilər.

İsti vaxtlarda bölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da susuzluğu dəf etmək məqsədi ilə sərin ayran, yaxud *atlama* içirdilər. Yay mövsümündə çöl təsərrüfat işləri zamanı soyuq bulaq suyu ilə qarışdırılan qatıq atlaması ingiloy kəndlisinin ən çox xoşladığı sərinlədic içki növü olmuşdur.

Bunlardan əlavə, imkanlı ingiloy ailələrinin yemək süfrəsində *şərbət, gül suyu, əzgil suyu, üzüm şirəsi* və s. kimi iştahacəci və müalicə əhəmiyyətli içkilərə də təsadüf olunurdu.

İngiloylar şərbəti ən çox baldan düzəldirdilər. M.Canaşvili-nin yazdığına görə, ingiloylar baldan təbii halında istifadə etməkdən əlavə ondan müxtəlif içkilər hazırlayırdılar.²⁴

Mey qazanı vasitəsilə çəkilən gül suyu daha çox ürək bulanması, baş gicəllənməsi və s. xəstəliklərə qarşı müalicəvi içki kimi işlədilirdi.

3.Qida rasionu və yemək öynəsi.

İngiloyların qida rasionunda tarixən üçöynəli yemək rejimi möhkəm yer tutmuşdur. Onların *səhər, nahar və şam* yeməyi tərkib etibarı ilə bir-birindən fərqlənirdi. Səhər yeməyində isti xörək, demək olar ki, verilmirdi. Nadir hallarda çöl təsərrüfat işlərinə gedən ailə üzvlərinə axşamdanqalma boyat xörək qızdırılıb verirdi.

Səhər öynəsinin səciyyəvi yeməyi, əsasən, pendir, çay-qörəkdən ibarət olurdu. Sağmal malqarası olan ailələrdə soyuq vaxtlarda səhər öynəsində yavanlıq məqsədi ilə bişmiş süd içi-

lirdi. Varlı ailələrin səhər yeməyi bundan bir qədər fərqli olub yağ, bal, xama və s. ilə müşayiət olunurdu.

Nahar yeməyinə bişmiş isti xörək vermək ənənə halını almışdı. Lakin çöl təsərrüfat işlərində çalışan ailə üzvləri günorta öynəsini yüngülsayaq yeməklər /pendir,şor,çörək,tərəvəz və s./ ilə yola verir,şam yeməyində bunun müqabilində yüksək kalorili isti xörəklər qəbul edirdilər.

Mövsümdən və ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq gündəlik yemək öynəsində kəskin fərq nəzərə çarpırdı. Varlı zümrələrin gündəlik yemək süfrəsi də təntənəli ziyafət süfrələrində olduğu kimi, müxtəlif çeşidli, bol isti xörəklərlə, çərəz, tərəvəz və tutmalarla dolurdu. Bundan fərqli olaraq, yoxsul kəndlilər necə yemək barədə deyil, nəse tapıb yemək barədə daha çox düşündürdülər. Onların çoxu, xüsusilə çöl təsərrüfat işlərində çalışanlar isti vaxtlarda iki öynəli yemək rejimi ilə də kifayətlənəli olurdu. Həm də onların yeməyinin bir öynəsi ni qarpız-yemişlə müşayiət olunan yavan şor-çörək təşkil edirdi.

İngiloyların yemək qaydasının bir spesifik xüsusiyyəti də bundan ibarət idi ki, ziyafət süfrələrindən fərqli olaraq, gündəlik yemək öynəsində, adətən, ortaya süfrə salınmır, bunun əvəzinə xonça qoyulurdu. Digər səciyyəvi cəhət isə xörəklərin, o cümlədən sulu xörəklərin qaşıqla deyil, əllə yeyilməsindən ibarət idi.

İngiloylar ənənəvi davranış qaydalarına yemək süfrəsi ətrafında da ciddi əməl edirdilər. Məsələn ingiloylarda döşəmə üzərində, xristian ingiloylarda isə loğın /taxt/ üzərində salınmış süfrənin yuxarı başında ailə başçısı, onun ətrafında ailənin digər üzvlərinin hər biri yaşına və nüfuzuna görə sıra ilə bardaş qurub otururdu. Ailənin imkanından asılı olaraq, döşəməyə süfrədən əvvəl keçə, palaz, xalça salınırdı.

Süfrə ətrafında qonaq, yaxud kənar bir adamın iştirak etməsi istisna olmaqla, qalan hallarda ailənin uşaq, qadın və kişi üzvləri birgə əyləşərdi. Bu ənənəyə, yəni ailə üzvlərinin birgə yemək qaydasına həm gündəlik, həm də mərasim süfrələrində ciddi əməl olunurdu. İngiloy ailəsinə xas olan demokratik sərbəstlikdən irəli gələn bu mütərəqqi adət özünün əməli əhəmiyyətini indi də itirməmişdir.

Ailə üzvlərinin yemək süfrəsi ətrafına birgə toplaşmış oturması təkcə qəbilə-tayfa münasibətləri dövründən üzü bəri davam edən ailə ənənəsi olmamışdır. Bu həm də ingiloylar arasında uzun müddət dəst halında ayrıca süfrə qablarından istifadə edilməməsi faktından da aydın olur. Elə bu səbəbdən də isti xörəklərin ümumi qabda ortalığa qoyulması zərurəti yaranmışdır. Bu adət həm xəmir xörəklərində, həm ətli və ətli-unlu xörəklərdə, həm də ağırtı məhsullarından hazırlanan yeməklərin yeyilmə tərzində özünü aydın büruzə verir.

Çörəyə birinci olaraq ağsaqqal əl uzadar, «bismillah» deyib tikə kəsərdi. Onun xeyir duasından sonra ailənin digər üzvləri yeməyə əl uzadıb «bismillah» kəsərdi. Xristian ingiloylar arasında bu ənənəyə bir qədər fərqli formada, lakin ağsaqqalın yolunu, onun birincilik rolunu gözləmək şərti ilə əməl olunurdu. Ailə başçısının xeyir-duasını gözləmədən heç kəs yeməyə əl vurmazdı. Bütün Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xalqlarının yemək süfrəsində ciddi əməl olunan və yemək mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsinə çevrilmiş bu adət həmin xalqlar arasında tarixi əlaqə və sıx qonşuluq münasibətlərindən soraq verir.

Ailəyə yad adam gəldikdə evin kişi qismi, xüsusilə yaşlı üzvləri qonaqla birgə, ayrıca süfrə ətrafında oturur, onlar yeyib qurtarandan sonra qadınlar və uşaqlar yeməyə otururdu. Evdə otaxların sayı az olan kasıb ailələr vəziyyətdən bu sayəqla çıxıb sıxıntısını gizlədir və qonaq qarşısında üzuağ olurdu. Bundan fərqli olaraq, imkanlı ailələr qonaq üçün ayrıca otaq ayırırdı.

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, ingiloylar arasında da qonaq otağı bəzəkli saxlanar, ev məişəti üçün görünən yaxşı və təzə hər nə varsa /xalça, palaz, yorğan-döşək, balınc, nımdər, mütəkəkə, qab-qacaq və s./ hamısı bura qoyulardı. Qonaq otağının buxarını çox vaxt sifarişlə xüsusi singir ustalarına bəzətdirilir. Adətən, qonaq otağında keçən ziyafət məclislərində ortalığa «dəstərxan» adlanan bəzəkli böyük süfrə salınırdı.

Bütün Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xalqlarına xas olan nəci b qonaqpərvərlik adəti ingiloyların da ruhuna hopmuşdu. Özünün gündəlikdə yeyə bilmədiyini ləziz plov və ətli xörəkləri ingiloy aziz qonağından əsirgəməzdi.

Hətta təşrifət zamanı qonağı süfrə ətrafında oturdanda da əsrlər boyu cilalanıb təşəkkül tapmış davranış norma və etiketinə ciddi əməl olunurdu. Adətə uyğun, yaş və nüfuzundan asılı olaraq süfrə ətrafında hər bir qonağa yer ayrılırdı.

Qonaq-qaralı ziyafət məclislərində süfrəyə kişi xeylağı, adətən, cavan oğlanlar / çox vaxt ev sahibinin oğlu və ya qohumları / qulluq edirdi. Qulluqdarlıq adətlərin heç birisi yemək mərasimində iştirak etmir və ayaq üstə müntəzir dayanıb ağsaqqalın tapşırıqlarını gözləyirdi.

İngiloy özləri yeməyə qənaətcil olsalar da, qonaqdan heç nəyi əsirgəməz, onu ən ləziz xörəklərə, çox vaxt isə yüksək kalorili ətli xörəklərə səxavətlə qonaq edərdilər. Bölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da minilliklərin sınağından keçib gələn qədim qonaqpərvərlik adətini müqəddəs tutar və ona ciddi əməl etməyə səy göstərirdilər.

4. Qablar və mətbəx ləvazimatı

İngiloyların çoxsahəli təsərrüfat məişəti ərzaq məhsulları və içkilərin daşınması, emalı, bişirilməsi, süfrəyə verilməsi və s. proseslərlə bağlı bir sıra qabların, mətbəx avadanlığı və əmək alətlərinin olmasının zəruri etmişdir. Bunlardan əlavə, yemək və içkilərin hazırlanmasında xeyli miqdarda bişirmə vasitələrindən (açıq ocaq, buxarı, təndir, sac, sacayağı və s.) istifadə olunurdu.

Mətbəx qabları və avadanlıqlarının bir qismi *agacdən* olub yerli ustalar tərəfindən hazırlanırdı. İngiloyların məskunlaşdıqları Qaraso çökəkliyi və onun şimal hüduqlarını dövrələyən dağətəyi meşələrdə bitən müxtəlif ağac növləri ev məişət vasitələrinin düzəldilməsinə yararlı bol material verirdi.

İngiloyların ev məişətinə dair etnoqrafik faktları nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, onlar ağacın həm qabığından, həm oduncağından, həm də çubuğundan müxtəlif növ qab və mətbəx ləvazimatı düzəldib istifadə etmişlər.

Ağac qabığından müxtəlif ölçülü spesifik qab-qacaq düzəldilməsi ingiloyların keçmiş məişətində arxaik səciyyə daşıyan məşğuliyyət növlərindən olmuşdur. Bu məqsədlə onlar ən çox cır giləs, yalanqoz və ağcaqayın ağaclarının qabığından istifadə etmişlər. Bu ağacların qabığı qaim və elastik olduğundan deşilən zaman cırımlanıb korlanmadığı kimi, istifadə müddətində quruyub formasını da dəyişdirmirdi.

İngiloylar arasında «*xokeri*» adı ilə bəlli olan məişət vasitəsi sağanaq və dib olmaqla, iki hissədən ibarət olub, forma etibarlı ilə xəlbiri xatırladırdı. Lakin xəlbirdən fərqli olaraq, xokerinin dibi deşik-deşik olmayıb bütöv düzəldilirdi.

Xokeri düzəltmək üçün müvafiq ağacın gövdəsini və ya iri budağını iti biçəqlə araları 1 qarış, yaxud 1 çərək məsafədə olmaqla, iki yerdən oduncağa çatıncayanaqəd dövrələmə kərtidirlər. Sonra bir yerdən kərtlərin arasını yarım, ucu şiş mixçə ilə qabığı ehmalkə oduncaqdan aralayırırdılar. Sonra dəyirmi sağanaq halına düşmüş qabığın uclarını bir-birinin üstünə mindirib biçəğin burnu ilə deşir və qabığın bir kənarından kəsilib çıxarılmış yumşaq «*köşə*» ilə bir-birinə tikirdilər. Bu sayıqla, ağac qabığı yenə də əvvəlki görkəmini alıb silindr formasına düşürdü. Daha sonra sağanağın diametrinə müvafiq ölçüdə ağac qabığı kəsib çıxarır və onun kənarlarını diqqətlə xokerinin altına bitişdirib qabıqdan düzəldilmə elastik köşə ilə sağanağın alt kənarına tikirdilər.

Xokerinin ölçüləri bu məqsədlə seçilmiş ağac gövdəsinin, yaxud onun yorğun budağının diametrindən asılı olaraq, böyük və ya kiçik olurdu. Ölçülərindən asılı olaraq, xokeriyə barama, yumurta, lobyə, istiot, qax, meyvə quruları, boyanmış keci sap

kələfləri və s. yığılırdı. Bəzən xokerinin üst kənarına ip keçirib onun içərisinə meyvə, üzüm, tut və s. dərib yığırdılar. Çox vaxt tərəvəz məhsullarını da xokeriyə yığıb evə gətirirdilər. Bir sözlə, ingiloyların ev məişətində xokeri ən işlək, universal ev əşyası sayılırdı. Ucuz və asan başa gəlməsi, yüngül və dözümlü olmasına görə, ən sərfəli ev müxəlləfatı olduğundan xokeri təkcə ingiloylar arasında deyil, «*xoker*» adı ilə bölgənin digər etnoslarının məişətində də geniş yayılmışdır²⁵.

Digər məişət müxəlləfatı, o cümlədən mətbəx ləvazimatı: *təknə* («*xon*», «*xonça*»), *tabaq*, *çömçə*, *qasıq*, *yuxayayan*, *oxlov*, *vərdənə*, *sandıq*, «*saqan*», *arxid*, *çanaq*²⁶, *qənd çanağı*, *ət kötüyü*, *tərəzi gözləri* və s. müvafiq ağac növlərindən, həm də ağacın gövdə və ya budağının oduncaq hissəsindən hazırlanırdı. Bu məmulatların yonulub hazırlanması xüsusi əmək alətləri (nacaq, kərki, yonqar, içaçan və s.) tələb etdiyindən, adətən, bu işlə peşəkar ağac ustaları-*xarrat* və *dülgərlər* məşğul olurdular. Əhali onlara müraciət edib lazımı avadanlığı sifariş yolu ilə hazırladırdı, yaxud satınalma yolla əldə edirdi.

Ağac ustaları hər bir ağacın fiziki-texniki xüsusiyyətlərini, iy və taamını nəzərə almaqla, bu və ya digər məmulat növünü yonub hazırlayırdılar. Məsələn, *təknə*-*tabaq* düzəltmək üçün tilişkə verməyən, yüngül və şumal oduncaqlı ağac növlərindən, əsasən də, qovaq, ağcaqayın, çinar, qismən isə şam və küknar ağaclarından istifadə olunurdu. Yaxud çömçə, qasıq bir qayda olaraq, armud ağacından yonulub hazırlanırdı. Çünki armud istiliyə ən dözümlü və çat verməyən ağac növü olmaqdan əlavə, həm də digər ağaclardan fərqli olaraq spesifik taam vermirdi. Qasıq düzəltmək üçün ərik və saftalı da ən münasib ağac növləri sayılırdı.

İngiloylar arasında «*xon*», yaxud «*xonça*» (balaca *xon*) adlanan²⁷ *təknə*nin xəmir, paltar, çörək üçün olmaqla, həm etibarlı ilə bir-birindən fərqli bir neçə növü məlum idi. Paltar *təknəsi* ölçü etibarlı ilə bunların hamısından böyük və dərin olması ilə seçilirdi. Xırda ölçülü *təknələrdən* toy-nişanə *xonça* bəzəmək məqsədi ilə məcməyi əvəzinə istifadə olunurdu. Bundan əlavə, gündəlik yemək öynəsində onu süfrə əvəzinə ortalığa qoyub işlədirdilər.

Bununla belə, ingiloy *təknələrinin* ümumi səciyyəvi xüsusiyyəti qulaqlarının xeyli uzun olmasından ibarət idi. Paltar, yaxud xəmir *təknəsinin* qulaqları çox vaxt yarım arşına çatmaqla, əməli məqsəd daşıyırdı. Xəmir *təknəsinin* enli və uzun qulaqları, adətən, duvaq kimi istifadə olunmaqla, xəmir tikələrinə bölmək, onları kündələmək və ya pəbləməyə məqsədi güdürdü. Paltar *təknəsinin* uzun qulaqlarının üzərinə paltarın 1-2 əl uyulmuş qismini yığırdılar.

Uzunsov formada, qulaqlı düzəldilmiş «xon»dan fərqli olaraq *tabaq*, *hövsər*, *dibək*, *tərəzi gözü*, *döyrə* və s. kimi girdə formalı qablar xarrat çarxında yonulub simmetrik şəklə salınırdı. Bəzən təkayaqlı *yaymakeş*, *qənd çanağı* və *qənddan* da xarrat çarxında yonulub düzəldilirdi. Bunlardan fərqli olaraq, nəhrə (arxid), daqqa (çanaq) girdə qablar sırasına daxil olmalarına baxmayaraq, onların içərisi əllə, qövsvari maha vasitəsilə yonulub çıxarıldı. Sonra onların bir və ya hər iki başı əlavə qapaqla örtülüb möhkəm bağlanırdı. Qapağın sabit qalması üçün nəhrənin hər iki başında, çanağın isə bir başında 1 sm dərinliyində «zvını» açılırdı. Qapağın dövrəsi zvrının diametrinə uyğun halda salınandan sonra kip vəziyyətdə yerinə otuzduruldu. Bundan əlavə nəhrənin ortasında ağartı tökmək üçün diametri 1 çəmək olan «ağızlıq», daqqanın aşağısında isə qapaqlı «gözmək» düzəldilirdi. Dik vəziyyətdə qoyulub içərisinə taxıl tökülürmüş, diametri 4 m-ə, hündürlüyü 2,5 m çatan daqqadan dəni çıxarmaq üçün hər dəfə onun gözməyinin qapağını yuxarı dartmaq lazım gəlirdi. Daqqanı yağış-yağmurdan qorumaq üçün onu ya eyvanda, ya da həyətin sakit bir guşəsində, çardağ altında quraşdırırdılar.

Gec çürüyən, möhkəm palıd, şabalıd və ya qarağacdan düzəldilən daqqadan fərqli olaraq, nəhrəni az yağlaşov götürən, yüngül və «isti» ağacların gövdəsindən yonub düzəldirdilər. Nəhrə düzəltmək üçün ən münasib, tilişkə verməyən, yüngül ağac növü cökə sayılırdı. Ağac ustalarının leksikonunda «isti» ağaclar qrupuna aid edilən cökə nəhrəsi «çalxar» adlanan ağartını tez yetişdirib yağını ayırdandan asan və tam ayırırdı.

İngiloylar nəhrəni ya çardağ tiriəndən asır, ya da onu çalxamaq üçün həyətdə çatma qururdular. Ucu haçalı uzun çatma qollarının başı çatılıb bir-birinə bağlanandan sonra nəhrəni onun altından kəndir və ya çatı vasitəsi ilə asırdılar.

Ağacdan, habelə paltar yığmaq, azuqə saxlamaq üçün *sandıq*²⁸ və *saqan* (anbar) da düzəldirdilər. Bunların hazırlanması, adətən, dülgər əməyi tələb edirdi. Xüsusilə ceviz məqsədi ilə hazırlanan bərlı-bəzəkli sandığın düzəldilməsi xeyli diqqət və səy tələb edirdi. Müsəlman ailəsində bir növ mebeli əvəz edən bəzəkli toy sandığına təzə gəlinin cər-cehizinin ən dəyərli qismi: toy-düyün geyimi, gümüş zینətlər, baş örpəkləri və digər qiymətli şeylər yığılırdı.

Sandığın qapağı rəzə-cəftə vasitəsilə kilidlənirdi. Bu mənada o, həmdə ailənin etibarlı saxlanma yeri sayılırdı. Hətta körpə yaşlarından başlayaraq qızların ceviz tədarükü barəyi-ehtiyat olaraq ağız kilidli sandığa yığılırdı. Bəzən illik yağ ehtiyatı qarın və ya küpələrdə doldurulub köhnə sandıqda saxlanırdı. Bu halda ona «yağdan», yaxud «dadaxlı» (yəni ayaqlı sandıq) deyilirdi.²⁹

Sandığın ərzaq saxlanması böyük ölçülü növü təkə ingiloylarda deyil, bütün bölgədə «saqan» adı ilə geniş yayılmışdır.

Saqan Azərbaycanın digər bölgələrində «anbar» və ya «taxıl anbarı» adı ilə məlum idi.

İngiloylarda saqan yaşayış evində, çox vaxt dəhlizdə qoyulduğundan naxişli və yaraşlıqlı hazırlanırdı. Saqanın içərisinə müxtəlif növ ərzaq məhsulları (buğda, düyü, çəltik, lobya, un və s.) tökülüb saxlandığından içərisi arakəmələrdə bölünürdü. Dörd ayaq üzərində düzbucaqlı formada quraşdırılmış saqanın böyüyü iki, kiçiyi isə bir qapaqlı düzəldilirdi. Saqanın böyük və ya kiçik olması yənə də külfətin sayı və ailənin maddi imkanı ilə müəyyən olunurdu.

İngiloyların keçmiş ev məişətində ağac məmulatının geniş çeşidinin yayılmasının mühüm səbəblərindən biri onlarda dulusluq sənətinin zəif inkişaf etməsi ilə izah olunur. Tez sınıb korlanan saxsı məmulatını satınalma yolu ilə əldə etmək isə az sərfəli idi. Ona görə də çətinliklə əldə edilən saxsı və mis qabların böyük əksəriyyətini onlar mümkün qədər ağac məmulatı ilə əvəz etməyə çalışırdılar. Məsələn, mis və ya saxsı çilovsüzən (süzək) əvəzinə onlar qamış, yaxud elastik çubuqdan hörülmüş çətin süzgəcdən istifadə etmişlər. Yaxud, xırda yata yükləri daşımaq üçün onlar qamış və ya çubuqdan girdə, yaxud yastı *səbat* hörürdülər. Bəzən isə iri səbətin ətrafını içəridən və çöldən suvayıl «kəndi» əvəzinə içərisinə taxıl töküüb saxlayırdılar.

İngiloyların keçmiş məişətində işlənmiş bitki mənşəli qab növlərindən biri də küdüdən düzəldilmə «qotoş» adlanan çömçə olmuşdur. Bu məqsədlə onlar yetişmiş küdünü qurudandan sonra iti bıçaqla uzununa tən yarı bölürdülər. Bölünmüş küdünün hər parçasından bir ədəd qotoş əmələ gəlirdi. Küdünün nazik və uzun boğazlı qotoşun dəstəyini, onun girdə gövdəsi isə çömçəsinə əmələ gətirirdi.

İngiloy mətbəxində qotoş həm çömçəni, həm də abğdəni əvəz edirdi. Xristian ingiloyların məişətində qotoş indi də qalmaqdadır. Küpdən şərabı onlar qotoş vasitəsilə çıxarırlar.

İngiloyların ev məişətində satınalma yolla əldə edilən *mis*, *saxsı*, çismən də *şüşə qablar* müəyyən qədər yer tuturdu. Daha doğrusu, belə qablarızsız onlar keçinə bilmirdilər. Mis qabların bir qismində xörək bişirilirdi. Bunların arasında müxtəlif ölçülü *qazan* (qulplu qazan, məclis qazanı, orta, bala qazan, mey qazanı) və *tavalar* (tavasər, yağlıcaxor, qulpluca və s.) üstün yer tuturdu. Bununla yanaşı, onların ev məişətində misdən düzəldilmiş *su qabları* (çap, güyüm, səhəng, satıl, dolça, tayqul və s.) da az yer tuturdu. İngiloyların ev məişətinə daxil olmuş *süzək*, *kəfgir*, *sini* və məcməyidən əlavə *süfrə qabları* (çöycə, sahan, kasa, masqura və s.), həmçinin, satınalma yolla əldə olunduğundan başlıca olaraq, varlı ailələr üçün *saciyyəvi*

mətbəx avadanlığı sayılırdı. Keçmiş məişətdə mis qabların çoxluğu ailənin maddi imkanını əks etdirən sosial göstərici rolunu oynayırdı. Satınalma yolu ilə əldə edilən baha qiymətli mis qabların geniş çeşidi hamıya müyassər deyildi.

İngiloylar bilavasitə dulmuşluq sənəti ilə məşğul olmasalar da, onların mətbəxində bir sıra saxsı məmulatına: *bardaq, cürdək, sərnici (goduş), xeyrə, bağala, bərnici, qalqa, küpə, küp və s.* təsadüf olunurdu. Bundan əlavə, qonaq-qara süfrəsi üçün rəfdə *kaşı* boşqablar saxlanılırdı.

İmkanlı ailələrin evində bütün bunlardan əlavə, mis *çaydan, samovar, teşt, aftafa-ləyan, lüləyin, cam, piyalə, dəngəna, qəhvədan* və s. kimi Şərqi mətbəxinə xas olan müxəlləfata təsadüf edilirdi. Evində *nəlbəki, nimçə, boşqab, duzqabı, gələbdan* və s. kimi kaşı məmulatı saxlayanlar da az deyildi.

İngiloyların keçmiş məişətində az miqdarda *dəmir məmulatı* (koğa, ərsin, sac, sacayağı, maşa, qiyməkəş, qəndqıran, bıçaq və s.) də mühüm yer tuturdu. Bu məmulat növləri sifarişlə yerli dəmirçilərə düzəltirilirdi.

¹ P.Zubov.Göst.əsəri,s.200.

² A.fon-Plotto.Göst.əsəri,s.24.

³ A.Poserbski.Göst.əsəri,s.57.

⁴ M.Canaşvili.Göst.əsəri,s.254.

⁵ Yənə orada.

⁶ Yənə orada.

⁷ Н.И.Пантюхов. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе. Тиф., 1896, с.116.

⁸ A.fon-Plotto.Göst.əsəri,s.24-25.

⁹ İngiloy yeməkləri barədə mə'lumat Əliabad sakinləri Şəmsi Şirinbəy qızı Əliyevadan (1932-ci il təvəllüdü), Yengiyən kənd sakinini Müslümət Mahmud qızı Əliyevadan (1936-cı il təvəllüdü) alınmışdır.

¹⁰ Zaqatala rayonu Əliabad qəsəbə sakinini Sabir Əbdürəhman oğlu Əfəndiyev (1929-cu il təvəllüdü) mə'lumatı.

¹¹ M.Canaşvili. Göst.əsəri,s.260.

¹² Yənə orada,s.261.

¹³ Zaqatala rayonu Əliabad kənd sakinləri Məmmədov Mövlanverdi Hacıbəy oğlu (1923-cü il təvəllüdü) və Əfəndiyev Sabir Əbdürəhman oğlunun mə'lumatı.

¹⁴ Əliabad sakinini Bəşirova Nəzmi Saleh qızının (1920-ci il təvəllüdü) mə'lumatı.

¹⁵ Əliabad sakinləri Ramazanova Bənövşə Murad qızının (1913-cü il təvəllüdü) və Məmmədova Məryəm Nurməmməd qızının (1916-cı il təvəllüdü) mə'lumatı.

¹⁶ A.fon-Plotto.Göst.əsəri,s.25.

¹⁷ P.Zubov.Göst.əsəri,s.200.

¹⁸ M.A.Kotsebu. Göst.əsəri,s.260.

¹⁹ A.Poserbski. Göst. əsəri,s.39.

²⁰ I.Lineviç.Göst.əsəri,s.2.

²¹ M.Canaşvili.Göst. əsəri,s.259.

²² Yənə orada, s.262.

²³ A.Poserbski.Göst. əsəri,s.57.

²⁴ M.Canaşvili.Göst. əsəri,s.269.

²⁵ M.İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti.B.,1968.,s.266.

²⁶ İngiloylar çanaq əvəzinə «dağqa» istilahı işlədirlər.

²⁷ Bölgənin digər etnosları arasında təxənnüs xırda növü (xonça) çox vaxt «kərsən» adlanırdı. Bax: M.İslamov.Göst. əsəri,s.247.

²⁸ «Sandıq» sözü ərəb mənşəli olub «sənduq»dan amələ gəlmişdir.

²⁹ M.İslamov.Göst. əsəri,s.242.

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ

1. Ənənəvi yükdaşıma üsul və vasitələri

İctimai istehsalın ən önəmli tərkib hissələrindən biri olmaq etibarı ilə yükdaşıma vasitələri və əlaqə yolları sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqiyə təsir göstərən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

İngiloyların məskunlaşdığı Şərqi Alazan vadisinin təbii-coğrafi şəraiti, xüsusilə iti axan xırda dağ çaylarının əmələ gətirdiyi çoxsaylı yarpaqlar vasitəsilə şırımlanmış mürəkkəb relyefi tarix boyu burada əlaqə yollarının və yükdaşıma üsullarının səciyyəsinə müəyyənləşdirmişdir. Alazan çayı istisna olmaqla, bölgədə gəmiçilik üçün əhəmiyyətli iri su hövzələrinin olmaması vadidə tarixən *quru nəqliyyatı* vasitələrinin və buna müvafiq əlaqə yollarının təşəkkül tapmasını labüd etmişdir.

Etnoqrafik çöl materiallarından aydın olur ki, ingiloyların məişətində arxaik yükdaşıma üsullarından tutmuş minik-yük heyvanlarına və qoşqu nəqliyyatının ən mükəmməl növü olan təkərli yükdaşıma üsullarınadək müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Bununla belə, vadidə nəqliyyatın ümumi vəziyyəti təkcə təbii-coğrafi şəraitlə deyil, onun əhalisinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunurdu.

Alazan vadisində təsərrüfat məşğuliyyətinin əsrlər boyu aqrar səciyyə daşması, uzun müddət əmtəə istehsalının zəif inkişafı təkcə nəqliyyat vasitələrinin deyil, habelə əlaqə yolları və rabitə vasitələrinin də inkişafını ləngitmişdir. Natural təsərrüfat şəraiti əmtəə istehsalını, təbii ki, həm də əmtəə mübadiləsinə məhdudlaşdırdığından yükdaşıma üsul və vasitələrinin inkişaf etdirilməsinə maraq azalmışdır. Bununla belə, ingiloyların qapalı təsərrüfat həyatı məhdud məsafəyə də olsa, daşınmalı yüklərlə dolu idi. Həmin yüklərin səciyyəsinə və mübadilə olunma məsafəsinə uyğun da burada müvafiq nəqliyyat növləri təşəkkül tapmışdır.

Bəsit yükdaşıma üsul və vasitələri. İngiloylar bölgənin digər etnosları ilə sıx sosial-iqtisadi təmas şəraitində yaşadıkları üçün onların təsərrüfat və ev məişətində bütövlükdə Alazan vadisi üçün səciyyəvi olan ənənəvi yükdaşıma üsul və vasitələrinin, demək olar ki, hamısına təsadüf etmək mümkün idi. Hətta bəsit yükdaşıma üsullarının bir qismi onların məişətində indi də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

İngiloy kəndlilərinin keçmiş məişəti natural təsərrüfat qalıqları ilə çulğalaşdığından daxili və xarici əlaqələr baxımın-

dan onlar müəyyən qədər məhdud, qapalı həyat tərzini keçirdilər. Qadınlar bir yana qalsın, kişilərin çoxu ömürləri boyu yaxın bazarlardan uzağa getmir, doğulub böyüdükləri kəndin hüdudlarından kənara çıxmadıqlarından ətraf ələmlə az əlaqədə olurdular. Adətən, onlar öz ehtiyaclarından artıq qalan məhsulları ya yerli bazarlara çıxarırdı, ya da öz kəndlərinə gələn çoxsaylı alverçiləri /çarvadar, sövdəgər, əllaf, dəllal, boyaqçı, arşınmalçı, xırdavatçı və s./ vasitəsi ilə natural mübadilə yolu ilə lazımı mallara dəyişirdilər.

Elə bu səbəbdən də onlar yüngül yükləri yaxın məsafəyə asanlıqla *əllərində, qollarında, çiyin* və ya *kürəklərində* daşıyırdılar.

İnsanın fiziki gücü vasitəsilə təkcə sathq əmtəə məhsulları deyil, habelə ev təsərrüfatı üçün gərəkli olan yüklər /odun, çirpi, ot, küləş, dərz, meyvə, üzüm, bostan-tərəvəz bitkiləri, ağartı məhsulları, su və s./ də daşınırdı. Bunun üçün müvafiq qablardan /*torba, çanta, səbət, heybə, xurcun, kisa, çuval, xaral, səhəng, bardaq, sərnici, satıl, xonça, boxça* və s./ istifadə olunurdu.

Azərbaycanın cənub bölgələri üçün səciyyəvi olan başda yükdaşıma üsulu Alazan vadisində qeydə alınmamışdır. Həm də bu hal təkcə ingiloylara deyil, bölgənin digər etnoslarına da aidi.

Bəsit yükdaşıma vasitələri arasında *hörmə qablar*: səbət, heybə, xurcun və çuval xüsusi yer tuturdu. Keçmişdə bu qabları hər bir ailədə görmək mümkün idi. Keçmiş kəndli məişətini hörmə qablarsız təsəvvür etmək mümkün deyildi.

İngiloyların ev məişətində səbətin ölçü və forma etibarı ilə bir-birindən fərqlənən müxtəlif növlərinə: «*dangi*» səbəti, *saman səbəti*, *taxıl səbəti* və s. təsadüf olunurdu. Meyvə dərmək üçün istifadə olunan dangi səbəti konusvari formada olub sivri ucluqla tamamlanırdı. Taxıl səbəti yastı, saman və ya peyin səbəti isə girdə formada toxunurdu.

Səbətin bu növləri həm elastik fındıq və ya mürdəşə çubuğundan, həm də Alazan meşələrində bol ehtiyatla malik olan meşə Sarmaşığından (şilgirdən) toxunurdu. Bununla yanaşı meyvə, tərəvəz, yumurta və s. məhsulları daşımaq üçün xırda *əl səbətinə* də istifadə olunurdu. Qövsvari dəstəyə malik olan *əl səbəti* çox vaxt qamış, dala və ya küləşdən toxunurdu.

Tikinti üçün ağac materiallarını çox vaxt tək və ya müştərək götürməklə, *çiyində* daşıyırdılar.

Bir sıra yüklər /odun, çirpi, ot/ nəqliyyat ayağına yenə də insanın fiziki qüvvəsi ilə *sürütmə* və ya *şəl* üsulu ilə daşınırdı.

Minik-yük heyvanı olmayan kəndlilər, dəyirman və ya yaxın satış bazarlarına öz məhsullarını *aşırma* üsulu ilə çiyində *heybə* və ya *xurcan* vasitəsilə daşıyırdılar.

Bu məqsədlə *kisə* və ya xırd *çuvala* doldurulmuş yükləri *beldə* daşıyanlar da olurdu. Belə halda yükün tənzimlənilib taraz dayanması üçün onun üstü çal-çarpaz vəziyyətdə sicimlə bağlanıb bərkidilirdi. Bəzən bu məqsədlə ucları kirmək bağlanmış çəti və ya uzun qayıqdan istifadə olunurdu. Bir qayda olaraq, kürəyə götürülmüş yük çuvalı, yaxud kəsinin üstündən ciyə ilə bağlayan sonra hər iki ucunu qabaqda əllə tutub saxlayır və belə vəziyyətdə lazımı məsafəyə çatdırırdılar.

Ağır yükləri yaxın məsafəyə müstəxək qaydada, iki nəfər əl-ələ «çətiq tutub» *qolları üzərində* daşıyırdı. Belə halda əvvəlcə onlardan biri sağ, digəri isə sol əlini bir-birinə uzatmaqla, əl-ələ möhkəm yapışib «çətiq» qururdular. Sonra dolu çuval və ya kəsinə onlar müstəxək surətdə qolları üzərinə yixir və sərbəst əlləri ilə çuvalın aşağı quncundan tutmaqla, onu tələb olunan yerə çatdırırdılar.

Müstəxək yükdaşımının geniş yayılmış üsullarından biri də *xərək* vasitəsilə yükdaşma olmuşdur. İnşaat materialları /daş, kərpic, mala/, kübrələmə məqsədi ilə bağ-bostana töküləcək peyin, bir qayda olaraq, *xərək* vasitəsilə müstəxək daşınırdı. Son vaxtlar bir sıra ailələrdə bu məqsədlə *tək çarxlı əl arabasından* istifadə etmək dəb düşmüşdür. Bunun sayəsində iki nəfərin *xərək*lə müstəxək daşdığı yükü bir nəfər təklikdə daşıya bildirdi. Bu mənada diyircəqli *əl arabası* ev məişətinin ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi olmaqla, təklikdə yükdaşmanı xeyli asanlaşdırmış və səmərəli etmişdir.

İçməli bulaq və ya quyu suyu, adətən, səhəng, küyüm, yaxud bardaq /cürdək/ vasitəsilə ailənin qadın üzvləri tərəfindən *yanlama*, *çiyinə alma*, yaxud *kürəyə götürmə* üsulları ilə daşınırdı.

Bəzi spesifik ağır yükləri /kərən, sal daş, dəyirman daşı və s./ bir cüt *gırdın* üzərində arxadan *itələmə* üsulu ilə müəyyən məsafəyə daşıma ingiloylara da yad deyildi. Gırdınların üzərinə uzadılmış yük arxa tərəfdən ling vasitəsilə itələndikcə diyirlənib qabağa doğru gedirdi. Hər dəfə yükün arxa tərəfində azad olmuş *gırdın* qabağa gətirilərkən, ön tərəfdə onun altına qoyulurdu. Bu qayda ilə tonlarla ağırlığı olan böyük yük kütləsini tək adam diyirləyirdi-diyirləyirdi müəyyən məsafəyə çatdırırdı.

Dəyirman daşını düşürüb dişmək, yaxud öz yerinə qaytarmaq üçün hər iki başı toppuza bənzəyən ağac *mayallaqdan* istifadə olunurdu. Mayallaq üzərinə uzadılmış dəyirman

daşını ling vasitəsilə itələdikcə mayallaq diyirlənərək daşı özü ilə irəli aparırdı.

Minik-yük nəqliyyatı. İngiloyların ənənəvi yükdaşıma vasitələri arasında kütləvi nəqliyyat növü olmaq etibarı ilə minik və yük heyvanları vasitəsi ilə yükdaşıma üstün yer tutmuşdur. Doğrudur, rəncəvər xalq olmaq etibarı ilə ingiloyların təsərrüfat məişətində atçılıq kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Hətta onların təsərrüfat məişətində maldar xalqlar üçün səciyyəvi olan dəvə, qatır, uzunqulaq kimi yükdaşıma heyvanlarına təsadüf olunmurdu. İngiloylar özlərinin bu tarixi ənənələrinə indi də sadiq qalmaqdadırlar. Bu fakt bir daha onların köçəri həyat tərzindən lap çoxdan, qədim zamanlardan uzaqlaşdıqlarını və oturaq əkinçiliklə güzəran keçirdiklərini söyləməyə əsas verir.

Azsaylı etnos olmaq etibarı ilə uzun müddət güclü qonşuların əhatəsində, həm də təcəllik şəraitində yaşadıklarından ingiloyların at ilxırları saxlamağa imkanları olmamışdır. Bununla belə, ingiloylar tarix boya yük atından mühüm nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Etnoqrafik materialların təhlili göstərir ki, ingiloylar öz dövrünün ən sürətli nəqliyyat vasitəsi olan atı xüsusi olaraq minik məqsədi ilə deyil, yük daşımaq üçün saxlayırmışlar. Elə ingiloyların ev məişətində *yük yəhərinin* geniş yayılması faktı da bununla izah olunur. Etnoqrafik çöl materialı toplayarkən ingiloylar üçün səciyyəvi sayıla biləcək *minik yəhərinə* təsadüf olunmamışdır. İnformatorların söylədiyinə görə, onlar tarix boya qonşu etnoslar arasında yayılmış yəhər tipindən istifadə etmişlər¹. Minik yəhərinin və onun yardımçı hissələrinin adlarına dair ingiloy dialektində müvafiq yerli terminlərin mövcud olmaması faktı da məhz buradan irəli gəlmişdir. İngiloylar arasında mürəkkəb quruluşlu, həm də yerli baha başa gələn *qaltaqlı* minik yəhərini hazırlayan ustalara (sərrac və ya qaltaqçıya) təsadüf olunmaması da təsadüfi deyildir. Çox nadir hallarda, əsasən, imkanlı ingiloylar minik yəhərini satınalma yolla əldə edirdilər.

Məlum olduğu kimi, keçmişdə bütün bölgədə təkdüz üsulu ilə bəzədilmiş qaltaqlı yəhərlərin ən mahir ustaları Şəki sərracları sayılırdı. Onların düzəldikləri minik yəhərləri nəinki qonşu əyalətlərdə məşhur olmuş, hətta Şəkiyə gələn əcnəbiləri də heyran qoymuşdur².

Etnoqrafik materiallardan anlaşıldığı kimi, ingiloylar nəinki *üzəngili* minik yəhərini, hətta yük yəhərini də qonşularından əxz etmişlər. Atı idarə etmək üçün onun başına keçirilən *noxta-yüyan*, həmçinin, qonşu muğallardan götürülmüşdür.

İngiloylar ən ümdə yükləri /dən, un, odun, dərz, ot, meyvə, barama, bostan məhsulları/ *yük atı* ilə daşıyırdılar.

Bunun üçün əvvəlcə atın belinə yük yəhəri qoyur, onun quşqun-qayıqlarını yerbəyer edib bərkidəndən sonra daşınacaq yükləri *aşırma* və ya *çatıq* üsulları ilə atın belinə yükləyirdilər.

Xurcun və ya heybanın gözələrinə doldurulmuş yüklər bir qayda olaraq, *aşırma* üsulu ilə daşınırdı. Çuval, kışə, və ya xarala yığılmış yüklər əvvəlcə qoşaladırlıb sicim vasitəsilə «çatıq» edilir, sonra atın belinə *aşırılırdı*. Odun şələsi, dərz və ya ot tayları, həmçinin, qoşa halda «çatıq» edilməklə daşınırdı.

Bəzi spesifik yüklər, məsələn, çəpər payaları, çəpərə çubuqları, qamış və ya qarğı qomları, doqqaz zolaları və s. *sallama* üsulu ilə ata yüklənib daşınırdı.

Qoşqu nəqliyyatı. Ağır yüklərin uzaq məsafəyə daşınmasında ingiloylar əsrlər boyu *qoşqu* nəqliyyatından istifadə etmişlər. Həm də bu məqsədlə onlar başlıca *qoşqu* qüvvəsi kimi, əsasən, kəl və öküzdən istifadə etmişlər. Başlıca minik-yük nəqliyyatı olan atdan çox gec, xüsusilə Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından xeyli sonra istifadə olunmağa başlamışdır. Həm də ingiloylar yalnız tək at qoşulmuş, «*daşqa*» adlanan qoşa qollu yüngül arabadan istifadə etmişlər. «*Taçanka*» istilahının təhrif olunması nəticəsində yaranmış «*daşqa*» sözü bir daha onun rus təsiri nəticəsində yaranmış olduğunu göstərir. Görünür, bölgədə yerləşdirilmiş rus qarnizon dəstələrində istifadə olunan bu yüngül, qıvrıq və sürətli araba növü ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi sayıldığından tədricən bölgənin yerli əhalisinə, o cümlədən də ingiloylara keçmişdir.

Bunun müqabilində öküz və ya kəl qoşulmuş *icitəkərli* ağır arabalar bütün Qafqazda, o cümlədən də Şərqi Alazan vadisində qədim tarixə malikdir.

İngiloyların keçmiş məişətində *qoşqu* nəqliyyatının təkərsiz növü özünə kifayət qədər yer tuta bilməmişdir. İngiloy kəndlərində *xizək* və ya *kirşə* istilahına təsadüf olunmadığı kimi, həmin nəqliyyat vasitələrinin işləndiyini xatırlayan informatorlar rast gəlinməmişdir. Bununla belə, Qax kəndlərindən bir sıra yüklərin (mil, odun, çırpı, qaratkən, ot və s.) *sürütmə* üsulu ilə daşınması barədə müfəssəl məlumat əldə olunmuşdur. Meşədə kəsilib arıtlanmış yoğun ağac gövdələrini qısa *qoşqu* heyvanları vasitəsi ilə *sürütmə* edib daşıyırdılar. *Sürütmə* üsulundan xüsusilə yer don olan vaxtlarda, yaxud yağmurlu havalarda istifadə olunurdu. Bunun üçün ağacın kərtlənmiş başına siyirtmə zəncir bağlayandan sonra onun ucunu kəl və ya öküz qoşulmuş boyunduruğa bənd edirdilər. Milin ucu yerə toxunub ilişməmək üçün zəncirin məsafəsini boyunduruğa qısa bağlayırdılar. Bu qayda ilə körpü, yaxud inşaat materialı kimi istifadə olunacaq ağır sürütlənib lazımı yerə çatdırılırdı.

Kristian ingiloyların məskunlaşdığı dağətəyi kəndlərdə *sürütmənin şəl* forması da qeyd alınmışdır. Qaxingiloy kəndi *təkərli* nəqliyyatın hərəkət edə bilmədiyi dağlara söykəndiyindən kənd əhalisi yanacaq və alaf ehtiyatını şəl üsulu ilə daşıyıb kəndə endirirdi. Burada şəl özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Şəl üsulu ilə yük daşımaq üçün əvvəlcə bir cüt şaxlı-süvəlli ağac budağını kəsib yan-yana qoymaqla, başlarını bir-birinə bağlayır, sonra onun üzərinə ot, çil-çırpı, qaratkən, göyəm şaxı və s. yığırdılar. Şəlin başını zəncir vasitəsilə öküz, yaxud kəl qoşulmuş boyunduruğa bağlamaqla yükü sürütləyib kəndə çatdırırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəl üsulundan, həmçinin, Alazan vadisi kəndlərində, xüsusilə *təkərli* nəqliyyatın hərəkəti çətin olan axmaz və nühiyələrin arasında meşə materialı, ot, kəliş, avar, qamış, qarğı və s. daşımaq üçün də istifadə olunurdu.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ingiloylar üçün səciyyəvi yükdaşıma vasitəsi *icitəkərli araba* olmuşdur.

Böyük tutuma malik uzun qollu ingiloy arabaları tipoloji cəhətdən az mütəhərrik olan Qafqaz arabaları ilə eyniyyət təşkil edirdi. Keçmişdə bu tip arabalar Qərbi Azərbaycanla müxtəlif adlarla /«qara araba», «cağlı araba», «taytəkar araba», «Qarasaqqal arabası», «Samux arabası» və s./ geniş yayılmışdır.

7 çəğdan ibarət olan ağır və iri tutumlu qara arabalardan fərqli olaraq, ingiloy arabaları orta tutuma malik olub, 5 çəğlı hazırlanırdı. Elə bu səbəbdən də bu tip arabalar nisbətən az yük götürməsinə baxmayaraq, daha qıvrıq, həm də xeyli dərəcədə mütəhərrik idi. Sabit oxlu qara arabadan fərqli olaraq, ingiloylara məxsus olan yüngül arabaların oxu və təkərlərinin bir tayı mütəhərrik olmaqla, öz ayasında fırlanırdı. Bunun sayəsində yüklü arabanın istiqamətini istənilən vaxt asanlıqla dəyişdirib döndərmək mümkün olurdu. Belə halda «burazlaşma» yolu ilə oxun bir ucuna kip otuzdurulmuş təkər oxla birgə fırlanmaqla, arabanın istiqamətinin dəyişdirilməsini asanlaşdırırdı.

Bütün bölgədə olduğu kimi, ingiloy ustalarının düzəlttikləri arabalar da *qoşqu* qüvvəsindən asılı olaraq həcm etibarı ilə bir-birindən fərqlənirdi. Adətən, *kəl arabası* tutum etibarı ilə *öküz arabasından* bir qədər böyük düzəldilirdi. Bu halda araba çəğlarının sayı dəyişmir, onların aralarındakı məsafə artıb azalırdı.

Keçmişdə arabaya ehtiyac çox olduğundan ingiloy kəndlərinin əksəriyyətində araba bağlayan ustalar təsadüf edilirdi. Bəzi kəndlərdə ağac ustaları, xüsusilə dülgərlər yalnız arabanın «çardağ» adlanan başını bağlayırdılar. Təkər istehsalı nisbətən

mürəkkəb texnoloji əməliyyat və spesifik əmək alətləri tələb etdiyindən bu işlə xüsusi peşəkar təkər ustaları məşğul olurdu. Müştərilər ya sifarişlə onlara təkər düzəltdirir, ya da satınalma yolla hazır təkər əldə edəndən sonra ban ustasına müraciət edib araba bağlatdırırdılar. Informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə Əliabad və Qax kəndlərində həm araba banı bağlayan, həm də təkər istehsal edən emalatxanalar olmuşdur⁵.

Araba ban (çardaq), ox, ona keçirilmiş bir cüt təkər və boyunduruq olmaqla dörd əsas hissədən ibarət düzəldilirdi. Bunların hər biri də müvafiq ağac növlərindən yonulub hazırlanırdı.

Arabanın banı qayçıvari formada baş-baş çatılmış bir cüt qol üzərində qurulurdu. Yüknün bütün ağırlığı qollar üzərinə düşdüyündən onları ən çox çat verməyən, möhkəm və elastik ağac növü sayılan qarağacdən, bəzən isə vələsdən düzəldirdilər.

Banı əmələ gətirmək üçün kəllədən başlayaraq, qolların üçdə bir hissəsini sərbəst buraxır, üçdə iki hissəsi üzərində 5 ədəd cağ, 4 ədəd isə «dandal» adlanan törpü üçün müvafiq ölçülü dəşiklər açılırdı. Bir qayda olaraq, isinə və toppuz vasitəsilə açılan cağ dəşikləri qolun üstündən aşağı, dandal dəşikləri isə yancaqlama açılırdı. Bu halda qolları mafraqlaşdırmaq üçün dandal dəşiklərinin hər birisi bir cüt cağ dəşiyinin tən ortasına salınırdı.

Banın yanlarını əmələ gətirmək üçün caqları qolların üzərinə bərkidəndən sonra onların yuxarı hissəsinə «kidi» və ya «kudi» adlanan beçə qol keçirilirdi. Həm də üzərində cağın nazik başının keçməsi üçün müvafiq ölçülü 5 ədəd dəşik açılmış kudilər caqlara elə sayaqla keçirilirdi ki, onların üçdə bir hissəsi kudinun üst səthindən yuxarıda qalırdı. Bunun sayəsində banın tutumu xeyli artmış olurdu. Arabaya yığılmış yükün üstünü sarımaq üçün bir qayda olaraq, kəllə və daban caqlarının aşağı ucu 10 sm-ə qədər qoldan aşağı ötürdü.

Araba banının döşəməsinə əmələ gətirən dandallar da cağ kimi, çəkil /gər/ budaqlarından yonulub hazırlanırdı. Haça qollar üzərində qurulan banın formasına müvafiq olaraq arxa dandallar böyük olur, qabaq dandallar isə tədricən kiçilirdi. Dandalların kərtlənmiş ucları qollara keçirilib yerbəyer ediləndən sonra onların qoldan kənara çıxan başı burğu ilə dəşilib çüyələnirdi. Bunun sayəsində qollar bir-birinə kəp sızılmaqla banın möhkəmliyi təmin olunurdu. Banın möhkəmliyini artırmaq məqsədi ilə qolların arxa başı «qartma» adlanan törpü vasitəsi ilə bir-birinə bərkidilirdi.

Banın döşəməsi dandalların üzərinə düzəldilmiş əldəyonma taxta, yaxud çubuq tərəca vasitəsilə örtülürdü.

Yükün tökülməməsi üçün bəzən banın yanları da bu qayda ilə taxta və ya çubuq tərəca ilə tutulurdu. İngiloyların qonşuluğunda yaşayan muğallar belə arabaya «çalı» araba deyirdi.

Arabanın banını oxla birləşdirmək üçün onun orta bərabərindən bir qədər arxaya doğru qolların hər birinin altına qarağacdən hazırlanmış «yastıq» ayası bərkidilirdi. Oxu saxlamaq üçün yastıqların ortası oxun diametrinə müvafiq ölçüdə oyulurdu. Oxun ucları yastıqlara keçiriləndən sonra onların hər biri iki yerdən dəşilib «qafo» adlanan ayrı başlı civ vasitəsilə qolların altına bərkidilirdi⁶.

Ban qollarında ox yerinin düzgün seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Əks təqdirdə banın tarazlığı pozulur, ağırlıq mərkəzi araba qollarının ya qabaq, ya da dal hissəsinə düşürdü. Bu isə qoşqu heyvanının boynunu «vurur» və yükün daşınmasını çətinləşdirirdi.

İkitəkərli arabaların oxu bana yığılmış yüklərin ağırlığına tab gətirmək üçün nisbətən möhkəm və yoğun ağacdən, ən çox isə göyrüc və ya cır xurmadan yonulub hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, oxun ortası yoğun, təkərlərə keçən ucları isə nisbətən nazik olub top dəşiyinin forma və ölçüsünə müvafiq olaraq, qismən sivri düzəldilirdi.

Arabanın mütəhərrik hissəsi olan təkər peşəkar təkər ustaları tərəfindən müvafiq ağac növlərindən /qoz, şabalıd, qarağac, göyrüc və s./ yonulub hazırlanırdı.

İngiloy arabalarının təkərləri bütün bölgə üçün səciyyəvi olan dəndəli təkər tipinə aid olub, orta ölçülərdə /1,2-1,3 m diametrdə/ düzəldilirdi. Təkərlərin bu ölçüsü Azərbaycanın şərq bölgələrində yayılmış Quba, Bakı və Salyan arabalarının diametri 1,5 m-ə çatan böyük ölçülü, hündür təkərlərindən xeyli kiçik olub, daha çox Qərbi Azərbaycan üçün səciyyəvi sayılan orta ölçülü təkər tipinə yaxınlaşırdı. Bunu təkcə Alazan vadisinin sucaq torpaqları labüd etməmişdir. Bu işdə ingiloyların tarixən təmasda olduğu etnoslarla sıx əlaqələri və ənənə mühafizəkarlığı da mühüm rol oynamışdır.

Araba təkəri «alma» adlanan topdan, onun orta hissəsinə dövrələmə keçirilmiş 14 ədəd dəndədən, onların başına keçirilməklə çəmbər əmələ gətirən və «persol» adlanan 7 ədəd dabanından ibarət düzəldilirdi. Topun ortasında açılmış ox yerinin ağzına metal dülgü bərkidilirdi. Təkərin bu tipi bütün Alazan-Həftəran ovalığı üçün səciyyəvi olmuşdur. Bölgənin digər etnoslarına xas olan araba təkərlərinin tipoloji ümumiliyinə baxmayaraq, onların hissələrinin adlarında fərq nəzərə çarpırdı.

Təkərin topu /alma/ bölgədə bol ehtiyata malik olan qoz və ya şabalıd ağacından, çox vaxt isə xarrat çarxında yonulub müvafiq girdə formaya salınırdı. Xarrat çarxından çıxış

«alma»nın üzərində müvafiq ölçülü iskanə ilə, adətən, 14 ədəd «dəndə deşiyi» oyulurdu. «Alma»nın ox keçən deşiyi əvvəlcə xırda, sonra orta ölçülü maha ilə, ən axırda isə «lobur» adlanan və ox uclarının sivri formasına müvafiq olan yonucu alət vasitəsi ilə oyulub açılırdı.

Təkərin göyrüc ağacından hazırlanan dəndələri kərki və balta ilə yonulub ilkin formaya salınandan sonra yonqar vasitəsilə hamar yonulurdu. Dəndələrin top oyuqlarına keçirilən yoğun başı düzbucaqlı formada, dabana keçirilən nazik ucu isə yuvarlaq şəkildə kərtlənib yonulurdu.

Təkərin dabanları möhkəm və davamlı ağac növü sayılan palıddan eyni ölçüdə, xüsusi ülgü əsasında, qövsvəri formada yonulub hazırlanırdı. Bu sayıqla, dəndələrin hər bir cütünün başına bir ədəd daban keçirdikdə təkərin çevrəsi yaranırdı.

Dabanları dəndələrə keçirmək üçün onların içəri tərəfindən maha vasitəsilə iki yerdən oyuq açılırdı. Dəndələrin ucunun daban deşiklərinə tuş gəlməsi üçün əvvəlcə dəndələr topa düzülüb bərkidilir, sonra dabanlar bir-bir onların ucuna tutulub işarə edilirdi. Bundan sonra dəndələrin istiqamətinə uyğun olaraq, dabanın iç tərəfi maha vasitəsilə oyulurdu. Bu qayda ilə dabanların hamısı dəndələrə keçirilib kip otuzdurulduqda təkər hazır hala düşürdü.

Informatorların söylədiyinə görə keçmişdə, ta XIX əsrin sonlarına qədər araba təkərlərinin üzərinə *dəmir qurşaq* çəkilmişdir⁹. Dəmir qurşaq dəb düşəndən sonra təkərin istifadə müddəti xeyli artmışdır. Bundan sonra bir qayda olaraq, təkər ustaları həm də dəmirçi vəzifəsini də yerinə yetirirdilər. Onlar hətta təkərin çevrəsinə deyil, dağılıb partlamaq üçün topun dəndəliyi üçün də dəmir qurşaq hazırlayırdılar. Bölgənin hər yerində olduğu kimi, ingiloy ustaları da dəmir qurşaqları qızdırıb *çarmix* vasitəsilə təkərin üzərinə, yaxud onun topuna çəkirdilər.

Ox və təkər topunun vaxtından tez korlanıb xarab olması-nın qarşısını almaq üçün arabanın ayasına vaxtaşırı *sabun* məhlulu və ya *mazut* çəkiliirdi. Son vaxtlar bu məqsədlə sürtkü *yağundan* istifadə olunmağa başlamışdı. Bunun üçün də mazut daqqası, yaxud içərisinə sabun məhlulu doldurulmuş kəl buynuzu («sabunnux») daima araba banından asılı olurdu.

Arabanı qoşqu heyvanı vasitəsi ilə hərəkət etdirmək üçün onun başı kağan və ya işgil vasitəsilə boyunduruğa birləşdirilirdi. İngiloylar arasında tarixən *tayqol boyunduruq* dəbdə olmuşdur. Bütün bölgədə olduğu kimi, onlar da çənəli boyunduruqdan istifadə etməmişlər.

Araba çox vaxt boyunduruğa *işgil* vasitəsi ilə birləşdirilirdi. Bunun üçün biri digərinin üzərinə aşırma olmaqla, baş-baş çatılmış araba qollarının hər ikisinin başında maha

vasitəsilə işgil deşiyi açılırdı. Tən ortası eyni ölçüdə deşilmiş boyunduruq araba qollarının baş hissəsinin arasına salınandan sonra onların hər üçünün deşiyinə işgil keçirilirdi. Araba qollarının başı işgil vasitəsilə boyunduruğa birləşdirildəndən sonra onlar «çəmbərə» adlanan eşilmiş tənək və ya köşədən hörülmə «kağan» vasitəsilə bir-birinə möhkəm bağlanıb bərkidilirdi.

Qoşqu qüvvəsini arabaya qoşmaq və beləliklə də onu dartıb hərəkətə gətirmək üçün boyunduruğun «yalman» və ya «yastıq» adlanan hər iki ucunda bir cüt *samı* deşiyi açılırdı. Haça başlı zoğal ağacından düzəldilmiş samılar boyunduruq deşiklərindən sonra onların iç tayının ucuna *samıbağı* bənd edilirdi. Arabanın başı qaldırılıb qoşqu heyvanlarının boynu samıların arasına salınandan sonra *samıbağı* vasitəsilə altından bağlanırdı.

Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından sonra «furqon» adlanan dördtəkərli *at arabası* /«durux»/ Alazan vadisində peyda olsa da, geniş yayıla bilməmişdir. Bunun müqabilində tək at qoşulmuş *dişləli daşqa*¹⁰ əməli cəhətdən daha sərfəli olduğundan fərdi kəndli təsərrüfatında daha geniş yayılmağa başlamışdır.

Avropa mənşəli yaylı sərnişin nəqliyyatı /fayton, dilicans, şaraban və s./ ümumiyyətlə Alazan vadisində çox gec, XX əsrin əvvəllərindən etibarən peyda olmağa başlamışdır. İngiloylara gəldikdə isə onlar nəinki yaylı nəqliyyat növlərini əldə edib işlətməmiş, hətta ondan, demək olar ki, istifadə etməmişdilər. Kətib ingiloy kəndlisi üçün fayton əlçatmaz nəqliyyat növü sayılırdı.

İngiloyların məişətinə daxil olmuş ənənəvi qoşqu nəqliyyatına yekun vurarkən bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər düzənlik bölgələrində geniş yayılmış və «durux» adlanan dördtəkərli məhacərli öküz və ya kəl arabalarına Alazan vadisində demək olar ki, təsadüf olunmamışdır.

2. Yollar, kərpü və keçidlər.

Əlaqə yolları. Çoxsaylı xırda çay yataqlarının törətdikləri maneələrə baxmayaraq, Şərqi Alazan vadisinin düzənlik əraziləri təkərli nəqliyyatın hərəkəti üçün münasib olan *torpaq* yollarının salınması baxımından əlverişli şəraitə malik olmuşdur.

Məhsuldar taxıl zəmilərinə, çəltik, xam ipək, meyvə və digər tükenməz sərvətlərə malik olan Şərqi Alazan vadisi Xəzər sahillərindən Qara dəniz hövzəsinə doğru uzanıb gedən *karvan* yollarının keçdiyi ən mühüm strateji və ticarət əhəmiyyətli məntəqələrindən biri olmuşdur.

Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın bu dilbər güşəsinə məftun olan böyük fransız yazıçısı A.Düma onu heyranlıqla «Qafqaz sıra dağlarının tayı-bərabəri olmayan Həftəran vadisi» adlandırmışdır¹¹.

Vadinin Həftəran ovalığına qovuşan və beləliklə də şərqdən şimal - qərbə doğru uzanan coğrafi mövqeyi Azərbaycanın Xəzər sahili bölgələrini Qara dəniz ölkələri ilə qovuşduran magistral ticarət xəttinin keçməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Münasib tarixi şərait düşdükcə bu magistral xətt beynəlxalq tranzit ticarətinin ən rəvan əlaqə yoluna çevrilirdi. Ən münasib karvan yolu kimi, Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəkləri boyunca uzanıb gedən bu yolun üstün cəhətlərindən biri də bundan ibarət idi ki, onun şərq qolları öz başlanğıcını Dərbənd, Niyazabad, Bakı və digər Xəzər sahili limanlardan götürdüyündən o, bir növ, həm də Xəzər su yolunun davamına çevrilirdi. Xəzər sahili ölkələr öz ticarət məhsullarını adları çəkilən liman şəhərlərinə çatdırmaqla, «Karvan yolu», «Dib yolu», «Elçi yolu» və s. adlarla bəlli olan beynəlxalq tranzit ticarətə yoluna qovuşa bilərdilər. Təhlükəsiz dəniz yolu vasitəsilə Xəzəryanı ölkələr özlərinin əmtəə məhsullarını magistral karvan yoluna çatdırı bilərdi və beləliklə də beynəlxalq ticarət dövriyyəsində yaxından, fəal iştirak etmək imkanı əldə edərdilər.

Vaxtilə «Böyük ipək» yolunun bir hissəsinə çevrilmiş olan «Dib yolu» qədim dövrdə Albaniyanı həm də İberiya ilə qovuşdururdu. Yunan coğrafiyaşünası Strabon öz informatorlarına istinad edərək Albaniyadan İberiyaya gedən yolun əvvəlcə qayalar üzərində çapılmış dar cığırlarla qayalıqlardan ötdüyünü, sonra da Qafqaz dağlarından axan Alazan çayının yaratdığı subasar ərazilərdən keçdiyini xəbər verirdi.¹² Strabonun bu məlumatı, «Dib yolu»nun adının mənası ilə üst-üstə düşürdü. Çünki həmin yolun keyli hissəsi Qafqaz sıra dağlarının ilk silsiləsinin ovalığa qovuşan dibi, başqa sözlə, onun qayalı ətəkləri boyunca uzanmışdır.

«Dib yolu» həm də Albaniyanın sol sahil əyalətləri ilə İberiya arasında ən qısa, xalq arasında deyildiyi kimi «kəşə yol» sayılırdı. 1811-ci ildə Qafqaz əyalətlərinə səfəri zamanı bu yolun kəşə yol olduğunu müşahidə edən Steven yazırdı ki, Tiflisdən Bakıya yol təxminən 500 verstdir. Bilavasitə Sığnaq, İlisu və Şəkinin paytaxtı Nuxadan keçən yol isə daha qısaadır¹³. M.H.Valiyev də tarixi mənbələrə istinad edərək, XVIII əsrdə Asiya ilə Avropa arasında iki başlıca ticarət yolundan birinin Qara dəniz sahillərindən Xəzər istiqamətinə doğru uzanan Laqodexi-Balakən-Nuxa-Şamaxı-Bakı yolu olduğunu xəbər verirdi¹⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kür çayının sağ sahilindəki Albaniya əyalətlərini onun sol sahilli torpaqları ilə əlaqələndirən məşhur Mingəçevir keçidi də bu yola çox yaxın idi. K.V.Treuer Albaniyanın yerli əhəmiyyət kəsb edən ticarət yollarından bəhs edərkən yazırdı ki, Kür üzərində başlıca keçid olan Mingəçevir keçidi çayın sağ sahilini Qəbələ və digər sol sahil şəhərləri ilə əlaqələndirirdi. Buna görə də bu qədim yolun qalıqlarını yerli əhali, «elçi yolu» adlandırmışdı¹⁵. Elə güman edirik ki, «elçi» termini eyni ölkənin bir əyalətini digərləri ilə birləşdirən yoldansa, daha çox müxtəlif ölkələri qovuşduran əlaqə yoluna uyğun gəlir. Bu mənada Mingəçevir keçidindən ötərək Şəki istiqamətində uzanıb gedən magistral «Dib yolu»na, başqa sözlə, «elçi yolu»na qovuşduğu üçün şimal istiqamətinə doğru uzanan digər yerli yollar kimi, bu yol da xalq arasında eyni adla tanınmışdır.

Yağmurlu havalarda palçıq tutub çamır bağlayan keçilməz torpaq yollardan fərqli olaraq «Dib yolu»nun xırlı, daşlı-kəsəkli məcrası ilin bütün mövsümlərində hərəkət etmək və yük daşımaq üçün əlverişli idi. Məhz bu səbəblərdən də qədim tarixə malik olan belə yolları heç vaxt ot-alaq basmır, onlar daim işlək olaraq qalırdılar.

Qədim «Dib yolu»nun mühüm cəhətlərindən biri də bundan ibarət idi ki, o təkcə ölkənin düzənlik rayonlarından uzanıb gələn və cənub torpaqlarının rəvac məhsullarını ticarət mübadiləsinə cəlb edən *daxili yolları* deyil, habelə Baş Qafqaz sıra dağlarının şimal səmtindəki dağlı xalqların böyük əksəriyyətinin ticarət əlaqələrini təmin edən *dağ yollarını* da özündə qovuşdururdu. Azərbaycanın şimal və şimal-qərb sərhədləri boyunca uca dağ güdüklərindən aşan çətin və təhlükəli dar cığırların çoxu Kürə qovuşmağa tələsən dağ çaylarının sıldırımli dərələri ilə enib «Dib yolu»na qovuşurdu.

XIX əsrə aid ədəbiyyat materiallarında Şərqi Alazan vadisini Dağ mahalı ilə qovuşduran dağ yolları və keçidlər barədə ətraflı məlumat verilir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, eyniadlı çay və ya dərənin adı ilə bəlli olan həmin cığırlar Baş Qafqaz silsiləsinin müvafiq gədiyindən əşarəq yolüstü dağ kəndlərindən keçməklə, Samur çayı vadisinə enirdi. Bir-birindən çətin olan bu keçidlərin və dağ yollarının hər birisinin də el arasında öz adı yaranmışdı.

1826-cı ildə Car-Balakən ərazisindəki dağ keçidləri barədə müfəssəl məlumat toplayan M.A.Kotsebu son dərəcə çətinliklə keçilən və qış aylarında tamam keçilməz hala düşən Muxax, Kəçilən və qış aylarında tamam keçilməz hala düşən Muxax, Car, Katex və Balakən dərələri ilə yuxarı qalxan belə cığırlardan 4-ü barədə ətraflı bəhs edir¹⁶. A.Poserbski isə bu siyahıya Sultanlıq ərazisindəki İlisu və Qapıdərə keçidlərini də əlavə edərək yazırdı ki, bunların ən münasibi İlisu keçididir.¹⁷

Y.Veydenbaum İlisu dərəsi ilə qalxan yolu Kaxetiya ilə Terek çayının mənsəbi arasında ən qısa yol hesab edirdi¹⁸. K.F.Qan Qaxdan başlanan İlisu yolunun Kürmük vadisi ilə üzüyuxarı qalxaraq, Baş Qafqaz silsiləsindən aşmaqla, Ağ Samur çayının mənsəbinədək, daha sonra Qara Samur çayı boyunca Qumuq kəndinədək uzandığını xəbər verirdi¹⁹.

Tarix boyu Dağıstan əyalətlərini Azərbaycanla əlaqələndirən bu dərəcəli çıxışlar qədim «Dib yolu»nun şimal qollarını təşkil etməklə, bu xalqlar arasında sıx iqtisadi və mədəni əlaqələrə xidmət edən dostluq körpüsü rolunu oynamışdır.

İngiloylar bir sıra zəruri məişət ehtiyaclarını /mis qab, soyuq silah, keçə, yapıncı, xalça, palaz, şal, yün, qoyun pendiri və s./həmin dərəcəli yollar vasitəsilə dağ mahallarının sənətkar və maldarlarından əldə edirdilər.

Dağ yollarının bir qismi «Dib yolu»na çatandan sonra bitib-tükənir, bir qismi isə magistrallın cənub qolu kimi davam edirdi. Adları çəkilən həmin yolların bir qismi özlərinin əməli əhəmiyyətini XIX əsrədək itirməmişdir.

Alazan vadisini şimal-şərqdən cənub-qərbə doğru kəşib keçən və özünün iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini hələ də itirməyən daxili yollardan biri barədə P.Zubov məlumat verərək yazırdı ki, İlisudan Yelizavetpol dairəsinə gedən yol dağların arası ilə Samux keçidinə qədər uzanır.²⁰ Həmin müəllifin 1835-ci ilə aid məlumatına görə, Şirvandan Car-Balakən vilayətinə başlıca yol baş kənd olan İlisudan keçib, Çobankol kəndindən ötməklə, sultanlıq ərazisindən keçirdi. Şirvandan Kaxetiyağa uzanb gedən digər yol Kötüklü və Qorağan kəndlərindən keçməklə, Alazan çayı üzərindəki Qotur keçidinə çıxırdı. Şirvandan Kaxetiyağa üçüncü yol İlisu mülklərinin cənub hissəsindən keçirdi.²¹

Bununla yanaşı, P.Zubov Zaqataladan müxtəlif istiqamətlərə ayrılan yerli yollar barədə də ətraflı məlumat vermiş və onların məsafəsini də bildirmişdir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Zaqataladan Siqnağa gedən 45 verst uzunluğunda olan üçüncü bir yol Göyəm, Korcalı və Katex kəndlərindən keçməklə, Alazan sahilindəki Urdo keçidinə, 24 verst uzunluğunda olub Çobankola gedən digər yol isə Car, Göyəm, Korcalı, Muxax kəndlərindən keçirdi. 45 verst uzunluğunda olan üçüncü bir yol Matsexdən keçməklə, Balakənə gədirdi. Zaqataladan başlanğıcını götürməklə Qorağana gedən dördüncü yol əvvəlcə Siqnax təriqi ilə Kaxet kəndinədək davam edir, sonra buradan Alazan səmtinə dönrək Alixaro kəndinə, buradan isə Alazan sahilinə Muğanlı, Faldarlı və Padar kəndlərindən keçməklə, Boyəhmədli keçidindən keçib Tiflisə gədirdi. Zaqataladan Tiflissə bu ən yaxın yol idi.²²

Çar Rusiyası Qafqazı siyasi cəhətdən özünə ilhaq edəndən sonra onun iqtisadi fəthini sürətləndirmək, beləliklə də, bu zəngin diyarın təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək üçün ilk növbədə yeni rəvan yolların salınmasına və köhnə yolların təmir olunub abadlaşdırılmasına diqqət artırmışdı. Bu səylərin nəticəsində Siqnaxdan Zaqatalaya, oradan isə Nuxayadək uzanan yeni poçt yolu salınmışdı. Y.Veydenbaum hələ 1888-ci ildə Tiflisdən Siqnaq, Zaqatala və Nuxayadək, buradan isə Yevlax stansiyasınaqədər uzanan poçt yolunun mövcud olduğunu xəbər verərək yazırdı ki, Tiflisdən şərqə doğru uzanıb Laqodexi yaxınlığında Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəyinə yaxınlaşan poçt yolu dağların ətəyi boyunca uzanıb, Zaqataladan keçməklə, Nuxaya çatır, buradan isə cənub istiqamətinə dönrək, Yevlax stansiyasına Zaqafqaziya dəmir yolu xəttinə qovuşur²³. A.N.Arasxanyans bu yolların iqtisadi əhəmiyyətini vurğulayaraq xəbər verirdi ki, Nuxadan Zaqatalaya və Əraş qəzasını keçməklə, Yevlax dəmir yolu stansiyasınaqədər uzanan yolların hər ikisinə çinql döşənilib şose halına salınmışdır.²⁴

Bölgənin təbii ehtiyatları mənimsənilib Ümumrusiya bazarına cəlb edildikcə tədarük olunmuş məhsulları itkisiz və vaxtında Yevlax dəmir yolu stansiyasına çatdırmaq üçün daxili yolların şosələşdirilməsinə maraq artırdı. Məhz bunun nəticəsində də XX əsrin əvvəlinə doğru bölgədə, o cümlədən ingiloyların məskunlaşdığı Qaraso çökəkliyində şose yollarının məsafəsi xeyli artdı.

1902-ci ilə aid «Qafqaz təqvimi» məcmuasında Zaqatala dairəsində mövcud olan aşağıdakı şose yolları barədə müfəssəl bəhs olunmuşdur:²⁵

1. Balakən və Zaqataladan keçməklə, Siqnaq qəzası sərhədindən /Mazım çaydan/ Nuxa qəzası sərhədinə /Qanlı Qobuya/ qədər uzanan dağətəyi poçt yolu-76 verst;
2. Balakən kəndindən Qabaqçöl kəndinədək-12 verst;
3. Zaqatala-Danaçı yolu /Car və Tala meşələrindən keçməklə/-30 verst;
4. Muğanlı, Qandax, Əliabad, Verxian, Kiçik Lahıc, Tasmalı, Marsan kəndlərindən keçməklə, Danaçıya, oradan isə Qaxadək, habelə onun Qandax-Mosul qolu ilə birlikdə -57 verst;
5. Zaqataladan Muğanlı kəndinədək / köhnə poçt yolu / -25 verst;
6. Zaqataladan başlanan əsas poçt yolundan 5 verst aralıda yerləşən Əliabad kəndinədək - 12 verst;
7. Əliabaddan keçməklə, Mosuldan Padar kəndinədək - 8 verst;
8. Meşəbaş kəndindən /Əlibəyli və İbaxlıdan keçməklə/ Qırpaq kəndinədək.
9. İlisudan Qaxadək - 14 verst;

10. Çudulludan keçməklə, Güllük kəndindən Marsanadək 9 verst;

11. Lələpaşa, Qarabaldır, Şotavar, Qorağan, Almali, Qıpaç, Baydarlı, Kiçik Lahuc, Verxian, Kürdəmir, Böyük Lahuc, Lələli kəndlərdən keçən poçt yolu – 21 verst.

XIX əsrdə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində olmuş müəlliflərin /M.A.Kotsebu, P.Zubov, A.Poserski, Y.Veniaminov, M.Canaşvili, K.F.Qan və b./, demək olar ki, hamısı buradakı yolların hər zaman keçilə bilən yaxşı vəziyyətdə olduğunu qeyd edirdilər. Məsələn, M.A.Kotsebu hələ XIX əsrin əvvəllərində buradakı yolların vəziyyətini qənaətbəxş hesab edərkən yazırdı ki, Car ərazisində yollar yaxşı və hər zaman keçilə bilən²⁶.

M.Canaşvilinin yazdığına görə, Zaqatala dairəsinin digər sahələri və Nuxa qəzası ilə əlaqə saxlamaq üçün bütün Qax nahiyəsini keçən, hər iki tərəfdən qoz ağacları ilə əhatə olunmuş rəvan şose yolu çəkilmişdir. Dağətəyi və ovalıq zolaqları bütün kəndlər, həmçinin, öz aralarında bu cür yollarla cəlaşır²⁷.

Bununla belə, Rusiyaya ilhaq olunandan sonra, bölgədə ümumən şose yollarının inkişafına diqqət artırılsa da, kəndarası və kəndlərarası əlaqə yollarının çoxu ata-babadan qalma torpaq yollarından ibarət idi. Kənddən kənar çəltik sahələri, taxıl zəmiləri, binə və qışlaqlara gedən təsərrüfat yollarının hamısı torpaq yolu olaraq qalırdı. Xüsusilə binə və qışlaq yolları yağmurlu vaxtlarda nəinki təkrəli, habelə piyada və suvari nəqliyyatı üçün də ciddi çətinliklər törədirdi. Digər tərəfdən çoxsaylı qollara ayrılmış dağ çayları və onlardan çəkilmiş suvarma arxları da torpaq yolları üzərində tez-tez rastlaşılan başlıca əngələ çevrilmişdi. Ölkənin, o cümlədən bölgənin işğal dövründə düçar olduğu iqtisadi gerilik, o zamankı sosial-mədəni və texniki inkişaf səviyyəsi əlaqə yollarının bütün əngəl və fəsadlarını həll etməyə imkan vermirdi.

Təkrəli nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinə əngəl törədən amillərdən biri də çay keçidləri idi. Doğrudur, bölgənin iti axan dağ çayları vadiyə çatandan sonra saxsələnilib çoxsaylı xırda qollara bölündüyündən onları keçmək o qədər də çətinlik törətmirdi. Lakin Şirək qışlaqlarına gedən köç yollarının hamısının qarşısını dərin sulu Alazan çayı kəsdiyindən qışlaqlara gediş-gəliş xeyli çətinlik törədirdi.

Eyni səbəblər, yəni bölgənin düçar olduğu iqtisadi-texniki gerilik çay maneələri üzərindən təkrəli nəqliyyat vasitələrinin rahat keçməsinə imkan vermirdi. Bu səbəbdən də nəinki yaz aylarına təsadüf edən daşqın dövründə, habelə çayda suyun dərinlik səviyyəsi aşağı olan vaxtlarda da Alazanın digər sahələrinə keçmək üçün tarix boyu axtarışlar edilmişdir. Bu səylərin ən bəsit nəticəsi, «girmə» adlanan dayaz keçidlər

axtarıb müəyyən etməkdən, ən yüksək nəticəsi isə «sal», yaxud çaylıqlar üzərində quraşdırılmış bərə olmuşdur.

Çay keçidləri və körpülər. Şərqi Alazan vadisindən axan çayların, demək olar ki, hamısı xırda və dayaz çaylar qrupuna daxil olduğundan onları keçmək o qədər də çətinlik törətmirdi. Adətən, bu çaylar yazbaşı, dağların qarı əriyib sellər-sular daşanda piyadalar üçün keçilməz olurdu. Ona görə də vadi boyunca saxsələnilib bölünmüş çay qollarının dar məcrasını tapıb onun üzərindən piyadaların keçməsi üçün ağac körpülər salırdılar. Bunun üçün çayın hər iki sahilinə çatacaq ölçüdə, «körpü» adlanan bir cüt uzun ağac gövdəsindən istifadə olunurdu. Çayın səviyyəsindən xeyli hündürdə dayanması və beləliklə də, daşqın zamanı sel sularının axıdıb aparmaması üçün körpü taylarının hər iki başının altına dayaq məqsədi ilə çubuq səbat qoyub içərisini çay daşı ilə doldururdular. Ağac körpünün üzərindən piyadaların rahat keçməsi və xırdabuynuzlu heyvanların digər sahələrlə adlaya bilməsi üçün onun üstü əldəyənə taxta və ya çubuq çəpərə ilə örtüləndən sonra torpaqlanırdı.

İngiloy kəndlərinin bir qisminin ortası ilə çay və ya suvarma arxı keçdiyindən həyat darvazalarının önündə də bu tip ağac körpüləri salınırdı. Lakin bəzi həyat körpüləri təkrəli nəqliyyat vasitələrinin keçə bilməsi üçün daha möhkəm düzəldilirdi. İmkanlı ailələrin həyat körpüsü çox vaxt çaydaşı, yaxud bişmiş kərpicdən tağ formasında düzəldilirdi. Bir qayda olaraq, keçmişdə tağlı körpülər möhkəm olmaq üçün kirəcələrlə hörülürdü.

İngiloyların xarici ələmlə əlaqəsində Baş Qafqaz silsiləsindən əlavə digər mühüm maneə Kür çayı və onun bol sulu qollarından biri olan Alazan çayı olmuşdur. Digər qonşu etnoslar kimi, ingiloylar da tarixən Kürdən Mingəçevir keçidi /bərə/ vasitəsilə keçmişlər. Əslində ingiloyların Mingəçevir keçidinə ehtiyacı çox az olurdu. Onların təsərrüfat həyatının bir hissəsi Şirək qışlaqları ilə bağlı olduğundan, habelə, qismən də olsa, Kaxetiya və İberiya şəhərləri ilə iqtisadi-ticarət əlaqəsi saxladığından onlar tez-tez Alazanı o tərəf, bu tərəfə keçməli olurdular.

XIX əsrin ortalarındakı Alazan çayının bütün axarı boyunca onun üzərində heç bir yerdən körpü olmamışdır. Bu faktı ötən əsrin 30-cu illərində təsbit edən T.N.Yaişnikov xəbər verirdi ki, bütün axarı boyu Alazan üzərində bir dənə də olsun körpü yoxdur.²⁸ Bu səbəbdən də Alazan çayını keçmək üçün tarix boyu, «girmə»lərdən istifadə olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, çayın ya sağ, ya da sol sahili hündür yarıqan olduğundan keçidə düşmək üçün münasib «yolax» düzəldilirdi. Təkrəli nəqliyyatın enib-qalxmasına imkan verən həmin yolaxlar yerli əhali tərəfindən «girmə» adlanırdı.

Adətən, hər bir keçidin ya bu, ya da digər ucu «girmə» ilə tamamlanırdı.

XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə Cəbrail mülkləri hüdüdlərindən Alazanı keçmək üçün istifadə olunan məşhur keçidlərin adı çəkilir. M.A.Kotsebu onlardan 8 girmənin adını /Urdo, Qozlu, Muğanlı, Boyaqqı, Çırpılı, Boyəhmədli, Lələli, Qotur/ qeyd edərək göstərir ki, hər il mart-may aylarında baş verən daşqın və güclü leysan yağışları istisna olmaqla, ilin qalan vaxtlarında bu keçidlərdən piyada və miniklə asan keçmək olurdu.²⁹

T.N.Yaışnikov İlisu sultanlığı da daxil olmaqla, Cəbrail mülklərində keçidlərin sayını 10-a çatdırmaqla, onların hər birinin yerini daqiq müəyyənləşdirmişdir:

1. Bəcanlar keçidi;
2. Anaqa keçidi;
3. Balakən kəndinin qənşərindəki Urdo keçidi;
4. Danaçı binələrinin qənşərindəki Qozlu keçidi;
5. Muğanlı kəndi yaxınlığında olan Muğanlı keçidi;
6. Padar kəndi yaxınlığında Boyaqqı keçidi;
7. Boyəhmədli kəndi yaxınlığında Çırpılı keçidi;
8. Çırpılıdan 2 verst aralıda Boyəhmədli keçidi;
9. Lələli kəndi yaxınlığında Lələli keçidi;
10. Lələli keçidinin 2 verstliyində Qotur keçidi. Bu keçid İlisu mülklərinə düşür.³⁰

11. İlisu ərazisində bundan əlavə Almalı kəndi yaxınlığında eyniadlı keçid də çox işlək olmuşdur.

Alazan çayı daşan vaxtlarda onu atla da keçmək olmurdu. Belə hallarda yeganə keçid vasitəsi kimi *avarlı qayıq*, yaxud qoşa qayıq üzərində quraşdırılmış çəpli *bərs* olmuşdur.

D.Zubaryev Alazan çayı üzərində başlıca keçid olan Muğanlı, Urdo və Almalı keçidlərindən bəhs edərkən hər bir yük üçün alınan rüsum barədə də məlumat vermişdir.³¹ İ.P.Lineviç Daniel sultanın gəlirləri arasında Alazan keçidindən alınan vergini xüsusilə vurğulayır.³²

Qafqazın, o cümlədən Alazan vadisinin iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsinə sürətləndirməyə çalışan çar hakim dairələri XIX əsrin ortalarında Alazan çayı üzərində *körpülər* salınması üçün təcili tədbirlər görməyə başlamışdır. Qafqaz canişini V.S.Varonov 1849-1851-ci illərə dair hesabatında Zaqafqaziyanın daha iki məntəqəsində, o cümlədən Alazan çayı üzərində, Muğanlı-Zaqatala yolunun üstündə körpü salınmasının zəruri olduğunu qeyd edirdi.³³ Bu işi Qafqaz müharibələri də xeyli sürətləndirdi. Şamilin başçılıq etdiyi azadlıq hərəkatını boğmaq məqsədilə aparılan Qafqaz müharibələri dövründə hərbi qüvvələrin Alazanı sürətlə keçə bilməsi üçün 1855-1856-cı illərdə

Laqodexi, Zəyəm və Almalı kəndləri yaxınlığında körpü salınması planlaşdırılmışdır.³⁴

Alazan çayı üzərində bir neçə yerdən körpü salınmasına baxmayaraq, qışlaqlara gedən yollardan uzaq olduğu üçün əhali yəne də çayı keçmək üçün ənənəvi üsullardan istifadə edirdi. Şirəkdəki Əliabad qışlaqlarına gedib-gəlmək üçün yaxın vaxtlardakı Çırpılı keçidindəki qayıqlardan və Padar kəndi yaxınlığında Boyaqqı keçidində üç qayıq üzərində quraşdırılmış bərədən istifadə edilirdi.³⁵

Sovet hakimiyyəti illərində Alazan vadisini ölkənin müxtəlif guşələri və onun hüdüdlərindən kənar mədəni mərkəzlərlə qovuşdurən *avtomobil*, *dəmir yolu* və *hava nəqliyyatının* müntəzəm səciyyə alması ingiloyların uzaq və yaxın səfərləri, habelə hər cür yükləri daşımaları üçün münasib şərait yaratmışdır. Fərdi minik maşınına malik olan ingiloy kəndlilərinin sayı durmadan artmaqda idi. Əhalinin maddi rifah halı yüksəldikcə fərdi minik maşınlarının sayı da ilbəl artırdı. Təəssüflər olsun ki, son illərin törətdiyi sosial-iqtisadi təlatümlər bütün ölkədə olduğu kimi, zəhmətkeş ingiloy kəndlilərinin də firavanlığını pozub onların gün-güzarını çətin hala salmışdır. Bu səbəbdən də yürdəşmə dövrüyyəsi xeyli azalmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində ingiloy kəndlərində *poçt-teleqraf*, *telefon* əlaqələri şəbəkəsi genişlənməsi *radio-televiziya* verilişləri transilyasiya olunmağa başlamışdır.

¹ Əliabad kənd sakinləri Əfəndiyev Sabir Əbdürəhman oğlunun (1929-cu il təvəllüdü) və Əhmədov Oruc Balaməmməd oğlunun (1922-ci il təvəllüdü) mə'lumatı.

² Aleksandr Duma. Qafqaz səfəri (fransızcaan tərcümə). B., 1985, s. 118.

³ X.A.Вермишев. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края. СМИБЭГКЭК. т. I, ч. I. Тиф., 1888; Həmçinin bax: Г.А.Гаврилов. О некоторых видах народных средств передвижения в Азербайджане в конце XIX – нач. XX века. – "Ученые записки АГУ", 1967, № 8, с. 113.

⁴ Şəki kəndlərində «cağ» əvəzinə «calı» deyilir. Bax: M.İslamov. Göst. əsəri, s. 263; ingiloylarda bu söz «calı» kimi tələffüz olunur.

⁵ Əliabad kənd sakinləri Bəşirov Ruşan Abdulla oğlu, Mahmudov Kamal Burcula oğlu, Abdulaşvili Zürrab Uluxan oğlunun mə'lumatı.

⁶ Bölgənin muğal kəndlərində, habelə Şaxıda «qağ» əvəzinə «çöyən» istilahı işlənir. Bax: M.İslamov. Göst. əsəri, s. 263.

⁷ А.Порогов. Местечка Сальян. СМОНПК, вып. XI. Тиф., 1891, с. 147-148; Həmçinin bax: «Qafqaz», 1882, №311; N.Zeydlis. Göst. əsəri, s. 113-121.

⁸ Т.М.Керимов. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX-нач. XX вв. (автореферат). Л., 1987, с. 13.

⁹ Bu mə'lumat ədəbiyyat materiallarında da təsbit olunmuşdur. Bax: X.A.Вермишев. Göst. əsəri, s. 336.

¹⁰ Rus dilindən keçmiş «taçanka» sözü yerli tələffüzdə «daşqa» şəklinə düşmüşdür.

¹¹ A.Duma. Qafqaz səfəri, s. 137.

İngiloyların mənşəyi kimi, onların maddi mədəniyyəti də Qafqazşünaslıqda uzun müddət dolaylı salınmış, obyektiv gerçəklikdən uzaq olan etnosiyası və etnokonfessional baxışlarla izah olunmuşdur.

Azərbaycan albanşünaslığı yaranıb möhkəmləndikcə onun bir çox qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirmək mümkün olmuşdur. Bu işdə albanların məskunlaşdığı tarixi ərazilərdə zəngin maddi mədəniyyət nümunələrindən ibarət faktoloji materialların aşkar olunub elmi dövriyyəyə daxil edilməsi həlledici rol oynamışdır. Faktların dili ilə, onların bilavasitə yaxından köməyi ilə albanşünaslığımızın qaranlıq qalmış bir sıra mürəkkəb mətləblərinə aydınlıq gətirmək mümkün olmuşdur.

İngiloyların maddi mədəniyyətinin hərtərəfli, dərinədən öyrənilməsi bu mənada mühüm elmi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həm də onların mənşəyini aydınlaşdırmaq baxımından olduqca önəmlidir.

İngiloyların müasir etnoqrafik gerçəkliyində ilişib qalmış arxaik maddi mədəniyyət nümunələrinin arxeoloji materiallarla müqayisəli təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onların ulu əcdadları olan qədim gəllər eradan çox-çox əvvəllərdən başlayaraq Alazan vadisinin avtohton sakinləri olmuşlar. Alazan vadisi və onun həndəvərində qədim gəllərin və onların etnik vərisləri olan ingiloyların təsərrüfat və məişət həyatı daimi və fasiləsiz olmuşdur.

İngiloyların təsərrüfat həyatında tarixən **əkinçilik** və oturaq **maldarlıq** üstün yer tutmuşdur. Əhalinin iqtisadi güzəranının əsasını təşkil edən bu məşğuliyyət sahələri ingiloyların həyat tərzini, o cümlədən onların maddi mədəniyyətinin ümumi səciyyəsinə də müəyyənləşdirmişdir. Bununla belə, ingiloyların məskunlaşdığı etnik ərazinin əlverişli orografik şəraiti burada tarixən maldarlıq təsərrüfatının və bir sıra yardımcı məşğuliyyət növlərinin inkişafını labud etmişdir. Bütün bu amillər ingiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinin formalaşması prosesində dərin izlər buraxmışdır.

İngiloyların maddi mədəniyyətinə təsir göstərən amillər arasında təbii-coğrafi şəraitin xüsusilə mühüm rolu olmuşdur. Şimaldan əsən soyuq küləklərin qarşısının alınmasında təbii sədd rolunu oynayan Qafqaz sıra dağları Alazan vadisinin iqlim şəraitinə, onun hidroqrafiya, torpaq örtüyü, flora və faunasına əsaslı təsir göstərməklə, onu əlverişli məskunlaşma guşəsinə, firavan yaşayış sahəsinə çevirmişdir. Vadi üçün təbii sipər olan başı qarlı Baş Qafqaz silsiləsi bölgədə şaxtanın azalmasına, hərət və rütubətin normal hala düşməsinə, suvarma üçün zəruri olan bol su mənbələri ehtiyatının yaranmasına və nəhayət,

¹² Страбон. География. М., 1964, с.

¹³ АКАК, У с. Тиф., 1873, с.37.

¹⁴ М.Н.Валиев /Baharlı/. Azərbaycan. В., 1993, s.17,80.

¹⁵ К.В.Треснер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании /У в. н. э/, М.-Л., 1959, с.84.

¹⁶ М.А.Котсебу. Сведения о Джарских владениях. -ИГЭД.М., 1958, с.264.

¹⁷ А.Поєрбски. Göst. əsəri, s.9.

¹⁸ E. Veydenbaum. Göst. əsəri, s.390-393

¹⁹ K. F. Qan. Göst. əsəri, s.61.

²⁰ P. Zubov. Göst. əsəri, s.216.

²¹ Yenə orada.

²² Yenə orada, s.216-218.

²³ Y. Veydenbaum. Göst. əsəri, s.388.

²⁴ А.Н.Араханнанц. Экономический быт государственных крестьян Нухинского уезда Елисаветпольской губернии. - МИЭБГКЗК, т.VI, ч.1. Тиф., 1887, s.5.

²⁵ Кавказский календарь на 1902 г., Тиф., 1901, с.101-102.

²⁶ М.А.Котсебу. Göst. əsəri, s.256.

²⁷ М.Сағаşвили. Göst. əsəri, s.273.

²⁸ Т.Н.Янишников. Выдержки из описания Лезгинно-Джарских вольных обществ. 1830 г. -ИГЭД, с.302.

²⁹ М.А.Котсебу. Göst. əsəri, s.259

³⁰ Т.Н.Янишников. Göst. əsəri, s.301-302

³¹ D. Zubarev. Göst. əsəri, s. 554.

³² I. Lineviç. Göst. əsəri, s.18.

³³ АКАК, т. X., Тиф., 1885, s.390.

³⁴ АКАК, т. XI, Тиф., 1888, s.955-957.

³⁵ Yenə orada, s.355-357.

³⁶ АКАК, т. XII, Тиф., 1904, с.616.

torpaq-bitki örtüyünün yaxşı inkişaf etməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Çoxsaylı dağ çayları və onlardan çökmüş arxlar vadidə geniş suvarma şəbəkəsinin yaranmasına imkan verməklə, onun əlverişli sosial-iqtisadi fəaliyyət meydanına, çoxlu kladda təsərrüfat gücünə çevirmişdir. İngiloyların maddi mədəniyyəti məhz bu cür olduqca əlverişli təbii maddi baza zəminində inkişaf etmişdir. Bununla belə, maddi mədəniyyət nümunələri öz-özünə yaranmamış, o, etnosun müxtəlif nəsillərinin əməli səyi, səmərəli fəaliyyəti, yaradıcı düşüncəsi, nəsildən-nəsillərə ötürülən çoxəsrlik empirik biliyi, fəhmi, fərasəti nəticəsində yaranmışdır. Alazan vadisinin qədim sakinlərindən biri olan ingiloyların da ənənəvi maddi mədəniyyəti bu ümumi qanunauyğunluqdan iraq deyildir.

İngiloyların maddi mədəniyyətinə dair əldə olunmuş faktik materialların təhlili göstərir ki, onun bir çox ünsürləri bölgənin digər etnosları ilə qarşılıqlı etnomədəni təmas və təsir prosesində təşəkkül tapmışdır. Bunun sayəsində də bütün bölgə üçün səciyyəvi olan ortaq bir məhəlli mədəniyyət kompleksi yarandıqı müşahidə olunur. Həm də bu mədəniyyətin bir çox elementlərində nəzərə çarpan məhəlli müstərəklik təkcə mədəni nümunələrin tipoloji ümumiliyində deyil, habelə onların terminoloji oxşarlığında da özünü təzahür etdirir.

Alazan-Həftəran yaylasını əhatə etməklə, çox geniş ərazidə yayılmış bu məhəlli mədəniyyət kompleksinin təşəkkülündə regionun bütün etnoslarının, o cümlədən onun ən qədim aborigenlərindən biri olan ingiloyların gərəkli əməyi və sanballı töhfəsi olmuşdur.

Bölgənin aparıcı etnosu olan türkdilli əhali ilə ingiloylar və onların əcdadları arasında tarix boyu davam etmiş sıx etnosiası, etnosial və etnomədəni əlaqə və qarşılıqlı təmas burada ortaq məhəlli mədəniyyət ümumiliyinin yaranmasına əsaslı təsir göstərmişdir. Türkdilli tayfalar qədim Albaniyanın qanuni vərisi olmaq etibarilə Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında cərəyan edən etnik tarixin dominantına çevrildəndən sonra sosial həyatın digər sahələrində olduğu kimi, etnoslararası mədəni inteqrasiya proseslərində də əlaqələndirici və birləşdirici rolunu oynamışlar. Tarixdən məlum olduğu kimi, qədim türk etnik layları əsasında təşəkkül tapmış Azərbaycan dili təkcə bölgə və ölkə ərazisində deyil, habelə onun hüduqlarından xeyli uzaqlarda, xüsusilə də çoxdilli Qafqaz etnik mühitində uzun müddət bağlca, həm də yeganə etnoslararası ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. İngiloyların mədəni həyatında bu faktın çox mühüm təsiredici rolu olmuşdur.

Təkcə Alazan vadisində deyil, ümumən Qafqaz xalqlarının böyük əksəriyyətinin maddi mədəniyyətində bu gün də müşahidə olunan türk mənşəli müstərək terminlər məhz buradan,

Azərbaycan dilinin tarixən etnoslararası ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaması faktından irəli gəlmişdir. İngiloyların ənənəvi maddi mədəniyyəti bu ümumi qanunauyğunluqdan kənar qalmamışdır. Onların məişət və mədəniyyətinin bir çox nümunələrində terminoloji müvazilik hələ də davam etməkdədir. Bu oxşarlığı aşağıdakı faktlardan aydın görmək olur: gəmre, taxtaban, çərtmə(çərtmə), qomı(qom ev), cəbir (daş barı), şahra, midbar, mukyan (işgil), alati (zolaça), login(taxt), seyyan, xaxra (taxça), dərənca(artırma), daqqa, saqan, daraba (qatlama qapı), otaxi, axaluxi (arxalıq), cuba (cübba), zubuni (zıvını), kaba (qaba), kalmani (kalmarı), kamari (kamər), leçaki (ləçək), papaxi, çikila (çəki), çadri (çadra), çoxa (çuxa), çusti(çüst), şarvali, çarşabi, katibi, kulaja (küləcə), mesti (məst), supra(süfrə), torne (təndir), firne (fırnı), xoça, çraxi, çiraxdani, çixirtma, dolma, plov, kovurma, şaşlıq(şişlik), lavaş, nazuk, xinqal, eriştə (arıştə), xalva (halva), bekmez, şərbət, badrican, soğanı və s.

Antik dövrdən başlamış Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalına qədər əsrlər boyu bir-birini əvəz edən müxtəlif dini etiqadlara (bütpərəst, ataşpərəst, xristian, müsəlman) xidmət etmiş ingiloyların iki qrupa parçalanması əslində məkrli etnosiası niyyətlərdən, bölgədə pravoslav məzhəbinə etiqad edən xristian əhalinin say nisbətini və beləliklə də etnodemoqrafik durumu dəyişdirmək sayələrindən irəli gəlmişdir. Keçən əsrin ortalarında etibarən hakim müstəmləkə maramı güdən və gürcü millətçilərinə öz ərazilərini qonşu ölkənin hesabına Şərqa doğru genişləndirmək fürsəti verən bu inzibati məzhəbdəyişdirmə tədbirlərinin acı nəticəsi bundan ibarət oldu ki, vahid etnos öz soy-kökündən qopub iki yerə parçalandı. Bir əsr yarımadaq sürəkli davam etmiş dini-etnik təbliğat nəticəsində xristian ingiloylar arasında etnogenetik situasiya elə bir həddə çatmışdır ki, onların bir qismi özlərinin əzəli soy-kökü olan alban mənşəyindən imtina edərək, özlərini əvvəlcə pravoslav, sonra isə gürcü hesab etməyə başlamışlar. İnzibati-iqtisadi şirnikləşdirmə tədbirləri ilə müşayiət olunan bütün bu proseslər nəticə etibarilə müasir ingiloyların az bir hissəsini təşkil edən xristian ingiloyların məişət və mədəniyyətinə gürcü təsirinin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu təsir özünü həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyət sahələrində aydın təzahür etdirir.

İngiloyların maddi mədəniyyətinin səciyyəvi elementləri olan *əmək alətləri, məskən, yaşayış evi, geyim, bəzək, yemək, içki, məişət müxəlləfatı, mətbəx ləvazimatı, süfrə qabları* və s. sahələrdə müşahidə olunan Qafqaz və Şərqa oxşarlıqlarının çoxu təkcə birbaşa təmas və əlaqələrin nəticəsi olmayıb, bilavasitə Azərbaycan mədəni sərvətlərinin mənimsənilməsi, başqa sözlə, əzətmə yolu ilə keçmişdir.

Maddi mədəniyyət nümunələrinin təşəkkülü prosesinə sosial-iqtisadi şəraitlə bağlı ictimai amillərin də təsiri az olmamışdır. Məlum olduğu kimi, ingiloylar uzun müddət təcəllik şəraitində, əslü vəziyyətdə yaşamışlar. Onlar əvvəlcə Kartli (XII-XV), sonra isə xeyli müddət feodal Kaxetiyanın qəddar təhkimçilik zülmü altında olmuşlar. Təhkimçilikdən yaxa qurtarmamış onlar azad avər icmalarının keşkül asılılığına, XIX əsrin əvvəllərindən isə çar Rusiyanın müstəmləkə təcəlliyinə düşmüşlər. Ona görə də ingiloyların sosial-iqtisadi məişəti əsrlər boyu aqrar səciyyə daşmış, natural təsərrüfat və onun qalıqları ilə sıxı surətdə çulğalaşmışdır. Məlum olduğu kimi, natural təsərrüfatın mövcudluğu ölkədə əmtəə istehsalının inkişafını ləngitməklə yanaşı, mədəni-texniki tərəqqiyə də ciddi əngəl törətməmişdir. Ingiloyların uzun müddət davam edən siyasi asılılığı onların iqtisadi vəziyyətini də ağırlaşdırmış, maddi-texniki imkanlarını xeyli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Bütün bunlar ingiloyların maddi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən onların inşaat mədəniyyətinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmişdir. Ingiloyların oturmaq yaşayış məskənləri onların ulu babalarının qədim məskənsalma ənənələrinə söykənsə də, sonrakı tarixi dövrlərin sosial-siyasi təlatümlərindən təsirsiz qalmamışdır. Son orta əsrlərdən başlayaraq, bölgədə baş verən siyasi proseslər daha çox dağətəyi ərazilərdə məskunlaşmış ingiloyların Alazan vadisinin ırqılarına doğru, başlıca olaraq Qaraso çökəkliyinə sıxışdırılması ilə nəticələnmişdir. Tədricən baş verən və bir növ daxili miqrasiya səciyyəsi daşayan bu sayaq xırda yerdəyişmələr ingiloy kəndlərinin daxili quruluşuna, patronimik durumuna, fərdi kəndli həyətlərinin forma və məzmununa ciddi təsir göstərmişdir. Bir-birinə qovuşuq olan qan qohumlarından ibarət patronimik ailə qrupları - **həyatqoşma** tabunlar dağətəyi kəndlərdə sıx, Qaraso kəndlərində isə **talayığum** halında seyrək düzümə malik olmuşdur. Bununla belə, hər iki halda məskənlərin daxili tabun bölgüsünə ciddi riayət olunmuşdur. Yuxarı mahalın dağətəyi kəndlərindən fərqli olaraq, Qaraso və Əliabad naibliklərində tabunlar geniş yaşayış arealı əmələ gətirmişdi. Onlar kifayət qədər geniş məskunlaşma sahəsinə malik olduqlarından böyüyüb bölünərək yeni yaranan ailə vahidləri üçün darısqallıq yaratmamışdı.

Ciddi tabun bölgüsü əsasında salınan ingiloy kəndlərinin çoxunda **həyətlər**, o cümlədən yaşayış evləri təbii (çay, yarıqan) və süni sədlər (arx, yol) boyunca düzülməklə, əksər hallarda şərq və cənub-şərq səmtinə istiqamətlənirdi. Maraqlı cəhətdir ki, evlərin bu sayaq səmtləşdirilməsi ingiloyların həm müsəlman, həm də xristian icmaları üçün səciyyəvi olmuşdur.

Ingiloyların təsərrüfat məişətində əmtəə istehsalının zəif inkişafı üzündən burada ticarət-sənət mərkəzi olan **şəhər** və şə-

hər tipli **qəşəbələr**in salınması prosesi zəif getmişdir. Mənbələrdə adı çəkilən Qoloda, Əskibazar (Zəyam) şəhərləri istisna olmaqla, ötən əsrlərdə ingiloyların məskunlaşdığı etnik ərazidə diqqətli cəlb edə biləcək şəhər tipli yaşayış məskənlərinə az təsadüf edilmişdir. Elə bu səbəbdən də iqtisadiyyatı aqrar səciyyə daşayan ingiloylar üçün daha çox kənd tipli məskənlər səciyyəvi olmuşdur.

Ailə nüfusunun sayına görə keçmiş ingiloy kəndləri **böyük, orta və kiçik** (xırda) olmaqla, bir-birindən xeyli fərqlənirdi. Böyük kəndlər 100-dən artıq təsərrüfat vahidinə malik olub geniş məskunlaşma arealı təşkil etməklə yanaşı, həm də yaranma tarixinin qədim olması baxımından digər kənd qruplarından seçilirdi. Orta və xırda kəndlərin yaranma səbəblərini və əmələ gəlmə tarixini izlədikdə məlum olur ki, onların çoxu məhz bölgənin böyük kəndlərindən törəmişlər.

Törəmə kəndlərin yaranma yollarını təhlil etdikdə aydın olur ki, onların əmələ gəlməsi müxtəlif səbəblərlə bağlı olmuşdur. Ingiloylar arasında torpağın keşkül qaydası ilə becərilməsi formasının geniş yayılması **oba** və ya **binə** tipli məskən növlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Kənddən müəyyən qədər aralıda yerləşən keşkül torpaqları ilk növbədə qohum qrupları üzrə bölündüyündən onların əsasında əmələ gələn oba və ya binə tipli müvəqqəti məskənlərdə qan qohumluğu ənənələrinə ciddi əməl olunduğu nəzərə çarpır. Bu sayaq müvəqqəti məskənlər zaman keçdikcə daimi yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Məskənsalmanın heç də yeganə yolu olmayan bu proses ingiloyların bütün tarixi boyu davam etmişdir. Hətta törəmə obalar əsasında yeni kəndlərin yaranması faktı XIX əsr müəllifləri tərəfindən də təsbit olunmuşdur. D.Bakradze Zaqatala dairəsi əhalisinin coğrafi yayılmasından bəhs edərkən yazırdı ki, kəndlərin yaranmasını oba qaydası, ehtimala görə, çox köhnə olub Alazanyanı kəndlərin hamısı olmasa da, böyük əksəriyyətinin başlanğıcı qoymuşdur. Hər halda, şübhə yoxdur ki, keçmiş Qax obalarından yeni kəndlər: Meşəbaş, Əlibəyli və Kötüklü kəndləri törəmişdir.¹

Törəmə kəndlərin böyüməsi ya təbii əhali artımı, ya da «qoşma» adlanan kənddən gəlmələr hesabına, bəzən isə hər iki amilin birgə təsiri sayəsində baş verirdi. Birinci halda oba (binə, qışlaq) özünün **monogen** səciyyəsinə saxlamaqla, müstəqil kəndə ləng çevrilirdi. Digər tərəfdən əsl kənd ilə onun törəmələri arasında qohumluq əlaqələri uzun müddət davam etdirilirdi. Toy-yas mərasimlərində, yaxud hər hansı bir fəlakət və ya bədbəxt hadisə üz verdikdə onlar bir-birinə həyan dururdular.

Obadan törəyən kəndlərin böyüyüb müstəqilləşməsinin ikinci və üçüncü yolunda, bir qayda olaraq, **qan qohumluğu** əsasında məskunlaşma qaydası pozulur, **qonşuluq** prinsipinə

əsaslanan poligen tipli məskənlər yaranırdı. İngiloy kəndlərinin nəsl quruluşunu (tabun, subani, ubani) nəzərdən keçirib təhlil etdikdə ballı olur ki, tədqiq olunan dövrdə artıq onların böyük əksəriyyəti **poligen** səciyyə dəşiyirdi.

Bununla belə, ingiloylara məxsus qonşuluq icmalarında patronimiya ənənələrinin uzun müddət davam etdiyi müşahidə olunur. Bu həm kəndlərin qohum qruplardan ibarət məhəllələr əsasında salınmasında, həm də patronimiyanı ifadə edən tabunların hər birinin özünə məxsus qəbristanlıq sahəsinin olmasında özünü təzahür etdirirdi. Bundan əlavə, tabun bölgüsü özünü müəyyən qədər təsərrüfat, ictimai və ideoloji birliyə əməl olunmasında da göstərirdi.

İngiloyların sosial-siyasi asılılığını uzun müddət davam etməsi onların iqtisadi güzəranına ciddi təsir göstərmişdir. Bu isə öz növbəsində əhalinin məişətində arxaik ev tiplərinin bir sıra nümunələrinin yaxın keçmişdə saxlanılmasını labüd etmişdir. İngiloyların ənənəvi yaşayış evi fondunda mükəmməl memarlıq quruluşuna malik müxtəlif ev nümunələri ilə yanaşı, arxaik ev tiplərindən (**gəmrə, payə, çərtmə** və s.) yaxın keçmişdə geniş istifadə olunması xalq yaşayış binalarının təkamül prosesini izləməyə imkan verir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ingiloy kəndləri üçün səciyyəvi ev tipi **çərtmə** evlər olmuşdur. Çərtmə evlərinin uzun müddət davam etməsi və kəndli kütlələrinin müxtəlif zümrələri üçün kütləvi ev tipinə çevrilməsi, hər şeydən əvvəl, ingiloyların məskunlaşdığı etnik ərazinin tikintiye yararlı inşaat materialı olmaq etibarilə **ağac, qarğı** və **qamış** ehtiyatının bolluğu ilə izah olunur. Bölgənin zəngin meşə örtüyü və bol bataqlıq bitkiləri əsrlər boyu əhalini ən ucuz və asan əldə edilən sərfəli əlaltı inşaat materialları ilə təmin etmişdir. Məhz bu amillər sayəsində çərtmə tipli evlər bütün Azərbaycanda ən çox Alazan vadisində təsbit olunmuşdur.

Peşəkər usta əməyi tələb edən, ələ bu səbəbdən də baha başa gələn **kərpic** (ciy və ya bişmiş) və **daş** hörgülü evlər ingiloylar arasında nisbətən sonralar dəb düşməklə, əsasən, varlı ailələrə məxsus olmuşdur. Həm də ortabab kəndli kütlələri, başlıca olaraq, **birmərtəbəli**, varlı zümrələr isə daha çox **ikimərtəbəli** evlər tikdirirdilər. XIX əsrin sonlarına doğru **əmtə-pul** imnasibətlərinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq, bəzi kəndlərdə **ikimərtəbəli**, çoxotaqlı evlər peyda olmağa başlamışdır. Geniş pəncərə açımları, evyan və ya kuləfirəngiyə malik, taxta pilləkənli bu tip evləri mükəmməl memarlıq görkəmi və məişət rahatlığı baxımından şəhər evlərindən fərqləndirmək olmurdu. Yaşayış evlərinin bu tipi xalq arasında çox vaxt **«otaqlı»**, yaxud **«pəncərəli ev»** adlanırdı.

Ənənəvi **geyim mədəniyyəti** sahəsində ingiloyların əldə etdikləri nailiyyətlərin çoxu təkcə tipoloji cəhətdən deyil, həm də terminoloji baxımdan Azərbaycan etnomədəni mühiti ilə üzvi surətdə bağlı olmuş və bu təsir altında formalaşmışdır. Bölgənin digər etnoslarına məxsus geyim elementləri ilə tipoloji eyniyyət təkcə **əyin** geyimlərində deyil, habelə **baş** və **ayaq** geyimlərində də aydın izlənilir.

Geyim materiallarının hazırlanma texnologiyası və onların əldə olunma yolları əsrlər boyu natural təsərrüfatla üzvi surətdə bağlı olub, yenə də ümumməhəlli və Ümumazərbaycan səciyyəsi daşmışdır. Bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, ingiloylar da geyim üçün zəruri olan **dəri, gön, parça** (yun, ipək, pambıq və s.) materiallarını, əsasən, özləri ev peşəsi və ya kустar sənət üsulu ilə hazırlayırdılar.

Natural təsərrüfat şəraiti bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, ingiloylar arasında da **ev peşələrinin** geniş yayılmasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Ümumən bölgədə əmtəə istehsalının zəif inkişafı natural təsərrüfatla və onunla bağlı olan xırda ev peşələrinə əlverişli şərait yaratmaqla, onların uzun müddət davam etməsini labüd etmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən bölgədə əmtəə-pul münasibətlərinin sürətlə inkişaf etməsi bir sıra ev peşələrinin **kустar sənət** səviyyəsinə yüksəlməsinə, yaxud onun yeni sahələrinin yaranmasına təkan vermişdir.

Bölgədə ümumən sənət istehsalının, o cümlədən kустar sənətkarlığının zəif inkişaf etməsində digər bir amil də Alazan vadisinin qonşuluğunda Şəki kimi, sənət istehsalı və ticarət cəhətdən yüksək tərəqqiyə çatmış möhtəşəm feodal şəhərinin olması faktı da az rol oynamamışdır. İngiloy kəndliləri nəinki toy-nişan tədarükünü, habelə ən zəruri məişət vasitələrini, o cümlədən gündəlik geyim və **bəzək** lavazimatının müəyyən bir hissəsini Şəki şəhərinə qısa səfər etməklə əldə edə bilirdilər. Piyada, yaxud minik və ya təkərli nəqliyyat vasitəsi ilə bir günə qət edilən Şəki şəhərinin sənət və ticarət dükənləri Alazan vadisi əhalisinin hər cür sənət məhsullarına olan zəruri ehtiyacını, demək olar ki, tam ödəyirdi. İngiloylar çox vaxt geyim və bəzəklə bağlı bir sıra məmulatları Şəkiddən hazır halda əldə edirdilər. İngiloyların ənənəvi **kişi** və **qadın** geyim kompleksində nəzərə çarpan Ümumazərbaycan tipoloji oxşarlıqları, biçim üsulu və tikij texnikası sahəsindəki yaxınlıq və eyniyyətin yaranmasında bu amil, yəni Şəkinin mədəni təsiri müstəsna rol oynamışdır.

İngiloyların ənənəvi **kişi** və **qadın** geyim kompleksində Ümumazərbaycan oxşarlıqları ilə yanaşı, Ümumqafqaz oxşarlıqları da aydın izlənilir. Bunun səbəbi yenə də digər Qafqaz xalqları ilə onların arasında tarixən yaranmış qarşılıqlı iqtisadi tə-

mas və mədəni əlaqələrlə izah olunur. Bu cəhət kişi geyimində daha çox müşahidə olunur. Çünki keçmişdə etnik ərazilərdən kənar mövsümü işlərə, alver, mübadilə və digər məqsədlərlə uzaq səfərlərə bilavasitə kişilər gedirdi. Elə bu səbəbdən də onlar müxtəlif xalqlardan əxz olunmuş geyim elementlərinin ötürülməsinə çevrilirdilər.

Bütün həyatları boyu əməli fəaliyyətləri ev məişəti ilə məhdudlaşan qadınlar miqrasiya (yerdəyişmə) baxımından az mütəhərrik olduqlarından onların geyim dəbləri nisbətən gec dəyişir və daha çox mühafizəkar olmaları ilə səciyyələnirdi. Elə bu səbəbdən də məhəlli xüsusiyyət və etnik özünəməxsusluq qadın libasında özünü daha çox əks etdirirdi. Bununla yanaşı, qadın libası yaşa və sosial vəziyyətə görə fərqli xüsusiyyət kəsb edirdi. Bu mənada körpə, uşaq, cavan, həddi-bülüğa çatmış, yetkin gəlin, ahi, ağbırçək(qarı) və s. yaş hüdudlarının hər birinin özünə məxsus libas növü, geyim tərz, münasib rəng çaları, zinət gəzdirmə məqamı var idi. Bu fərqlər sosial zümlərin geyim və bəzəklerinde aydın nəzərə çarpırdı. Varlı, kübar qadınların libası, ayaq və baş geyimləri, habelə parça materialı kasıblarınkindən kəskin surətdə seçilirdi.

İngiloyların maddi mədəniyyətinə xas olan özünəməxsusluq və mühafizəkarlıq özünü ən çox ənənəvi yeməklərdə göstərirdi.

Maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, yeməklər də xeyli dərəcədə məskunlaşma ərazisinin təbii qida ehtiyatı və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan Alazan vadisinin bol qida ehtiyatına malik təbii imkanları və bərlı-bərəkətli aqrar şəraiti qədim zamanlardan başlayaraq, burada yurd salmış insanların aclıq intizarından xilas etmişdir. Bununla belə, qida məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyəti, habelə ümumən qidalanma sisteminin səciyyəsi digər amillərlə: əhalinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, dini inancları, etnoslararası mədəni-iqtisadi əlaqələr, ölkənin digər regionları ilə ticarət mübadiləsi və s. ilə də üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Ənənəvi ingiloy yeməklərinə xüsusilə bölgədə çox intensiv surətdə cərəyan edən mədəni inteqrasiya proseslərinin ciddi təsiri olmuşdur. Məhz elə bu səbəbdən də ingiloy mətbəxi bölgənin digər etnoslarına xas olan çoxlu tipoloji və terminoloji oxşarlıqları özündə əks etdirirdi. Bununla belə, ingiloy mətbəxinin özünəməxsus bir sıra ənənəvi yeməkləri də olmuşdur. Bu cəhət özünü daha çox mühafizəkarlığı ilə seçilən mərasim yeməklərində büruzə verirdi. Digər qonşu etnoslarda olduğu kimi, mərasim süfrəsi etnik ənənələri daha çox davam etdirmişdi. Bu və ya digər qida məhsullarına qadağa qoyulmasında əsrlərdən bəri davam edib gələn psixoloji vərdişlərlə yanaşı, dini inam mühüm rol oynamışdır. Bunu ingiloyların müsəlman və

xristian icmalarına xas olan yemək rasionunda, o cümlədən mərasim yeməklərində nəzərə çarpan fərqli xüsusiyyətlərin təmsalında aydın izləmək olur.

Kristianlığı yenidən qəbul etmiş ingiloylardan fərqli olaraq, müsəlman ingiloylar bu gün də donuz əti yemirlər. Yaxud, müsəlman ingiloylardan fərqli olaraq xristian ingiloylar nəinki mərasim süfrələrini, hətta gündəlik yemək öynələrini də şərab-sız, xüsusilə də özələrinin hazırladıqları çoxillik küp çaxırını olmadan keçirməzdilər. Onlarda bu ənənələr indi də davam etdirilməkdədir. Yemək süfrəsində spirtli içkilərin, xüsusilə də şərabın çox işlənməsi üzündən xristian ingiloylar çaya az meyli-dirlər. Müsəlman ingiloylar isə bunun əksinə olaraq, nəinki yemək süfrəsini çaysız keçirmir, hətta gündə bir-iki dəfə xüsusi çay dəsgahı düzəldir, müxtəlif növ mürəbbələrin müşayiəti ilə ailəlikə, yaxud qonaqla birgə çay içirlər.

İngiloyların yaxın vaxtda etiqad etibarını ilə bir-birindən ayrı düşmüş bu iki icmasının yemək süfrəsində müşahidə olunan fərqlərin təhlili dini inamın ümumən etnosun qida sistemində nə qədər təsir göstərə bildiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bundan fərqli olaraq, təsərrüfat məşğuliyyətinin oxşarlığı, ingiloyların hər iki icmasının əkinçilik, bağçılıq, maldarlıqla eyni dərəcədə məşğul olması onların mətbəxində işlənmə qida məhsullarının çeşidlərini bir-birinə yaxınlaşdırmışdı.

Digər tərəfdən qida məhsullarının çeşidi, onların tədarükü, emal üsulları, saxlanma və bişirilmə qaydaları, süfrəyə verilmə tərz, və s. cəhətlər ingiloyların həm müsəlman, həm də xristian icmasında, demək olar ki, eyni idi. Bu yaxınlıq həm bitki, həm də heyvan mənşəli qida məhsullarının tədarükü və ərzaq ehtiyatına (çörək, xörək, qənnadı, çərəz, tutma, mürəbbə və s.) çevrilməsi üsullarında da aydın müşahidə olunurdu. Onların mətbəxində dənli və paxlalı bitkilər (taxıl, çaltık, mərçi, lobya və s.) və süd məhsulları ilə yanaşı, meyvə, bostan-tərəvəz bitkiləri (qarpız, yemiş, xiyar, soğan, sarımsaq, badımcın) eyni dərəcədə geniş yer tutmuşdur. XIX əsrin sonlarından etibarən kələm, pomidor, kartof ingiloy mətbəxində peyda olmağa başlamışdır.

İngiloylar qida məhsullarını uzun müddət saxlamağın səmərəli üsullarına yiyələnmiş, yemək süfrəsini li boyu yüksək kalorili, qidalı məhsullarla təmin etməyin yollarına dərinəndən bələd olmuşdular. İngiloy mətbəxinin spesifik yeməkləri olan sürhülə, maxara, qaxac, bağıracaq dolması, qablama, qətsevla, qirs və s. bölgənin digər etnoslarının da ləziz yeməyinə çevrilmişdi.

İngiloy yeməklərinin çoxçeşidli olması eyni zamanda mətbəx müxəlləfatı, süfrə qabları, xörək və çörəkbişirmə vasitələrinin müxtəlif növlərindən istifadə olunmasını labüd etmiş-

dir. Bununla belə, ağac qab-qasıq və **təndir** istisna olmaqla, mətbəx ləvazimatının digər növlərini (mis, saxsı, kaşı qablar və s.) onlar satınalma yolla əldə edirdilər. İngiloy məişəti üçün səciyyəvi olan *xokeri* bölgənin digər etnoslarının məişətinə də sirayət etmişdir.

Beləliklə, ingiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinə dair mövcud etnoqrafik faktları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onlar Alazan vadisində digər qonşu etnoslarla (muğal, avar, saxur) qarşılıqlı mədəni təmas şəraitində müstə-rək bir maddi mədəniyyət örnəyi yarada bilmişlər. Bu ortaq mədəniyyətin təşəkkül tapmasında ingiloylar və onların ulu əcdadları olan qədim gəllər yaxından iştirak etmişlər.

Mövcud etnoqrafik faktlar eyni zamanda belə bir elmi qə-naətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqının etnososial bir-liyinə daxil olan ingiloyların maddi mədəniyyəti özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri qoruyub saxlasa da bütövlükdə o, Azər-baycan etnomədəni mühitində, islam dəyərlərinin təsiri altında, yerli mədəniyyət standartlarına uyğun formalaşmışdır. Məhz bu səbəbdən də ingiloyların ənənəvi maddi mədəniyyəti təkə tipo-loji eyniliyinə və texniki oxşarlığına görə deyil, həm də bir çox hallarda terminoloji yaxınlıq etibarlı ilə də Azərbaycan mədə-niyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq qalır. İlk baxışda fərqli cəhət kimi nəzərə çarpan bəzi məhəlli xüsusiyyətlər onun mə-dəni həyatı ilə sıx bağlı olan etnomədəni məzmununa xələl gəti-rə bilməmişdi.

MƏLUMATÇILARIN SIYAHISI

1. Əliyev Hacıəli Şirinbəy oğlu - 1935-ci ildə Əliabadda dülgər ailəsində doğulmuşdur.
2. Əfəndiyev Sabir Əbdürrəhman oğlu - 1929-cu ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində molla ailəsində anadan olmuşdur.
3. Şabanov Təmraz Gülməmməd oğlu - 1929-cu ildə Əliabadın Kürə tabun məhəlləsində rəncbər ailəsində anadan olmuşdur.
4. Məmmədov Mövlanverdi Hacıbəy oğlu - 1923-cü ildə qəssab-çörəkçi ailəsində anadan olmuşdur. Əliabad qəsəbəsi Kovxa tabun məhəlləsi, Ağababalı nəslindəndir.
5. Cavadov Bayram Rüstəm oğlu - 1922-ci ildə Əliabadın Nasol tabun məhəlləsində kəndli ailəsində anadan olmuşdur.
6. Əhmədov Oruc Balaməmməd oğlu - 1922-ci ildə Əliabadda kəndli ailəsində anadan olmuşdur.
7. Əhmədova Narı Şirinbəy qızı - 1928-ci ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində anadan olmuşdur.
8. Əliyeva Şəmsi Şirinbəy qızı - 1932-ci ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində anadan olmuşdur.
9. Bulacov Şahmalı Məhəmməd oğlu - 1949-cu ildə Əliabad kəndinin Muradəlilər tabununda anadan olmuşdur. Hazırda mühəndis işləyir.
10. Bəşirova Nəzmi Saleh qızı - 1920-ci ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində doğulmuşdur.
11. Adilova Sani Saleh qızı - 1922-ci ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində doğulmuşdur.
12. Əliyeva Müslümət Mahmud qızı - Zaqatala rayonunun Var-xiyan kəndində anadan olmuş, Əliabad kəndinə ərə gəlmişdir. Uzun müddət kolxozda briqadir işləmiş, hazırda təqaüddə olan evdar qadındır.
13. Ramazanova Bənövşə Murad qızı - 1913-cü ildə Əliabadın Dinqo tabun məhəlləsində anadan olmuş, Kürə tabuna ərə gəl-mişdir. Xoncar dəzgahında bağ (xoncar) toxuyarmış.
14. Əmirxanova Alagöz Qurban qızı - 1915-ci ildə Əliabadın Muradalyan tabun məhəlləsinin Tqipinebi nəslində anadan ol-muşdur.
15. Məmmədova Məryəm Nurməmməd qızı - 1946-cı ildə İttə-bun obasının Vatsanebi nəslində anadan olmuşdur. Uşaqlığını və gənçliyini Şirək qışlaqlarında keçirmişdir.
16. Bəşirov Ruşan Abdulla oğlu - Əliabad, Kovxa tabun məhəl-ləsi.
17. Məmmədov İslam Təmraz oğlu - Əliabad, Qurdoğlular oba-sı.
18. Mahmudov Kamal Burcula oğlu - Əliabad, Qurdoğlular oba-sı.
19. Şabanov Məmməd Şaban oğlu - Əliabad, Qurdoğlular obası.
20. Eyvazov Eyvaz Abakar oğlu - Əliabad, Kürə tabun.

¹ D. Bakradze. Göst. əsəri, s.265

21. Culayev Nurov Burca oğlu – Əliabad, Kürə tabun.
22. Abdulaşvili Zurab Uluxan oğlu – Əliabad, Kürə tabun.
23. Əlibəyov Əlibəy Araz oğlu – Əliabad, Kovxa tabun.
24. Heydərov Hacığa Tatı oğlu – Əliabad, İttabun.
25. Muradhasilov Şaban Muradhasil oğlu – Əliabad, Asistian tabun.
26. Qurbanov Nurbəy Eyvaz oğlu – Yengian kəndi.
27. Durmuşov Cərulla Şəmsəddin oğlu – Yengian kəndi.
28. İsmayilov Vaqif İsmayıl oğlu – Yengian kəndi.
29. İsmayilov İsmayıl Rizvan oğlu – Yengian kəndi.
30. Madayev Ağabəy Hacı oğlu –1936 -cı ildə Əliabadda anadan olmuşdur, müəllim.
31. Madayev Şaiq Ağabəy oğlu – 1960-cı ildə Əliabadda anadan olmuş, müəllim.
32. Əlibeqaşvili Şota Əsgər oğlu – 1937-ci ildə Mosul kəndində anadan olmuşdur.
33. Əliyev Rizbulla Əli oğlu – 1935-ci ildə Mosul kəndində anadan olmuş, molla.
34. İbrahimov Camal Süleyman oğlu- 1927-ci ildə Mosulda anadan olmuşdur.
35. Məmmədov İsmayıl Cərulla oğlu- 1925-ci ildə Mosulda anadan olmuşdur.
36. Şabanov Ramiz Feyzulla oğlu-1953-cü ildə Əliabad kəndində anadan olmuş, orta məktəbdə müəllim.

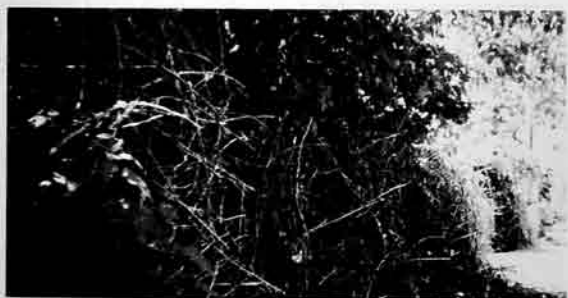
İLLÜSTRASIYALAR

1

2

3

Hayətyanı çəpərlər: 1-2-bitili çəpər (şüləhin); 3-kol çəpər.

Tablo 2

1

2

3

Çubuq çəpərlər: 1-3-Bajquntlu "təpmə" çəpər

Tablo 3

1

2

3

Çəpər növləri: 1-qamışçitəmə çəpər; 2-çax-çax çəpər;
3-aradoldurma "çirpi" çəpər.

Tablo 4

1

2

3

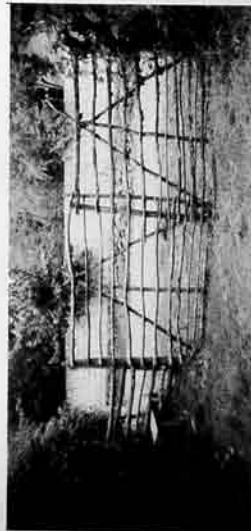

Hasarlar: 1-2- *cəbir* (daş hörgülü) hasar;
3- *bajqunlu çəpərə* hasar.

Tablo 5

1

2

3

Darvaza və kəhriz: 1- *köşgüli darvaza*; 2- *kəşgöli doqqaz*;
3- *mancanaqlı kəhriz* (su quyusu).

Tablo 6

1

2

3

İnşaat materialı: 1-çiy kərpicin qurudulması;
2- kərpic xəyəyi.

Tablo 7

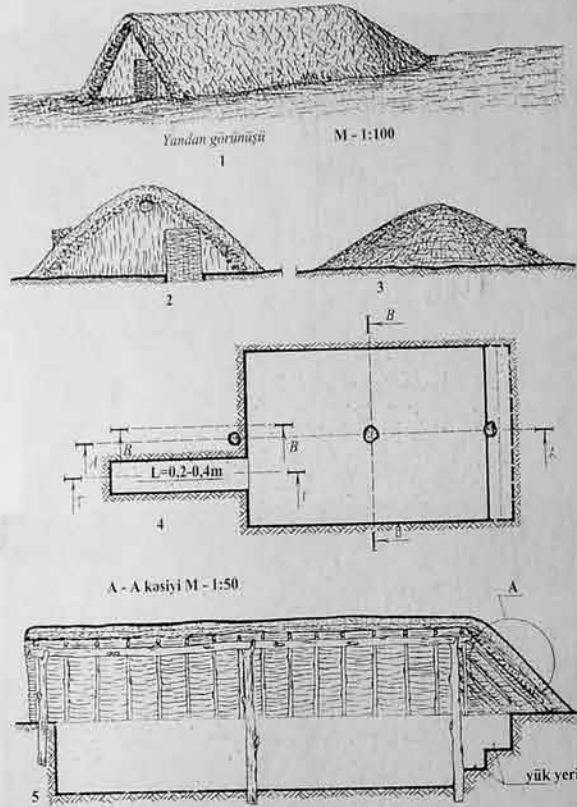
1

2

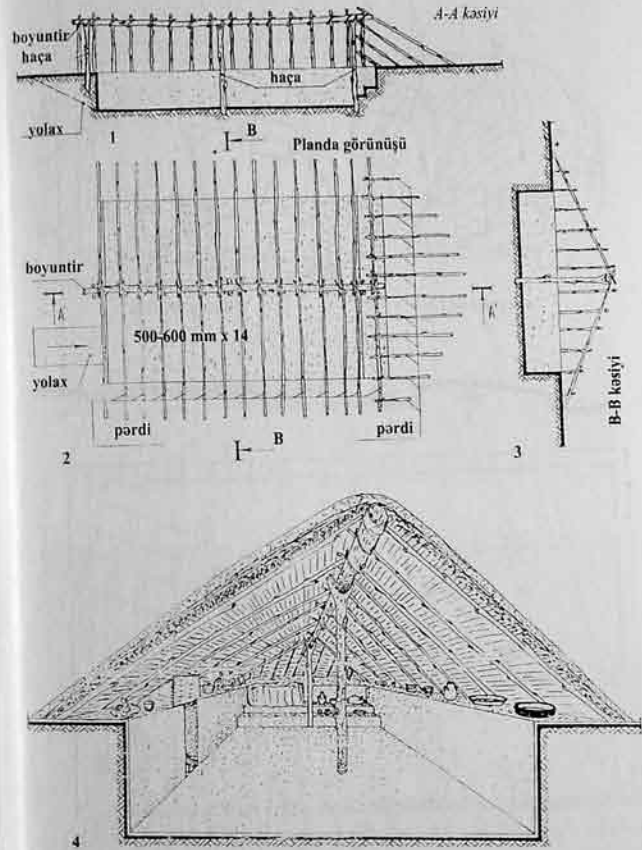
Çiy kərpicin qurudulma üsulu: 1-sərmə; 2-xəyək.

Tablo 8

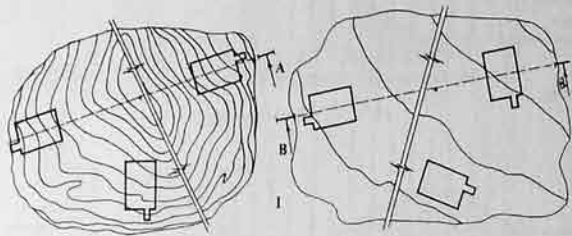
Gəmrə: 1- gəmrənin yandan görünüşü; 2-öndən görünüşü; 3- arxadan görünüşü; 4-gəmrənin planı; 5- gəmrənin AA kəsiyi.

Tablo 9

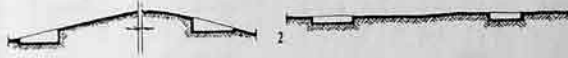
Gəmrənin quruluşu və daxili sahmanı: 1-AA kəsiyi; 2-dam pərdilərinin düzülüşü; 3-BB kəsiyi; 4- gəmrənin daxili sahmanı.

Tablo 10

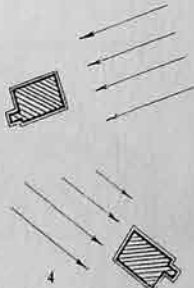
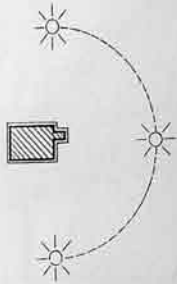

A-A kəsiyi M- 1:500

B-B kəsiyi M- 1:500

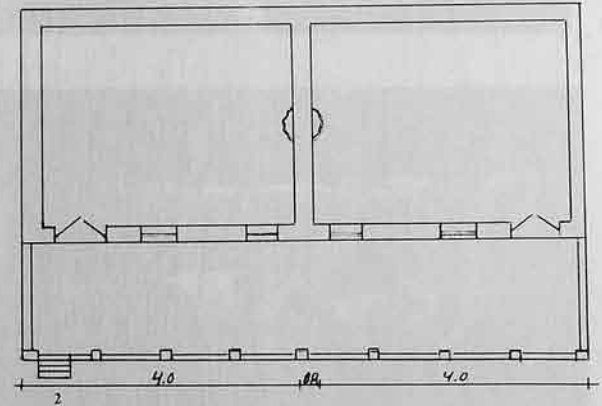
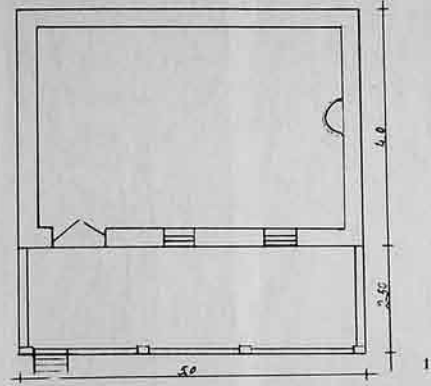

3

Gömrələrin yerləşmə planı: 1- relyefə görə gömrələrin düzülüşü; 2-gömrə düzülüşünün kəsiyi; 3-günəşə nəzərən gömrənin səmti; 4-küləyin istiqamətinə nəzərən gömrənin səmti.

Tablo 11

Gömrə evlərin planı: 1- birotaqlı; 2- ikiotaqlı

Tablo 12

1

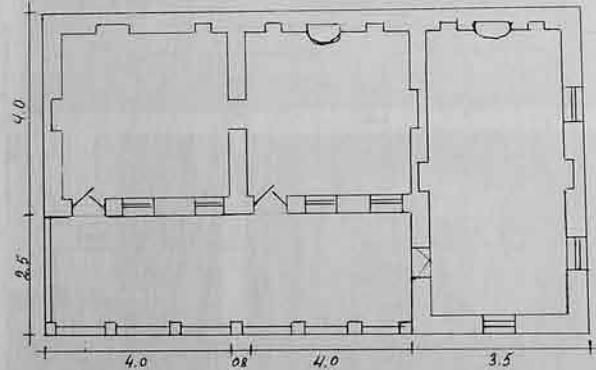
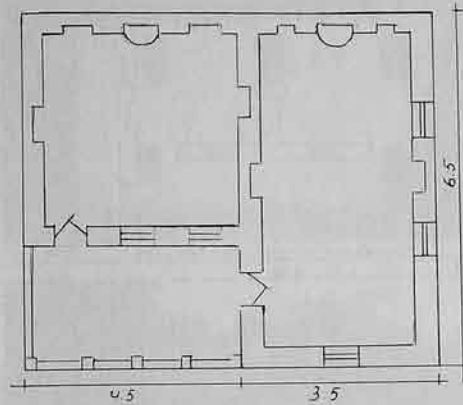
2

3

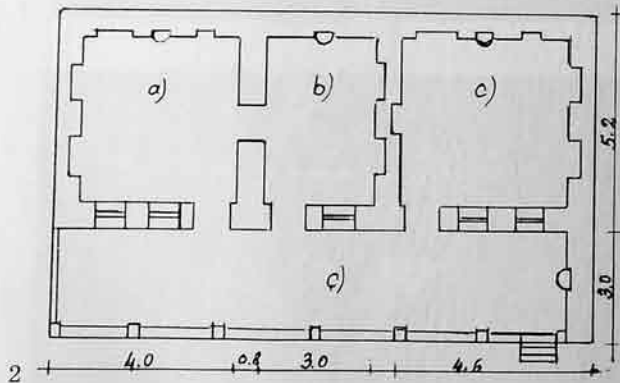
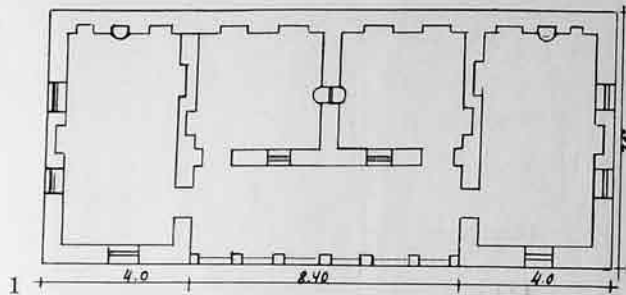
Çərtmə (kərtmə) ev nümunəsi: 1-çərtmə evin arxa divarından bir fraqment; 2- çərtmə evin söykəmə buxarısı; 3- odun xəraği.

Tablo 13

Cəbir (hörgülü) evlərin planı: 1- "kəllayi" planlı ikiotaqlı ev; 2- "kəllayi" planlı üçotaqlı ev.

Tablo 14

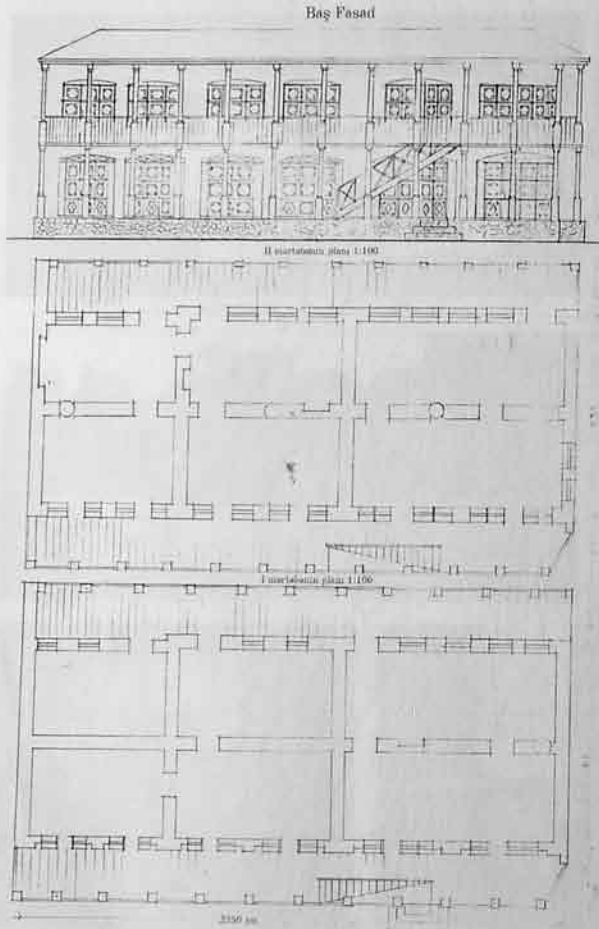
Çoxotaqlı cəbir evlərin planı: 1-"qoşa kəllayi" planlı ev;
2-"düzləmə" planlı seyvanlı ev: a) külfət evi, b) dalan,
c) qonaq otağı, ç) seyvan

Tablo 15

Yaşayış evi və təsərrüfat tikilisi: 1-ikimərtəbəli ev; 2- altıaçıq;
3-4-çubuqçitmə ev və onun qapısı.

Tablo 16

Əliabad kəndində Mada Əlinin XIX əsrin sonunda tikilmiş ikimərtəbəli evinin planı və baş fasadı

Tablo 17

Mada Əlinin evinin I mərtəbəsində darabalı qapı və pəncərə

Tablo 18

Mada Əlinin evinin II mərtəbəsində kitabı qapı nümunələri

Tablo 19

1

2

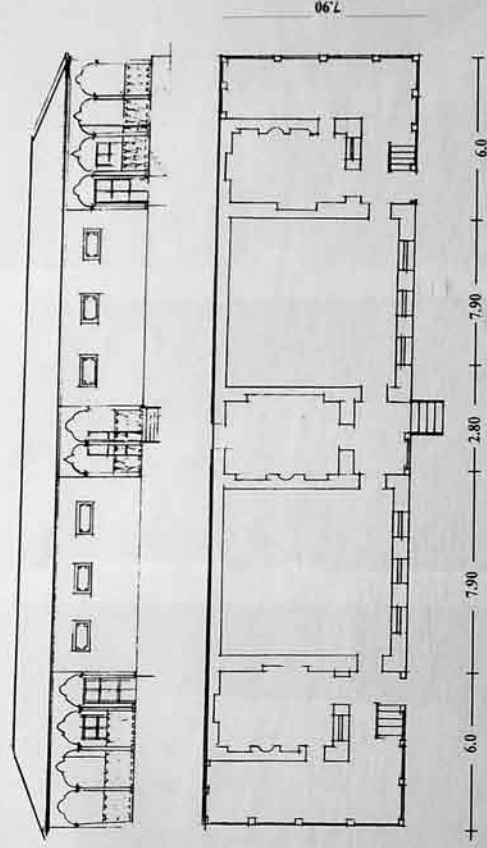

3

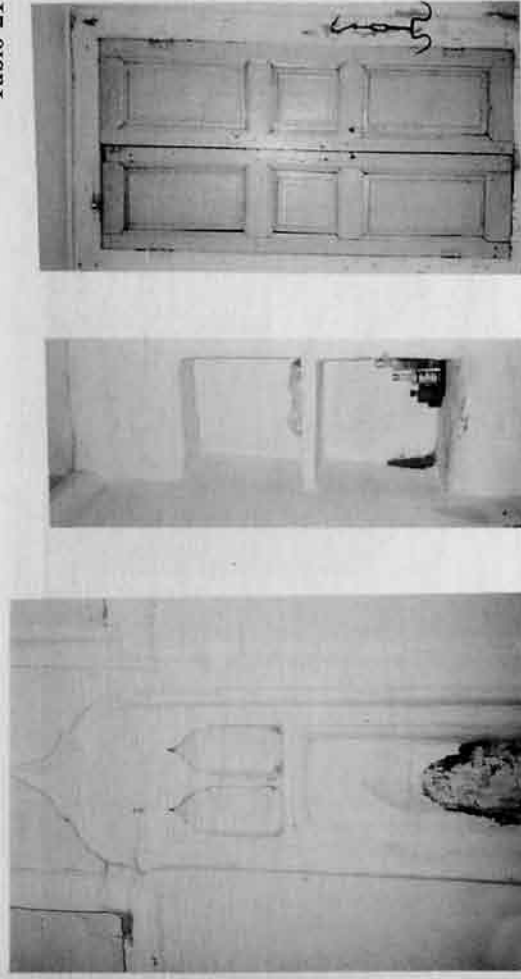
Mada Əlinin evinin II mərtəbəsində eyvan şəbəkələri

Tablo 20

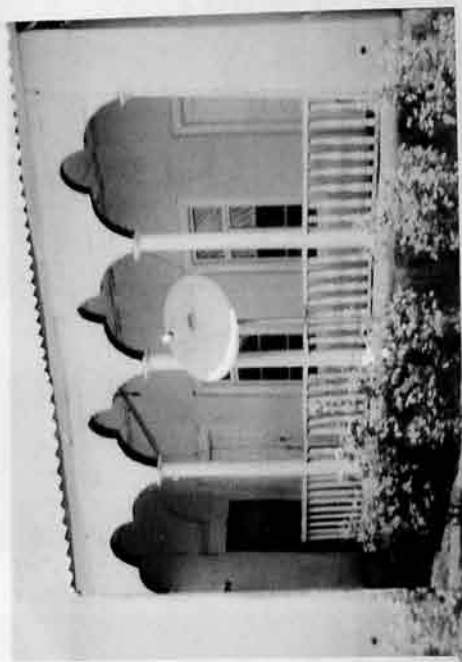
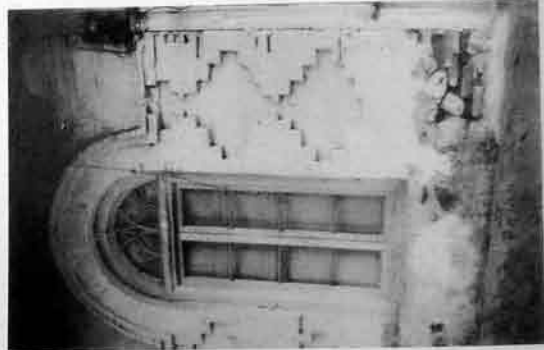
Mahmud ağanın XIX əsrin ikinci yarısından tıxılmış kürsülü evinin planı və baş fasadı

Tablo 21

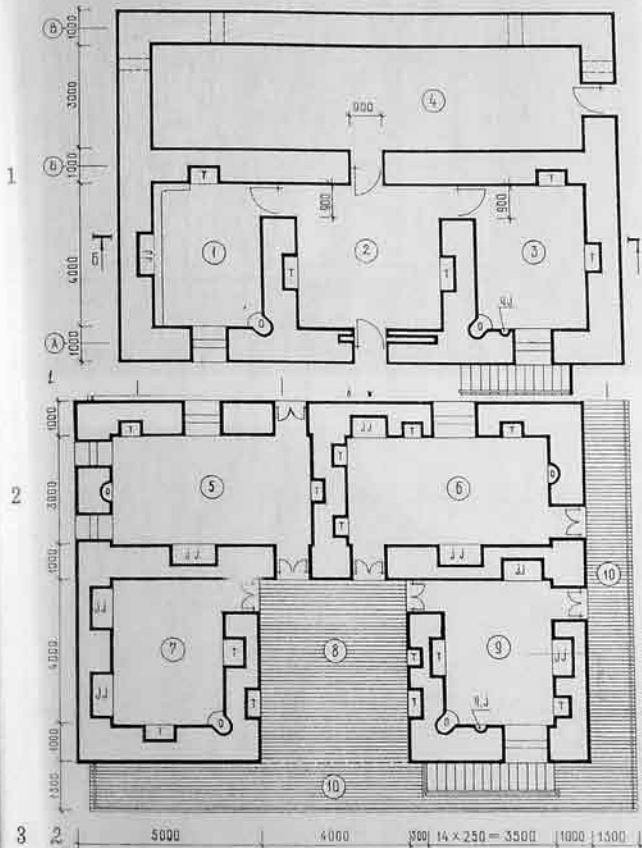

Mahmud ağanın evində otaqlardan birinin interyeri:
1-*buxarı*; 2-*xaxra* (*taxça*); 3-*dibər şkaft*

Tablo 22

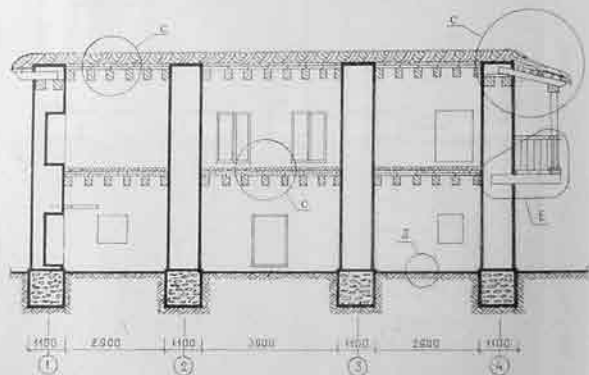
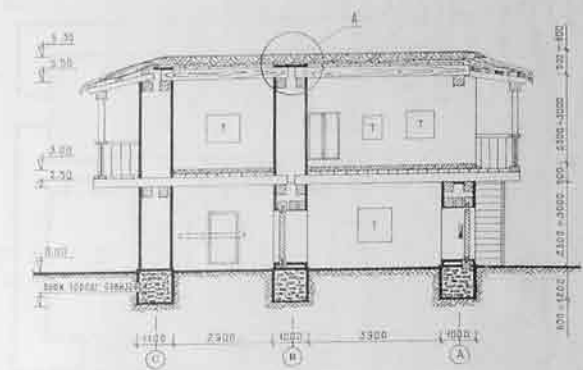
Mahmud ağının evinin eyvan və pəncərələri

İkımərtəbəli (tövləli) evin planı: 1- birinci mərtəbənin planı; 2- ikinci mərtəbənin planı.

Tablo 23

Tablo 24

İkimərtəbəli evin kəsikdə görünüşü: 1-AA kəsiyi; 2-BB kəsiyi

Tablo 25

1

2

Məscidlər: 1-Mosul kəndində cümə məscidi;
2-Tala kəndində cümə məscidi.

Tablo 26

1

2

3

Əliabad kəndində məhəllə məscidləri və karvansara

Tablo 27

1

2

Zaqatala şəhərində müasir yaşayış evi və mədəniyyət sarayı

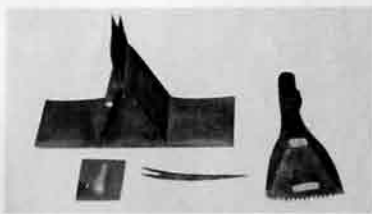
Tablo 28

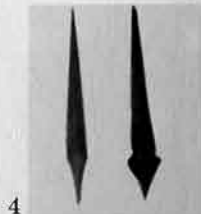
1

2

3

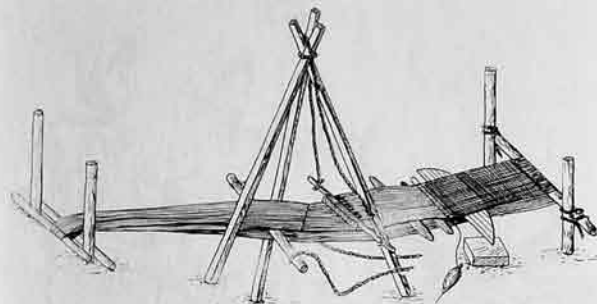
4

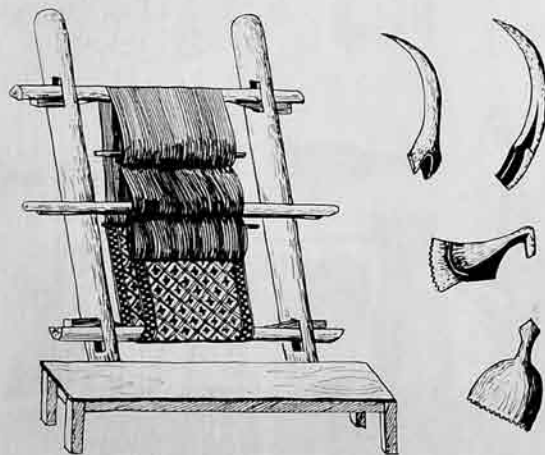
5

Toxuculuq alətləri: 1-bütöv toplu cəhrə, yay, toxmaq (toppuz); 2-qurama toplu cəhrə, yun darağı; 3-yun darağı, ilmə darağı, kirkid, həvə; 4-əliyi; 5-qılınc.

Tablo 29

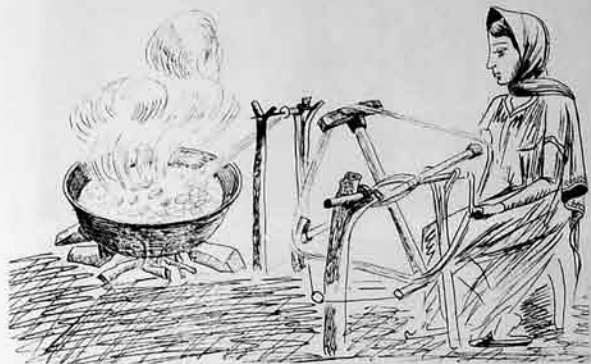
1

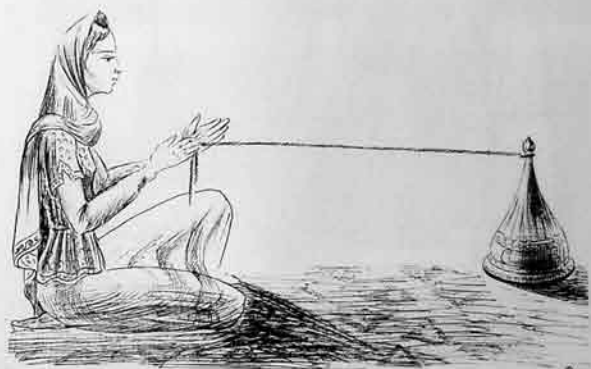
2

Toxuma dəzqahları: 1-yer hanası; 2-dik hana, kirkid, həvə

Tablo 30

1

2

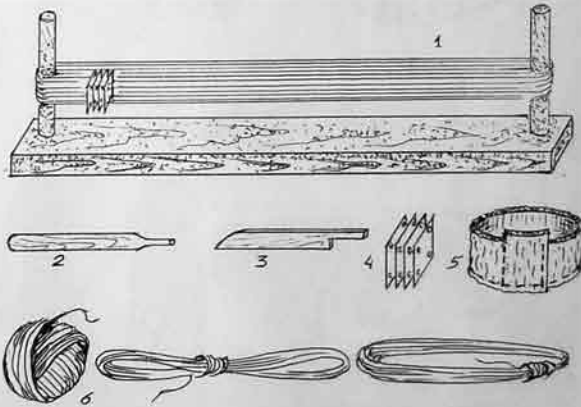
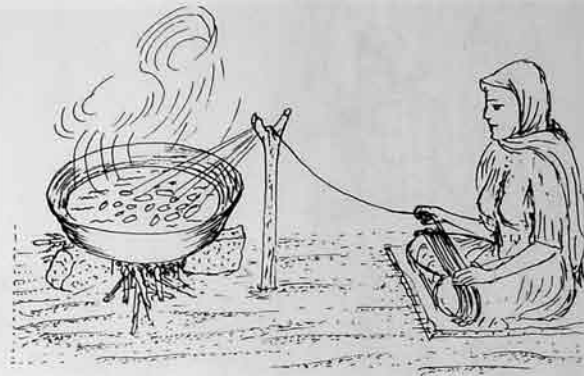
İpəksarıma və ipəktovlama: 1-əl mancılığı;
2-ipək telinin əl ilə tovlanması.

Tablo 31

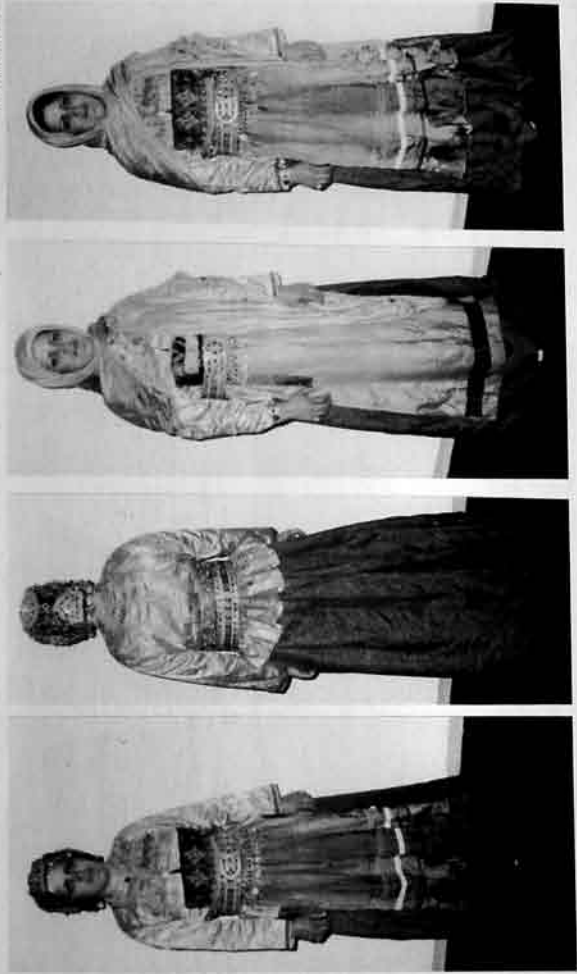
İpəktovlama alətləri: 1-əl iyi vasitəsi ilə ipəktovlama;
2-əl iyləri; 3-sargı; 4-ipək kələfləri (qəcil).

Tablo 32

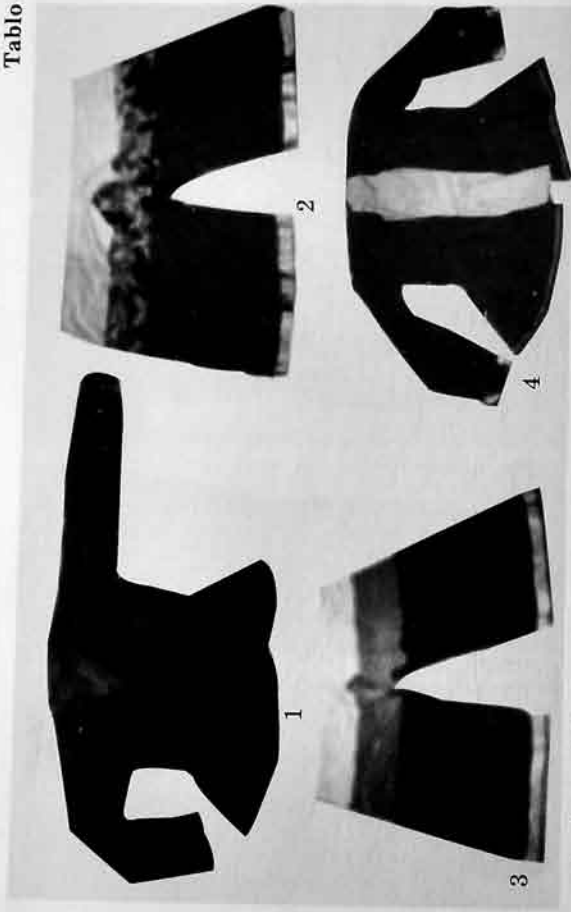
Baramanın bəsit üsulla açılması və xoncar (qıy) dəzəgahı:
1-dəzəgahın görünüşü; 2-toxmaq; 3-qılinc; 4-gözək; 5-xokeri;
6-yumaq; 7-ipək kələfləri.

Tablo 33

Milli qadın geyim və bəzək nümunələri

Tablo 34

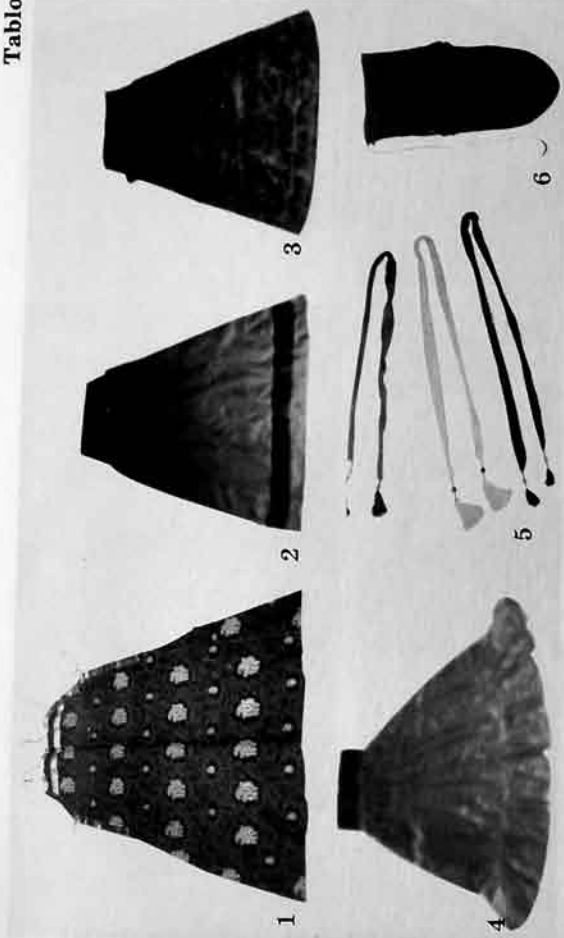

Ənənəvi qadın geyimləri: 1,4-*arxalıq*; 2-3-*nıpxavi*(*cütbalaq*).

Tablo 35

Qadın üst geyimləri: 1-2-*arxalıq* (*arxadan görünüşü*);
3-*tuman*; 4-*milli geyimli qadın (maket)*.

Qadın üst geyimləri: 1-3-mezər nümunələri; 4-tuman;
5-xoncar; 6-corab.

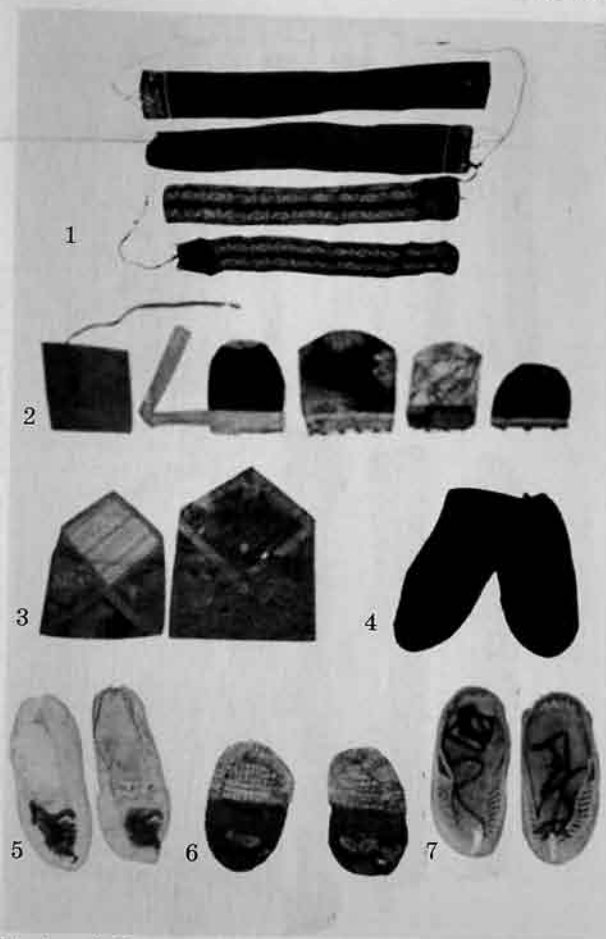
Qadın geyimləri və məişət müxəlləfatı: 1-tuman; 2-mezər;
3-tutacaq; 4-qatar; 5-kisələr (çərəkə qabı, pul və tənəki kisələri).

Tablo 38

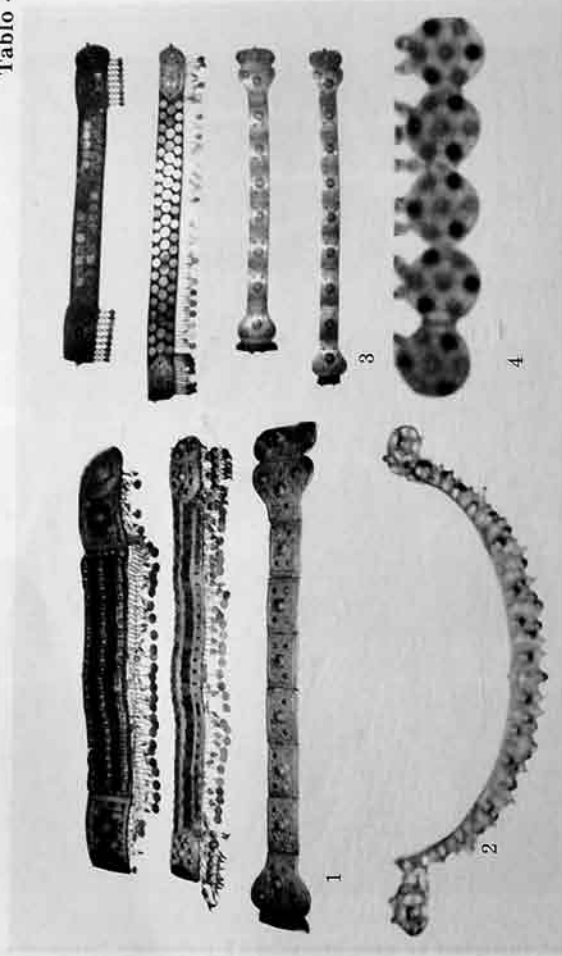
İngiloy qadınlarının asudə vaxtı

Tablo 39

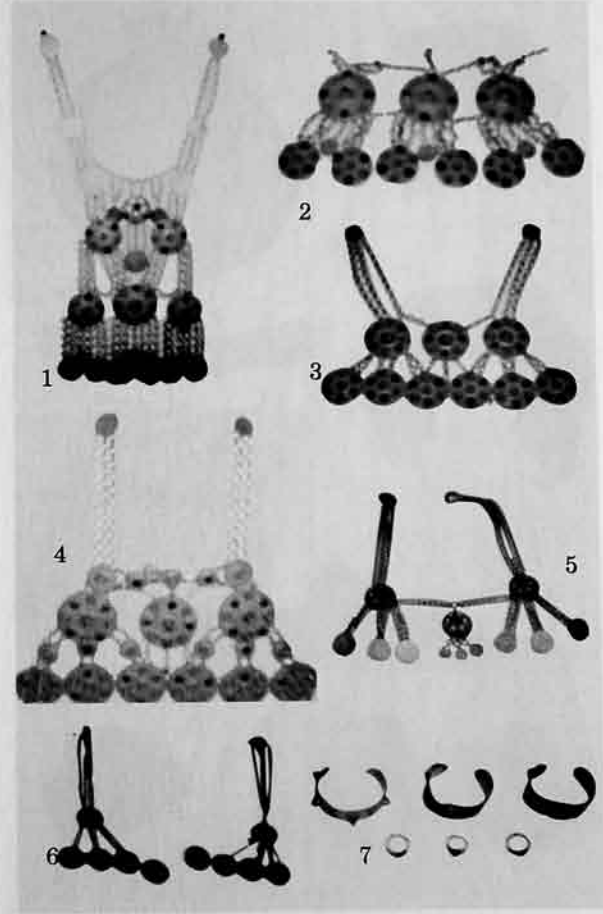
Məişət vasitələri və ayaq geyimləri: 1-qolçaqlar; 2-tənbəki və pul kisələri; 3-çərəkə qabı; 4-corab; 5-çarıq; 6-şətal; 7-çarıq.

Tablo 40

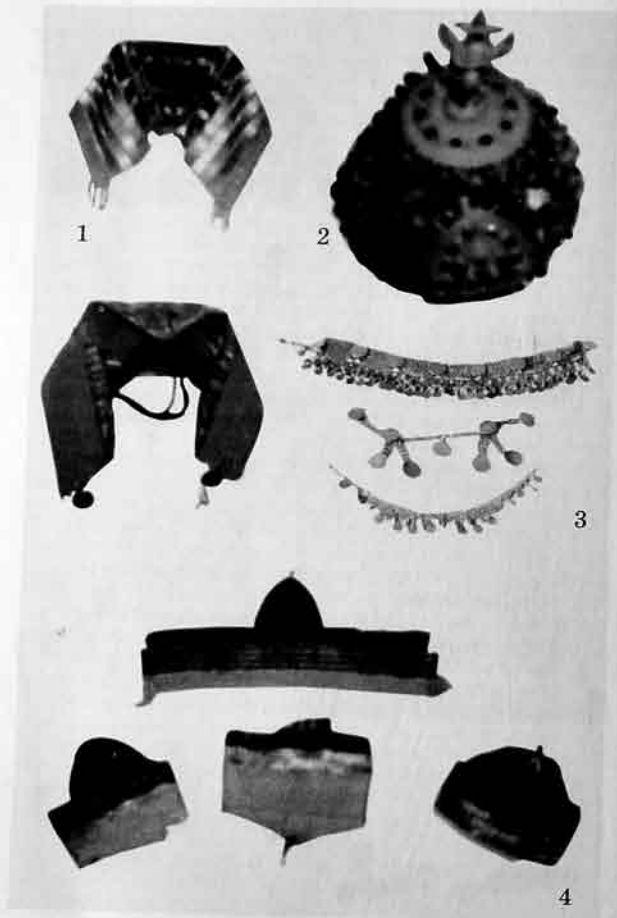

Qadın bel bəzəkləri: 1,3-kəmərlər; 2-mezər bağı; 4-mumasan fragmenti.

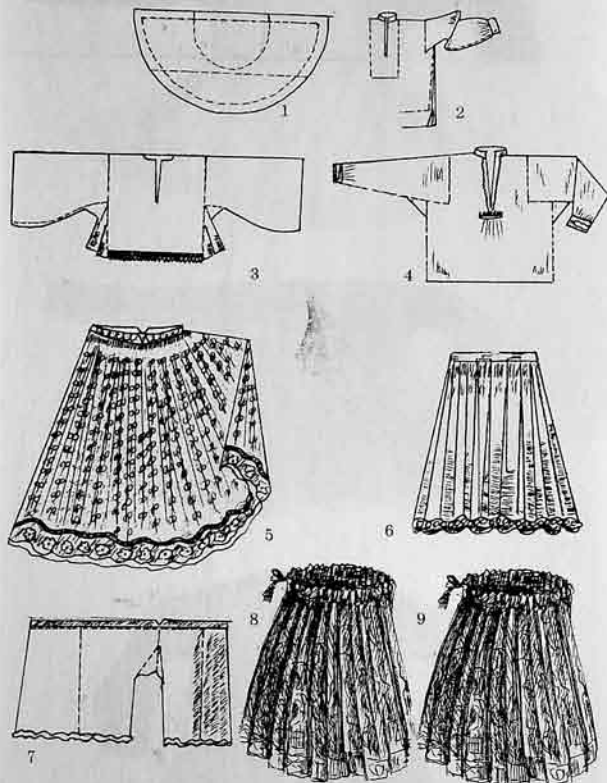
Tablo 41

Qadın zینətləri: 1-6-mumasan (həmayil); 7-bilərzik və üzüklər.

Qadın baş geyim və bəzəkləri: 1,4-düymaçələr; 2-tac;
3-mezər bağı, gərdənbənd.

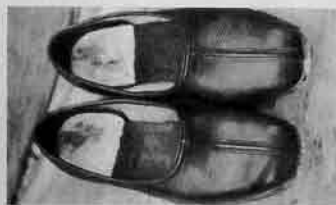
Qadın geyimləri: 1-çarşab; 2-4-köynək; 5-6-8-9-tuman;
7- cüt balaq.

Tablo 44

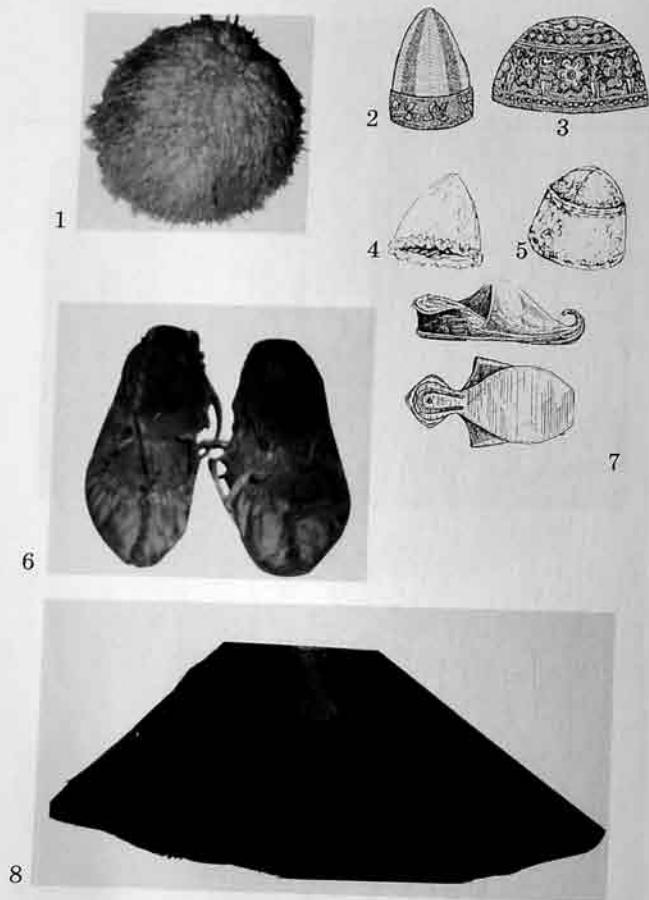
Kişi üst geyimləri: 1-2-*arxalıq* (öndən və arxadan);
3-önürlü *arxalıq*.

Tablo 45

Kişi geyimləri: 1-2-*kaval kürk, papaq*; 3-*çust*.

Tablo 46

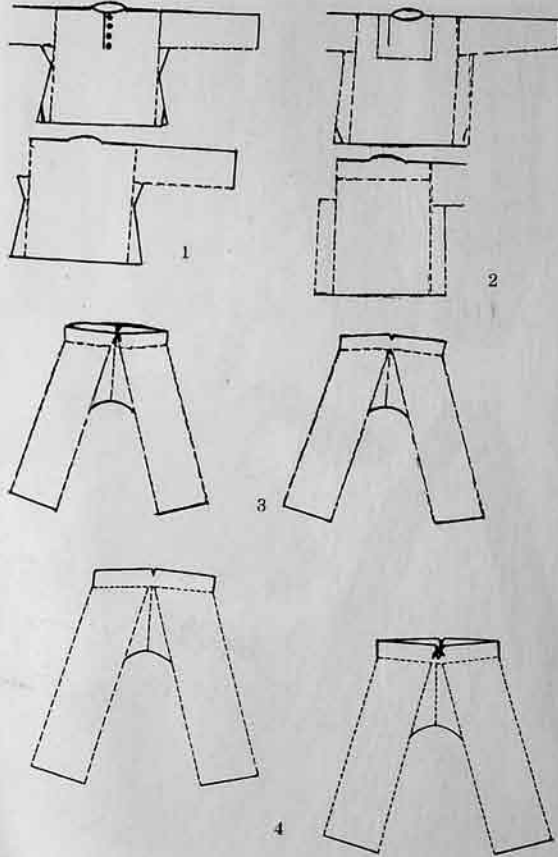
Kişi geyimləri: 1-papaq; 2-kulah; 3-təsək; 4-tərlik; 5-keçə papaq; 6-çarıq; 7-başmaq; 8-yapıncı.

Tablo 47

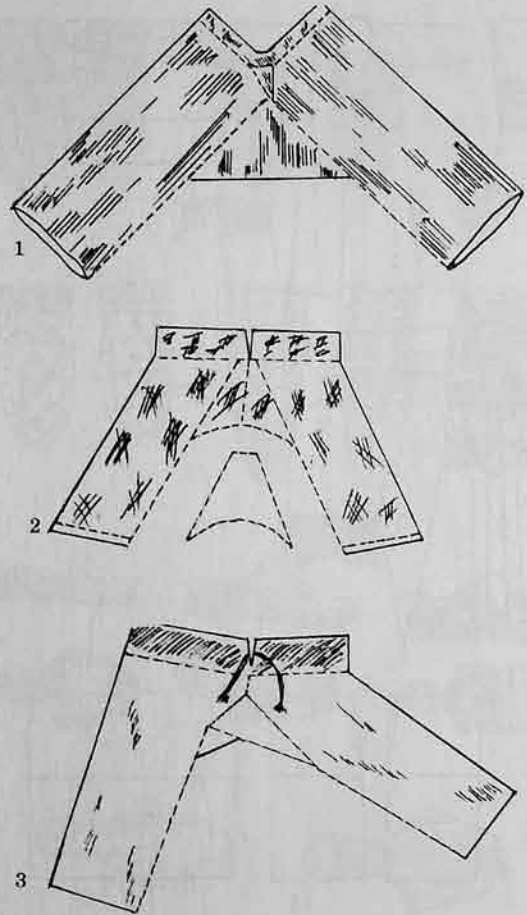
Kişi geyimləri: 1-2-corab (badiş); 3-patava; 4-çuxa; 5-papaq.

Tablo 48

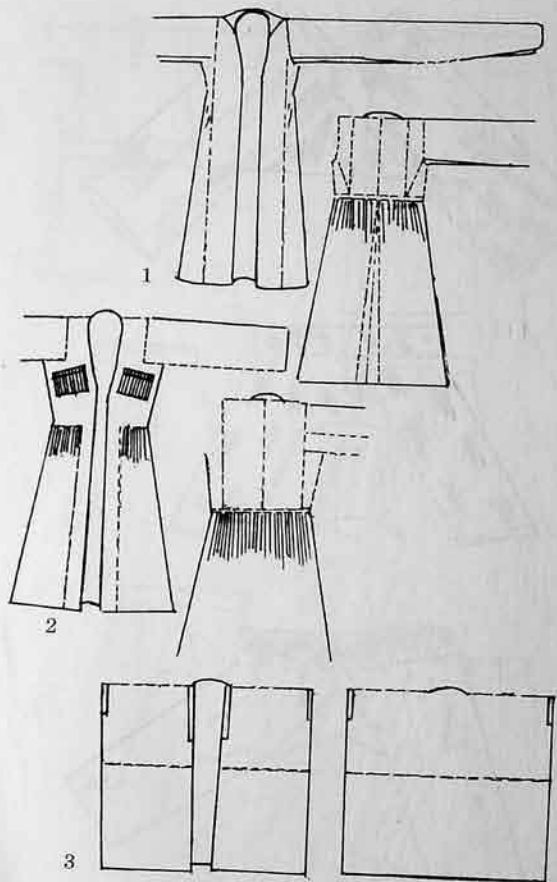
Kişi tuman-köynəyi: 1-2 köynək; 3-4-dizlik.

Tablo 49

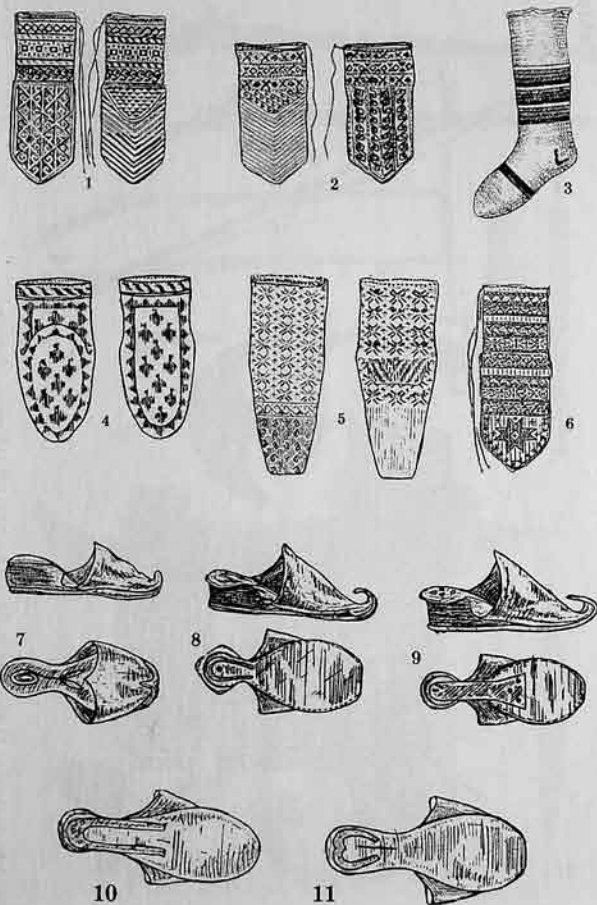
Kişi şalvarı: 1-3-xoncarlı şalvar nümunələri

Tablo 50

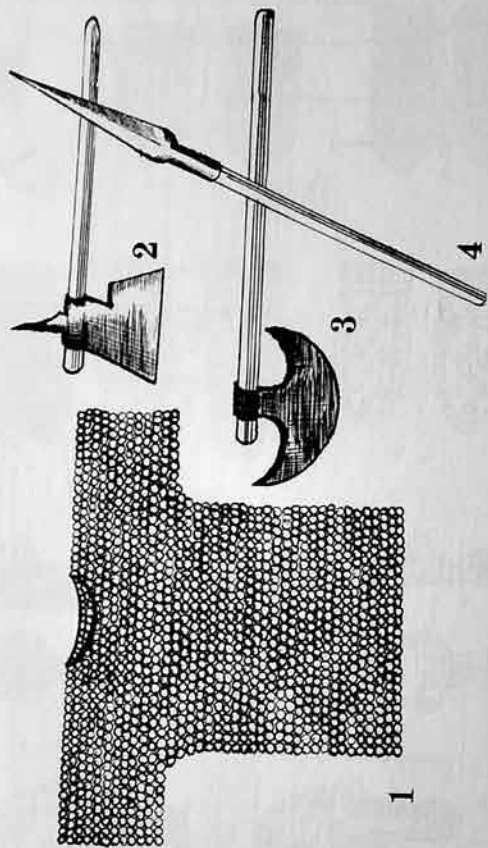

Kişi üst geyimləri: 1-atmaqol çuxa; 2-vəznəli çuxa; 3-əba.

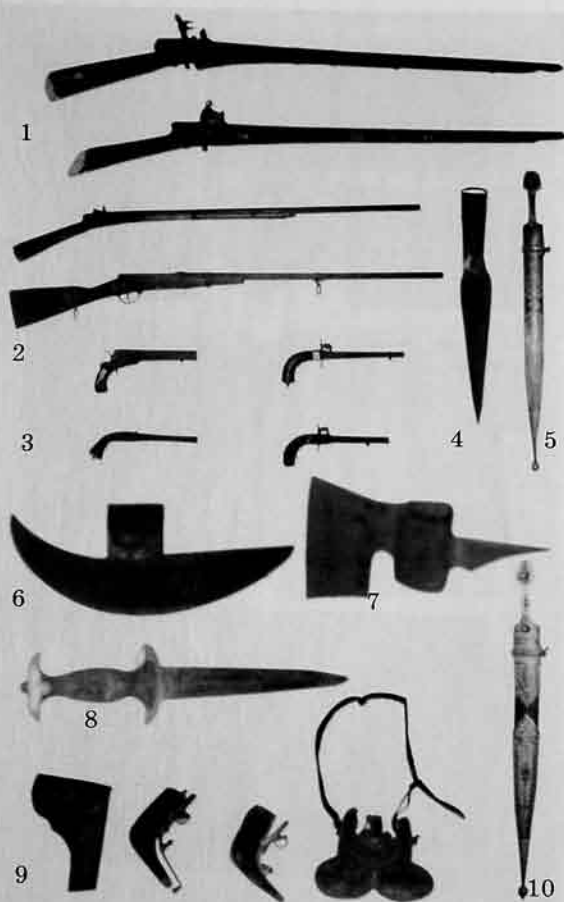
Tablo 51

Kişi ayaq geyimləri: 1-6 yun corablar; 7-11-başmaqar.

Ərbi ləvazimat: 1-cövşən; 2-döyüş baltası; 3-təbərzin; 4-nizə.

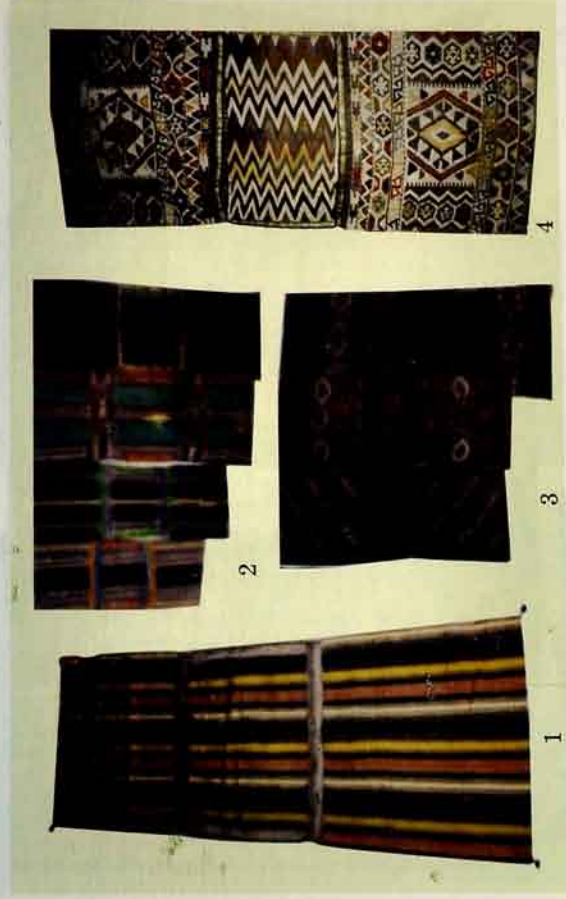
Ödlü və soyuq silahlar: 1-2-çaxmaqlı və pistonlu tüfənglər; 3-tapançalar; 4-nizə ucluğu; 5,8,10-xəncərlər; 6-təbərzin; 7-döyüş baltası; 9-qöbur, barıt qabları.

Tablo 54

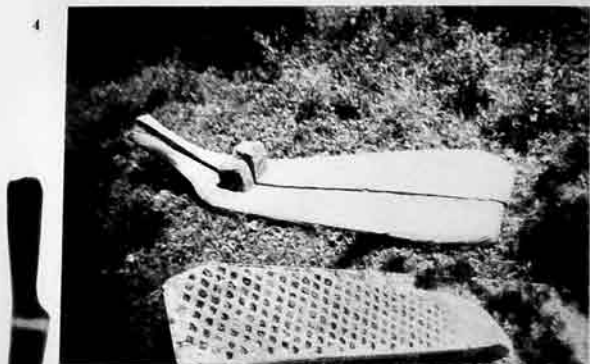
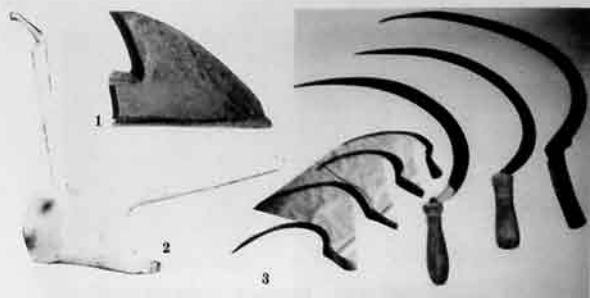
1
Ev-məişət ləvazimatı: 1-2 xalça nümunələri; 3-ticimələr

Tablo 55

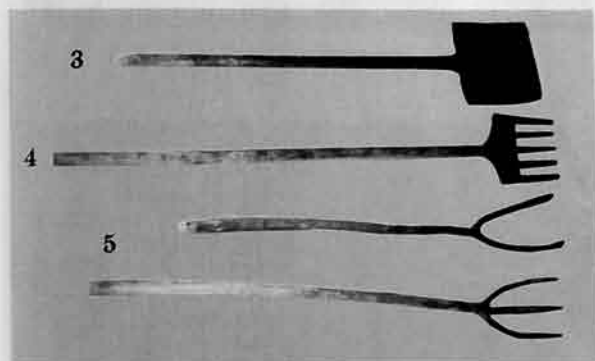
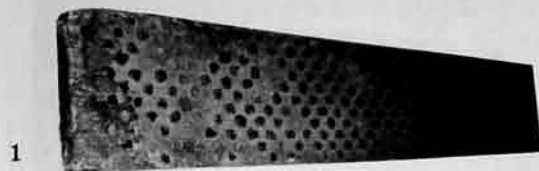
1
Toxuma qablar: 1-2 heybələr; 3-4-xurcuntar.

Tablo 56

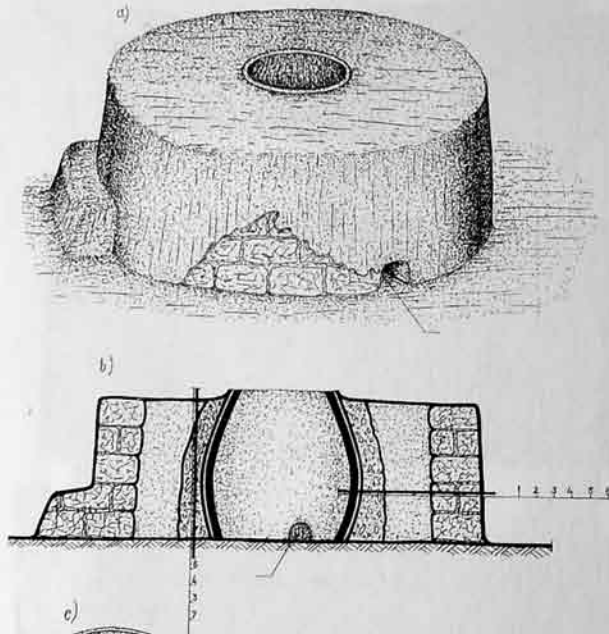
Təsərrüfat alətləri: 1-*qara kotan gavağını*; 2-*xış*; 3-*oraq (çin)*; 4-*vəl*; 5-*dəhrə (dəryaz)*; 6-*təkna*.

Tablo 57

Təsərrüfat və ev məişəti vasitələri: 1-*vəl*; 2-*Təkna, xon*; 3-*kürək*; 4-*şana*; 5-*yaba*.

Tablo 58

Yerüstü təndir:

- a- Təndirin ümumi görünüşü
- b- Təndirin kəsiyi
- 1- Təndirin daxili boşluğu
- 2- Təndirin divarı
- 3- Çınqıl
- 4- Tökmə torpaq
- 5- Kərpic hörgü
- 6- Suvaq

Yerüstü təndir və onun mühafizə qurşağı:

- a) təndirin ümumi görünüşü; b) təndirin kəsiyi;
- c) təndirin gövdəsi və külbəsi.

Tablo 59

1

2

3

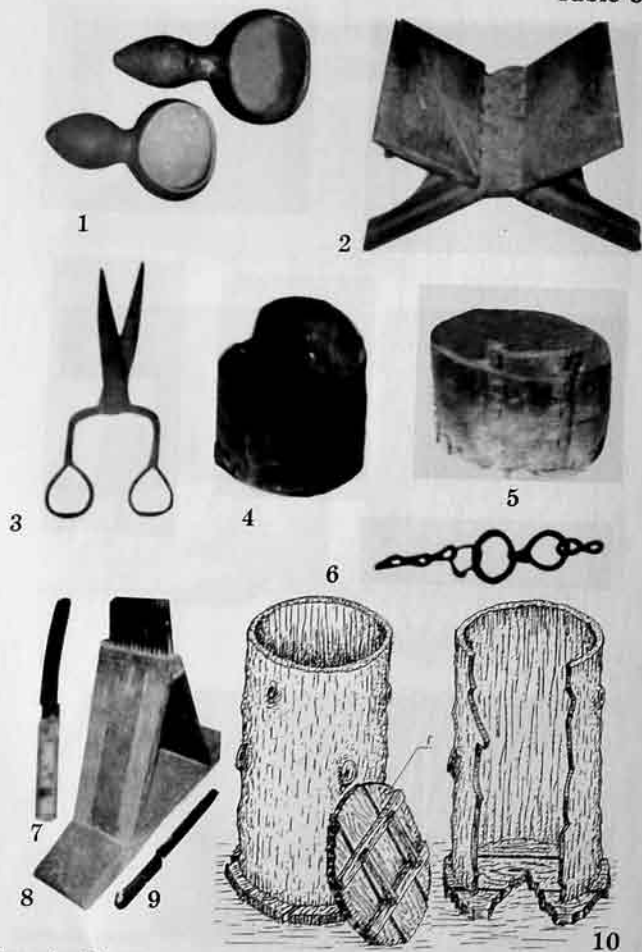

4

Çörəkbişirmə və yağ hasiletmə vasitələri:

- 1-2-təndir; 3-nehrə (arxid); 4-nehrə çalxama prosesi.

Tablo 60

Ev-məişət ləvazimatı: 1-qodoş (Qotoş), 2-rəhil; 3-xov qayçı; 4-5 xokeri, 6-midbar; 7,9-çapacaq; 8-daraq; 10-daqqa.

Tablo 61

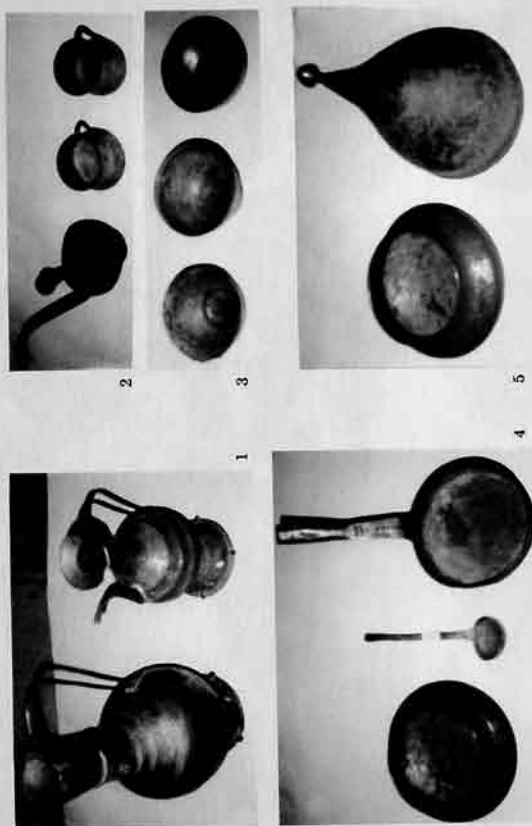
Su qabları: 1-7-aftafalar

Tablo 62

Mis qablar: 1-mis boşqab və sərpuş; 2-sərnic; 3-tava, qablama; 4-6-aftafa; 7-qazanlar, süzgəc, kəfgir, çömçə, qaşiq.

Tablo 63

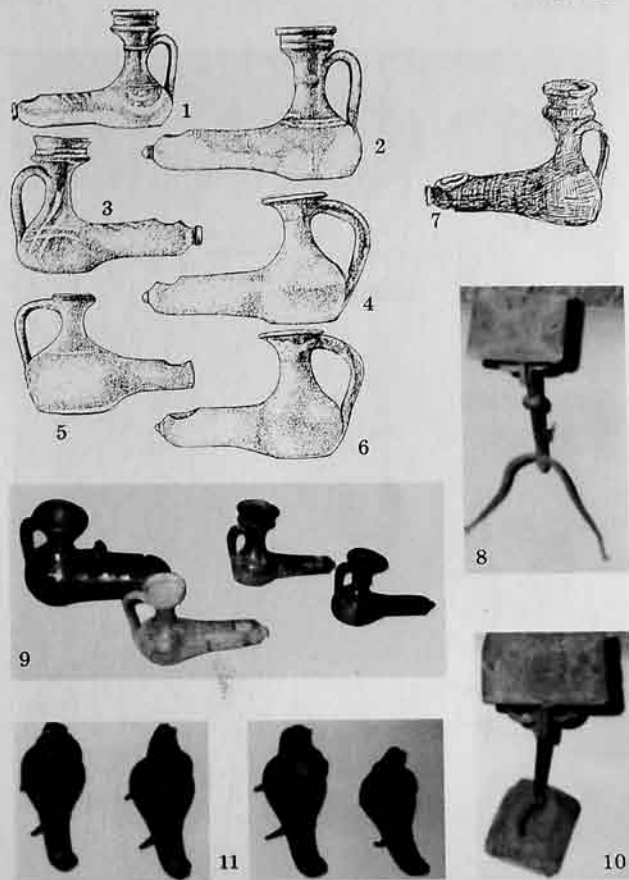
Mis qablar: 1-icüyüm (səhəng), aftafa; 2-güləbdan, dolça; 3-kasa (cam); 4-dəm tavası, çömçə, sapılca; 5-dəm tavası, sərpuş.

Tablo 64

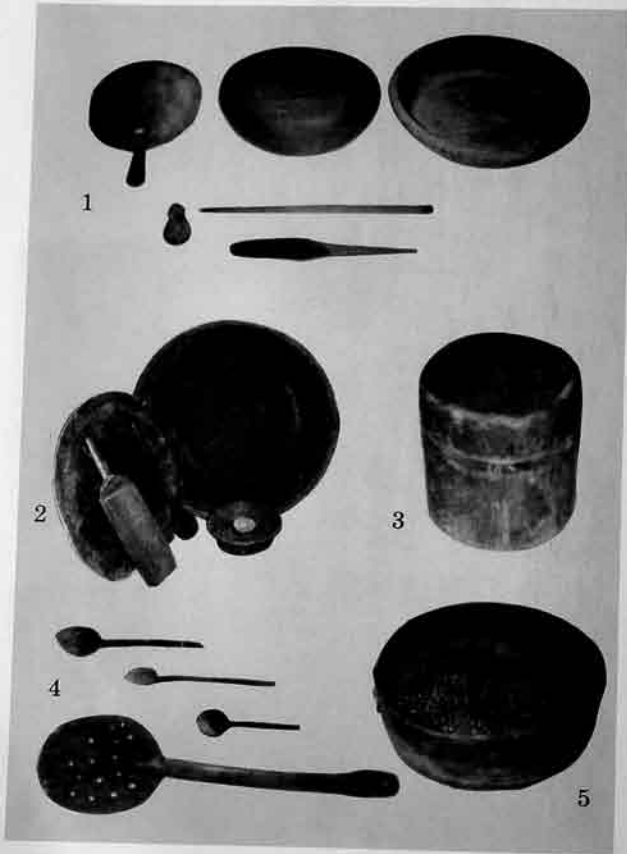
Mətbəx ləvazimatı: 1-su qabları; 2-sərnic; 3-satıl; 4-qənddan; 5-6-saxsı qablar; 7-9-həvənglər; 10-səbətlər.

Tablo 65

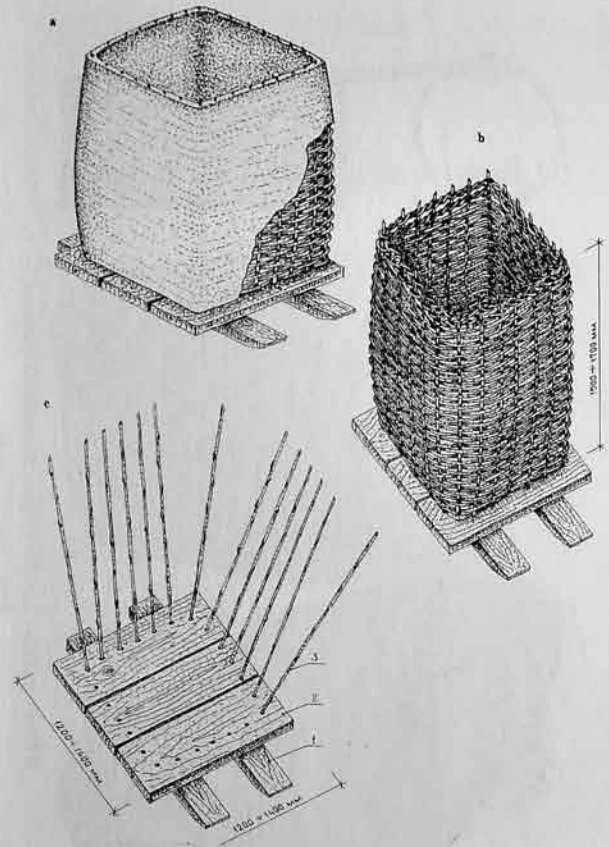
İşıqlandırma vasitələri: 1-7-saxsı çıraqlar; 8,10-piydanlar; 9-şirli qara çıraqlar; 11-tunc çıraqlar.

Tablo 66

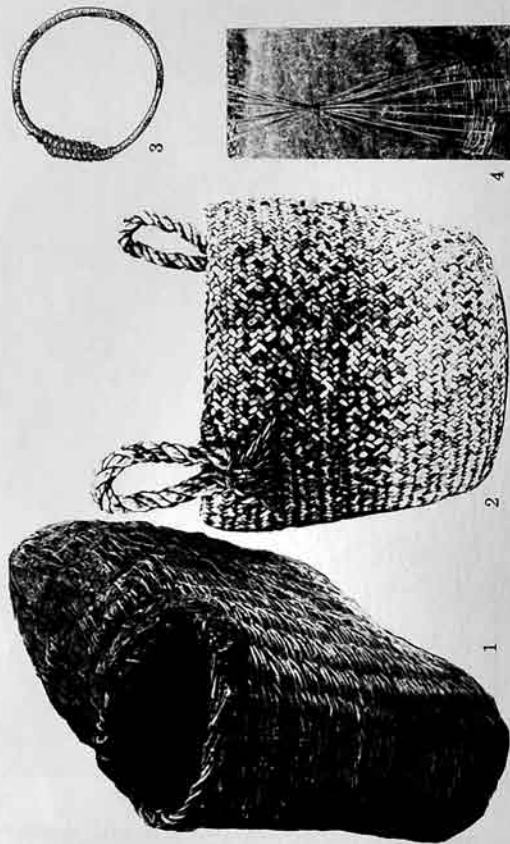
Ağac qab-qacaq: 1-fırçın, hövsər, tabaq, möhür, oxlov, qalaq;
2-çalov, çömçə, qənd çanağı, hövsər, tabaq;
3-çanaq; 4-ağac kəfگیر, çömçə, qaşığı; 5-xəlbir.

Tablo 67

Hörmə qablar: çubuq anbar: a) ümumi görünüşü;
b) suvaqsız görünüşü; c) hazırlanma prosesi.

Tablo 68

Hörme qablar: 1-səbat anbar; 2-zənbil; 3-çənbərə;
4-səbatın hörilməsi.

Tablo 69

Musiqi alətləri: 1-tənbür; 2-ud; 3-nağara;
4-kamança və kamanə; 5-tar.

Tablo 70

1

2

3

Bəsit yükdaşıma üsulları: 1-başda yükdaşıma;
2-bəldə yükdaşıma; 3-yancaqda yükdaşıma.

Tablo 71

1

2

3

4

5

Bəsit yükdaşıma üsulları: 1,3-başda yükdaşıma;
2,4,-bəldə yükdaşıma; 5-uzunqulaqda yükdaşıma.

Tablo 72

1

2

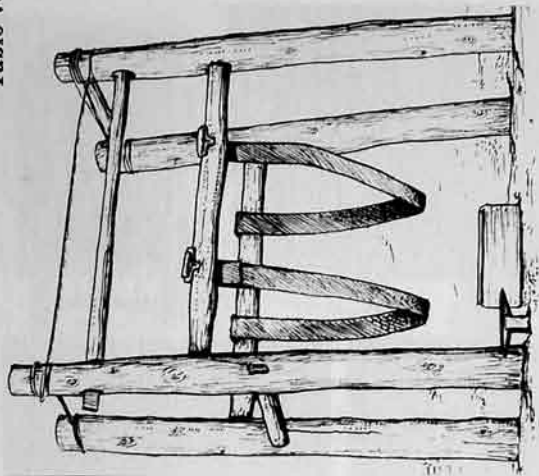
4

3

Minik nəqliyyatı vasitələri: 1-2-minik-yük atları;
3-nalbənd alətləri; 4-atın dizləmə nalanması.

Tablo 73

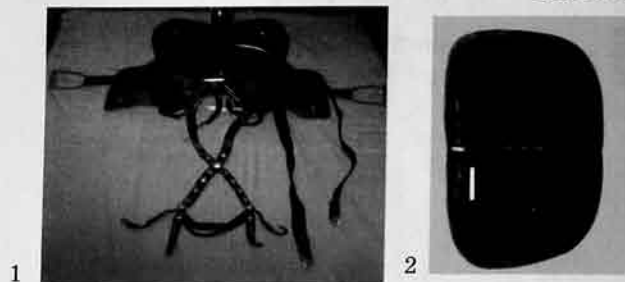
2

1

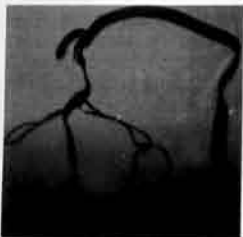
Atın nallanması: 1-dizləmə üsulu ilə nallama; 2-çərmix.

Tablo 74

1

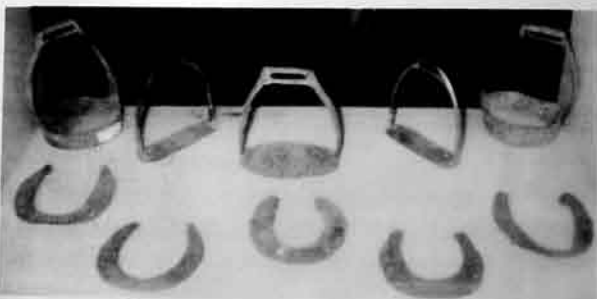
2

3

4

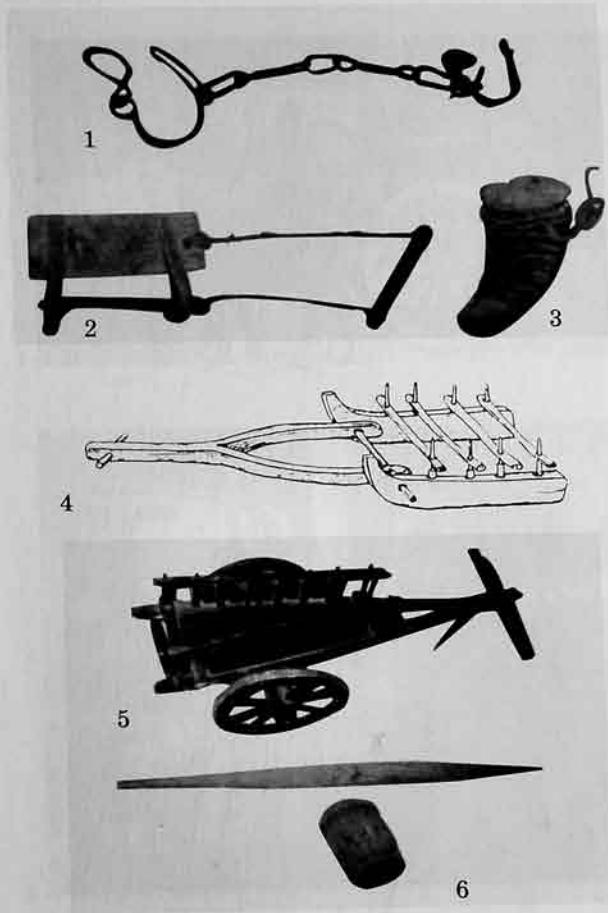

5

6

Minik ləvazimatı: 1-yəhər; 2-təpkəlti; 3-təpqr; 4-sınəbənd;
5-üzəngi; 6-at nalları.

Tablo 75

1

2

3

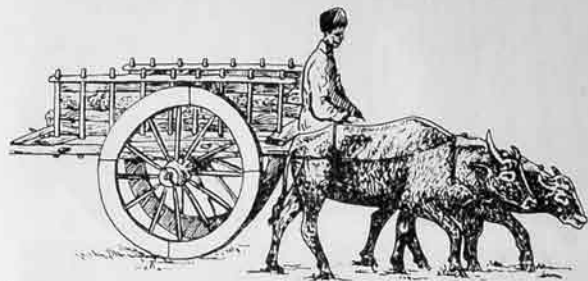
4

5

6

Minik-yük ləvazimatı və qoşqu nəqliyyatı: 1-buxov; 2-qaltaq;
3- sabun doqqası; 4-kirşə; 5-icitəkərli araba; 6-burazlı ox və top.

Tablo 76

1

2

İkitəkərli arabalar: 1-kəl arabası; 2-öküz arabası.

Tablo 77

1

2

3

İkitəkərli araba: 1-yandan görünüşü; 2-öndən görünüşü; 3-arxadan görünüşü.

Tablo 78

1

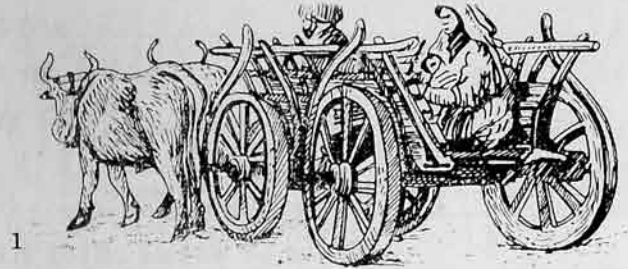
2

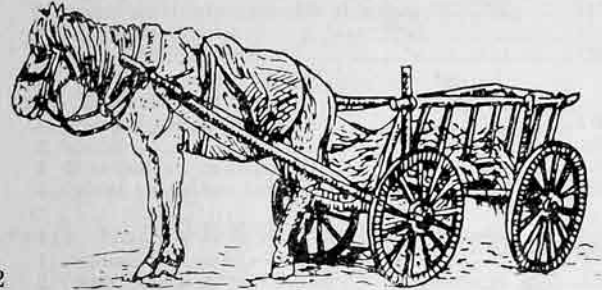
3

İkitəkərli at arabaları: 1-yüksüz əskeşli at arabası;
2-3-yüklü ata arabası.

Tablo 79

1

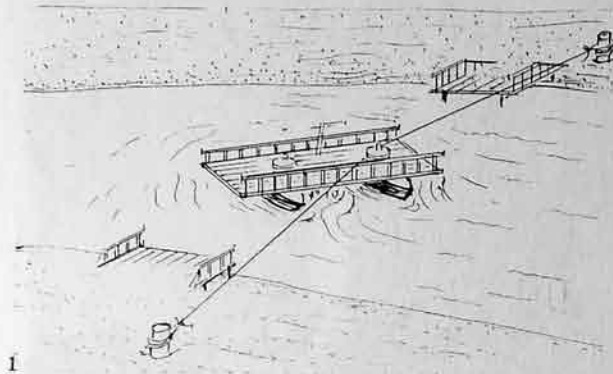

2

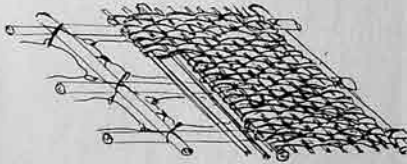
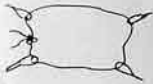
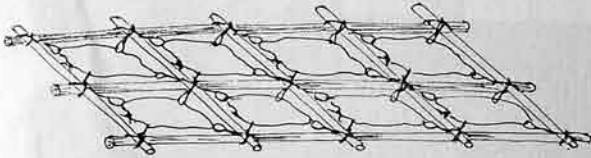

3

Dördtəkərli arabalar: 1-dördtəkərli öküz arabası;
2-dördtəkərli əskeşli at arabası; 3-dördtəkərli (yedəkli) at arabası.

1

2

Su nəqliyyatı vasitələri: 1-bərə; 2-kəlik.

Giriş	3
I fəsil. İngiloyların etnik tarixindən.....	33
II fəsil. Məskənlər və evlər	
1. Yaşayış məskənləri.....	59
2. Həyətlər	69
3. Yaşayış evləri.....	81
4. Təsərrüfat qurğuları və tikililər	107
III fəsil. Geyim və bəzəklər	
1. İngiloy geyimlərinin ümumi səciyyəsi.....	115
2. Geyim materiallarının əldə olunması	116
3. Kişi geyimi dəsti.....	121
4. Qadın geyim dəsti	136
IV fəsil. Yeməklər və içkilər	
1. Ənənəvi yeməklər.....	156
2. İçkilər	179
3. Qida rasionu və yemək öynəsi	181
4. Qablar və mətbəx ləvazimatı	184
V fəsil. Nəqliyyat vasitələri.	
1. Ənənəvi yükdaşıma üsul və vasitələri.....	190
2. Yollar, körpü və keçidlər.....	199
Nəticə.....	209
Məlumatçıların siyahısı.....	219
İllüstrasiyalar	221

ARİF MUSTAFAYEV

İNGİLOYLARIN
MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

(tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

Naşiri
Nəşriyyatın direktoru
Mətbənin direktoru
Texniki redaktoru
Kompüter operatorları

Redaktor
Korrektor

Hikmət Hüseynov
Eldar Əliyev
Səhraf Mustafayev
Fərid Kərimov
Eldəniz Xocayev
Günay Yusifova
Həqiqət Eldarova
Ofelya İsmayılova

Yığılmağa verilib 07.09.2004. Çapa imzalanıb 21.02.2005.
Sifariş № 264. Sayı 500 nüsxə. Formatı 70×100 ¹/₁₆.
F.ç.v. 19. Ş.ç.v.24,21.

«Çaşıoğlu» nəşriyyatı
«Çaşıoğlu» mətbəəsi
Bakı ş., M.Müşfiq küç., 2a.
Telefon: 447-49-71

73/2A
M85